3 1761 06193284 4

А. КАЩЕНКО

ОПОВІДАННЯ

ПРО СЛАВНЕ КІЙСЬКО ЗАПОРОЖСЬКЕ НИЗОВЕ

22.

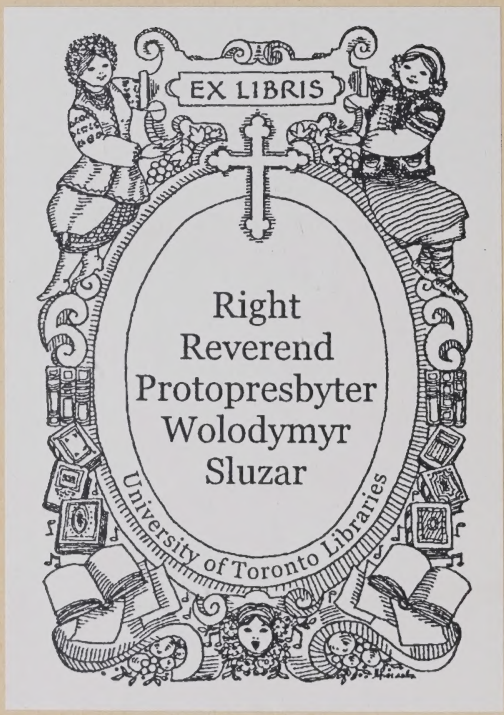
EX LIBRIS
Right
Reverend
Protopresbyter
Wolodymyr
Sluzar
University of Toronto Libraries

А. КАЩЕНКО.

ОПОВІДАННЯ

ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО ЗАПОРОЖСЬКЕ НИЗОВЕ.

(КОРОТКА ІСТОРІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЖСЬКОГО).

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
КАТЕРИНОСЛАВ — ЛЯЙПЦІГ

Printed in Germany.

UKRAINIAN BOOK STORE
BARRY HOTEL
SASKATOON, SASK.

Copyright 1923 by E. Wyrowyj, Berlin SW 47

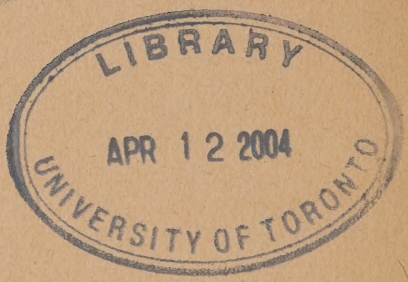

Видання 4-те
Перефотографовано з 1-го видання автора
Катеринослав 1917

ОПОВІДАННЯ ПЕРШЕ.

Про початок козаччини і боротьбу ії з татарами та турками.

(роки 1483—1590).

Давнина Украіни. Не до ладу було б починати оповідання про запорожців, не згадавши попереду, хоч коротенько, про часи давнього житя Украіни, бо запорожці були дітьми Украіни і весь час свого життя дбали про неі, захищали ії од ворогів та обстоювали ії права й волю.

Всі землі по-над великими річками: Дніпром, Бугом, Дністром та Сяном, з давніх давен були залюднені східно-славянськими племенами. Племена ті жили окремими громадами і правилися вільними радами громадян, обіраючи собі на радах (вічах) правителів—князів.

На північ та на схід од славян жили финські племена, з котрих найбільшими були по річках Оці та Волзі—Мордва й Черемиси.

У давні часи славянські племена розселялися од річки Тіси, що впала в Дунай, тільки до Дніпра, так що землі по-над Дніпром були на краю славянських земель і через те землі ті й прозвані були Украіною. Проте з часом славяне посунулися з своіми селитьбами й на финські землі: на річку Двину, на озера Чудьське та Ільмень та на річки Волгу й Оку і почали й там складати своі громади й князівства. З початку X сторіччя після народження Христа, за часів князюання у Киіві Олега, верх над усіма східно-славянськими племенами взяло племя Полян, що жило на правому боці середнього Дніпра, маючи своім осередком город Киів. Земля Полян здавна звалася Русью і ся назва, разом з поширенням влади киівських князів, поширилася й на всі славянські племена, підвладні киівським князям.

За часів киівського князя Володимира Поляне, по волі князя, року 988 приєдналися до грецькоі христіянськоі віри, а згодом христіянство поширилося й на останні східно-славянські племена. Разом з грецькою вірою славяне придбали письменство і почали потроху виробляти свою власну культуру.

Той же князь Володимир обьєднав всі славяно-руські племена у одну велику руську державу, що ширилася од річки Тіси за Карпатськими горами до Дону й Азовського моря і од Білого моря до Чорного. Та тільки недовго була та єдність. Великий обшир земель, що посіли славяно-руські племена, та брак у ті часи шляхів робили неможливим спільне життя таких великих земель, і скоро велика руська держава Володимира зруйнувалася і розбилася на багато князівств. До того ще Володимир, поміраючи, поділив руські землі поміж своїми синами, а слідом по ньому всякий князь поділяв своє князівство поміж своїми дітьми. Ще син Володимира Ярослав де-як держав у слухьяності своїх братів і мав під своєю рукою всі руські землі, опріч Полоцькоі, а вже за часів його онуків ніхто не хотів слухатися київського князя. Не минуло й ста років, як велика Київська держава розбилася на кільки десятків, а далі й сотен князівств. Врешті дійшло до того, що мало не у всякому городі був свій князь.

Всі ті князі по-меж себе ворогували; всякому з них бажалося мати більше підвладних сел та городів і от вони, узброївши своїх людей, ходили воювати сусідів, скидали своїх родичів з князівств і иноді обьєднували до купи чималі краі, котрі з часом знову поділялися помеж іхніми дітьми й онуками.

Під час своїх змагань та сварок князі часто наймали за гроші вояків чужосторонніх: варягів або степових хижаків, що, скористувавшись занепадом Русі, опанували південними степами. Раніше то були печеніги, а пізніше половці.

Найбільше лиха від тих сварок та війн зазнав Київ. Цей город був найславніший і найбагатіший з городів, роскиданих по руських землях. За часів Володимира та Ярослава він прикрасився великими та славними церквами й манастирями, був обсипаний великими земляними валами з міцною посеред них мурованою брамою, що звалася «Золотою брамою», і тепер жив згадками про свою славу. Через те всякий більш жвавий князь неодмінно домогався бути князем у Київі та старшинувати над усіма руськими князями.

Через ті колотнечі та війни руські городи руйнувалися, людність біднішала і сила Русі, що далі, все дужче занепадала. Цим скористувалися сусіди Русі—степовики-половці, що до того часу зігнали з південних степів печенігів та угрів і таборилися по всіх степах од Волги до Дніпра. Вони набігали на руські землі, випалювали села й городи, а людей забірали у неволю.

Найбільше від тих нападів знову таки доставалося Київщині, бо вона була найблизша до степів. Врешті у XI сторіччі половці зігнали руських з степів на північ, опанували Дніпром од лиману до Орелі, поширилися

й на устя Бугу та Дністра і таким чином перетяли стародавні руські шляхи до Чорного моря й Царьгороду.

Поки через тяжкі обставини Київщина і взагалі Україна все дужче занепадала, північно-східні руські землі, захищені од нападів степовиків лісами й болотами, зміцнялися і склали у XII сторіччі меж річками Волгою й Окою чималу державу—Суздальську Русь, що згодом почала у нас зватися Московщиною. Осередок руського державного життя перейшов таким чином на північ.

За два віки, що минули після князя Володимира, єдність меж північною й південною Русью зовсім забулася, так що Суздальські князі не тільки не допомогали Україні у її боротьбі з половцями, а навіть раділи занепаду Київського князівства, і року 1169 Суздальський князь Адрій Боголюбський, скористувавшись з несили Київського князівства, прийшов з своїм військом у Київ, пограбував його край, не минаючи навіть церквів та манастирів, і, поруйнувавши та поналивши колись великий та славний город, покинув його на поталу степовим хижакам—половцям.

Через невеликий час після походу на Київ Андрія Боголюбського на руські землі насунулися зі Сходу татарські орди. Під приводом свого хана Батия вони року 1237 зруйнували Суздальську Русь і, повернувши з неї на південь, кинулися на половців і загнали їх аж за Дунай та за Карпатські гори.

Опанувавши південними руськими степами, Батий через кільки років рушив з великими ордами на теперішню лівобережну Україну і, поруйнувавши Переяславське та Чернигівське князівства, підступив року 1240 під Київ.

Кияне оборонялися уперто, бо бачили собі видиму смерть, та не мали сили одігнати татар і ті, вдершися у город, вирізали людність та пограбували й поруйнували все те, що кияне вспіли побудувати та придбати за 70 років після руїни Андрія Боголюбського.

Після Києву татари поруйнували ще Волинь, Поділлє та Галичину, а тоді знову повернулися до чорноморських степів, обклавши всі руські землі щорічною даниною.

Русь опинилася у татарському ярмі. Що-року всі руські князі мусили їздити до найстаршого татарського хана, щоб доручати йому данину, і вже од волі хана залежало, чи лишити князя на князівстві, чи, стявши йому голову, передати князівство иншому князю, більше покірливому, або такому, що, не шкодіючи своїх підданців, давав обіцянку привозити ханові більше данини або подарунків.

Найтяжче з усіх руських земель доводилося од татар знову таки Русі-Україні, бо вона була найблизча до степів і не мала з боку татарських

кочевищ ніякого природного захисту, і післяБатиєвої руїни східні та південні землі України зовсім здичавіли, поросли будяками і стали безлюдними степами.

Не так тяжко було Русі Суздальській, або Московщині. Татари не любили ходити у ті землі через ліси й болота і не так її руйнували. Завдяки тому, поки минуло сто літ від Батиєвої руїни, московське князівство вже добре зміцнилося, і князь московський. Іван Калита, за згодою татарського хана, став старшим над усіма східно-руськими князями, проголосивши себе великим князем.

Ще менше терпіла од татар Галицька Русь, бо була заступлена од степів Україною, і в XIII віці вона за часів короля Данила, сина його Льва та онука Юрия набула собі великої міці. Тільки й у неї знайшлися вороги—угри й поляки, і ті вороги, знищивши її силу, підгорнули Галицьку Русь під себе, при чому ті русини, що жили за Карпатами, дісталися угорцям, ті ж, що були по східний бік гір, дісталися полякам.

Поки київська Русь-Україна лежала у руїнах, стоптана татарськими кіньми, на північ од неї, на річці Німані, почав складатись у міцну державу напівдикий народ литовський. У XIV віці литовський великий князь Гедимин почав поширяти свою владу на південь і підгорнув під себе Білу Русь (землі від Припеті до верхнього Дніпра). Син же Гедимина, великий князь Ольгерд, прилучив до Литовської держави всю Україну обох боків Дніпра, посадовив року 1360 свого сина Володимира князем у Київі і, зігнавши на де-який час татар з нижнього Дніпра, Бугу й Дністра, поширив свою державу до Чорного моря.

За часів литовської зверхности Україна трохи відпочила. Литовці не гнітили українців, а навпаки, самі перейняли українські звичаї, мову й письменство. Та тільки недовго тяглося спокійне життя України. У кінці XIV віку Литва сполучилася з Польщею, державою римсько-католицької віри, і поляки, забравши через який час верх у всій державі, почали потроху обмежувати права православних українців, та, не спинившись на тому, почали скоро обмежувати волю й українського селянства та роздавати українські землі польському панству.

У часи литовської зверхности на Україні вже були вільні вояки, котрі хоч і не звалися ще козаками, а однаково, як і козаки, присвящали себе військовим справам. У ті часи Византійське грецьке царство було вже дуже утиснуто турками і наймало собі вояків за гроші з ріжних земель. Меж иншим, ходили у Царьгород і вояки з України, про що згадує пісня з тих часів:

Ой пустимо ж ся на тихий Дунай,
Далі Дунаєм під Цареград;
Ой чаємо там доброго пана,

Що платить добре за заслуженьку:
Ой дає на рік по сто червоних,
По коникові тай по шабельці,
По парі суконь тай по шапочці,
Тай по шапочці тай по панночці.

Слідом за лихом, що впало на Україну од польського панування, на неї впало ще й друге лихо. У середині XV віку грецьке—Візантійське царство, від котрого колись прийшла на Русь православна віра й письменство, було зруйновано турками, і Царьгород, перехрещений турками у Стамбул, став столицею бусурманів. Держава турецька стала наймогутнішою у Європі, кримська ж татарська орда, що кочувала по всіх південних руських степах, од Кавказу через Дін та Дніпр аж до Дністра, ставши найблизчим сусідом турків і маючи одну з турками віру, піддалася під турецьку зверхність і, набувши через те великої сили, зігнала литовців з низу Дніпра й Бугу і почала набігати на Україну та одвойовувати ії од Литви.

Найбільше тяжку руїну зазнала Україна од татар за часів кримського хана Менглі-Гирея. Цей войовничий хан 1482 року до-щенту сплюндрував правобережну Україну разом з Києвом, а через кільки років так само попалив всю лівобережну Україну з Чернигівом та, не спинившись на тому, почав руйнувати ще й Поділля й Волинь.

Про руїну Менглі-Гиреем Києва так росповідає народня дума:

В неділю рано-пораненьку у всі дзвони дзвонять,
І старіі і малії в весь голос голосять,
На коліна упадають і Господа просять:
„Поможи нам, Боже, Київ город боронити,
Діждем Першої Причистої, будем обід становити".
. . . . . .
В неділю рано-пораненьку города достали,
Усім церквам українським верхи позбивали,
Полотняні образи під кульбаки клали,
Дзвонами спижовими коня напували,
В святих церквах коні становили.

Руїна України за часів Менглі-Гирея була далеко гірша, ніж за часів Батия, бо всіх людей, хто не був забитий або не сховався у лісі, татари гнали у Крим, а звідтиля продавали у неволю на турецькі галери[1]) або у заморські турецькі городи. За кільки років вся Україна стала пусткою, по-над Чорним же морем та й далі, по-над Середземним та Червоним морями, лунали розпачливі зойки сотен тисяч. українських невольників та невольниць, одірваних од своіх дітей або батьків і од рідного краю.

---

[1]) Галерами звалися кораблі, що могли плавати не тільки під вітрилами, а й на гребках. На ті гребки й садовили невольників.

Не маючи собі оборони од своїх зверхників—литовців та поляків, українські недобитки зрозуміли, що треба їм самим братися до зброї і проти татарської хижацької сили поставити свою узброєну силу. Коли більшість татарських загонів зійшла з України, люди почали узброюватись, виходити з лісів, гуртуватись у ватаги і зганяти з своїх земель решту татар. Кому пощастило під час руїни зратуватися разом з сім'єю, ті йшли до руїн своїх осель і потроху відбудовувалися біля рідних, викоханих батьками садків, ті ж, що стеряли під час руїни сім'ї і не мали для кого будувати собі нові гнізда, так і лишилися бездомівними, присвятивши своє життя боротьбі з поганцями—татарами та обороні своїх більше щасливих земляків.

Початок козаччини. Тих українських людей, що після татарської руїни лишилися безпритульними і, взявши до рук зброю, почали виходити у степ та воювати татар, прозвали козаками, що на мові східних народів визначало «вільну, рухливу людину».

Козаки перших часів.

Не маючи ще певної організації (роспорядку), українська козаччина у перші десятки літ свого життя гуртувалася здебільшого біля замків стародавніх руських князів: Острозького, Вишневецького, Дашковича та инших і з ними виходила на татар; далі ж, коли козаків побільшало, вони купчилися по наново відбудованих городах: Каніві, Черкасах, Корсуні, Білій Церкві, Брацлаві і по всіх пограничних староствах (повітах) і ходили у походи під приводом старостів, котрі під час походів звалися гетьманами.

З таких гетьманів—старост найбільше уславилися: Ляндцькоронський, староста Хмельницький, що водив козаків на татарські землі у 1512 та 1516 роках, при чому поруйнував Білгород та Очаків, і Дашкович, ста-

роста Черкаський та Канівський, котрий року 1521 зазнав було татарськоі неволі, та скоро втік з Криму і ходив років 1523 та 1528 з козаками під Очаків, а одного разу вдерся було з козаками навіть у Крим.

Виходючи що-весни на південь, щоб вислижувати татар, козаки разом з тим полювали на дичину і, повертаючись під зіму на Україну, привозили з степів коштовні звірячі шкури, а ті, хто ходив річками, привозили рибу.

У ті часи по гаях та байраках південноі України така була сила дичини, що з нею було й не розминешся, по річках же така була сила риби, що, як старі оповідачи говорили, «встроми у річку списа, то він так і стремить поміж рибою—не може набік похилитись». Велика здобич, що привозили козаки з півдня, або, як казали, «з Низу», заохотила й осілих людей з міст та сел виходити що-весни разом з козаками на добичництво. Вони узброювалися, єдналися з козацькими ватагами, разом з ними пробували все літо по степах та річках, серед повсякчасноі небезпеки од татарських добичників, на зіму ж, обтяжені здобиччю, поверталися до своіх осель. З усяким роком кількість таких осілих добичників більшала і вони, прийнявши всі козацькі звичаі та організацію, що далі, дужче зміцняли силу козацтва. Проте, хоч добичництво й відогравало не останню ролю у поширенні козаччини, провідною метою істнування козаччини все-таки була боротьба з татарами, а далі й турками.

З року 1540 історія, називаючи привідців козаків, згадує вже не самих тільки погряничних старостів, а зазначає вже козацькі походи на татарські улуси (кочевища) та турецькі городи і під приводом своіх власних народніх ватажків: Карпа Масла з Черкас, Якова Білоуса з Переяслава та Андрушка з Брацлава, на підставі чого можна гадати, що ще до середини XVI віку козаччина вже мала певну організацію і сама почала обірати собі ватажків.

Виходячи у степ, козаки вистежували татарських добичників, що ходили на Україну по людей, перепиняли ім шлях, побивали іх і не давали змоги забірати людей у неволю; під час же нападу великоі орди, коли перейняти бусурманів козакам було не сила, вони все-таки дбали про те, щоб перестерегти городи й села про наближення орди, і тоді ввесь люд кидав своі оселі й ховався по лісах, або збігався під захист замків та міцних городів.

На добру здобич од козакування скоро звернули увагу погряничні старости і почали одбірати од козаків добру половину найдорогшоі здобичи. Козаки ремствували, а проте де-який час корилися старостам, далі ж, звикнувши до життя по степах, бездомівні козаки, що не мали жінок та осель, почали й зімувати на «Низу», то переховуючись по печерях, меж скелями, по-над річками й байраками, то закладаючи свої «коші», або «січі»

по таких островах Дніпра, де-б татарам трудно було їх знайти та несподівано захопити.

Таким чином вже в середині XVI віку українські козаки поділилися на дві частини: більше покірливі та такі, що мали жінок і домівки, жили «на волості», здебільшого у Черкасах та Каніві, а пізніше щей у Трахтемирові й Корсуні; ті ж, що не мали жінок, або не хотіли коритися роспорядкам на волості, жили на «Низу». Через те перші козаки звалися «городовими козаками», а другі «низовими козаками».

Побачивши, що через перехід частини козаків на «Низ» козацька здобич починає уникати іхніх рук, польські старости почали ходити на низових козаків походами, вишукуючи іхні коші й одбираючи здобич. Тоді низові козаки, щоб уникнути тих грабунків і пильніше стежити за рухами татар, згуртувалися у чималу громаду, обрали собі отамана і, посідавши на човни, поплили Дніпром за пороги.

Ненаситецький поріг. Скеля „Манастирька".

Нелегко, мабуть, було переплисти козакам вперше бурхливі пороги, де і в наші часи часто човни розбиваються на дрібні тріски, та козаки зробили те, і з того часу пороги Дніпрові та козаки стали рідними братами на кільки віків, і все життя козацьке гуртовалося біля порогів.

За порогами козаки поробили собі на одному з островів Великого Лугу куріні, обкопали свій табір окопами, обгородили засіками і прозвали свій новий кіш «Січчю». З того переходу низових козаків за пороги вони й почали зватися «Запорожськими козаками», або «Запорожцями». Про сих то козаків і підуть моі оповідання, хоч неможливо буде мінi обминати життя й городових козаків, бо й ті козаки що-весни виходили до своіх товаришів за пороги, жили з ними одним життям, разом ходили у походи, разом і життя своє у боротьбі з бусурманами віддавали і хоч зімували на Україні, а все-таки звали себе козаками «Війська Запорожського Низового».

Перші часи життя війська запорожського. Великий Луг був дуже добрим місцем для пробування запорожських козаків. Се був величезний острів, оточений річками Дніпром, Кушугумом та Кінськими Водами і порізаний протоками Дніпра на безліч менчих островів. Ввесь луг мав 5 миль, або 50 верст у довжину та біля трьох миль завширшки, був вкритий одвічним лісом і несходимими пущами шелюгів, очеретів та осоки. Серед тих пущ по островах ще було поплутано багато таких озер та болот, котрі під час великої води сполучалися з Дніпром. Знайти та добути тут козаків ворогам було зовсім неможливо, прогодуватися ж запорожцям у Великому Лузі було дуже нетрудно, бо всі протоки, озера й лимани його аж кишіли рибою, а лісна пуща була повна звіря й птиці. Бракувало тут запорожцям тільки борошна та пороху і за тим добром вони час від часу виряжали товаришів байдаками по Дніпру на Україну.

Упорядкувавши де-як Січ у захистному куті Великого Лугу, запорожці почали висилати козацькі залоги до татарських перевозів на Дніпрі і чати у степи, по-над шляхи, якими найбільше ходили татари на Україну.

Татарин перепливає річку.

Перевозів татарських через Дніпр було чимало, найдавніші ж з них були: перший між порогами Будилом та Лишнім, другий—трохи вище голови острову Хортиці, на урочищі Кічкас. Перше місце тим подобалося татарам, що там Дніпр поділявся островами Тивильжан (Таволжанський) та Перун на три протоки і ті протоки легше було перепливати з кіньми по черзі, одпочиваючи по островах; друге місце було здатне тим, що там Дніпр, спертий скелями, має всього 80 сажнів завширшки.

Кічкас у наші часи. Татарський перевіз був на 100 сажнів нижче теперішнього мосту.

Вистеживши татар на перевозі, запорожці намагалися перешкожати ім перевозитись, побиваючи всіх, хто допливав до правого берегу Дніпра; коли ж це не

вдавалося, то подавали вісті на Січ і на Україну. Пізніше вони упорядкували по степових могилах «бекети» і подавали вісти про татар гаслом: на недалекій од Дніпра могилі запалювали вогонь, а чатівники з дальніших могил, побачивши те гасло, запалювали вогні по своїх могилах, і те гасло за одну ніч передавалося по всіх степах і діходило до України, так що не вспіють було татари перевезтися через Дніпр, а вже на Україні знали, що татари наближаються.

Нема чого й говорити, що обставини життя запорожців у перші сто років істнування запорожського війська були невимовно тяжкі. Татарські кочевища діходили у ті часи по східному боці Дніпра до річки Орелі, а по правому до Тясмину та Висі, так що єдиним зьязком Січі запорожськоі з Україною, і то не забезпеченим од татарських нападів, був Дніпр. Оточені з усіх боків татарськими кочевищами, запорожці повсякчас сподівалися нападу ворогів і або смерти собі або тяжкоі неволі. До того ж татарські добичники[1]), набігаючи на Україну за ясирем[2]) що-року, неначе за своєю власністью, скоро помітили, що запорожці перестерегають Україну про іхні наскоки, і самі як найпильніше вистежували запорожців, щоб, повбивавши іх, набігти на Україну несподівано.

Щоденна небезпека навчила запорожців стерегтися бусурманів. Очі козацькі навчилися бачити у таку далечину, куди тепер сягають тільки підзорні труби, а вухо запорожця чуло й там, де нам здавалася б німа тиша. Вони вміли вгадувати, з якого боку наближається небезпека з того, куди біжать степові звірі, або як перелітає птичина.

Як що небезпека застукувала запорожців близько Дніпрових порогів, вони ховалися поміж скелями й по печерях, що й зараз маються по скелястих берегах Дніпра; коли біля Великого Лугу та по низинах річок—ховалися по плавнях та очеретах; згодом же, вистеживши з своєі схованки ворогів—кидалися на них несподівано і, як що мали силу, то й побивали.

Найтяжче доводилося тим з запорожців, що чатували по степах. Там було видко далеко навкруги і здавалося, що там запорожцям вже не було поратунку од татар, бо коні степовиків були прудкі, як вітер; проте й там запорожці вміли ратуватися: досить було добігти козакові до якоісь степовоі річки або озерця і вже він зратувався, бо виріже собі очеретину, простромить у колінці іі дірочку і, взявши у рот, поринає у воду з головою. Краечок очеретини, вистромлений з води, поміж очеретом та осокою зовсім був непомітний, а проте козак через нього дихав і міг досидіти під водою, поки татари відходили далі.

---

[1]) У кобзарських думах—„ушкалі".

[2]) Ясир рухлива здобич; найбільше невольники.

Тільки хоч як були запорожці сторожкі, а не одному з них довелося загинути у нерівній борні з бусурманами, як переказують нам сумні наші думи:

I.

По-над сагою Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає й не гадає,
Що на його молодого,
Щей на джуру[1]) малого,
Біда настигає...
То не верби лугові зашуміли,
Як безбожні ушкалі налетіли,
Хведора Безрідного,
Отамана Курінного,
Постріляли, порубали,
Тільки джури не піймали.
То малий джура до козака прибуває,
Рани йому глибокі промиває.
То козак йому промовляє:

Джуро мій, джуро,
Вірний слуго!
Ідь ти по-над Лугом Базавлугом
Та по-над Дніпром-Славутою,
Послухай ти, джуро—
Чи то гуси кричать,
Чи лебеді ячать,
Чи ушкалі гудуть,
Чи може козаки Дніпром ідуть?
Коли гуси кричать, або лебеді ячать—то зжени,
Коли ушкалі гудуть—то зхорони,
Коли ж козаки йдуть, то обьяви:
Нехай вони човни до берега привертають,
Мене Хведора Безрідного навіщають.

II.

Ой усі поля Самарські почорніли,
Ясними пожарами погоріли;
Тільки не згоріло у річки Самарки,
У криниці Салтанки
Три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких;
То тим вони не згоріли,
Що там три брати рідненьких,
Як голубоньки сивеньких,
Постреляні та порубані спочивали;
То тим вони спочивали,
Що на рани постреляні та порубані дуже знемогали,
Озоветься старший брат до середульшого словами,
Обільється гіркими сльозами:
„Прошу я тебе, братіку мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Добре ти учини:
Хоч із річки Самарки
Або з криниці Салтанки
Холодної води знайди,
Рани мої постреляні да порубані окропи, охолоди!“

То середульший брат тее зачуває,
До його словами промовляє:
„Братіку мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Чи ти міні, брате, віри не доймаєш,
Чи ти мене на сміх підіймаєш!
Чи не одна нас шабля порубала?
Чи не одна нас куля постріляла?
Що маю я на собі девять ран рубані широкі,
А чотирі стреляні глибокі!
Так ми добре, брате, учінемо,
Свого найменшого брата попросимо:
Нехай найменьший брат добре дбає,
Хоч навколюшки вставає,
Військову суремку[2]) в головах достягає,
У військову суремку добре грає, програває;
Нехай би нас стали странні козаки зачувати,
До нас дохожати, смерти нашої доглядати,
Тіло наше козацьке, молодецьке в чистім полі поховати!“

---

[1]) Пояснення дивись у розділі „Січове життя“.
[2]) Невеликий ріжок, щоб подавати гасло.

Неволя бусурманська. З татар, що набігали на Україну, ніхто не хотів вертатись до дому з порожніми руками. Пограбувавши по містах та селах все, що знаходилося коштовного, і повбивавши всіх, хто змагався і обороняв своє добро, татари підпалювали всі оселі та згоняли людей з усієї околиці до одного місця. Там вони вирізували всіх, хто через старість був уже негодящий до невольницької роботи, вбивали або розгоняли геть недоліток, витоптували кіньми таких дітей, що ще не мали сили втекти, останніх же бранців: молодиць, дівчат, парубків та чоловіків, розлучаючи батька з дочкою і жінку з чоловіком, поділяли поміж себе. От уривок з народньої пісні про татарську руїну:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багацтво розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.

А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан вьється,
А по ногах ланцюг бьється...
А я бідний з діточками,
Піду лісом стежечками.

Після поділу ясиря всякий татарин вьязав своїм бранцям руки за спину «сирицею[1])», вьязав далі одного невольника до другого і, нанизавши їх

Татари женуть жіночий ясир. Мал. Погрібняка.

[1]) Ремінці, нарізані з сирої невиробленої шкури. Набігаючи на Україну, татари привозили з собою цілі пасма сирицї. Коли сириця ссихалася на руках бранців, то завдавала їм нестерпучих мук.

цілу пасму, привьязував переднього до свого сідла і так тяг через степи до самого Криму. А як що полоняники не поспішалися за конем, то татари підгоняли їх довгими батогами.

Не всі бранці мали силу витримати таку подорож. Розьятрені, скрівавлені степовими будяками ноги не хотіли слухатися, і нещасні бранці, а найбільше бранки, жінки та дівчата, падали і волочилися за кіньми, поки татари не добивали знесилених, покидаючи їх серед степу на поталу звірю й птиці.

Повели їх по жірниці, [1])
А жірниця ніжки коле,
Чорну крівцю проливає...
Чорний ворон залітає,
Тую крівцю попиває...

Та брати невольників, запорожці, пильно стежили за татарами і, не змігши спинити їх тоді, як ті йшли на Україну, підстерегали татар на повороті з України і саме під той час, як татари, обтяжені ясирем, сунули Чорним Шляхом [2]) на південь, з якого-небудь степового байраку несподівано, вихорем, вилітало запорожське військо і, порубавши татар по одинці, визволяло рідних вьязнів і повертало їх до рідних осель на Україну.

Та не всякий раз траплялося запорожцям так щасливо визволяти невольників. Дуже мала була для того іхня сила і дуже просторі були чорноморські степи. Багато все-таки виводили татари українського люду у Крим до городів Козлову [3]) й Кафи [4]), що, починаючи ще з XV віку, стали всесвітніми невольницькими ринками.

З Криму невольники розвозилися на продаж по всіх городах Чорного й Середземного моря. Молодиці й дівчата хорошої вроди купувалися у гареми заможних бусурманів, а всі останні до всяких робот. Поводилися бусурмани з невольниками не по людському: годували іх, як собак, на ніч приковували на ланцюги, або вьязали ім руки й ноги і тримали іх по льохах та хлівах; найгірша ж доля припадала мабуть тим, котрих турецький уряд забірав на свої військові галери. На галерах невольників приковували ланцюгами до гребок і вони повинні були громадити веслами і удень і вночі, переганяючи галери з одного моря на друге, аж поки під час війни або під час хуртовини не гинули разом з галерою у безодні моря.

Про тяжке бідування невольників у турецькій неволі досі збереглося де-кільки народніх дум; нехай же ті думи й повідають читачеві про ту недолю українського народу.

---

[1]) Викошене поле.
[2]) Дивись розділ „Шляхи на Запорожжі".
[3]) Тепер Євпаторія.
[4]) Тепер Феодосія.

I.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руку піднімали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!
Хочай-би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля,
Хочай-би чи не повиривала якорів з турецькоі каторги! [1])
Та вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоіла:
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре тее зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари зо-зла гукає:
„Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини і червоноі таволги [2]) набірайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!“
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоноі таволги у руки набірали,

ЗАПОРОЖСЬКА ЧАЙКА.

Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке
коло жовтоі кости пошмугляло!“
Баша турецький, бусурманський,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали;
Тіло біле козацьке молодецьке
коло жовтоі кости обривали

[1]) Каторга—галера. [2]) Червона лоза.

Кров християнську неповинно
проливали.
Стали бідні невольники на собі
кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бу-
сурманську клясти-проклинати:
„Ти, земле турецька, віро бусур-
манська.
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем,
з матірью,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних
невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В городи християнські!“

II.

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусур-
манської
У городи християнські,—до отця,
до матусі.
Що не можеть він їм поклонити-
ся,—
Тілько поклоняється голубонь-
ком сивеньким:
„Ой ти, голубонько сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко бу-
ваєш;
Полети ти в городи християнські,
До отця мойого, до матусі.
Сядь, пади на подвірьі отцев-
ськім,
Жалібненько загуди,
Об моєї пригоді козацької при-
пом'яни:
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькую знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби збірають,—
Головоньку козацькую із тяжкої
неволі визволяють!
Бо як стане Чорнеє море согра-
вати,
То не знатиме отець либонь матір
У которої каторзі шукати:
Чи у пристані Козловській,
Чи у городі Царьграді на базарі.
Будуть ушкалі, турки-яничари
набігати,
За Червонеє море у Арабську
землю запродати,
Будуть за них срібло, злото, не
лічачи,
Сукна дорогі поставами, не міря-
чи,
За них брати.
Тогді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдали,
Сирая сириця до жовтої кости
Тіло козацькеє проїдала“.
То бідні невольники на кров, на
тіло поглядали,
Об вірі християнській гадали,
Землю турецьку, віру бусурман-
ську проклинали:
„Ти, земле турецькая, віро бусур-
манськая,
Ти єсь наповнена сріблом, злотом
І дорогими напитками,
Тілько ж бідному невольнику на
світі невільно,
Що бідний невольник у тебе про-
буваєть,
Празника Рожества, будь ли Вос-
кресення не знаєть,
Все у неволі проклятої, на катор-
зі турецької
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусур-
манськую проклинають:
„Ти, земле турецька бусурманська,
Ти розлуко християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного
за сім літ войною,
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, Боже, бідного неволь-
ника
На Свято-руський берег,
На край веселий, між народ хре-
щений!“...

Не легша була доля й українського жіноцтва, захопленого у неволю. Не маючи сили, щоб оборонятися од напасників, молодиці й дівчата тільки сльозами та благанням мали надію умилосердити степових хижаків.

У долині огонь горить,
Коло огню турок сидить,
Турок сидить—коня держить,
Коня держить за поводи,
За поводи шовковиі;
Біля його дівча сидить,
Дівча сидить, слізно плаче,
Слізно плаче, турка просе:
—Пусти мене, турчиночку,
Побачити родиночку
Ще й рідную Вкраіночку.

Та даремні всі благання дівчини! Не на те турчин захопив бранок, щоб з шляху пустити іх до дому, не покористувавшись з них, як з дівчат і невольниць :

Сестра сестрі промовляє:
Проси, сестро, турка-мужа,
Нехай косу русу утне,
Най до мамки іі пошле,
Най ся мамка не фрасує [1]),
Най нам віна [2]) не готує!
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким
Із турчином молоденьким...

У неволі молодиць та дівчат чекала ще більш тяжка недоля, ніж чоловіків. Іх примушували бути жінками бусурманів і родити на світ ворогів своеі далекоі рідноі України. Багато украінок ставало жінками турецьких пашів і навіть самого турецького султана та кримського хана. Вони пробували у роскошах, та тільки ті роскоші, ті «лакомства нещасні», як співає народ у думах, не вбивали у дочках України живого духа і багато з них користувалися своім впливом на чоловіків-турків, щоб, у чому могли, допомогати своім землякам, і до самоі домовини таіли у своєму серці искру любови до рідного краю.

Одну з таких невольниць, дочку священника з міста Богуслава, оспівала народня дума:

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця камьяная.
Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.
То до іх дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка, прихождає,
Словами промовляє:
„Гей, козаки ви, бідніі невольники!
„Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?“
Що тоді бідні невольники зачували,

[1]) Не робить собі збитків.
[2]) Віно—посаг, придане.

Дівку бранку, Марусю, попівну
Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:
„Гей, дівко бранко,
„Марусю, попівно Богуславко!
„Почім ми можем знати,
„Що в нашій землі християнській
за день тепера?
„Що тридцять літ у неволі про-
буваєм,
„Божого світу, сонця праведного
не видаєм.
„То ми не можемо знати,
„Що в нашій землі християнській
за день тепера".
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачуває,
До козаків словами промовляє:
„Ой козаки, ви бідні невольники!
„Що сьогодні у нашій землі хри-
стиянській Великодная субота,
„А завтра святий празник, ро-
ковий день Великдень!"
То тоді ті козаки теє зачували.
Білим лицем до сирої землі при-
падали,
Дівку бранку, Марусю, попівну
Богуславку.
Кляли, проклинали:
„Та бодай ти, дівко бранко,
„Марусю, попівно Богуславко,
„Щастя й долі собі не мала,
„Як ти нам святий празник. ро-
ковий день Великдень сказала".
То тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачувала,
Словами промовляла:
„Ой козаки, ви бідніі невольники!
„Та не лайте мене, не проклинайте:
„Бо як буде наш пан турецький
до мечеті від'їжджати,
„То буде мені, дівці бранці,
„Марусі, попівні Богуславці,
„На руки ключі віддавати:
„То буду я до темниці прихождати
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників,
на волю випускати".
То на святий празник, роковий
день Великдень,
Став пан турецький до мечеті
від'їжджати,
Став дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, до темниці прихождає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників
На волю випускає
І словами промовляє:
„Ой козаки, ви бідні невольники!
„Кажу я вам, добре дбайте,
„В городи християнські утікайте;
„Тільки прошу я вас, одного
города Богуслава не минайте.
„Моєму батьку й матері знати
давайте:
„Та нехай мій батько добре дбає,
„Грунтів, великих маєтків нехай
не збуває,
„Великіх скарбів не збірає,
„Та нехай мене, дівки бранки,
„Марусі, попівни Богуславки,
„З неволі не викупляє.
„Бо вже я потурчилась, побусур-
манилась,
„Для роскоші турецькоі,
„Для лакомства нещасного!"
Ой визволи, Боже, нас всіх
бідних невольників,
З тяжкоі неволі, з віри бусур-
манськоі,
На ясні зорі, на тихі води,
У край веселий, у мир хрещений!

Та тільки не всі українські дівчата й молодиці могли звикнути до життя на чужині і погодитись з новими обставинами свого життя, хоч і у роскошах. Ті роскоші та «лакомства нещасні» не давали долі душі й серцю, а

нудьга за рідним краєм і сумління через свою, хоч і примусову, зраду батьківщині й вірі часто доводили потурчених молодиць до самогубства.

Ой турчине, турчиночку,
Дай мі ножа остренького
До завоя тоненького;
Тонкий завій укроіла,
Ніж у серце сі встромила[1]).

Ті невольницькі плачі разом з стогоном на роднім, що стояв по всій сплюндрованій Україні, бреніли у вухах запорожців. Нудьга за рідним краєм примушувала багатьох невольників тікати з Криму й Туреччини. Не знаючи здебільшого куди йти, вони легко знову діставалися до рук бусурманам. Піймавши втікача, бусурмани за першим разом люто його карали, за другим же здебільшого виколювали або випікали втікачам очі і пускали йти, куди знає. Більшість таких осліплених гинула з безхлібья, а проте були й такі, що прибували на Україну, і тут, переходячи од села до села з кобзою у руках, вони з риданням оспівували, як журбу тих, хто лишившись на Україні, стеряв під час наскоку татар дітей, так і страждання тих, хто нудився у бусурманській неволі. Такі кобзарі сліпці у великому числі пробували й на Січі і запорожці не мали сили бути байдужими до іхніх співів. Не обмежуючись тими перешкодами, що запорожці чинили татарам на степових шляхах та перевозах, запорожці поривалися до татарських та турецьких городів, де стогнали у неволі іхні брати й сестри, та тільки на перешкоді ім стояв на низу Дніпра на острові Тавані турецький город Аслам, бо проплисти поуз нього човнами було дуже трудно.

Гетьман Дмитро Вишневецький (Байда).

Гетьман князь Дмитро Вишневецький (Байда). У такі часи, біля року 1552, до Січі прибув один з нащадків литовсько-українських князів Дмитро Вишневецький. Він був жвавий та завзятий вояка з щиро козацькою вдачою. Наслухавшись ще з малих літ про славну боротьбу запорожців з татарами та про іхні лицарські вчинки й звичаї, Вишневецький ще з року 1540 почав козакувати і був козацтву добре відомий, бо пробував де-який час і на Січі.

---

[1]) Це потурчена молодиця попросила у чоловіка-турка ножа, неначе б на те, щоб покроіти полотно, та, скінчивши діло, встромила ніж собі у серце.

Року 1550, коли король польський призначив Вишневецького старостою Черкаським та Канівським, він згуртував біля себе чимало козаків і року 1552, покинувши своє староство, посадив своїх козаків на човни, виплив на Запорожжя і отаборився на острові Хортиці.

Побувавши до того з запорожцями у походах та боях, Вишневецький зрозумів вагу запорожськоі єдности, одностойности, товариства та любови до рідного краю і прийшов до мислі, що з запорожцями можливо поставити справу оборони Украіни од татар далеко ширше й міцніше, ніж вона стояла. Завзятому Байді боліло серце з того, що через невелику силу запорожців, вони змушені нападати на бусурманів тільки потай і після всякого наскоку ховатися по пущах Великого Лугу. Він мріяв утворити силу, якаб одверто й оружно стала на низу Дніпра і заступила Украіну з півдня; осередком же сієі сили він надумав зробити острів Хортицю, що лежить на Дніпрі зараз низче порогів та Кічкасу.

Запорожці радо вітали заміри Вишневецького, прибули до нього на Хортицю, обрали його своім гетьманом і обіцяли міцно стояти разом з ним у боротьбі з бусурманами.

Острів Хортиця чималий: він тягнеться на десять верст удовш і ширить-ся на три верстви упоперек. Голова острову (горішній кінець) дуже висока і виходе з води сторчовими скелями, неприступними для ворогів. На цій то голові Хортиці Вишневецький і почав будувати городок, обкопуючи його рівчаками та обсипаючи валами; коли ж городок був скінчений, козаки поробили з дубових кряжів ще поверх валів стіни та башти. Той городок простягався од голови острову до Вшивоі скелі на східній протоці Дніпра і до острову Мала Хортиця на західній, що зветься у наші часи Старим Дніпром, і поділявся такими ж окопами та стінами упродовж острову на дві частини з метою, щоб коли вороги вдеруться на острів з одного боку, то на другій половині острову можливо б було оборонятись.

Голова острову Хортиці.

Скінчивши ту велику й міцну будову, Вишневецький звернувся у листах до польського короля Жигмонта та до московського царя Івана Грізного, щоб дали йому помочі на великий похід у Крим.

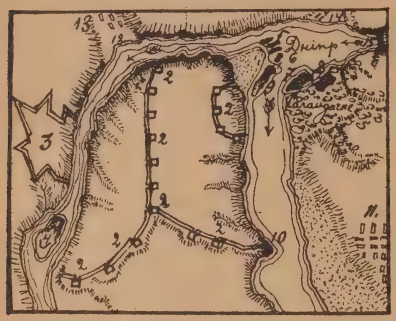

Голова острову Хортиці з окопами Вишневецького. [1]).

Надії Вишневецького на поміч не здійснилися. Король не тільки не подав помочі, а ще й гнівався за те, що Вишневецький зачіпає татар, царь же хоч і прислав запорожцям на потугу Путивльських козаків, та тільки та поміч була дуже невелика.

Проте року 1556 Вишневецький вийшов таки походом на Очаків і, поруйнувавши його околиці, визволив чимало невольників. Тільки через брак гармат йому не вдалося добути Очаківського замку. Повернувшись з Очакову, Вишневецький зараз же напав на Аслам город та тільки й цього городу не добув, а, обминувши його, обійшов з козаками всі татарські степи і попалив татарські улуси до самого Перекопу.

Помщаючись за ті козацькі напади, хан кримський на прикінці того ж року, діждавши, поки Дніпр навкруг Хортиці замерз, атакував з великою ордою городки Вишневецького, але добути їх не зміг. Козаки цілий місяць давали татарам добру одсіч і, добре їх погромивши, врешті таки одігнали геть.

По весні, радіючи своїй перемозі, запорожці посідали на човни, підьіхали несподівано до Аслам городу, добули його штурмом і, повистинавши всіх бусурманів та визволивши чимало невольників, повернулися на Хортицю з чималою здобиччю.

Тільки недовго запорожці празникували перемогу. Через півроку Хортицю оточила велика сила ворогів. Зі сходу підступив хан з ордою, з півдня на сандалах та галерах прибули турецькі яничари, а з заходу підсунулося волошське військо, підвладне турецькому султанові.

Тяжко довелося козакам одбиватись од ворогів, бо тих було удесятеро більше, помочі ж ні од короля ні од царя не було, проте вони міцно стояли

---

[1]) Запорожська Січ і церква часів Сагайдачного. Роки 1617—1625. [2]) Окопи часів князя Вишневецького. Роки 1552—1557. [3]) Шанці російські з часів походів Мініха року 1738. [4]) Мала Хортиця з окопами часів Сагайдачного. [5]) Три скелі „Стовпи". [6]) Дві скелі „Стоги". [7]) „Дурна" скеля. [8]) Середня скеля, [9]) Дубовий острів. [10]) Вшива скеля. [11]) Сучасне село Вознесенка. [12]) Царська пристань. [13]) Верхня Хортиця (німецька колонія). [14]) Кічкас, де був татарський перевіз. [15]) Міст залізниці у наші часи.

й одбивалися, не шкодіючи свого життя, і тільки через чотирі місяці, коли на Хортиці не вистачило припасу, Вишневецький потайно покинув острів і пішов з городовими козаками до Черкас, запорожці ж попливли у Великий Луг до своєї добре захованої і невідомої ні татарам ні туркам Січі.

Перебувши ці пригоди, Вишневецький зрозумів, що для боротьби з бусурманами козацької сили замало. Проте він на тому не заспокоївся, а впевнившись, що московський царь прихильніше ставиться до його боротьби з бусурманами, ніж польський король; він поіхав у Москву, став до царя на службу і, діставши од нього Війську Запорожському клейноди і невелику поміч військом, року 1558 знову прибув на Хортицю та, згуртувавши біля себе городових і запорожських козаків, вирушив на татар Дніпром і степами. Наляканий войовничим хистом та завзяттям Вишневецького кримський хан покинув цим разом козакам всі дніпровські городи й степові татарські улуси і, зібравши всі орди, заховався з ними у Криму.

Козаки з Вишневецьким опанували всіми степами, починаючи од річки Бугу, до самого Дону, і з цього часу почали мати іх за свою власність. Проте таке становище протяглося не довго, бо московський царь, маючи Вишневецького за свого підданця, викликав його у Москву і послав з московським військом воювати Кавказ, татари ж тим часом знову вийшли з Криму і почали розходитись по своіх кочевищах.

Через рік царь Іван Грізний хотів послати Вишневецького з своім військом воювати Польшу, та тільки Вишневецький на те не згодився, а почувши, що на Україну з Буджаку набігла татарська орда, знову прибув на Запорожжя і року 1561 листом з Січі запорожської просив короля Жигмонта прийняти його знову у своє підданство. Король охоче на те згодився, викликав Вишневецького до себе у Краків і там з великою пошаною привітав його разом з найвищою польською шляхтою, як відважного войовника-лицаря.

Після того Вишневецькому були повернуті всі його маєтки, а проте пильно наказано не водити більше козаків на татар та турків, щоб не викликати з іхнього боку помсти. Вишневецький скорився волі короля, та тільки не надовго. Життя у роскошах та багатстві не задовольняло завзятого козацького ватажка Байду і при першій нагоді, не вважаючи на свої не молоді вже роки й на свої хвороби, він знову взявся за шаблю.

Сусідня з Україною сторона—Молдава, що під ті часи була у залежности од турецького султана, хотіла проти волі свого господаря, себ то князя, скинути турецьке ярмо—і от молдавські бояре, шукаючи собі помочі, прислали посланців просити Вишневецького, щоб він, набравши військо, став господарем Молдави і уладнав спілку іі з Польшою.

Вишневецький охоче на те одгукну вся і кинувся за поміччю до Війська Запорожського. Поклик улюбленого ватажка, що не один раз водив козаків до слави, зразу підняв на ноги запорожців, і до Вишневецького зібралося їх біля 4.000. З тим військом Вишневецький року 1564 вирушив у Молдаву, та тільки там його чекала зрада. Другий претендент на Молдавське господарство, молдавський боярин Томжа, сподіваючись собі ласки од турецького султана, вдав з себе спільника Вишневецького, а коли той з невеликою купкою запорожськоі старшини та польськоі шляхти одрізнився од свого війська і йшов біля війська Томжи, той захопив Вишневецького з усією старшиною у бранці і мерщій послав у подарунок султанові.

Довідавшись про ту пригоду, запорожці кинулися на військо Томжи, та побачивши, що догнати й визволити з неволі славного товариша Байду було вже неможливо, мусили, сумуючи, повернутися на Україну.

Діставши до рук свого завзятого ворога, турецький султан скарав його лютою смертю: його скинули з башги на залізні гаки і він, зачепившись за один гак ребром, кільки день висів та мучився.

У народніх згадках Вишневецький назавжди лишився не князем, а добрим товаришем січовим, завзятим Байдою, і народ оспівав його смерть так:

В Царіграді на риночку
Та пьє Байда горілочку:
Ой пьє Байда, та не день, не два,
Не одну нічку, тай не годиночку;
Ой пьє Байда тай кивається
Та на свого джуру поглядається:
—Ой, джуро мій молодесенький!
Та чи будеш міні вірнесенький?—
Царь турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
—Ой ти, Байдо та славнесенький!
Будь мі лицарь та вірнесенький
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраіночку!—
—Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!—
Ой крикнув царь на свої гайдуки:
—Візьміть Байду добре в руки,
На гак ребром зачепіте!
Ой висить Байда, тай не день, не два,
Не одну нічку тай не годиночку.
Ой висить Байда, тай гадає
Та на свого джуру споглядає,
Та на свого джуру молодого
І на свого коня вороного.
—Ой, джуро мій молодесенький!
Подай міні лучок та тугесенький
Подай міні тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой бачу я три голубочки,
Хочу я вбити для його дочки.
Ой як стрілив—царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
—Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!—

Життя Байди Вишневецького та його походи й боротьба з бусурманами лишили по собі чималий слід на Україні й на Запорожжі. Він одсунув татарські кочевища од Дніпра на схід та захід і тим полегшив становище запорожського козацтва і зносини його з Україною. Про запорожців, як про побідників татар, пішла чутка по всіх сусідніх землях, і сусідні державці почали рахуватися з ними, як з визначною військовою силою,

яку бажано мати на своєму боці. Козацтво й само підвищилося в своїх очах, на Україні ж почали прославляти козаків, як оборонців свого життя, і замість невольницьких плачів та жалів на татарську руїну, по Україні почали лунати вже й бадьорі пісні про козаків побідників, як от пісня про козака Голоту.

I,

Ой на полі та й на Килиімському,
На шляху битому ординському,
Ой там гуляв, гуляв козак Голота.
Не боіться ні огня, ні меча, ні
третього—болота.
Правда, на козакові шати дороги—
Три семирязі лихиі:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові постоли вьязові,
А унучі китайчані—
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові—
Удвоє, жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка бирка:
Зверху дірка,
Травою пошита,
А вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає.

II.

То гуляє козак Голота, погуляє;
Ні города ні села не займає,—
На город Килию поглядає.
У городі Килиі татарин сидить
бородатий;
По горницях похожає,
До Татарки словами промовляє:
„Татарко, татарко!
„Ой чи ти думаєш те, що я думаю?
„Ой чи ти бачиш те, що я ба ?“

Каже: „Татарине, ой, сідий, бородатий!
„Я тілки бачу, що ти передо
мною по горницях похожаєш,
„А не знаю, що ти думаєш та
гадаєш“.

Каже: „Татарко!
„Я те бачу: в чистім полі не
орел літає,
„То козак Голота добрим конем
гуляє.
„Я його хочу живцем у руки
взяти
„Та в город Килию запродати,
„Іще ж ним перед великими панами башами вихваляти,
„За його много червоних, не лічачи, брати,
„Дорогиі сукна, не мірячі, пощитати“.

III

То теє промовляв,—дороге плаття надіває;
Чоботи обуває,
Шлик бархотний на свою голову
надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою
ганяє
А козаченько оглядається,
І карбачем одбивається.
То вже ж той козак Голота добре
козацький звичай знає,—
Ой на татарина скрива, як вовк,
поглядає.
Каже: „Татарине, татарине!
„На віщо ж ти важиш:
„Чи на свою ясненькую зброю,
„Чи на свого коня вороного,
„Чи на себе, татарюгу старого?“

„Я, каже, важу на мою ясненькую зброю,
„А ще лучче—на мого коня вороного,
„А ще лучче—на себе, татарюгу
старого.
„Я тебе хочу живцем у руки взяти,
„В город Килию запродати,
„Перед великими панами-башами
вихваляти

„І много червоних, не лічачи, набрати,
„Дорогиі сукна, не мірячи, пощитати“.

То козак Голота добре звичай козацький знає,
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає,
„Ой,—каже,—татарине, ой сідий же ти, бородатий!
„Либонь же ти на розум небагатий:
„Ще ти козака у руки не взяв,
„А вже козакові віри доняв,
„А вже за його й гроши пощитав.
„А ще ж ти між козаками не бував,
„Козацької каші не йідав
„І козацьких звичаів не знаєш“.

А татарин його озирає,
З його насміхає.
„Ой ти,—каже,—козаче, козаче нетяго!
„Звідкіля ти розуму набрався,
„Що вельми одіжно убрався?
„Ой на що ж ти уповаєш?
„Чи на свою шапку бирку,
„Що травою шита,
„Вітром підбита,—
„А зверку дірка?
„Чи на свої постоли боброві,
„Що шовкові волоки—
„В односталь з валу?
„Чи на свою сермягу семилатную?“
—„Ой,татарюго старий,бородатий,
„Що твоя одежа зможе?
„Ще побачим, кому Бог поможе“.

IV.

Ой на полі та й на Килиімській,
На шляху битім ординськім,
То не ясний сокіл літає,—
То козак Голота, сердешний, добрим конем гуляє.
Ой став татарин ік йому прийіжжати.
Став тугого лука напинати,
Сердешного козака Голоту стріляти-рубати.
То козак Голота нагайкою стріли одбиває,
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає.
„Ой ти, татарин старий, бородатий,
„Да на розум небагатий!
„Ти між козаками не бував,
„І козацькоі каши не йідав
„І козацьких жартів не знаєш...
Десь у мене був с кулями гаман,—
Я ж тобі гостинця дам“.
Як став йому гостиньці посилати,
Став татарин і с коня похиляти.
„Ой ти, татарин старий, бородатий,
„Да на розум небагатий!
„Ще ти мене не піймав,
„Да уже в город Килию запродав,
„І срібниі за мене гроші побрав!
„От-тепер твого одного коня вороного
„Поведу до шинкарки пропивати,
„А другим твоім конем вороним
„По городу Килиі гуляти, –
„Ой гуляти, гуляти, гуляти
„Да єдиного Бога споминати!“

Козак побідник.

V

Тоді козак добре дбав.
Чоботи татарські істягав,
На своі козацькі ноги обував;
Жупан татарський істягав,
На своі козацькі плечі надівав;

Бархотний шлик іздіймав,
На свою козацьку голову надівав;
На коня татарського сідає,
Поле килиімське вихваляє:
„Ой поле, каже, поле килиімське!
„Скільки я на тобі гуляв,
„Да такої здобичи не здобував!
Бодай же ти літо й зіму зеленіло,
„Як ти мене при нещасливій годині сподобило!
—Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хороші мисли мали,
Од мене більшу здобич брали
І ворогів під ноги топтали!—

Самійло Кішка (перше гетьманування). Скоро після смерти Вишневецького-Байди на Запорожжі зьявляється оспіваний в народній думі гетьман Самійло Кішка. Родом Кішка був з Канівa, козакувати почав, певно, біля року 1550, у добу тяжких обставин козацького життя, під час же війн та походів Вишневецького він набув собі великого войовничого хисту та завзяття. Ставши гетьманом, він завзявся доробити те, що не вдалося Вишневецькому, а саме: відчинити запорожцям шлях на море. Вишневецький зруйнував Аслам Город, що заступав запорожцям шлях до моря, та, певно, не вспів використувати того здобутку, бо історія не дає звісток ні про один похід козаків на море за часів Байди. Кішка ж схотів використувати здобутки свого попередника і почав лагодитись до походу на море та будувати чайки.

Запорожці раділи замірам свого гетьмана, бо з боку моря—з турецьких галер-каторг та надбережних городів, ім вчувався стогін братів невольників. Вони охоче взялися до будування чайок і ще до року 1568 Самійло Кішка вже вспів вийти на Чорне море і наробити туркам великої шкоди. Це стверджується тим, що року 1568 король польський Жигмонт Август, через скарги турецького султана на козацькі морські напади і через погрози його помститись, видав універсал про те, щоб козаки зійшли з Низу, тоб то з Запорожжя, на Україну, оселилися б біля пограничних замків та були на королівській службі.

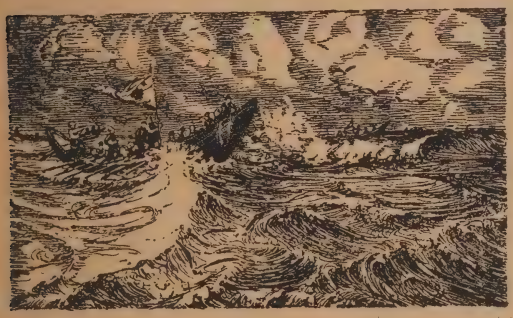

Запорожці на морі.

Після того, а саме року 1570, козаків, що пробували на Україні, списали у реєстр і призначили до них за старшого шляхтича Яна Бадовського; запорожські ж козаки королівського універсалу не послухали, Великого Лугу та південних степів не покинули і писатись у реєстр не схотіли, бо не хотіли поступитись своєю волею; у призначенню ж козакам старшого владою короля вони вбачали порушення свого звичаю

обірати отаманів та гетьманів вільними голосами. Через те й Бадовського запорожці не признали за свого старшого.

Скільки років гетьманував на Запорожжі Самійло Кішка і скільки разів виходив він на море—невідомо, тільки знаємо з народньої думи, що врешті турки захопили його у неволю. Як сталася та пригода, ніхто не знає. Можемо тільки зазначити, що під час морських походів козаки завжди були у небезпеці од того, щоб дістатись туркам у неволю, бо під час доброго вітру турецькі галери ходили прудчіше, ніж козацькі чайки, і, нагнавши іх, могли потопити гарматною пальбою, а козаків побрати з води у неволю. Та й без того немало траплялося козакам пригод на морі й од хуртовини. Чорне море під осінь та зіму завжди дуже бурхливе, і запорожським легким чайкам часом несила була боротися з розлютованою хвилею. Може Кішці й трапилася така пригода, про яку співається у народній думі «Олексій Попович і буря на Чорному морі».

Ой на Чорному морі
Та на білому каміні
Там сидить сокіл ясненький,
Жалібненько квилить-проквиляє,
Смутно себе має, на Чорне море
спильно поглядає,
Що на Чорному морі щось не-
добре починає:
Що на небі усі зірки потьмарило,
Половину місяця в хмари вступило
І все небо тьмою укрило.
А із хмари дрібний дощик на-
крапає,
А по морю злосопротивна хвиля
вставає,
Судна козацькі молодецькі на
три части розбиває.
Першу часть узяло—в землю
Огарянську занесло,
Другу часть вхопило—у Дунай
в гирло забило;
А третя часть де ся має?
Посеред Чорного моря,
На бистрій хвилі, на лихій хур-
товині потопає.

Такою лихою хуртовиною могло й Самійла Кішку, разом з найблизчою старшиною січовою, викинути на турецький берег і там віддати туркам у неволю. Але могло те лихо статись і не на морі. У томі 21 творів М. Костомарова (стор. 701) надруковано варіант думи «про Самійла Кішку», початок котроі оповідає, що Кішка був захлоплений у Лузі Базавлуці, разом з 40 товаришами, що прибули на Дніпр галерами.

Ой у Лузі Базавлуці там стояв курінь бурлацький,
Там був—пробував Кішка Самійло, гетьман козацький,
І мав він собі товариства сорока чоловіка.
То турецьке паня, молоде баша
По Чорному морю безпечне галерою гуляв
Да до Кішки Самійла в гості прибував
Та так до них в гості прибував,
Що всіх козаків гетьманських—запорожських на місці заставав,
Залізні ім пута подавав.

Слова «у гості прибував» треба розуміти, як жарт: певно турки, помшаючись за морські походи Кішки, піднялися Дніпром до Лугу Базавлугу,

напали несподівано на Січ, або на якийсь виділ Війська Запорожського, при якому був сам гетьман, і захопили його у бранці.

Люблинська унія та її наслідки. Поки Україна за часів Вишневецького та Самійла Кішки почала трохи одпочивати од татарських нападів, на неї насувалося нове лихо. Року 1569 по Люблинській унії Україну зовсім було одірвано од Литви і прилучено безпосередно до Польші, і з того часу становище українського селянства почало ще дужче гіршати, бо польський уряд почав віддавати його панам у власність без права переходити з місця на місце і навіть позбавив горожанських прав. Під впливом тих утисків українське селянство почало тікати на схід, за Дніпр, та заселяти лівобережну Україну. Та тільки й те йому не помогало, бо польська шляхта випрошувала собі у короля землі і на лівобережній Україні, як тільки вони починали залюднюватись; так що селяне ледве поспівали упорядкувати на вільних землях своє господарство, як уже знову довідувалися, що вони не вільні, а панські. Побачивши тоді, що од панів немає поратунку й на лівобережній Україні, більше рухливі й волелюбиві селяне почали тікати на Запорожжя і тим збільшувати й зміцняти Військо Запорожське.

Хто гетьманував на Запорожжі зараз після Самійла Кішки—невідомо; історія дає тільки звістку про те, що року 1574 запорожці ходили морським походом на турецькі Дунайські городи під приводом кошового отамана Покотила.

Гетьман Іван Свірговський [1]. Того ж року 1574 козацтво вдруге вплуталося в молдавські справи. Молдавський господарь Івоня звернувся до польськоі шляхти і до козаків, щоб допомогли йому скинути турецьке ярмо. На те прохання одгукнувся й Свірговський, прозваний у піснях гетьманом. Зібравши козаків, він вирушив походом до Дністра і, сполучившись там з Івонею та молдавським військом, погромив турецькі залоги у Тягині,[2] Білгороді[3] та Браілові і, добувши всі ті городи, поруйнував іх; коли ж на поміч туркам з Буджаку вийшли татари, Свірговський пішов ім назустріч і, у-пень погромивши, одігнав назад.

Така славна перемога козаків над татарами та турецькими городами збентежила султана Селіма і він вислав проти молдаван та козаків 200.000 турецького війська. У великому бойовищі недалеко Дунаю те військо взяло над спільниками перемогу і почало оточати іх з усіх боків.

---

[1]) По польським джерелам Сверчовський.
[2]) Тепер—Бендери.
[3]) Тепер Аккерман.

Побачивши свою загибель, Івоня по лицарському радив Свірговському з рештою козаків тікати за Дністр; проте Свірговський, а разом з ним і всі козаки, мали собі за велику ганьбу покинути своїх спільників молн-

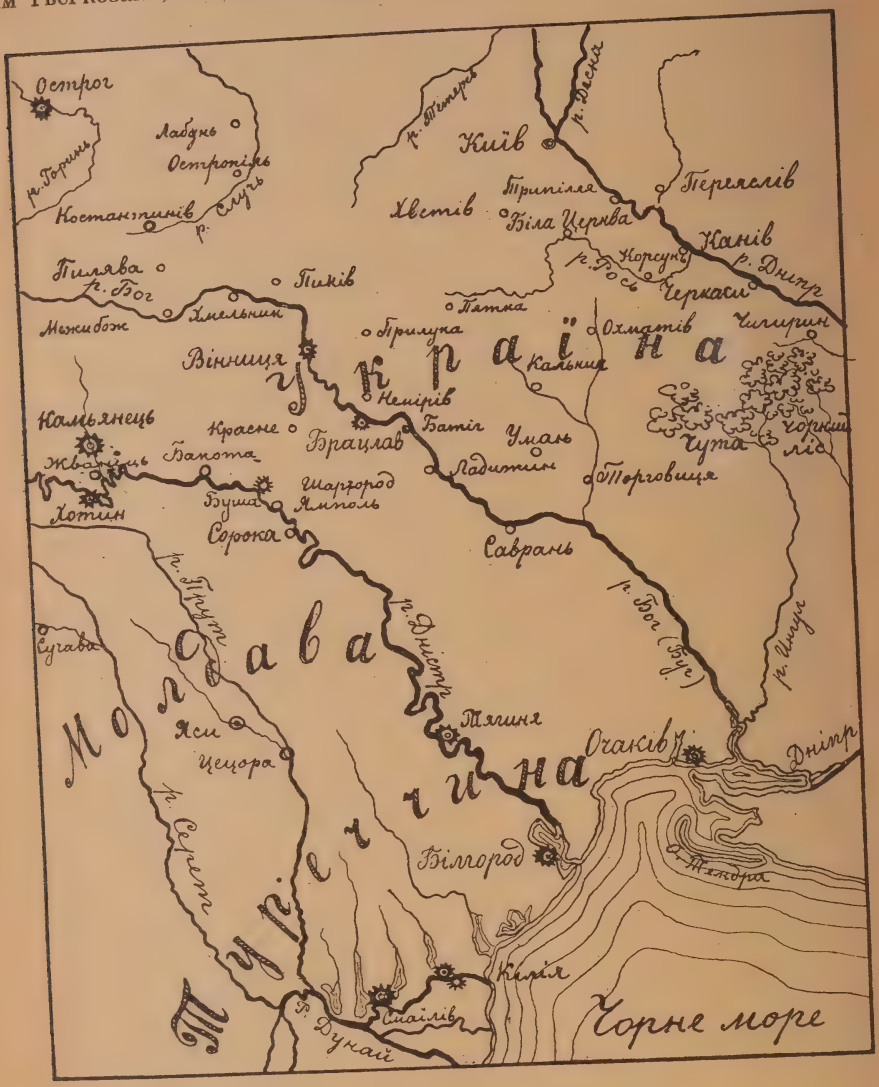

Західна Україна XVI віку.

даван при лихій годині і всі до одного разом з своїм гетьманом наложили головами у боі біля городу Килії та річки Дунаю.

Про Свірговського теж збереглася пісня, як і про Байду-Вишневецького, хоч треба гадати, що вона не щиро народня:

Ой як того пана Йвана,
Що Свірговського гетьмана,
Та як бусурмани піймали,
То голову йому рубали,—
Ой голову йому рубали
Та на бунчук вішали,
Та у сурми вигравали,
З його глумували.
А з Низу хмара стягала,
Що ворону ключа набігала,
По Україні тумани стлала,
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакала.
Тоді буйні вітри завивали:
—Де-ж ви нашого гетьмана сподівали?
Тоді кречети налітали:
—Де ж ви нашого гетьмана жалкували?
Тоді орли загомоніли:
—Де ж ви нашого гетьмана схоронили?
Тоді жайворонки повилися:
—Де ж ви з нашим гетьманом простилися?
У глибокій могилі,
Біля городу Килії,
На турецькій лінії.

Гетьман Богдан Ружинський (Богданко). Слідом за Свірговським, року 1575, на Запорожжі зьявився новий жвавий та завзятий ватажок—гетьман Богдан Ружинський, прозваний запорожцями Богданком. Родом, як і Вишневецький, він був з князів Гедиминовичів, що давно пробували на Україні і стали вже українцями. За часів, мабуть, Самійла Кішки, коли Ружинський жив ще у своєму маєткові на Волині, на його оселю набігли татари, вбили його матірь, а молоду дружину забрали у полон. Серце князя запеклося з того часу помстою до бусурманів і з таким почуттям він подався на запорожську Січ, щоб разом з січовим товариством воювати бусурманів та шукати свою дружину.

Про нещасливу пригоду з життя Ружинського до наших часів збереглася у кобзарів пісня:

Ой Богдане, Богдане, запорожський гетьмане,
Та чому ти ходиш в чорнім оксамиті?
Гей були ж у мене гости, гости татарове,
Одну нічку ночували:
Стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли.
Гей сідлай, хлопче, коня, коня вороного,
Татар швидко догоняти, миленькую одбивати!

На Січі завзятий вояка і добрий товариш Богданко скоро придбав собі поміж товариством пошану, і коли року 1575 запорожці почули, що татари вибралися походом на Поділля, то обрали Ружинського гетьманом, наказавши йому вести Військо Запорожське на татар.

Ружинський тільки й чекав такої нагоди і, хутко упорядкувавши військо, кинувся з комонним військом у татарські степи, випалюючи улуси визволяючи невольників і завдаючи татарам нелюдських мук. Не згірше від самих татар, запорожці виколювали чоловікам очі, вирізували жінкам груди і давили кіньми татарських дітей—така у ті часи була у їх лютість на бусурманів.

Спустошивши чорноморські степи, Богданко вдерся у самий Крим та счинив і там таку саму різанину. Почувши про руїну своїх земель, татари чим-дуж поспішалися з Поділля через Очаків у Крим,та запорожці, покинувши Крим, заступили татарам шлях у Прогноях і там, притиснувши орду до озер, багато вигубили іхнього війська.

Повернувшись з цього славного походу, Богданко, купно з кошовим отаманом Війська Запорожського Павлюком, послав до короля Степана Баторія прохання, щоб той ствердив універсалом істнування й права Війська Запорожського. Степан Баторій, взявши на увагу послуги запорожців, що прийшлися цим разом вчасними для Польші, видав 20 августа 1576 року універсал, у якому ствердив за Військом Запорожським володіння городами Трахтемировим та Чигирином і всім Дніпром від Трахтемирова униз до лиману, а убік од Дніпра на захід по річки Буг та Синюху, а на схід аж по річки Дінець та Дін, себ то всі ті землі, що іх запорожці одвоювали собі од татар.

На цей Баторієвий універсал у дальнішому житті під час суперечок за землі з сусідніми державами завжди запорожці покладалися і пильно обстоювали добуті за часів Богданка—Ружинського права.

Разом з універсалом Степан Баторій надав Війську Запорожському військові клейноди: корогву, булаву, бунчук та котли.

Того ж 1576 року московський царь, довідавшись, що татарська орда лагодилася набігти на Московщину, прислав на запорожську Січ подарунки і просив Ружинського, щоб вдарив на татар. Ружинський охоче на те пристав і, викликавши з України на поміч городових козаків та діждавши, поки орда вибралася у похід, кинувся з козаками на лівобережні татарські улуси і почав іх палити. Тут сталося те саме, що й торік. Татари, почувши про козацький наскок, поспішилися з Московщини назад, та запорожці перестріли іх і кого побили, кого порозгоняли, а всю здобич одняли; невольників же визволили й пустили у рідні землі.

Управившись з ордою на суходолі, Ружинський звернув свою увагу на шлях з Запорожжя до моря. Захопивши Самійла Кішку у неволю та скористувавшись часом, поки запорожці з Свірговським плуталися у Молдаві, турки знову поновили город Аслам-Кермень і зробили його ще міцнішим, ніж він був за часів Вишневецького. Щоб не мати перешкод до походів на море, Богданко року 1576 підступив до Аслам-Керменю,

обложив його з усіх боків, але, не маючи великих гармат, не міг його добути. При тій нагоді один козак порадив зруйнувати кріпостні мури вибухом пороху і похвалявся те зробити. Ружинський вхопився за ту думку і сам, разом з тим козаком, почав працювати на підкопах, підкладаючи під мури мину. Та, на лихо запорожцям, козак зробив справу так невміло, що вибух стався передчасно, і тим вибухом було вбито і козака і самого гетьмана Ружинського.

Не добувши Асламу, запорожці все-таки вийшли на море і поруйнували городи по східному берегу Криму.

Шах та Підкова. Після передчасної смерти Ружинського влада на Запорожжі перейшла до кошового отамана Шаха. Діяльність його почалася з того, що він підстеріг у порогах ханського посланця, що повертався з Москви з коштовними подарунками ханові од царя, і одняв у нього всі ті подарунки й гроші.

Розгніваний цим вчинком хан звернувся до польського короля з погрозою, що як той не приборкає козаків та не покарає Шаха, так він сам з ордою піде добувати Шаха на Запорожжі й на Україні. Королеві на той час небажано було зачіпатися з татарами і він прислав на Запорожжя заборону чинити шкоди татарам та виходити у море. Запорожці, було, послухалися, та скоро без війни занудилися і через рік знову вирушили походом у Молдаву.

Підвладні турецькому султанові землі Молдава й Волощина (Мультяне) мали своїх окремих господарів і ті господарі завжди по-між себе ворогували, скидали один одного з господарства та, підлещуючись до султана, немилосердно обдирали своїх підданців, щоб коштовніші зробити султанові подарунки. Року 1577 молдавські бояре, незадоволені своїм, призначеним турками, господарем, прислали на Січ запорожську посланців до відомого на Запорожжі вояки й ватажка Івана Підкови, котрий неначе б то доводився братом вбитого разом з Свірговським молдавського господаря Івоні, просити його, щоб ішов у Молдаву і був їхнім господарем.

Іван Підкова.

Прохання посланців було до вподоби Підкові, бо він був дуже рухливий та завзятий і не знав, куди подіти свою силу, що, як казали народні перекази, була така велика, що він розгинав руками підкови, від чого й прозваний був на Січі Підковою. Проте, розуміючи, що без збройної сили досягти господарства неможливо, Підкова звернувся за поміччю до січового това-

риства. Запорожці шанували Підкову, бо він щасливо водив їх після Самійла Кішки на море, і, знаючи, що у Молдаві трапляється добра пожива, обміркували Підковину справу на військовій раді і рішили допомогти йому сісти на Молдавське господарство.

Зараз після того Підкова з посланцями вирушив на Україну збірати там козаків та шляхту до походу, а через який час кошовий отаман Шах, побратим Підкови, з шістьома сотнями запорожських вершників вирушив на Україну і сполучився з Підковою на Поділлі, на Прибитім шляху.

Як тільки після того Підкова перейшов за Дністр, у Сороках до нього прилучилися молдавські повстанці і проголосили його господарем Молдави. Господарь молдавський Петрило не хотів уступитися з свого місця без змагання і вийшов з військом проти Підкови; та козаки його військо погромили і Підкова урочисто виїхав у Яси, столицю Молдави.

Ставши господарем, Підкова послав до короля посланців просити, щоб Молдаву було прийнято під польську зверхність, та з того нічого не вийшло; роздратований походами Богданка та Підкови турецький султан послав на Дунай велике турецьке військо і погрожував війною самій Польші за те, що її підданці чинять напади на підвладні султанові землі. Польща не сміла воювати з наймогутнішою у ті часи державою Туреччиною, і король Степан Баторій прислав до Підкови гінця з наказом негайно вийти з Молдави і не дратувати султана.

Підкова скорився і вийшов з Молдави на Україну, та султан на тому не заспокоївся, а вимагав од Баторія голови Підкови, і король, страхаючись війни з турками, викликав Підкову до себе, запевняючи своєю ласкою, коли-ж Підкова, повірившись, прибув до Львову, його зрадливо було схоплено й у присутности султанського посланця року 1578 покарано на смерть.

Про Івана Підкову не збереглося народніх дум, а проте видно, що слава його на Запорожжі була велика, бо за його смерть запорожці довго помщалися й на турках і на поляках. Можна сказати, що зрадлива страта поляками гетьмана Підкови була першою искрою ворожнечи між козаками й поляками, і та искра через кільки десятків літ палахнула великим полумьям пожежи.

Як тільки до запорожців дійшла звістка про те, що Підкову зрадливо стято, вони, обравши свого кошового отамана Шаха гетьманом, зараз же на поході з Молдави, помщаючись за Підкову, поруйнували чимало маєтків польської шляхти, а після того аж тричі у роках 1579—1581 ходили на Молдаву, настановляючи там своїх господарів.

Історія не дає звісток, чи воювали запорожці за часів Шаха з татарами і чи виходили на Чорне море, а треба догадуватись, що було й того й дру-

гого, бо відомо, що Шах поновляв на острові Хортиці городки Вишневецького, а це дає вказівки на широкі його заміри.

Баторієві одміни в устрої козаччини. Трьохрічні походи запорожців на Молдаву та зачіпки з турками й татарами дуже турбували короля Степана Баторія, бо у перші роки свого королювання він воював на півночі з непокірливими Гданськими німцями та з Москвою і через те мусив жити з татарами та турками у злагоді.

Щоб заспокоїти султана, він не обмежився лише карою на Підкову, а наказав князю Острожському йти на Запорожжя разом з татарським ханом і розігнати запорожців з Січі, а хто буде змагатись, того карати смертю.

Далі він наказав всім старостам по пограниччу, щоб не продавали запорожцям олива, селітри і ніякого иншого військового припасу, свій же попередній універсал, даний за гетьмана Богданка, він обернув так, наче б той універсал був наданий тільки тому козацькому війську, що пробувало на Україні, себ то городовим козакам, хоч справді універсал звертався до козаків запорожських.

Та тільки легко було наказувати, та не так легко було зробити. Князь Острожський не мав війська, щоб іти на Запорожжя, та не мав до того й охоти; од ханського ж війська запорожці й самі вміли одборонитися. Ловити запорожців по степах «Дикого Поля», як звали поляки запорожські степи, та у Великому Лузі було однаково, що ловити «вітра в полі». Та й сам Степан Баторій не мав на мислі зовсім знищувати козацтво, бо й у війні з Московщиною козаки були дуже користні полякам і на випадок війни з турками козаки теж були дуже потрібні. Він тільки хотів прибрати козацтво до своїх рук, щоб направляти його на тих, кого на ту добу мав за ворога, а не виключно на бусурманів.

З такою метою року 1581 Баторій звелів князю Михайлу Вишневецькому скласти з тих козаків, що найбільше вислужилися у московській війні, полк у 600 душ. Сим козакам він постановив бути вільними від всяких податків, мати права на власність і зате служити оружно короні польській з власним конем, одежою й зброєю. За службу козакам мало виплачуватись жалування, а судити козаків ніхто не мав права, окрім іхнього старшого, призначеного короною. Осідком козаччини було призначено Трахтемирів, де стояв стародавній Зарубський манастирь, а при тому манастирі уряжений був шпиталь для покалічених козаків.

Обібравши 600 козаків, Вишневецький звелів записати їх у реєстр, призначив до них старшим Яна Оришовського, всім же козакам, що лишилися по-за реєстром, звелено було розійтися до своїх осель і до своїх панів, на Низ же, себ то на Запорожжя, ні в якому разі не ходити.

Ця Баторієва одміна въ устроі козаччини мала великий вплив на дальніше ii життя й розвинення. Давши права невеликій частині козаків, вона всіх останніх лишила без ніяких прав, поклавши тим початок непорозумінням між козаками реєстровими й нереєстровими. Опріч того, вона викликала незадоволення між великою силою безправних козаків, які з того часу почали домогатися побільшення козацького реєстру, бо зрозуміло, що ніхто з козаків не хотів повертатись до панів, а всякий хотів придбати права реєстрового козацтва.

З першого часу протест козацькоі маси виявився у тому, що ратуючись од панів, вона посунула з Украіни на Січ... А там уже була своя воля: там не хотіли признавати за гетьмана ставленика поляків Оришовського, а що-разу, вибираючись у похід, обірали гетьмана з по-меж себе вільними голосами.

Не минуло й року після зазначених заходів короля Баторія, а вже запорожці знову напали на турецькі городи Ягорлик та Тягиню і поруйнували іх. Добувши у Тягині меж иншою здобиччю дванадцять турецьких гармат, козаки хотіли перевезти іх на Запорожжя, щоб рештувати іми Січ, але король, довідавшись про те, що запорожці побрали турецькі гармати, послав королівське військо з наказом догнати запорожців і, одібравши гармати, повернути іх султанові, козакам же всім, хто ходив на Тягиню, постинати голови.

Все-таки ті заходи короля не зовсім вдалися: запорожці, довідавшись, що іх нагоняє польське військо, потопили гармати на поході у річці, а самі, попродавши иншу здобич по ярмарках, повернули з Украіни на південь і зникли у безмежних степах Запорожжя.

Самійло Зборовський. Під час війни короля Степана Баторія з московським царем Іваном Грізним на Запорожжі зьявився значного роду шляхтич Самійло Зборовський. Року 1583, щоб вислужитись у короля, він почав зноситись з запорожцями, підмовляючи іх іти з ним на південні московські городи. Козакам Зборовський був відомий за доброго вояку, і вони покликали його прибути на Січ.

Зборовський нічого доброго й славного на Запорожжі не вчинив і про нього не варто було б і згадувати, коли б його перебування на Запорожжі не було списане його приятелями поляками і не освітлило нам життя Запорожськоі Січі у ті часи.

Перш за все з записів про пробування Зборовського на Запорожській Січі ми знаємо, що Січ року 1583 була на острові Буцькому, що тепер зветься Томаківським. Цей острів лежить на Дніпрі проти устя річки Томаківки на межі меж Великим Лугом та Лугом-Базавлугом. Од правого

берегу острів Буцький одмежовується протокою Дніпра Ревуном, двома озерами та Чернишівським лиманом, з півдня ж його миє Дніпрова протока Річище і широкий у десять верст луг, або, по теперешньому, плавня. Середина острову піднімається високою горою, що до берегів сходе помалу і тільки по-біля Річища спадає кручами.

По острову був добрий степ, де можливо було випасувати чималі косяки коней, байраки ж на ньому та береги ще у XIX сторіччі були рясно вкриті дубом, грушою та кислицею. Січ Запорожська була на південному боці острову, біля Річища, де січові окопи збереглися й до наших часів.

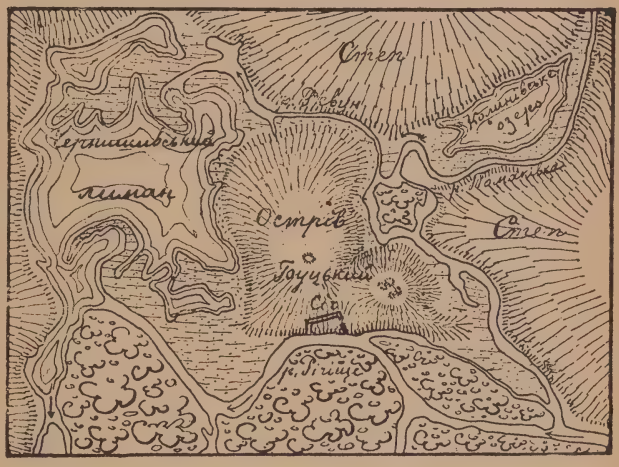

Острів Буцький (Томаківське городище)

Доступитись до Запорожькоі Січі на Буцькому було не легко, бо протока Ревун досить широка і перейти ii оружною рукою було б неможливо. З гармат же хоч і можна було б дострелити до острову, та, як бачимо з плану, Січ була захована за високою горою й могилами і дістати ii там при тодішніх гарматах було неможливо. Доступитися ж до Січі з боку Річища годі було й думати, бо там на цілу милю стлалися непроходимі пущі плавнів.

Запорожці зустріли Зборовського аж у порогах і проводили до себе на Січ та, зібравши через кільки день раду, привітали його урочистими промовами, вихваляли його лицарство та завзяття і, обравши гетьманом, почали лагодитись до походу на Молдаву.

Чутки про заходи Зборовського скоро дійшли до кримського хана та до Молдавського господаря і обидва вони, страхаючись, щоб запорожці не воювали іх, прислали на Січ посланців. Молдавський господарь обіцяв подарувати Зборовському 500 конэй, аби він не йшов на Молдаву, хан же кримський обіцяв йому молдавське господарство, аби запорожці не воювали татар.

Зборовський упевняв посланців, що не має на мислі воювати ні Молдави ні Криму, і разом з тим просив татарськоі помочі до походу на Московщину.

Та ханські посланці на це одповіли, що хан не може йти на Московщину, бо по наказу султана повинен іти воювати персів, і що він був би дуже радий, коли-б і Зборовський з запорожцями пішов на перську землю спільно з ордою.

Далекий од ідей козацтва і охочий до авантюр значний польський шляхтич, не спитавши волі запорожського товариства, згодився стати з ханом до спілки. Тільки таке порушіння звичаїв Запорожського Війська, у якого воля товариства була вища за владу гетьмана, не минулося дурно Зборовському: запорожці, довідавшись про його вчинок, скликали раду і почали йому дорікати за спілку з бусурманами, що мучать у неволі сотні тисяч іхніх братів; коли-ж гонорливий шляхтич почав погрожувати, що примусом поведе запорожців на персів, то запорожці вхопили його у свої дужі руки, насипали йому за пазуху піску і хотіли вкинути у Дніпр. Зборовський врешті якось одпросився і, скорившись волі ради, зрікся спілки з ханом.

Тим часом війна Польші з Московщиною скінчилася, і Зборовський, не знаючи, що робити на Запорожжі, вирядив 2500 козаків до верхівья Бугського лиману, куди молдавський господарь обіцяв вислати йому коней, а сам з частиною війська на кількох десятках байдаків виплив Дніпром у Прогноі[1]). Минаючи Дніпром Аслам город, Зборовський упевнив турків, що не буде воювати татар, і ті пустили козаків далі без перешкоди.

Зборовський справді не смів зачіпати татар та турків, бо мав уже од своіх приятелів листи про те, що король дуже гнівається на нього за те, що він підняв запорожців у похід; та тільки бути з запорожцями біля татар і не воювати іх—було неможливо, бо козаки не мали сили спокійно дивитися на татар і зараз же кидалися іх бити. Через те сталося так, що комонні козаки, ідучи до Бугу, зразу ж почали бити випадкових по шляху турків і тим збентежили Очаків.

Не відаючи про те, Зборовський набрав у Прогноях де-кільки байдаків соли і вирядив іх на Січ, сам же з останніми байдаками поплив лиманом до місця, куди мало підійти комонне військо. Та тільки тут козакам трапилася пригода. Сподіваючись собі од походу запорожців всього недоброго, турки вже підстерегали іх у Бугському лимані з десятьма галерами та кількома десятками сандалів і, побачивши своіх запеклих ворогів, зразу ж почали громити запорожські чайки з гармат.

Тікати запорожцям не було куди. У запалі вони кинулися, було, штурмувати галери, та турецькі сандали чинили ім до того перешкоди, галери ж своєю пальбою вбивали козаків і навіть потопляли іхні чайки.

---

[1]) Велика коса, що простяглася од Криму до Очаківськоі протоки. На тій косі є багато озер з сілью, запорожці ж на своіх степах соли не мали і завжди за Прогноінські озера змагалися з татарами.

Побачивши, що лихо, запорожці пристали до берегу і, поховавши чайки в шелюгах, позалягали біля берегу у ямах, що порили вепрі.

Радіючи з того, що застукали запорожців, турки хотіли всіх їх побрати у бранці і з тим висадили частину війська на берег, та запорожці до рук туркам не далися, а, вдаривши на них, як один, багатьох повбивали, решту ж загнали назад на галери.

Одбившись од турків, запорожці пішли по-над лиманом угору, маючи на мислі сполучитись з своїм комонним полком, аж тут знову лихо: з степу набігло чимало татар і почали закидати їх стрілами, а з лиману знову таки били з гармат турки.

Тяжко довелося запорожцям одбиватися аж до ночі, коли ж стемніло, вони повернулися до своїх чайок, поскладали на них поранених товаришів і, спустивши чайки на воду, почали потайно обминати турецькі галери. Та й на цей раз не пощастило запорожцям: більшу половину військових чайок турки половили і, побивши чимало товариства, побрали останніх у неволю. Тільки вісім чайок з Зборовським зратувалися і піднялися до устя Бугу, де й сполучилися з комонним військом, що нічого й не знало про пригоди свого невдалого гетьмана.

Де-який час Зборовський шукав тут молдавських посланців, та, не знайшовши нікого, мусив врешті йти по-над Бугом на Україну, тяжко бідуючи з безхлібья. Незадоволені своїм гетьманом, що погубив багато товариства, запорожці скинули Зборовського з гетьманства і, обідрані та голодні, пішли на Січ; Зборовського ж по наказу короля у 1584 році було схоплено, привезено до Кракову і там покарано на смерть за те, що збентежив Туреччину.

Богдан Микошинський. Розраївшись з Зборовським і повернувшись до Січі, запорожці зараз же обрали гетьманом Богдана Микошинського і, посідавши на чайки, попливли у Лиман ловити турецькі галери та визволяти товаришів з неволі. На цей раз похід козаків був далеко щасливіший і вони, застукавши турецьку фльоту біля Очакову, напали на неї зовсім несподівано і, добувши майже всі галери штурмом, повизволяли товаришів, а самі галери попалили.

З походу Богдана Микошинського бачимо, що Аслам-Кермень, стоячи на острові Тавані, не міг забезпечити турків од козацьких походів на лимани та Чорне море. Запорожці вміли обминати його у темні ночі. Далеко трудніше було повертатися запорожцям з походів, бо турки вже знали про них і підстерегали по всіх Дніпрових протоках. Иноді, щоб вернутись на Січ, запорожцям доводилося пробиватися крізь турків силою і теряти частину товариства, иноді вони витягали чайки на берег, переносили їх на плечах,

обминаючи Аслам город суходолом, а часом було й так, що доводилося топити свої чайки низче Аслам-городу і йти на Січ пішки, кидаючи у Дніпр чимало важкої здобичі.

Після нападу Богдана Микошинського, турецький султан, того ж таки 1584 року, поскаржившись у листі королю, що запорожці попалили його галери, вимагав, щоб той приборкав козаків.

Щоб заспокоїти султана, Степан Баторій другого року (1585) послав на Січ шляхтича Глембицького, щоб вгамував запорожців, а непокірливих привів на волость, та запорожці пустили того посланця „у Дніпр води пити", себ то втопили, самі ж, того ж таки року, аж двічи ходили на татар степами.

Гетьман Михайло Ружинський. Останні походи відбулися вже під приводом князя Михайла Ружинського, бо Микошинський через те, що допустив утопити королівського посланця, мусив уступитися з гетьманства. Перший похід Ружинського був під Перекоп, а другий на річки Кальміус та Берду. З тих походів запорожці пригнали до Січі 40.000 татарських коней. Від часу тих походів запорожці й почали мати землі по річках Кальміусу та Берді за свої.

Щоб помститися за останні козацькі напади, кримський хан, року 1586, вийшов з Криму, щоб напасти на Україну, і дійшов був з ордою до перевозу через Дніпр, що на Таволжанському острові, та запорожці поспіли заступити татарам той перевіз і не пустили іх на правий берег Дніпра,—тих же, що спромоглися перекинутись через Дніпр, побили або потопили.

Гаврило Голубок.

Року 1587 запорожці набігли на Очаків і, вирізавши турків у передмісті, поробили там драбини та по тим драбинам вдерлися уночі й у самий Очаківський замок і побили й там бусурманів. Визволивши при цьому з неволі чимало земляків та обважившись здобиччю, козаки щасливо повернулися на Січ.

Року 1588 частина запорожців з ватажком Гаврилом Голубком вибралася походом на Волощину, але господарь дістав поміч од турків і виступив козакам назустріч. У битві під Бичиною Голубка було вбито, запорожці ж повернулися на Січ.

Друга частина запорожців на тридцяти чайках виходила того ж року у Чорне море і, привернувши до Криму недалеко од Козлову, пошарпала його околиці і щасливо повернулася до Дніпра, захопивши ще по дорозі

кільки турецьких кораблів з крамом. Таких крамарських кораблів запорожці у ті часи, треба гадати, захоплювали чимало, бо тогочасна дума говорить про це, як про річ звичайну:

Ой сидить козак на демені,
Він деменом повертає,
І на Чорне море поглядає:
Ой пливе судно одним одно,
В йому турчин сидить з туркенею,
А туркеня сидить, вона не гуляє—
Шовковий рушник вишиває:
Ой кому цей рушник буде—
Ой чи турчину, чи татарину,
Ой чи козакові молодому?
Ой це буде коповому молодому.

Кулага. Року 1589 запорожці знову виходили у море під приводом кошового отамана Кулаги. Наблизившись до городу Козлову і углядівши біля нього кільки турецьких, рештованих гарматами, галер, діждали у морі ночі, а як стало темно, атакували ті галери, побили турків і, визволивши невольників, попрорубували галерам днища і пустили іх на дно. Управившись з галерами, Кулага пристав до Козлову і пустив козаків грабувати базарні крамниці. Це було зроблено необачно, бо поки запорожці упорались з крамницями, Козловський калга Феті Гирей зібрав узброєних татар і кинувся на запорожців, побиваючи іхні розрізнені купи.

Кулага завзято рубався, та козаки не вспіли згуртуватися до нього, і татари його вбили, а кільки десятків запорожців захопили у бранці. Останні запорожці, одбившись од татар, посідали на чайки і виіхали у море. Там вони обрали собі отаманом Лободу і, пограбувавши під його приводом Білгород (Акерман) на Дністрі, повернулися на Запорожжя.

У всіх перелічених походах останніх років брали участь разом з запорожцями й городові українські козаки. Од реформи Степана Баторія 1589 року лишилися тільки права козаччини, од обмежень же не лишилося й сліду. Реєстри городових козаків не поновлялися і жалування козакам не платилося, а через те всякий козак звав себе реєстровим, аби не платити податків і не підлягати панові. Городові козаки, як і до реформи, літували на Січі і ходили разом з запорожцями у походи і навпаки: багато запорожських бурлак виходили на зиму („вилежувати зиму“, як казали запорожці) до українських городів, і таким чином певного поділу козаків на реєстрових та запорожських знову на який час не стало.

Що більше наближався XVII вік, то козаччина все збільшувалася й зміцнялася, і чутка про хист та одвагу запорожських козаків все далі росходилася по світу, чи, як казали запорожці, „дибом по світу вставала“.

Запорожські вольности й уклад військового й громадського життя на Запорожжі.

Я досі не згадував про те, як Військо Запорожське жило у себе на Запорожжі, які мало роспорядки й звичаї, а також не росказував нічого про землі й річки Запорожжя через те, що історія не зберегла нам відомостів про перші десятиріччя життя запорожців.

У ті ж часи, до яких я дійшов, на прикінці XVI віку, роспорядок та звичаї Війська Запорожського вже склалися досить міцно та почали зазначатися й межи запорожських земель, так що тепер вчасно росповісти про те хоч коротенько.

Запорожські вольности. Універсал короля польського Степана Баторія не зазначив всіх меж запорожських земель: у ньому тільки казано було, що запорожці мають пробувати на низу Дніпра до самого лиману, оберегаючи од татар Дніпрові перевози. Через те межами запорожських земель ми будемо мати ті, які зазначають пізніші документи з часів Богдана Хмельницького і які самі запорожці мали своїми, обстоючи їх од сусідів і кажучи, що у тих межах запорожці володіли землею „спокон-віку", себ то, скільки старі люде памьятають.

На захід од Дніпра межа запорожських земель йшла од устя річки Тясмину у Дніпр (так вона зазначена і в умові меж Польшою й Росією 1686 року) [1]), прямуючи до Чорного Лісу, далі ж—річкою Висью до Синюхи. Од устя Синюхи межею своїх вольностій запорожці мали річку Буг, аж до лиману і ще й лиманом стільки, поки „кінь копитами дна достає.." Од лиману межа йшла до того місця Дніпра, де у нього впала річка Камьянка, хоч певних ознак цієї межи ніколи не було. Вона прямувала через річки Ингул та Ингулець, а землі, що були обабіч цієї межи однаково мали за свої і запорожці й татари, і фактично по степах кочували татари, а по річках рибачили запорожці. Од річки Камьянки межа з татарами справді «спокон-віку» йшла Дніпром до річки Кінські Води, а далі тією річкою аж до її верхівья. Од річки Конки межа знову зникала у степах і, перекинувшись через Токмак Могилу, підходила до річки Берди, а з Берди йшла морем до устя Кальміуса. Піднявшись далі Кальміусом до верхівья, знову зникала у степах у околицях Савур-Могили. Тут на сході межі запорожських земель дуже часто одмінялися.

---

[1]) Історик Скальковський додав до своєї „Історії Нової Січі" карту вольностій Війська Запорожського, які були вони року 1770 після одібрання од Війська великих просторів під Ново-Сербію та Славяно-Сербію. Через непорозуміння та карта потрапила і в історію України Аркаса, неначе повна карта земель Війська Запорожського.

Часом запорожці поширяли свої межі аж за річки Міус та Кринку до річки Лугань і нею на Донець; здебільшого межа з Кальміусу переходила на Кривий Торець і, захопивши трохи лісів за Донцем, йшла до устя Береки, а з останньої річки переходила на Орель і Орелью тяглася до Дніпра.

Татари довго не хотіли знати ніяких меж з запорожцями і, маючи всі ті землі за свої, не тільки переходили через запорожські землі під час нападів на Україну й Московщину, а навіть і у спокійні часи кочували з великими табунами коней по запорожських степах. Поки запорожці не мали своїх осель, опріч Січі, вони мало звертали уваги на порушіння меж своїх земель, але вже на початку XVII віку, як тільки почалася боротьба з Польщою і запорожські землі (найбільше правобережні) почали вкриватися хуторами й зімовниками втікачів з України, Військо Запорожське почало обороняти свої межі оружною рукою, і часто татарам, що випасували коней на запорожських степах, доводилося тікати до Криму без своїх коней.

Ще довше стояли порожніми лівобережні запорожські землі. На сході запорожці межувалися з Донськими козаками, і поки землі по Донцю були мало потрібні обом сусідам, з них більше користувалися татари. Запорожці жили з донцями у великій згоді, бо початок донських козаків пішов од козаків українських, котрі збудували біля Дону город Черкаський, у славу черкаських козаків, по зразку Запорожської Січі. Обидва козацькі війська не один раз спільно ходили походами під турецький город Азов і навіть на Чорне море, та тільки, коли береги Дінця почали залюднюватися, з-за них меж двома козацькими громадами почалися великі суперечки й ворожнеча. Проте я упевнено можу зазначити, що ще у XVI віці запорожська влада ширилася до Дінця, бо року 1588 царь московський Борис Годунов, посилаючи у Крим своїх посланців, наказував ім прямувати на річку Донець і там звернутися за охороною до запорожського отамана Матвія Хведорова, що стояв на Дінці з козацькою залогою.

З Україною Військо Запорожське довгий час не хотіло знати ніяких меж, бо не одрізняло себе од України, проте з часом, коли на прикінці XVII віку на лівобережній Україні почали заводитись московські порядки, а на правобережній поновилося польське панування, запорожці почали обстоювати свої межі і з північної сторони, зберегаючи свої одвічні, политі кровію, вольности по річки Орель, Тясмин, Вись та Синюху

У зазначених межах запорожські землі перерізувалися упоперек річкою Дніпром і поділялися на дві половини, мало схожі одна на одну. Західні землі запорожські були порізані глибокими скелюватими байраками, вкритими дубовими дібровами.

Ті байраки збігали до річок Бугу, Ингулу, Ингульцю, Саксагані, Базавлуку, Дніпра й инших, що бігли у ще глибших берегах, оточених сторчовими скелями і перетятих порогами. Східні ж землі були майже зовсім рівні. Річки Самарь, Вовча, Кінські Води й Берда бігли тут у широких долинах з ледве помітними берегами, тільки біля Кальміусу та Дінця степи знову піднімалися високими кряжами, а річки бігли у глибоких долинах. У цій половині запорожських земель ліси були тільки по річці Самарі та на північ од неї, та ще над Кальміусом та Дінцем лісом були вкриті глибокі байраки. На південь же од р. Самарі до самого Азовського моря розлягалися безкраї степи, вкриті тирсою, дерезою, велетнями будяками та де-не-де по лощинах—терниками.

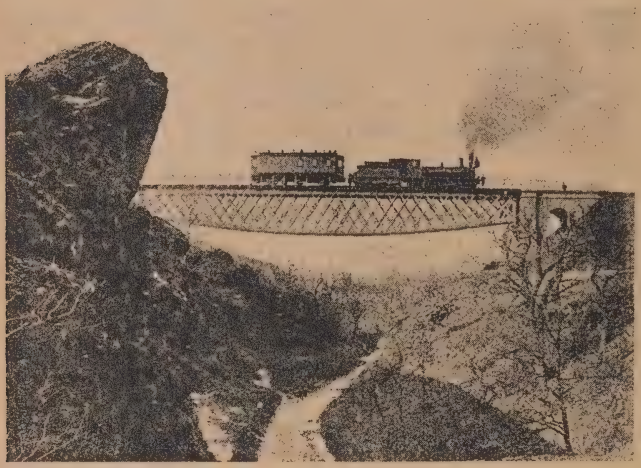

Гайдамацький байрак (Дубова Балка) у наші часи.

По-над самим Дніпром, найбільше лівим берегом, росли добрі ліси, а починаючи од острову Хортиці більше, як на сто верст, простяглися вкриті несходимими пущами лісу й очеретами луги. Ті луги звалися: од Хортиці меж Дніпром та Конкою до того місця, де остання вперше впала у Дніпро—Великим Лугом, а низче од устя річки Томаківки і до Базавлуцького лиману, що зветься ще Великими Водами, ширився Луг Базавлуг [1]).

По всіх землях Запорожського Війська, опріч перелічених місцевостій, вкритих лісами, як на східній половині, так і на західній, розглягалися безкраі степи, де-не-де помережані високими мовчазними могилами, до-

---

[1]) Ой та ідь ти по-над Лугом-Базавлугом
Та по-над Дніпром-Славутою...
(Уривок з думи про Хведора Безрідного). У пізніші часи обидва луги малися за один і звалися Великим Лугом. Тепер звуться плавнями.

мовинами: давніх кочових народів, з камьяними «бабами» наверсі. По тіх степах росла така висока трава, що од коней над травою лишалися тільки голови, а од волів з трави виглядали тільки роги. Коли зімою випадав сніг, то рясна трава не допускала його до землі, а держала на собі, так що коні й худоба всю зіму паслися по степах, розгортаючи сніг ногами.

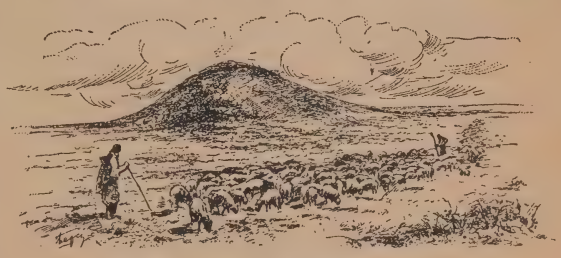

Степова могила на Запорожжі.

По запорожських степах водилося багато звіря й птиці. Перш за все по тих степах цілими косяками бігали дикі коні, що у запорожців звалися «тарпанами». Вони водилися тут довго, навіть у XVIII віці, і зникли тільки тоді, коли після зруйнування запорожськоі Січі у 1775 році, запорожьскі землі почали чорніти під плугом.

Опріч тарпанів, по степах та лісах водилися: вовки, лисовини, дикі коти, олені, дикі кози, бабаки, сурки, вепрі, медведі, зайці, сайгаки, барсуки, горностаі, хорьки, бобри (звалися на Запорожжі водяними свинями), куниці й видри (звалися виндихами). З гадів по наших степах плазували величезні полози, жовтобрюхи, гадюки та всіх колірів ящирки. З птичини по степах та лісах були дрохви, хохитва (стрепети), журавлі, лелеки, тетерева, куріпки, чайки, зозулі, одуди, шпаки, орли, соколи, ястреби, горлиці, соловейки, гайворони, гави, сороки, чижі, щегли, жайворонки й інші птиці, а по річках та у Великому Лузі: лебеді, баби (пелікани), гуси, качки, цаплі, мартини (морські чайки) та кулики. Всього того водилася така сила, що як, було, злякати дичину пострілом, то вона, злетівши у повітря, заступала світ сонця.

По річках була велика сила риби. По протоках Великого Лугу та по річках Самарі й Домоткані риба йшла такими щільними натовпами, що ii можна було ловити руками. Тут та по річках Бугу, Берді й Кальміусу ловилися: осетри, білуга, севрюга, стерлядь, сом, короп, секрет (судак), щука, окунь, тарань, рибець, марина, лящ, чехоня, оселедець, карась і безліч дрібнішоі риби. Білуги та соми ловилися до трьох сажнів завдовжки тай вся остання риба була утричі і упьятеро більша за теперешню. Раки по річках Самоткані, Домоткані, Самарі, Сурі і по плесах степових річок, так само, як і по озерах Великого Лугу, ловилися більше, як у локоть, завдовжки, і сила іх була велика.

Як бачимо, було з чого прожити запорожцям по своіх вольностях і вони не дурно оружною рукою обстоювали непорушність своіх вольно-

стій з XV віку аж до кінця XVIII. Найбільше постачав на Січ риби та дичини Великий Луг, і не дурно козаки співали:

Ой Січ мати, ой Січ мати,
А Великий Луг батько.
Гей що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити!

Карта Великого Лугу.

Шляхи на Запорожжі. Через запорожські землі йшли шляхи на південь до Чорного моря, до Криму й до Царьгороду, а на північ— на Україну й Московщину.

Найголовнішим шляхом Запорожжя був Дніпр, яким ще за часів Олега й Святослава ходили руси на Чорне море й Царьгород. Пізніше, за часів запорожців, Дніпром що-року плавали з України козаки на Січ, а звідтіля далі на Чорне море, на турецькі й татарські городи. Дніпр був завжди осередком запорожського життя; до нього ж завжди тулилася й запорожська Січ. У піснях народ український завжди звав Дніпр річкою славною, або Славутою, запорожці ж звали його до того ще й батьком або братом:

„Дніпре, брате, чим ти славен?
Чим ти славен, чим ти красен?
Чи своєю довжиньою, чи своєю глибиньою,
Чи своєю бистриньою, чи своєю шириньою?
Чи крутими берегами, а чи жовтими пісками?
А чи темними лісами, чи зеленими лугами?“
—Ой я славен козаками, молодими бурлаками!—

Опріч козаків, Дніпром іздили через Запорожжя до Криму посланці польських королів та московських царів, бо ця велика річка сягала своїми верхівьями та притоками аж у землі тих держав.

„Ой ти, Дніпре, ой ти, батьку,
Кажи міні всю правдоньку:
А де броди глибокиі,
А де броди міленькиі?“
—А де кручі високиі,
То там броди глибокиі,
А де кручі низенькиі,—
То там броди міленькиі...
З устя Дніпра до вершини
Сімсот річок, ще й чотирі.
Та всі вони в Дніпр упали,
Дніпру правди не сказали:
Одна річка—Кайнарочка
З боку вона в Дніпр упала,
Дніпру правду розказала:
—Жаліється Лиман морю,
Що Дніпр бере свою волю,
Свої гирла прочищає,
Його тоні засипає.

Плавали б Дніпром і великі судна—кораблі, коли б на цій річці не було порогів. Порогами звуться ті місця річки, де з дна ії на поверх води повипиналися од берегу до берегу скелі й каміння, иноді у кільки лав (рядків).

Запорожці налічували порогів менше, ніж їх рахують зараз, а саме девьять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Неиаситецький, Вовниги, Будиловський, Лишній та Вільний. Опріч порогів, на Дніпрі були ще й забори—такі ж саме лави скель, тільки не через усю річку. Забор великих запорожці налічували шість: Волошинову, Стрільчу, Тягинську, Воронову, Криву та Таволжанську.

Кодацький поріг.

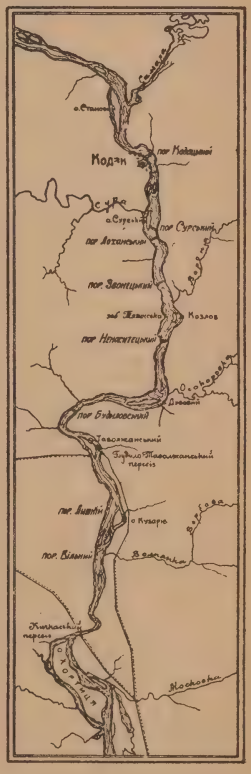

Карта порожистої частини Дніпра.

Першим порогом Дніпр спадає трохи низче устя річки Самарі, як раз проти Кодаку, а останнім—Вільним на кільки верст вище Кічкасу

й острову Хортиці. Од Кодацького порогу до Вільного біля 60 верст, і тільки на цих верстах були перешкоди до плавання. Майже посередині порожистої частини Дніпра розлігся поріг Ненаситець, або Дід. Тут з західного берегу до східного простяглося 12 лав скель, неначе 12 разків намиста на шиї дівчини, і через ті скелі перепадає бистра вода дванадцятьма лавами. Нелегко тут пропливати. Треба мати на човні доброго, досвідченого стернаря; а проте проїздити можливо було, бо посередині річки помеж скелями є так званий козацький хід, і хоч той хід вихиляється то у один бік, то у другий, проте добрий стернарь проведе через поріг не тільки човен, а й пліт і навіть барку. Тільки покропить «Дід» людей піною, налякає, тай пусте плисти далі.

Закинутий канал царицi Катерини II на Ненаситці.

Найбільший водоспад збився на Ненаситці під правий берег, під скелю Манастирку, і те місце порогу запорожці звали «пеклом».

„Пекло“ на Ненаситці.

Далеко важчіше було запорожцям підніматись човнами через пороги проти води. Тут на всякому порозі доводилося перетягати човни линвами

по-над берегом, а по де-яких порогах прямо брати човни на плечі й переносити іх берегом до тихої води.

З инших річок, як шляхами, запорожці користувалися тільки Самарью, Вовчою та Кальміусом. Що-ж до Бугу, Ингула й Ингульця, то всі ті річки були повні скель та порогів і через те не годилися бути шляхами.

Пороги на Дніпрі.

Суходолом через запорожські землі простягалися два великі одвічні шляхи. Під назвою шляха не слід розуміти сучасної дороги з курявою або хоч з коліями. Таких шляхів, як тепер, на Запорожжі у давні часи зовсім не було. Всі степи однаково були вкриті високою, рясною травою, а ходили й їздили люде тоді навпростець, шляхами ж звалися ті степові кряжі й долини, якими найрівніше було їздити і найменче доводилося переїздити річок та сторчових балок і байраків. Бувалі люде роспізнавали ті шляхи по степових могилах, а уночі по зірках.

Перший з цих шляхів—«Чорний Шлях» йшов од татарських перевозів через Дніпр, що були, як казано, вище острову Хортиці у Кічкасі та біля Таволжанського острову, і простягався по межи річчях так, що Сура лишалася з правої руки шляху, а Томаківка, Солона, Базавлук та Саксагань з лівої. Дійшовши до верхівья річки Ингульця та до Чорного Лісу, Чорний шлях повертав на річку Синюху, а перейшовши її бродом біля Торговиці, лишав Умань з правої руки, простував далі по межи-річчі, лишаючи всі річки, що впали у Дніпр, з правої руки, а ті, що впали у Буг, з лівої. Дійшовши так до Пиляви, шлях повертав на захід, на Вишневець, а далі на Львів та Варшаву. Од цього «Чорного Шляху» у межах Украіни одбивалося чимало шляхів на схід до Дніпра та на захід до Бугу.

Цим Чорним Шляхом найбільше татари набігали на Украіну, Білу-Русь та Польшу, і мало коли траплявся такий щасливий рік, щоб трава по Чорному Шляху не запікалася почорнілою кровію од поколотих та поранених ніг десятків тисяч украінських невольників. На цьому ж шляху розливалося немало й татарської крови при тих випадках, коли татар наганяли або підстерегали на шляху запорожці.

Другий великий шлях Запорожжя «Муравський» прямував од Перекопу на схід, лишаючи річку Молочні Води з правої, а Кінські Води з лівої руки. Далі він обминав верхів'я річки Вовчої і, повернувши просто на північ та перерізавши слобідську Україну по межиріччю Дніпра й Дінця, простував у московські землі на Курськ та Тулу.

Цим шляхом кримські орди набігали на московські землі, а пізніше й на Слобідську Україну, та тільки й на цьому шляху, як ми бачили з походів Вишневецького та Богданка (Ружинського), запорожці не один раз перепиняли татар і одбороняли од них невольників.

До оповіданого треба додати, що шляхами Чорним та Муравським ходили не тільки татарські орди: цими ж шляхами під тихомирні часи їздили до Криму польські й московські торгові люде і посланці з військовими залогами од всяких державців до кримського хана і од нього; починаючи ж з XVII віку, і аж до кінця XIX цими шляхами ходили ще й українські чумаки.

У трохи пізніші часи од Січі Запорожської пробився ще шлях до Гарду на річці Буг, тай поуз все Запорожжя пролягло ще чимало шляхів чумацьких, по яких їздили з України на Січ з крамом, на Дін—по рибу та у Крим—по сіль.

Склад Війська Запорожського. Великі простори земель одвоювало Військо Запорожське од татар, і треба було мати велику силу, щоб ті простори, ті вольности, як казали запорожці, обстоювати од ворогів. У чому ж була сила Війська Запорожського?

З історії відомо, що Військо Запорожське ніколи не бувало великим. У більшість походів запорожців виступало три—пьять тисяч. Небагато було таких походів, коли Військо виступало у кількости десяти тисяч. Навіть з Богданом Хмельницьким, коли Запорожжя починало війну не на життя, а на смерть, з Січі виступило у похід всього біля 6.000 козаків. Правда, ми знаємо, що за часів Сагайдачного проти турків під Хотин ходило козацького війська більше, як 40.000, та тільки з того війська запорожців було навряд чи й 10.000, останні ж були або козаки городові або зовсім не козаки, а охочі з України люде.

Таким чином виходе, що сила запорожців була не у кількости їх: її треба шукати в організації Війська, а найголовніше в ідеї боротьби з бусурманським світом, що висмоктував з України всю кров, а пізніше—ще й у ідеї боротьби й з иншими гнобителями України, бо тільки ідея боротьби за рідний край могла так обьеднувати запорожців і зміцняти їх у одне міцне, стале тіло.

Я вже згадував, що першими козаками були люде бездомівні—такі, що під час татарської руїни стеряли свої сімьі. Здебільшого так воно було

й далі: на Запорожжя йшли або бездомівні бурлаки або такі, що мусили покинути сімьі через якісь пригоди. Там, де доводилося жити під вільним небом та ховатись од ворогів по печерях та очеретах, не місце було жіноцтву, і через те у запорожців зразу ж склався звичай, щоб на Січі жіноцтва не було. Той звичай з часом не тільки не викоренився, а навіть поширився, а саме: щоб запорожці дбали тільки про своє січове товариство, про «матірь Січ» та про рідний край—«неньку Україну», а не про власний рід та сімью, ім зовсім заборонено було мати жінок і навіть взагалі єднатися з жіноцтвом. Так що, коли до січового товариства хотів пристати хто-небудь з жонатих козаків, то мусив ховатися з тим, що він жонатий, і навіть забути про свою сімью.

Проте запорожські звичаі не вимагали ні од кого з товариства лишатися запорожцем назавжди. Навпаки, всякому запорожцеві повсякчас було вільно покинути Січ так, як вільно він і прийшов до неі, і з того дня йому вільно було й одружитися. Не заборонялося запорожцям і того, щоб, не покидаючи зовсім Запорожжя, а виписавшись тільки з куріня, одружитись і сісти на господарство своім зімовником десь у захистному куточку того ж Запорожжя. Тільки було й усього, що такий запорожець вже не мав права брати участь у військових радах. Проте по запорожським звичаям робити так годилося тільки козакам підстаркуватим, або покаліченим, що нездатні вже були до бою; женитися ж замолоду вважалося для козака ганьбою.

На прохання захожоі людини прийнятй до Січі кошовий отаман питав:
—А в Бога віруєш?
—Вірую!—одповідав захожий.
—Перехрестись!

Як що захожий хрестився, це вважалося за певний доказ тому, що він хрещений, і захожий приймався на Січ. Про те, хто він є, навіть, якоі нації, ніякоі мови не було. Розмова по-українському вважалася ознакою рідноі нації,—те ж, якого походження був захожий і яке було його громадське становище, нікого не цікавило, бо на Січі всі були однакові й рівні.

Та хоч і вільно приходили всі люде на Січ, та з сього не виходе, що запорожцями могли бути поляки, московці, німці, волохи й навіть татари, як думає де-хто з наших письменників і навіть істориків. По походженню, правда, вони могли бути й поляками, московцями й навіть татарами, та тільки серцем і душею вони повинні були зріктися своеі національности і стати українцями, татари ж до того повинні були ще й хреститися, бо нехрещеного татарина, «поганця», ніколи в світі не прийняв би до громади жоден курінь. Звичайно з чужосторонніх людей до Січі

прибивалися тільки такі, що втекли, ратуючись кари за якусь провину. Зрозуміло, що таким людям батьківщина вже переставала бути рідним краєм, і вони скоро ставали добрими січовими товаришами.

Щоб зовсім забулося походження й становище всякого нового січового товариша, на Січі було звичаєм нікого не звати по фаміліях, а до всякого прикладалося прізвище, яке обмальовувало б його особу або звички. Від такого звичаю й зьявилися такі прізвища, як от: Перебийніс, Рябошапка, Сторчеус, Рудий, Палій, Лелека, Гава, Нечоса й инші.

Військо Запорожське «спокон-віку» (себ то, ніхто не памьятає, з якого часу) поділялося на 38 курінів. Назви тим куріням були надані здебільшого на згадку про городи Украіни, з котрих вийшли на Запорожжя перші товариші, що заклали курінь, де-які ж з курінів були названі іменням якогось славного курінного товариша або першого курінного отамана. Ось назви запорожських курінів:

1) Пашківський,
2) Кущевський,
3) Кисляківський,
4) Іванівський,
5) Конеловський,
6) Сергіевський,
7) Дінський,
8) Кирилівський,
9) Канівський,
10) Батуринський,
11) Поповичевський,
12) Васюринський,
13) Незамайківський,
14) Ирклііівський,
15) Щербинівський,
16) Титаровський,
17) Шкуринський,
18) Коринівський,
19) Рогивський,
20) Корсунський,
21) Калниболоцький,
22) Уманський,
23) Деревьянівський,
24) Низчестеблівський,
25) Вищестеблівський,
26) Джерелівський,
27) Переяславський,
28) Полтавський,
29) Мишастовський,
30) Менський,
31) Тимошевський,
32) Величківський,
33) Левушківський,
34) Пластунівський,
35) Дядьківський,
36) Брюховецький,
37) Ведмедівський,
38) Платнирівський.

Звалися поділи Війська Запорожського курінями через те, що у перші часи істнування Січі запорожці жили по куринях. Ті куріні були довгі, щоб у всякому можливо було міститися кільком сотням товариства, і вкривалися вони очеретом, а зверху ще й звірячими шкурами, щоб було зімою тепліше. З часом замість курінів по Січах почали будувати для товариства довгі хати, по 12—15 сажнів завдовжки всяка хата, і хоч запорожці жили уже

по хатах з самого початку XVII віку, та проте вже й ті хати почали звати ся курінями, бо запорожці звикли до тієї назви.

Розпорядки Війська Запорожського. Першого січня всякого року у Січі скликалася рада, у якій брали участь з однаковими правами всі-запорожці, і на тій раді всякий курінь обірав собі на ввесь рік курінного отамана й кухаря, а після того всі куріні разом обірали кошового отамана, військового суддю, писаря й осавула, та ще підстарших: скарбника, пушкаря, довбиша, хорунжого, бунчужного й инших урядових особ. Всі ці виборні особи складали січову старшину і заправляли всякий своїми справами, кошовий же отаман кермував всіми справами Війська Запорожського і пеклувався не тільки про те, щоб Військо було зодягнене й узброєне, а й про те, щоб у Січі було досить всякого припасу.

Над січовим товариством кошовий отаман мав майже необмежену владу і тільки на новий рік мусив давати одвіт товариству за свої попередні вчинки. Проте у зносинах з сусідніми державцями і іхніми урядовцями кошовий не смів нічого рішати без згоди всього товариства, коли ж траплялося, що який-небудь кошовий щось таке рішив, не спитавшись волі ради, то запорожці зараз же били у клепало, сходилися на січовий майдан і всією радою судили кошового за те, що порушив, «запорожські звичаї», як що той не міг виправдитись, то скидали такого кошового з посади, а у дуже важних випадках то й смертю карали.

По сучасному б сказати, Запорожське Військо було республікою, а кошовий отаман президентом. Тільки не звичайною республікою була запорожська Січ, бо у республіці всякий має своє власне господарство, на Січі ж господарство було тільки січове та курінне, окремі ж запорожці не повинні були мати ніякого господарства й майна. Власністю запорожця був тільки кінь, зброя, одежа й гроші, і тільки у пізніші часи запорожська старшина почала заводити своє господарство.

Про те, чім годувати товариство, повинні були дбати курінні отамани. Кошти і всякі припаси Військо Запорожське добувало собі здебільшого на своїх вольностях. На тій же Новорічній раді всі вольности росписувалися на 38 папірцях так, щоб у всякій частині було більш-менш однаково земельного й водяного добра. На очах всього товариства військовий писарь скручував ті папірці (ляси, чи жеребки) і вкидав іх у свою шапку, а потім, добре потрусивши, давав курінним отаманам витягати «ляси» з шапки. Якому куріню які вольности припадали, з тих він і мав користуватись ввесь рік.

Господарство січове й курінне. Напровесні по курінях запорожці знову тягли жеребки, кому з товаришів йти на вольности, а кому лишатись у Січі на випадок походу або нападу татар; а як тільки річки

скидали з себе кригу, зараз же половина, а як коли той більше половини запорожців виходили на свої вольности рибачити й полювати. Головною здобиччю на вольностях була риба та звірячі шкури. Рибу солили і, лишивши з неї стільки, скільки всякому куріню треба було до другої весни, решту одвозили продавати на Україну, а на добуті за рибу гроші купували по городах борошно, пшоно, сукна, порох та оливо. Шкури та хутро теж везлися на Україну, а звідтиля у Польщу й німецькі землі, гроші ж так само поверталися на курінне господарство.

Січове господарство мало здобутки здебільшого з військової добичи. Під час нападів на татар або морських походів запорожці всякий раз верталися обтяжені здобиччю. З татарських степів вони пригоняли до Січі тисячи коней і худоби, з турецьких же городів привозили коштовні речі, зброю, дорогу одіж, золото й срібло. Всякий козак всю добуту ім здобич, опріч зброї, повинен був покласти до купи, і вже на Січі загальна військова рада поділяла ту здобич: звичайно не менше, як половина її, йшла у військову скарбницю, а з останньої половини частина віддавалася на церкви й манастирі—здебільшого на січову церкву Св. Покрови та на Трахтемирівський манастирь, а пізніше на Київське Брацтво, Межигірський манастирь та Самарський запорожський манастирь, і тільки остання частина поділялася на товариство тай то однаково на всіх: і на тих, що були у поході, і на тих, що були на ловах по вольностях або доглядали Січі. Вийнятком з здобичі була тільки ручна зброя—вона не йшла у поділ, а була власністю того, хто її добув.

Щоб заправляти січовим господарством, у поміч кошовому отаманові обірався скарбник, курінним же господарством заправляли курінний отаман та кухарь.

Січ Запорожська. Під Січ запорожці завжди обірали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоісь його протоки і, лишивши посередині того місця майдан, будували навкруг нього 38 довгих хат (курінів), де товариство мало б притулок під час негоди.

Опріч курінів, у Січі робилися ще такі будівлі:1) Церква во імья св. Покрови; 2) Паланка—будинок, де переховувалися військові клейноди, містилася канцелярія і чинився суд та росправа; 3) Пушкарня—неглибокий, але просторий льох, у якому переховувалися гармати, ручна зброя, кінська збруя, зілля (порох), кулі, сіра, селітра й инше військове майно; 4) Скарбниця—такий саме льох для переховування борошна, пшона, сала, риби й иншого харчового припасу. Там же у невеликих барильцях переховувалися й військові гроші.

Народні перекази і досліди істориків сходяться на тому, що перша церква зьявилася на Січі тоді, коли вона містилася на напів змитому

острові Городищі, проти теперішньої слободи Капулівки, Катеринославського повіту, низче устя річки Чортомлика. Та Січ була збудована біля року 1575 за часів гетьмана Богданка та короля польського Степана Баторія. Прозвана вона була Базавлуцькою, через те, певно, що острів, на якому вона містилася, належав до островів Лугу Базавлугу. Безумовно, що церкви були й у всіх пізніших Січах: Хортицькій, Томаківській, Микитинській, Алешківській та Покровській, хоч часом містилися у дуже легкій будівлі, од якої до наших часів не лишилося ніяких ознак, як, наприклад, в Алешках, де церква мала стіни й стріху з очерету. Запорожці завжди були дуже побожні і не шкоділи на церкву грошей, як військових, так і своїх власних, так що у пізніших Січах—Чортомлицькій, що містилася на березі проти Січі Базавлуцькоі, та у Новій Січі над річкою Підпільною церкви були навіть багаті.

Військові клейноди запорожців складалися з булави, бунчука, корогви, печаті й котлів, або литаврів.

Відкіля взялися у Запорожського Війська перші клейноди—невідомо, а тільки за часів Байди-Вишневецького Військо Запорожське вже мало клейноди од польського короля і од царя Івана Грізного, пізніше ж Війську Запорожському дарували клейноди ще й німецький цісарь, і кримський хан, і турецький султан.

Приймаючи клейноди од сусідніх державців, запорожці ніколи не вбачали у тому ознаки підданства тому, од кого приймали клейноди: навпаки, це вважалося ознакою признання незалежности Запорожського Війська, і не один раз траплялося, що, воюючи з поляками, запорожці йшли у бій з клейнодами, подарованими польським королем.

Запорожські військові клейноди.

Невідомо з певністю, з яких саме часів зьявилася на Січі Запорожській канцелярія, а тільки знаємо, що під час перебування у Базавлуцькій Січі посланця німецького цісаря Рудольфа II, Ериха Ласоти, року 1594 на Коші вже мався писарь та канцелярія.

Понавколо січових будівель робилися окопи, а поверх земляних валів робилися ще засіки з дубів, а у пізніші часи—стіни, виплетені з

лози й набиті глиною або вкладені з лозяних кошелів, набитих глиною. У окопах лишалося двоє воріт: головні з боку степу та бокові з базарю. Біля воріт робилися здебільшого виплетені з лози та набиті глиною башти, а по тих баштах ставилися гармати. Базарь завжди бував за січовими окопами. Там на майдані (запорожці звали базарь Гасан Баша»- або скорочено «Шамбаш») були побудовані крам, ниці й шинки, й у тихомирні часи крамарювали не тільки люде з Украіни, а й татари, й росіяне, й греки, й турки, й вірмени, й жиди.

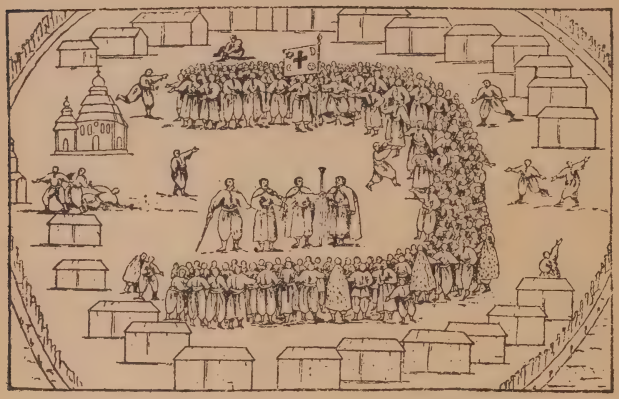

Козацька Рада
на запорожській Січи.

Униз од базарю на річці Підпільній був січовий Ківш (глибока затока), у котрому приставали до берегу під тихомирні часи грецькі, турецькі й італійські кораблі з усяким крамом. З того краму де-яка частина лишалася в крамницях Гасан Баші; більшість же роскуповували прямо з кораблів польські та московські торгові люде, що часто приіздили на Січ купувати у запорожців рибу, шкури, мед та вощину. Взагалі під тихомирні часи Запорожська Січ була значним торговельним осередком.

Військо Запорожське не поділялося, як теперішні війська, на піхоту, кінноту та фльот. Всякий запорожець, як що мав коня, був вершником, позбувшись же коня, ставав пішим, коли ж у Січі викликали охочих козаків іти на Чорне море, то й ті, що мали коней, і ті, що їх не мали, ставали матросами і сідали на чайки. Так само майже всякий запорожець вмів поводитись і біля гармат, і тільки у пізніші часи до гармат приставлялися окремі козаки, що вміли найкраще націлятись, і звалися вони гармашами.

Зброя у запорожців була дуже ріжномаітна: у XV та XVI віках перевагу мали сагайдаки з стрілами, списи, келепи [1]) та гаківниці; [2]) пізніше ж зброєю запорожців були: рушниці або мушкети, шаблі, списи й пистолі. Опріч того, у всі часи не останню ролю меж зброєю запорожців грали чингали, одібрані од турків ятагани й ножі.

Мушкети й рушниці [3]) були у запорожців не однакові, а хто яку добув. У одного постріли з рушниці досягали лише кроків на 100, а у иншого й на 300. Шаблі були теж дуже ріжноманітні: хто не бував ще у походах—мав просту шаблю у деревляних пихвах, а хто побував та одняв у татарського мурзака чи у польського пана, той носив шаблю з срібним держалом і у срібних пихвах або у шкуряних, цяцькованих камінцями; кому ж пощастило одібрати зброю у турецького паші, так той мав шаблю часом і з золотим держаком, цяцькованим самоцвітами.

Те ж саме треба сказати й про останню зброю і про додатки до зброї—ладунки й кесети для куль, порохівниці, сідла, стремена, уздечки й инше. Всякий мав зброю таку, яку спромігся купити або яку добув од ворога.

Гармати у запорожців теж були дуже ріжноманітні, бо самі запорожці гармат не виробляли, а стріляли з таких, які пощастило добути од ворогів. Кількість гармат у війську була дуже не однакова. Траплялося, що після щасливого походу на море, запорожці привозили на Січ кільки десятків гармат, захоплених по турецьких галерах; траплялося ж, що при лихій годині вони позбувалися й своіх гармат.

Турецька галера й запорожські чайки.

---

[1]) На грабовий держак набивався залізний молот, з одного боку загострений. Келепами запорожці розбивали у ворогів панцирі та шоломи.

[2]) Довга й важка рушниця.

[3]) Мушкетом звалася легка рушниця німецького виробу.

Військовим флотом Запорожського Війська були виключно чайки, що звалися також байдаками. Правда, були випадки за часів Самійла Кішки та Сагайдачного, що запорожці користувалися у боях і кораблями, та тільки ті кораблі були не запорожськоі будови, а захоплені од турків. Чайки ж запорожці виробляли самі і будували іх так. Днище чайки видовбувалося з товстоі липи. До того днища прироблювалися дубові ребра, а на ребра набивалися боки з товстих дубових дощок. Вироблена чайка мала сажнів до десяти у довжину. Після того іі конопатили, приробляли на обох кінцях чайки чердаки, по яких під час походів переховувалися харчі й зброя. Під боками чайок привьязувалися товсті вьязанки з очерету, щоб чайка не могла йти на дно, хоч би іі зовсім залило водою. З обох боків чайки було по 15—20 весел, посередині ж приробляся станок з щоглою на одне вітрило. На одному з чердаків під час походу на море ставилася і добре прибивалася кухва з солодкою водою, а на другому було приробленo стерно. У тих випадках, коли чайками доводилося плавати Дніпром через пороги, то до чайки додавалося ще й друге стерно на передньому чердаці.

Кількість чайок у Війська Запорожського не завжди була однакова. Під час занепаду Війська або під гнітом заборон з боку польських правителів кількість чайок у запорожців зменшувалася до десятка або двох, коли ж виявлялася спромога йти на море й на турецькі городи, запорожці вміли за два тижні зробити кільки десятків нових чайок. Иноді у Війську малося до трьох сотен чайок, але у один похід так багато чайок ніколи не виходило. У найбільших морських походах за часів Сагайдачного у море виходило до 150 чайок, а позаяк всяка чайка піднімала од чотирьох до шости десятків козаків, то у тих походах брало участь біля 7500 запорожців.

Одежа запорожців. Празникова одежа запорожців складалася з жупану з вильотами, каптану колірового, широких червоних або инших колірів штанів, пояса з китайки, шапки з виндихи, обшитоі навхрест позументом, та з вільчуги (бурки).

У походи запорожці виходили у найпоганішій своій одежі, з походу ж вертались у тій одежі, яку добували на війні.

Часом напади запорожців на турецькі землі повставали з того, що у них поносилася одежа, що вони, як казали, були «босі й голі»; дома ж, під час рибальства та полювання, запорожці здебільшого ходили тільки у найпоганішій своій, драній одежі, крізь котру світилося тіло. Зате коли запорожець виїздив на Украіну гостювати, то убірався в кармазиновий жупан, обував червоні сапьянці, вичищав, як скло, свою зброю й збрую на коні так, що ввесь грав і сяв навдивовижу селянським парубкам та дівчатам.

Військові звичаї. Коли Військо Запорожське виступало у похід суходолом, то поділялося воно не на куріні, а на полки так, що полк складався з козаків трьох і чотирьох курінів, або з охочих козаків від усіх 38 курінів. На ворогів запорожці наступали хутко, у бойовищі були дуже рухливі і, щоб менше страчувати товариства, не били всією силою прямо на ворожий табір, а завжди заходили його з боків і навіть забігали ззаду. Билися вони завзято, забуваючи про своє життя, у бранці не давалися і ран своїх не помічали, аж поки падали непритомні. Їм не було для кого й для чого берегти своє життя, бо не мали ні жінок, ні дітей, ні господарства. Зате й ворогам не було од них милосердя—рубали й кололи ворогів, поки у руках ставало сили. У бранці ворогів не брали, хіба що вже обридало лити кров; коли ж вороги починали тікати, то запорожці гнали іх, аж поки було всіх повистинають, або подавлять кіньми.

По запорожським звичаям смерть на ліжку вважалася ганебною, навіть карою Божою за гріхи, і через те у бойовищі запорожець не ховався од смерти, а йшов ій назустріч.

Здибавшись з ворогом дуже великої сили, запорожці ставали до оборони. Щоб не допустити до себе ворожу кінноту, вони обгорожували табір возами і з-за тих возів палили на ворогів з мушкетів, одбиваючись так по кільки тижнів. Як що вороги дуже насідали, то запорожці ставали за возами у кільки рядів (лав), і поки передня лава палила, задні лави набивали рушниці та передавали переднім, так що кулі летіли дуже рясно. Для того ж, щоб вороги не пороскочували возів, запорожці привьязували віз до возу ланцюгами.

Запорожський табір. Мал. Погрібняка.

У таких таборах запорожці одбивалися од удесятеро більшої татарської сили, а коли ті, стративши даремно чимало людей, знімали облогу і

відходили геть, запорожці зараз же сідали на коней і, догнавши татар, кидалися на них ззаду.

Великі боі запорожці ніколи не починали від разу. Щоб обдивитись краще на ворожий стан та навести ворогів на свій табір, вони насамперед висилали охочих товаришів на «герць» і ті, наблизившись до ворогів, викликали ворожих багатирів битись один на один, а коли ті вагалися, то запорожці починали так висміювати та ганьбити ворогів, що, здається, й

Запорожці викликають ворогів на герць.

мертвий встав би, щоб обстоювати свою честь. Роздратовані герцями вороги здебільшого кидалися на козацький табір, а тут їх вітали такою «залізною квасолею» (тоб то кулями), що все поле навкруг козацького табору вкривалося ворожим трупом.

Походи на море давали запорожцям ще більше небезпеки, ніж походи степові. Щоб вийти у море, треба було перш за все якось обдурити турків, що стерегли запорожців на Дніпрі нижче Січі. Я вже казав, що на острові Тавані з давніх-давен стояла турецька кріпость Аслам город. З неї турки бачили добре і ліву, вузьку, протоку Дніпра і праву—широку, і коли треба було, палили й на ту й на иншу протоку з гармат. Пізніше, вважаючи на те, що ширшою протокою Дніпра запорожці все-таки вміли проходити у море, турки збудували на правому березі Дніпра проти Аслам городу ще й другу кріпость Кизикермень, так що запорожцям з того часу доводилося проходити вже поз дві кріпости. Коли й

це не помогло, то турки надумали протягти од Аслам городу ланцюги через увесь Дніпр до Кизикерменю на те, щоб як запорожці плистимуть чайками та зачеплють за ланцюги, так вони бряжчатимуть, а турки, почувши брязкіт, будуть палити по чайках з гармат.

Щоб і при тій нагоді обдурити турків, запорожці підпливали до тих городів у темну ніч і, зрубавши з десяток верб, вьязали з них торок[1]) тай пускали його за водою. Торок бряжчав ланцюгами, а инод ій розривав іх; турки палили по торокові з гармат, а запорожці, підождавши, поки туркам обридне палити, непомітно й нечутно пропливали поуз кріпости до лиману.

Ще трудніше було запорожцям підніматись поуз ті городи угору Дніпром, вертаючись з походу. Не один раз доводилося ім обминати ці городи суходолом, несучи чайки на плечах, а часом потопляти іх нижче городів у примітних тільки запорожцям місцях і вертатись на Січ пішки, розгубивши здобич.

Щоб спекатися перепони на Дніпрі, всі більш жваві запорожські гетьмани починали своє гетьманування з того, що йшли походом на турецькі дніпровські городи, що, як кажуть, «болячкою сиділи запорожцям у печінках»; поки ж турки поновляли поруйновані кріпости, запорожцям років 5—6 можна було безпечно виходити у море.

Де лиман сходиться з морем, запорожцям була друга перепона до походу на море—це Очаків. Тільки там морська протока має завширшки 10 верст, і запорожцям легше було обминати кріпость, а инколи проскокувати й поуз турецькі галери.

У безкрайому морі запорожці завжди забачали турецькі велики кораблі й галери з високими щоглами й вітрилами далеко раніше, ніж турки роспізнавали низенькі запорожські чайки, і через те запорожці завжди мали змогу або обминути турецькі кораблі стороною, або напасти на них несподівано. Задумавши напасти на галери, запорожці ввесь день стежили за ними так, щоб бачити самі тільки вітрила і щоб себе не виявити; над вечір же вони наближали свої чайки до галер з заходу, щоб проти сонця туркам неможливо було іх розглядіти, і тільки вже поночі наближалися до самих галер, обступали іх своіми чайками з усіх боків, зачіпалися гаками за чердаки галер, і поки одні з запорожців палили у турків з рушниць, инші лізли на галеру по линвах та по веслах, рубали турків, розбивали кайдани невольникам, що були біля гребок, переносили з галер на чайки гроші і всяке добро, а галери або палили або потопляли у морі, прорубуючи ім днища.

---

[1]) Невеликий пліт.

Зате коли на морі вставала хуртовина—біда була запорожцям: великі хвилі роскидали іхні чайки в усі боки, як тріски, і хоч не могли їх потопити, та заливали водою, перекидалися через них і змивали з чайок людей. Иноді хуртовина заносила запорожські чайки до турецьких берегів і розбивала там об скелі. Небагато тоді запорожців ратувалося, тай ті попадали до турків у неволю. Не один раз траплялося, що з морського походу поверталася лише половина козаків, а бувало й так, що не було кому навіть і звістку з моря подати про те, що все славне товариство, скільки його пішло з Січі, загинуло у морі. Ну зате коли похід був щасливий, то козаки привозили з моря величезну здобич грішми, золотом, сріблом, шовками одежами й зброєю.

Побратимство. Запорожців не лякала небезпека й морських походів, бо головною метою іх все ж таки було визволення з неволі своіх ближніх, у всякого ж з запорожців був десь за морем у неволі або брат, або батько, сестра, або мила-наречена, або щирий товариш-побратим, і всякий добрий козак-запорожець охоче йшов на небезпеку і навіть оддавав своє життя за волю свого ближнього, не кажучи вже про родичів та побратимів.

Побратимство було у запорожців дуже розвинене й у великій пошані. Народні оповідання дають нам багато випадків, коли запорожець, одшукавши свого побратима у неволі і не маючи коштів, щоб його викупити, віддавався сам у неволю з умовою, щоб турок випустив його побратима на волю. Всякий турок охоче на це згожувався, бо йому було користніше мати свіжого, здорового невольника замість знесиленого невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим, поживши де-кільки років на волі, знову вертався у неволю, щоб визволити свого побратима, що раніше віддався за нього.

На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі у іх все було спільне: вони дарували один одному коней, зброю й инші речі. У походах побратими один без одного не зьідять, було, шматка хліба; у боях же побратими завжди билися поруч і не раз один одного ратували од смерти або захищали своім тілом.

Побратимство надавало запорожцям великої сили. Воно було одною з таємних причин іхньої непереможности і того, що взяти у бранці запорожця ворогові щастило дуже рідко. Коли траплялося, що одного з побратимів хтось кривдив або сбражав, то другий побратим зараз же за нього заступався; коли ж побратима було зрадливо вбито, то той побратим, хто лишився живий, був за нього местником.

Січове життя. Повернувшись з походу, запорожці, як я вже згадував, поділяли здобич; одібравши ж всяк свою частину, починали гуляти.

Всякий козак неначе поспішавшався прогуляти все те, що йому припало: неначе умисне виставляв всім на очі своє нехтування грішми і всяким добром. Ще з середини XVI віку по-за січовими окопами були шинки, по яких жиди добре торгували горілкою, а крамарі не тільки продавали козакам все, що ім було потрібне для простого козацького життя, а ще й скуповували од них добуту на війні здобич. У перші дні після походу на січовому базарі не вгаваючи грали музики, горілка виставлялася повними кухвами, і запорожці вибивали гопака так, що курява вставала вище курінів. Гульня протягалася кільки день з ранку до пізньої ночі, поки стомлені козаки не падали на землю й засипали, де хто впав.

Запорожець танцює.

Поскільки запорожці нехтували всяким добром, можна бачити з народньої пісні:

Гуляв козак-нетяга сім год ще й чотирі
Та прогуляв з під себе три коні вороніі,
І як на девьятий год навершає,
А козак-нетяга до города, до Черкас, прибуває,
І що на козаку-нетязі три сермязі:
Опончина рогозовая, поясина хмельовая,
Сапьянці—видно пьяти й пальці,
Шапка бірка—зверху дірка,
Хутро голе, околиці Біг має,
Вона дощем покрита,
Травою пошита,
А вітром на славу козацьку підбита:
Куди віє, туди й провіває,
Молодого козака тай прохоложає.

Далі, коли гультяі пропивали своє добро, січове життя починало наближатись до звичайного—буденного. Військовий осавул або й сам кошовий виходили на майдан і умовляли останні гурти гультяів покинути вже гульню та йти до курінів обідати або там вечеряти. У спокійні ж часи на Січі не дуже піячили і життя січове складалося по иншому.

Всі запорожці вставали завжди до схід сонця і йшли на річку вмиватися або купатися. Купалися запорожці не тільки у літо, а й у осени, а як хто—так і всю зіму. Коли всі знову сходилися до курінів, кухарі становили по столах вагани, повні гарячої соломахи (житнє борошно, зварене

з водою й засмажене олією), і запорожці, помолившись Богу, сідали до столу та, витягши з халяви чобота або з-за пояса всяк свою ложку, снідали.

Після сніданку всяк брався до свого діла: хто латав свою одежу або правив чобота, а хто йшов до Дніпра прати свою сорочку. А сорочка у козака була одна—випре її у річці, обсушить на сонці тай надіває знову. Инші козаки поралися біля своєї зброї або лагодили військові човни. А чимало було й таких, що, побравши з військового косяку своїх коней, виїздили за січові окопи на герць. Найбільше охоча до герців була січова молодь. Молоді козаки виробляли на конях всякі вигадки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку; підкидали до гори шапку і влучали в неї кулею з рушниці; перестрибували кіньми рівчаки й тини; вибігали кіньми на крутобокі могили і таке инше, а далі заводилися один з одним рубатися шаблями «до першої крови».

Дивитися на герці виходили з Січі мало не всі вільні козаки, і як тільки забачуть, було, у одного з тих, що билися на герці, кров, то зараз тих бойців розводили, щоб часом у запалі вони один одного не повбивали.

Тут же за січовими окопами часто бувала боротьба поміж запорожцями, а часом і кулачки—курінь на курінь.

У всякого статечного запорожця був джура. Після всякого татарського наскоку на Україну по селах та містах лишалися тисячі посиротілих дітей. Вигонючи татар з України, запорожці, жаліючи сиріт, брали чимало хлопців з собою на Січ і оддавали годуватись до курінних кабиць. Допомогаючи там кухарям, хлопці-приймаки за кільки літ навчалися всім запорожським звичаям, переслухували од захожих кобзарів всі думи та пісні і ставали навіть свідомими у минулому України та Війська Запорожського. Коли такому хлопцеві минало років 12—14, той запорожець, що привіз його з України, робив його своїм джурою. Джура чистив своєму названому батькові зброю, ходив біля його коня, їздив разом з ним у походи, приносив під час бою пити і таке инше. Пробуваючи з своїми названими батьками у степах та походах серед небезпеки, джури часто ставали батькам у великій пригоді, а діждавши порубочих літ, робилися найзавзятішими запорожськими козаками.

Під час запорожських герців джури теж вибігали за січові окопи і, дивлячись на козаків, починали й собі боротися та виробляти всякі витівки, набуваючи собі хисту та завзяття.

Так протягався на Січі час до півдня, у південь же на січовій башті палили з гармати, і все товариство поспішалося мерщій до курінів; а там уже по столах парували кільки десятків ваганів з тетерею, що варилася з пшона або житнього борошна на квасі. Біля столу курінному отаманові завжди було місце кінець столу, на покуті—під образами, і коли все товариство

збіралося і ставало навкруг столу, отаман голосно читав «Отче наш», і тільки після того всі сідали на ослонах до столу.

Військова старшина: кошовий отаман, суддя, писарь і осавул обідали й спали по тих самих курінях, до яких були приписані товаришами, і сідали поруч курінного отамана. Тільки уже за часів Нової Січі, у XVIII віці, запорожська старшина почала будувати собі у Січі окремі хати біля паланки.

Після тетері кухарі й їх помішники здебільшого виносили на стяблах (дошки з трохи видовбаною серединою, щоб не збігала на стіл юшка) варену або печену рибу і становили по столах. Не бракувало у запорожців на столах і трунків (напитків). Була тут і горілка, й мед ,і пиво, й брага. Все те становилося до столу у кінвах (невеликі відра) з навішаними на них коряками, або «михайликами». Всяк набірав собі з відра михайликом чого хотів і запивав іжу.

Опріч тетері, соломахи та риби, запорожці вживали ще галушки, юшку од звареної риби, куліш з салом або з олією, а иноді, хоч і нечасто, іли баранину, дичину й инше. Все те варилося й пеклося кухарями на кабицях, що містилися у сінях всякого куріня.

Після обіду де-хто з козаків лягав де-небудь у холодку спати, инші вилежувалися по-над берегом Дніпра, инші ж, закликавши до свого гурту кобзаря, слухали пісень та дум, росповідаючи один одному у ті хвилини, коли кобзарь відпочивав, про пригоди з свого життя.

Над-вечір подавалася вечеря—здебільшого гречані галушки з часником, або юшка з риби, а після вечері, хто не спав удень, лягав спати, хто ж спав—збіралися на січовому майдані або над Дніпром та співали гуртом пісень, аж поки зовсім погасне вечірня зоря, а часом вигравали на сопілках, скрипках, кобзах, басах та басолях, вибивали ще й на бубнах, охочі ж до танців під ті музики танцювали гопака.

Так минав на Січі час, поки запорожцям не ставало нудно без праці; тоді вони йшли до довбиша і наказували йому йти на майдан та бити у котли, а після того, коли, зачувши котли, на майдан збіралося все товариство і виходила старшина, козаки питали кошового:

—А що, батьку, чи не час нам уже знову пошарпати турецькі городи? Може, Бог допоможе нам хоч мало-мало визволити з неволі братів наших?—

Як що рада одностайно рішала йти Війську Запорожському у похід, то все життя січове відразу одмінялося. У Великому Лузі цюкали сокири та тріщали дерева, а берегом біля Січі у котлах кипів дьоготь, вкриваючи й річку й Січ пахучим димом... То Військо Запорожське лагодило до походу військові чайки та конопатило іх. Тоді вже у Січі неможливо було побачити, щоб хто-небудь піячив. Кошовий отаман, коли б здибав такого гуля-

щого, то добре одчухрав би чубуком своєі люльки або тим, що трапилося б у руці, а коли б той ще сперечився або змагався, то й до гармати звелів би прикувати неслуха без сорочки, щоб погодував своім тілом комарів.

У XVI та XVII віках мало хто з запорожців доживав до старости—всі полягали у боях або гинули під час походів, коли ж траплялися такі, що іх минали ворожа куля й шабля, так такий козак, почувши вже неміч, несподівано зникав з Січі невідомо куди. Здебільшого такі похилі запорожці йшли у захистні кутки запорожських земель і де-небудь у байраках, меж дубами та скелями, обробляли собі печері, робили криниці й жили там, розводячи бжіл та спасаючи свої душі у пості та молінні.

Инші підстаркуваті запорожці йшли доживати віку у манастирі, а перед тим, як що мали гроші, то счиняли на Січі й по дорозі до манастиря страшенну гульню. Кого здибає, було, такий «прощалник» на дорозі, зараз же частує, а проходячи поуз містечка, купує по базарях всякі гостинці і роскидає дітям; а то ще найме, було, музиків та танцює, аж поки наблизиться до манастирськоі брами, та тоді вже зразу схаменеться і що лишилося у нього, віддає на манастирь.

Манастирі, церкви й освіта. Найбільше йшли запорожці у манастирі Самарський, Мотронинський, Межигірський та Братський. Самарсь-

Самарський Запорожський манастирь.

кий манастирь заснували двоє старих запорожців біля року 1576, себ то за часів гетьмана Богданка (Ружинського). Він стоіть і у наші часи у

лісі за дві верстви од запорожського городу Самарі, що зветься тепер Новомосковським. Мотронинський манастирь був у лісах Чигиринщини, Межигірський біля Дніпра, недалеко Киіва, а Братський у самому Киіві—на Подолі.

На Запорожжі, у останні його часи, опріч Січовоі церкви, були ще церкви й по паланках. Манастирі та церкви мали на Запорожжі велике значіння, бо вони не тільки задовольняли духовні потреби запорожців, але разом з тим були осередками освіти й запомоги калікам та недужим. При всіх церквах Запорожжя були школи й шпиталі. Освіту по школах давало дітям біле духовенство, у січовій же церкві та по манастирях—ієромонахи з ріжних манастирів та Киіво-печерськоі Лаври.

У Січовій школі вчилися не самі тільки діти (молодики та приймаки), але часом і дорослі запорожці, серед яких значна кількість були добре грамотними.

За шпиталями при церквах так само доглядало духовенство. Вплив його на запорожців був настільки великий, що, наприклад, року 1775, під час атакування Січі військом генерала Текелія, січовий священик умовив запорожців скоритись волі цариці і не проливати крови.

ФЕЛОН З ПОКРОВСЬКОЇ СІЧОВОЇ ЦЕРКВИ
(в муз. Поля в Катеринославі).

Карта вольностій Війська Запорожського до 1739 року.

ОПОВІДАННЯ ДРУГЕ.

Боротьба за визволення Україні з-під Польши.

(Роки 1590—1649)

Утиски на козаччину. Перша доба козацького життя—часи, коли воно организувалося та набувало сили, кінчилася з смертю короля Степана Баторія. Той король хоч і робив де-які кривди козакам і намагався держати іх у своіх руках, а проте визнавав козацтво потрібним для оборони Україні й Польши од татар і не тільки не мав на мислі його знищувати, а навіть наблизив права козаків до прав шляхетства. Наступник Степана Баторія—король Жигмонт III, що почав королювати року 1587, був зовсім инших поглядів на козацтво і скоро, як побачимо, став його запеклим ворогом.

Козацькі морські походи років 1584—1589 так роздратували турецького султана, що у Стамбулі великий визірь грімав на польського посланця, неначе на наймита, страхаючи, що поведе на Польшу величезне військо і всіх поляків поверне на бусурманів. Почувши про такі погрози, король Жигмонт III занепокоівся і року 1590 скликав сейм, щоб порадитись з шляхтою—що робити. На сеймі польські пани дуже ремствували на свавільство козаків. Козацька воля була ім найгіршою болячкою, бо баламутила іхніх українських підданців, нагадуючи селянам, що й вони можуть бути такими ж вільними, як козаки. Під час наради польська шляхта вимагала од короля, щоб козацтво зрештою винищити. Король і сам був не від того, та тільки коли піднялося питання, як оборонятися од турецького війська, коли воно справді насуне на Польшу, то всі згодилися на тому, щоб Запорожське Військо лишити й надалі, та тільки приборкати його так, щоб воно не жило своєю волею, а тільки справляло королівську службу.

Постанови сейму звелися головним чином до того, щоб коронний гетьман йшов з коронним військом на Запорожжя і упорядкував Військо Запорожське по новому, а саме: 1) всіх свавільників з Січі розігнати, а над слухьяними настановити ротмистрів та сотників з польськоі шляхти; 2) всіх козаків списати у реєстр, щоб у тому реєстрі було не більше,

як 6000 козаків, і щоб всі козаки присягнули на слухьяність польській короні; 3) без відома коронного гетьмана щоб нікого на Січ не приймали; 4) призначити двох комисарів, які б стежили за січовим життям і, кого піймають на сваволі, передавали б на суд; 5) заборонити по всій Україні продавати селянам порох, оливо й зброю; 6) по всій Україні наказати урядникам та війтам, щоб нікого на Запорожжя не пускали, а хто пускатиме, того карати на смерть і 7) заборонити козакам без дозволу коронного гетьмана переходити за межі сусідніх держав, як суходолом, так і водою.

Хто читав перше моє оповідання про Військо Запорожське, той зразу побачить, що такі постанови сейму ніяк не стосувалися до запорожського життя та до військових запорожських звичаїв, бо ними касувалися: право запорожців обірати свою старшину вільними голосами, необмежена влада військової ради та право приймати до Січі всякого, хто постукався у двері куріня. Мало статися щось з двох: або Військо Запорожське мало скасуватись, або нові порядки мусили лишитись тільки на папері. Сталося останнє.

Почувши про постанови сейму, запорожці зібралися на раду і у великому обурінні постановили зустріти польське військо й коронного гетьмана із зброєю у руках. Тієї постанови було досить, щоб коронний гетьман на Запорожжя не пішов і ніяких нових порядків у Січі не заводив. Він помстився на запорожцях тільки тим, що коли минула турецька небезпека, то замість шости тисяч козаків записав у реєстр тільки одну тисячу і то не з запорожських, а з городових козаків.

З усіх постанов сейму здійснилися тільки утиски на тих городових козаків, що не увійшли у реєстр, та ще на українських селян, що хотіли тікати од панів або на Запорожжя, або за Дніпр—на схід, на вільні землі. Чутки про ті утиски скоро дійшли до запорожської Січі і викликали там обуріння на поляків. На найблизчій військовій раді вперше почулися голоси про те, що треба Запорожському Війську заступитися за українське селянство і покарати панів за іхні утиски. Проте січова старшина і більшість запорожського товариства вважали ще неможливим робити оружний напад на військо свого ж короля та ще під той час, коли воно не зачіпало Запорожжя, і через те рада не ухвалила походу Війська Запорожського на Польщу.

Косинський. Незадоволена такою постановою ради меншість запорожського товариства обрала собі гетьманом курінного товариша українського шляхтича Косинського, що був особисто скривджений князями Острожськими, і року 1592 під його приводом вирушила на Україну карати польських панів. На Україні до Косиньского прилучилося чимало

городових козаків «виписчиків», що були позбавлені козацьких прав через те, що не вмістилися у реєстр, і він, згуртувавши біля себе по над 5000 козаків, напав на маєтки князя Острожського, добув оружною рукою замки у Білій Церкві та Богуславі, пограбував панське добро і забрав гармати й зброю.

Після того Косинський те саме зробив з Переяславом і далі пішов з козаками господарювати по Волині, руйнуючи панські маєтки й замки. Тільки те протяглося вже недовго, бо коронний гетьман, князі Острожські, Корецькі та інші польські пани, власники поруйнованих козаками маєтків, зібрали проти Косинського велике військо і, найнявши навіть ще й військо угорське, оточили його під містом Пьяткою.

Тут у війську князя Острожського служив і сотник реєстрових козаків Северин Наливайко, що згодом сам підняв повстання проти поляків. Тепер він бився проти своїх, і цей вчинок викликав перше непорозуміння меж запорожськими та городовими козаками, що з часом перейшло навіть у ворожнечу.

Польське військо перемогло під Пьяткою козаків, і Косинський мусив скоритися коронному гетьманові і подати слово не зачіпати більше шляхетських маєтків.

Після того Косинський пішов з запорожцями на Січ, але перепочивши там трохи, знову підмовив за собою частину товариства і, діждавши весни 1593 року, вийшов з Січі на Україну і підступив біля Черкас до маєтку самого коронного гетьмана князя Михайла Вишневецького. Щоб легче збутися непроханого гостя, Вишневецький підмогоричив кількох харцизів, щоб убили Косинського зрадою, і от ті, вистеживши, коли Косинський гуляв з кількома своїми товаришами у корчмі біля Черкас, прийшли туди неначе гуляти, а далі, збивши з товаришами Косинського сварку, вбили й його і його товаришів.

Лобода. Стерявши свого ватажка, козаки Косинського пішли на Січ і, зібравши раду, розказали все, як було. Кошовий отаман Війська Запорожського Лобода, почувши про таку ганебну зраду Вишневецького, не хотів того йому подарувати і пішов з частиною війська під Черкаси, щоб помститись.

Коронний гетьман до того часу вже роспустив польське військо і, побачивши козацьку силу, змушений був іменем короля підписати з козаками згоду про те, щоб запорожцям вільно було ходити з Січі на Україну купувати собі порох та зброю і щоб людям з України вільно було ходити на Запорожжя.

Не заспокоївшись ще й на тому, запорожці попливли Дніпром до Києва і примусили ще й воєводу Київського Острожського виплатити їм

12.000 злотих окупу та підписати таку саму згоду, яку підписав Вишневецький.

Не вспів Лобода з козаками повернутись на Запорожжя, як там припала вже нова робота. Турки, роспочавши війну з Цесарщиною, перевозили чимало турецького й татарського війська морем у Молдаву поуз Білгород, що стояв на Дністровському лимані. Щоб перешкодити бусурманам воювати християн, Військо Запорожське під приводом Лободи вийшло у море, підпливло до Білгороду, атакувало його серед ночі несподівано і, побивши більше 2.000 турецьких яничар та порізавши 8.000 бусурманів-мешканців, забрало на чайки турецьке добро та Білгородські гармати і щасливо повернулося на Січ.

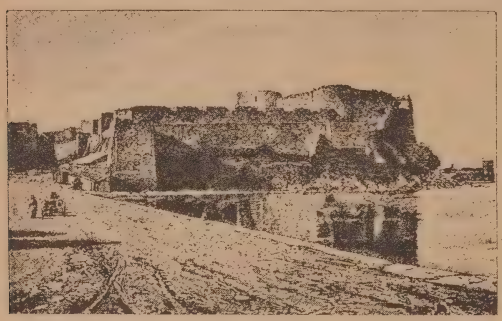

Білгород (Аккерман).

Скоро після того, на початку року 1594, запорожці знову вистежили, що кримська орда рушила воювати разом з турками Цесарщину і перевозилась через лиман у Очакові. Щоб перешкодити орді, кошовий отаман Війська Запорожського Богдан Микошинський вийшов з козаками на 50 байдаках у лиман до Очакову, та тільки, побачивши там велику турецьку фльоту, що складалася з 8 галер великих, 15 менших і більше як з півтори сотні сандалів [1]), не наважився счепитися з турками, потопив тільки уночі де-кільки іхніх сандалів, забрав з них турків у бранці та й повернувся на Запорожжя. А на Січі вже чекав його посланець німецького цісаря Рудольфа II, Еріх Ласота.

Спілка Війська Запорожського з німецьким цісарем Рудольфом II. На прикінці XVI віку Європа була у дуже скрутному становищі од нападів турків. Турки поруйнували й заполонили по берегах Чорного та Середземного моря всі Італійські колонії (Генуезські й Венедські), дуже утиснули Іспанців, давно підтоптали собі під ноги Византійське Грецьке царство,—всі славянські народи Балканського півострову і нарешті погромили військо німецького цісаря і, одвоювавши у нього Угорщину, погрожували навіть столиці Цесарщини—Відню.

Турецькі войовничі заходи дуже стурбували римського пану Григорія XIII, і він разом з німецьким цісарем Рудольфом II почав збірати велику

[1]) Сандали—великі човни.

спілку, щоб разом з усіма народами Європи воювати турків і вигнати їх назад у Азію. Прочувши про великий войовничий хист запорожських козаків, папа та цісар послали і до них просити, щоб запорожці йшли на Угорщину воювати разом з німцями турків.

Посланець римського папи Комулео не наважився їхати через дикі степи на Січ і обмежився тим, що у місяці травні перебалакав з тими козаками, яких здибав на Поділлі, посланець же Рудольфа II Еріх Ласота у місяці червні 1594 року прибув Дніпром через пороги на Запорожську Січ і, діждавши з походу кошового отамана Микошинського, урочисто доручив Запорожському Війську прислані цісарем клейноди—велику військову корогву і срібні сурми.

Про свою подоріж на Січ і пробування там Ласота склав дуже цікаве оповідання, і ми не наводимо його цілком виключно, щоб не поширяти книжку. З того оповідання ми довідуємося, що татари у ті часи держали по-над порогами Дніпра на лівому березі річки свої чати й залоги і нападали на козаків, коли ті невеликими ватагами проїздили з України на Січі, що року 1594 Січ Запорожська була на одному з островів Базавлугу біля Чортомлицького Дніприща.

Місцевість, де були Січі Базавлуцька й Чортомлицька.

Річка Чортомлик впала у Дніпр проти запорожського Лугу Базавлугу, що поділяється на кільки сот островів. З тих островів тільки на одному, що хоч і дуже змитий водою, а ще й у наші часи лежить біля Чортомлицькоі Дніпрової протоки, проти теперішньої слободи Капулівки, є видимі ознаки давніх будівель. Немає сумніву, що на цьому острові, прозваному пізніше Городищем, і була на прикінці XVI віку Запорожська Січ. Історик Скальковський зве ту

Січ «Баторієвою» через те, мабуть, що вона заклалася за часів короля Степана Баторія, інші ж історики не одрізняють її од Старої Січі (Чортомлицької), що була за часів кошового Сірка, і навіть, малюючи Базавлуцький острів, звуть його Чортомлицькою Січчю. Проте, хто з увагою огляне руїни на острові й на березі, зразу побаче, що руїни на острові давніщі.

Далі з оповідання Еріха Ласоти ми знаємо, що на Базавлуцькій Січі запорожці вже жили не по курінях, а по хатах, що тільки звалися куренями, що військо вже мало свою канцелярію і військового писаря (Левка Вороновича) і що Базавлуцький острів вже й у ті часи був невеликий так, що коли військо приймало од Ласоти послані цісарем гроші, то рада військова одбувалася не на острові, а на степу—на березі проти Січі.

У своїх нарадах з запорожцями Ласота не зовсім досягнув того, чого бажав. Хоч йому й допомогав своїм впливом бувший кошовий Лобода, Запорожці на своїх радах говорили, що охоче, як і завжди, воюватимуть бусурманів, не шкодіючи життя свого, та тільки не можуть, як просив Ласота, іти зараз на Угорщину доганяти татар перше за все через те, що зімою татари захопили мало не ввесь запорожський косяк, вдруге через те, що на Січі було тільки 3.000 товариства, знаючи ж волохів за дуже зрадливих людей, запорожці не наважувалися з такою малою силою йти походом через Волощину й Молдаву, і втретє через те, що Ласота не міг сказати Війську Запорожському певних умов про харчування війська і заплату за участь у війні.

Таким чином Ласота виїхав з Січі тільки з обіцянкою од запорожців, що вони воюватимуть турків на своїх шляхах та на Чорному морі.

Лобода та Наливайко. Тим часом Северин Наливайко, що служив у князя Острожського, почувши, що римський папа та німецький цісарь закликають козаків на свою службу, покинув князів Острожських і на власну руку почав збірати козаків по Україні, щоб доганяти татар, котрі пішли на Угорщину. Про те, як робилися такі збори. росповідає нам народня дума з трохи пізніших часів:

Корсунський полковник Хвилон, як став в охотне військо виряжати,
Осавули по вулицях розсилав,
Червоні прапорки у руки давав:
Осавули по вулицях пробігали,
Червоні прапорки у руках проношали,
Козаків на Черкень-долину[1]) у охотне військо викликали.
Крикне, покрикне на винники, на броварники,
На пьяниці, на костерники:
„Годі вам по винницях горілок курити,
По броварнях пив варити,
По лазнях лазень топити,
Годі вам по грубах по запічках валятися,
Товстим видом мух годувати,
Очей своїх молодецьких димом викуряти,
Своїми молодецькими плечима сажи витирати:
Ходіть з Хвилоном, Корсунським полковником,
На Черкень-долину в охотне військо гуляти.

[1]) Біля Дністра.

На заклики Наливайка знайшлося чимало охочих воювати, і поки Ласота перемовлявся на Січі з запорожцями, Наливайко з двома тисячами охочих козаків вже вирушив у похід і хоч не зміг з малою силою перепинити татарам шлях до німецьких земель, а проте кільки разів зачіпався з ними і захопив 4.000 татарських коней.

Тим щасливим випадком Наливайко скористувався, щоб запобігти ласки Запорожського Війська і, знаючи, яка була потреба на Запорожжі в конях, послав на Січ 1.600 коней у подарунок, перепрошуючи через посланців товариство за те, що торік бився проти Косинського.

Запорожці помирилися з Наливайком і в'осени того ж 1594 року, обравши кошовим отаманом знову побідника над турками у Білгороді Грицька Лободу, вийшли всім військом на Поділля, сполучилися там з Наливайківцями і почали виганяти турків з Молдави, а позаяк молдавський господарь Арон був покірний туркам, то воювали й його.

З чималою силою у 12.000 козаків Лобода та Наливайко перейшли під Сорокою за Дністр, добули кріпость Цацору та, погромивши під Сочавою військо турецьке й волошське, опанували Ясами і, обтяжившись здобиччю, знову пішли за Дністр.

Козацький погром примусив господаря Молдави разом з Угорщиною й Семиградом покинути турків, перейти на бік німецького цісаря і покликати своїх же ворогів—козаків собі на поміч. Вважаючи на те прохання, Лобода й Наливайко року 1595 знову пішли воювати турків і, добувши городи Тягиню (Бендери), Білгород та Килію, поруйнували всі татарські улуси по Буджаку й по-над низом Дунаю. Далі ж, побачивши, що поміж волохами та семигородцями немає згоди, а почалася зрада, пішли з великою здобиччю на Україну.

Тільки завзятий Наливайко не заспокоївся на тому, а з своїми козаками ходив таки через всю Галичину й город Самбор за Карпатські гори на Угорщину й Цесарщину допомогати цісарю Рудольфу проти татар та турків.

У народніх піснях мало лишилося згодок про походи козаків за Дністр, де тоді панували турки, а все-таки вони є, і з них видно, що не легко було козакам боротися з турками.

Ой три літа, три неділі
Минулося на Вкраїні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили.
Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький;
Його тіло почорніло,
А од вітру пострупіло.

Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.
—Не стій, коню, наді мною,
Бачу вже я щирість твою!
Біжи ж степом та гаями,
Долинами, байраками
До моєї родиноньки,
До вірної дружиноньки!

Стукни в браму копитами
Та й забрязкай поводами,
Ой вийде брат попуриться,
Вийде мати—зажуриться,
Вийде мила—порадіє,
Стане, гляне та й зомліє!..
„Ой десь, коню, пана скинув?
Кажи, коню, чи не згипув?“
Мене турки надігнали,
Пана мого з мене стяли,
Постріляли, порубали,
Там над Дністром поховали!
Ой цить, мати, не журися!
Вже ж бо твій син оженився:
Він взяв собі за жіночку
Зеленую долиночку
Та крутую могилочку...

Поки козаки були так захоплені боротьбою з бусурманами і все ще не розуміли свого обовьязку обстоювати права українського народу од поляків, король польський Жигмонт III дбав про те, як би зовсім знищити і козаків і навіть всю українську націю. Він саме тоді почав здійснювати те сполучення, або унію грецькоі віри з латинською, що вигадав римський папа Климент. Пригноблені утисками на православну віру і улещені всякими обіцянками, православні єпископи: Луцький—Кирило Терлецький та Волинський Іпатій Поцій прийняли унію і почали висвячувати уніятських попів, лишаючи православних українців без попів і без церков.

Одночасно з тим король перестав приймати на державну службу православну українську шляхту, так що українське панство, щоб добути посади, теж почало переходити до унії, а часто й прямо до католицтва. Зміна віри панами зовсім одірвала українську шляхту од міщанства та селян і викликала з боку останніх ворожнечу до своеі ж шляхти.

Лишившись без помочі освіченої шляхти, українські міщане й селяне все-таки міцно держалися православноі віри і в обурінні на пригнічування ii хвилювалися і, переходячи у козаки, підняли й поміж козацтвом ворожнечу до католицькоі віри і до польського та свого споляченого шляхетства.

Повернувшись з 2.000 козаків з Цесарщини, Наливайко, на прикінці року 1595, під впливом народнього обуріння на утиски православноі віри, рішив оружно стати в оборону ii. Почувши, що єпископ Луцький Кирило Терлецький саме поіхав у Рим до папи висвячуватись на унію, Наливайко прийшов з козаками у Луцьк, понівечив і побрав майню Терлецького, взяв з городу окуп і, нагнавши на всіх уніятів страху пішов далі на Білу Русь.

Військо Наливайкове хутко збільшувалося. Він оружною рукою добув Слуцьк і, захопивши там 12 гармат, 80 гаківниць та 700 рушниць, придбав уже велику силу та й пішов даліна Бобруйськ та Могилів і, добувши обоє городи, поруйнував костьоли, вернув уніятські церкви православним, розігнав панів, пошарпав іхнє добро і до того взяв ще з обох городів окуп.

Тим часом, по наказу короля, проти Наливайка вийшов коронний гетьман литовський князь Радзівіл з чималим військом, а саме 14.000 литовців

та 4.000 татар. Почувши, що Радзівіл наближається, Наливайко вивів козаків з Могильову на зручну до бою місцевість і там дав коронному гетьману таку одсіч, що той не наважився більше на нього нападати.

Одбившись од коронного війська, Наливайко пішов на Річицю, але зараз же наткнувся на друге військо під приводом Уніговського, озброєне польськими панами. Уніговський хотів перепинити Наливайкові шлях і навернути козаків знову на військо Радзівіла, та тільки те йому не вдалося—козаки у пень погромили поляків, вбили навіть самого Уніговського і пішли поуз Річицю, Турів та Городню на Волинь.

У початку року 1596 Наливайко росташувався у маєтках князя Острожського і, знаючи що той міцно держався православної віри, не чинив йому ніякої шкоди, а почав шарпати маєтки брата єпископа Терлецького та польських магнатів, одбіраючи тим часом од уніятів церкви та визволяючи селян од іхніх панів.

Вісти про рух українського люду проти поляків скоро дійшли до Запорожжя, і на початку 1596 року Лобода з половиною запорожського війська вигребся з Січі Дніпром у Черкаси, друга ж половина запорожців під приводом Шаули пішла кіньми через усю Україну аж на Білу Русь. Обидві частини запорожського війська ставали постоєм по панських маєтках, забірали по економіях всякі припаси, а поспільство підбурювали до неслухьяности, проте насильства над панами запорожці ще не чинили ніякого.

Сполохане й розігнане козаками польське панство кинулося з скаргами у Варшаву до короля, і Жигмонт III наказав коронному гетьману Жолкевському, що був під той час з польським військом у Молдаві, йти на Україну та приборкати козаків. Жолкевський прикликав до себе чимало польськоі шляхти з панськими надвірними ротами і, сполучивши те рушення з коронним військом, прибув на Волинь. Біля Наливайка під той час було всього 1.000 козаків, останні ж порозходились дрібними ватагами по всій Волині.

Наливайко зрозумів, що при такому становищі счепитися з коронним військом йому неможливо, і, забравши свою армату, почав одходити на Брацлавщину, а звідтіля на Умань. Жолкевський увьязливо наступав слідом, намагаючись оточити Наливайка, і це йому трохи не вдалося на перевозі через одну річку. Побачивши лихо, Наливайко потопив своі гармати у річці, порох, кулі та всяку вагу закопав у землю і, обминувши Умань, пішов на межу Запорожжя до Чорного Лісу та Чути.

Жолкевський не наважився йти у ліси, а Наливайко, скористувавшись з того, вспів послати кільки козаків до Лободи просити, щоб Військо Запорожське прийняло його до спілки з собою.

Запорожці не зразу згодилися на прохання Наливайка. На раді чимало було голосів, що пригадували, як Наливайко бився поруч з поляками проти запорожців; були й такі, що натякали й взагалі на непевність реєстрових козаків; проте діяльність Наливайка, що обстоював за православну віру та волю українського люду, була дуже мила запорожцям, так що ідея єдности козацтва взяла меж запорожцями перевагу і рада вирішила прийняти Наливайка до спілки та купно боротися з поляками.

Покинувши ловити Наливайка, Жолкевський кинувся на Білу Церкву з метою погромити Шаулу, що з кількома полками запорожців і арматою йшов на сполучення з Лободою. Тільки поляки не поспіли попередити козаків, і всі троє козацькі ватажки: Шаула, Лобода й Наливайко під Білою Церквою сполучилися і на загальній раді обрали Шаулу гетьманом всього сполученого козацького війська.

Довідавшись, що Жолкевський наступає на Білу Церкву з великим військом, Шаула вивів козаків з міста і став табором на урочищі «Гострий Камінь» біля озера. Навкруг табору він поставив у пьять рядів вози, скувавши їх ланцюгами, і, поставивши поміж возами 24 гармати, дожидав нападу поляків.

Жолкевський, маючи гармати більші і у більшому числі, ніж мали запорожці, зразу почав розбивати вози козацького табору гарматними кулями, а потрощивши їх у кількох місцях, послав своє військо штурмувати табір. Тільки козаки стояли міцно: одбивали поляків вогнем, а далі зустріли списами та шаблями й билися, не шкодіючи свого життя. Бойовище було вперте й криваве. Врешті козаки таки одбилися і, вибігши з свого табору, гнали поляків аж до Білої Церкви.

Проте втрати козаків були дуже великі: гетьману Шаулі, що бився як певний лицарь, одірвало гарматною кулею руку; Наливайко теж був поранений; кільки полковників та курінних отаманів Запорожського Війська наложили під час бою головами, і простих козаків вбито й поранено було біля 2.000, що складало четверту частину всього козацького війська.

Обратий гетьманом, замість Шаули, Лобода зрозумів, що битися з польським військом у козаків нема сили, і через кільки день, знявши табір, пішов на Трипілля, а далі почав перевозити військо на східний бік Дніпра. Жолкевський не йшов за козаками і не перешкожав ім перевозитись, бо у його війську були ще більші втрати, ніж у козаків. Він стояв у Білій Церкві, чекаючи Потоцького, що, по наказу короля, поспішався до нього на поміч з новим військом.

Через який час, довідавшись, що запорожці пішли на Переяслав, а у Трипіллі лишили залогу, щоб заступити полякам перевіз, Жолкевський пішов на Васильків, сполучився там з військом Потоцького і, просунувшись далі у Київ, почав перевозити там своє військо на східний берег. Через такий марш Жолкевського Лобода мусив покинути Переяслів, бо військо його було удвічі менше проти польського війська.

Карта війни 1596 року.

Побачивши, що запорожці покидають Переяслів, мешканці того городу, а найбільше жінки та діти козачі, страхаючись помсти поляків, кинулися тікати разом з козацьким військом, так що з Переяславу на схід потяглися сотні возів, а по тих возах сиділи жінки та діти.

За сучасних війн стороннім людям не дозволяють іти разом з військом і навіть вигонять з військових таборів, у запорожців же оборона жіноцтва та всяких немічних була одною з непорушних військових регул, і через те Лобода хоч і знав, що жіноцтво йому заважатиме, та мав за неможливе покинути жінок з дітьми на поталу ворогам; до того він ще мав надію на те, що поляки не підуть за ним далеко у степ, як не пішли й за Наливайком.

Надії Лободи й Наливайка не здійснилися. Жолкевський завзявся вигубити козаків і рішив доганяти їх і у степах. Прибувши у Переяслів, він діждав там ще й литовське військо, що привів Огинський, і, маючи вже силу утричі більшу проти козацькоі, догнав козаків біля Лубен і перетяв ім всі шляхи на схід та на південь. Лобода змушений був стати табором за 5 верст од Лубен, біля Солониці, і почав там обкопуватись до оборони.

Військо польське облягло козацький табір з усіх боків і почало громити його гарматами та добувати штурмами. Проте козаки держалися міцно й давали полякам таку одсіч, що Жолкевський, не вдіявши нічого за цілий місяць облоги і стерявши чимало війська під час штурмів, врешті послав у Київ за великими гарматами, а сам почав гнітити козаків голодом.

На другому місяці облоги у козацькому таборі справді почалося тяжке бідування: коням не вистачило у таборі паші, і вони дохли тут же серед табору, отруюючи повітря своїм трупом; соли у таборі давно не було, харчів теж не вистачало, вода ж була тільки по-за табором.

Щоб добувати воду та сіно, Лобода посилав козаків на герці та чинив на поляків несподівані наскоки, і поки одні козаки билися з поляками, інші добували сіно та тягали у табір воду, так що всякий день за кільки десятків відер води запорожці мусили віддавати на смерть кільки десятків з свого товариства.

Опріч того, ввесь час, поки тяглася облога, Жолкевський все перемовлявся з Лободою про згоду і сіяв ворожнечу між козаками Наливайка та запорожцями. Через всяких підісланих зрадників він страхав наливайківців тим, що Лобода хоче замиритись з поляками, а їх видати на страту; запорожців же він все умовляв відцуратися Наливайка, упевняючи Лободу, що воює запорожців тільки через те, що вони обороняють Наливайка. Під впливом таких вигадок запорожці й наливайківці почали поглядати один на одного вороже, і врешті на одній великій раді меж козаками збилася колотнеча, у котрій наливайківці вбили Лободу, вимагаючи щоб гетьманом був Наливайко. Обурені на Наливайка запорожці не схотіли його обірати, а обрали замість Лободи свого січового товариша полковника Кремпського, наливайківцям же за смерть Лободи погрожували кривавою помстою.

Під час такого неладу між козаками до поляків прибули з Києва великі гармати, і Жолкевський почав руйнувати іми козацький табір. Вози козацькі розліталися на тріски й нівечили людей; перелякані та змучені безвіддям жінки й діти галасували, а козаки сварилися по-між себе й падали побиті й поранені без ніякої помочі. За чотирі дні, що Жолкевський громив козацький табір великими гарматами, серед табору повиростали цілі купи людського й кінського трупу, а по-під возами гинули й діти і неповинне жіноцтво.

Кремпський бачив, що держатися більше немає сили, і кільки разів намагався видертись з козаками з табору та пробитися крізь польське військо, та тільки всі його змагання були даремні, бо поляки всякий раз завертали козаків назад у табір. Нарешті, 8 червня 1596 року, запорожці, побачивши, що прийшов ім останній час, заграли у сурми, припинили пальбу і послали спитати Жолкевського, чого він од іх хоче. Той вимагав, щоб козаки видали Наливайка, Шаулу й Шостака і привезли б до польського табору всі свої гармати та клейноди, подаровані Війську Запорожському німецьким цісарем Рудольфом II.

Помщаючись за Лободу, запорожці зараз же схопили Наливайка й видали полякам, а після того оддали й гармати й клейноди Рудольфа II.

Ніч після того минулася спокійно, і у козацькому таборі всі, змучені, нетерпляче сподівалися світу, щоб вийти на волю. А у польському таборі сміялися з козаків, що вони видали свої гармати, і лагодили-

ся ранком залити Солоницю козацькою кровію. Світом, коли козаки роскотили свої вози і почали виходити у степ, поляки знову оточили їх, і Жолкевський проголосив, що ще пани мають переглянути всіх козаків, щоб забрати своїх підданців. Обурені такою зрадливою вимогою запорожці одмовилися видавати панам своїх товаришів і хотіли, було, йти на південь, та по гаслові Жолкевського поляки кинулися на козаків кінно й пішо і почали їх колоти й рубати.

Тепер у козаків не було вже ніяких засобів до оборони, бо табір був розірваний і без гармат. Вони кидалися то у той, то у инший бік, намагаючись пробитись крізь поляків, і 1500 козаків з Кремпським таки пробилися й, одбившись од поляків, пішли на Запорожжя, останні ж, біля 4.500 козаків, полягли на Солониці трупом. Не маючи милосердя навіть до жіноцтва й дітей, поляки рубали й тих, поки не потомили собі рук. Переказують, що неузброєного люду у козацькому таборі було на Солониці біля 12.000, і з того загинуло під шаблями поляків більше половини. Все поле навкруг Солониці було скрівавлене, і всі околиці Лубен були засіяні трупом.

Український історик і поет П. Куліш говорить, що Жолкевський тільки через те переміг запорожців та Наливайка, що всі реєстрові козаки були на його боці. В поемі «Солониця» Куліш пише так:

Бенкетує шляхта,
Играючи в карти,
А козаки-лейстровики
Додержують варти.
Поскидала шляхта
Панцирі й шишаки,
Бо козаки-лейстровики
Вірні, як собаки.

Справивши свій кривавий бенкет, Жолкевський не пішов за запорожцями на Січ, а пішов у Київ, Наливайка ж через який час привезли у Варшаву й почали там допитувати про його заміри. Народні перекази оповідали, що розлютовані польські пани пекли Наливайка у мідяному биці, а инші казали, неначе його садовили на роспечену мідяну кобилу і надівали йому на голову роспечену залізну корону... Мабуть, того справді й не було, та тільки відомо, що Наливайкові цілий рік завдавали нелюдських мук і тільки через рік, коли все польське панство зьіхалося до Варшави на сейм, його у присутности панів четвертовано, а шматки його тіла були порозвішувані на палях по вулицях та майданах польськоі столиці.

Нові утиски поляків на козацтво й православну віру. Скаравши Наливайка на смерть, польський сейм разом з тим прого-

лосив козаків ворогами Польши і позбавив їх всіх прав, наданих Війську Запорожському королем Степаном Баторієм; од козаків було одібрано город Трахтемирів, грунти козацькі порозбірали собі сусідні пани, а кварцяному війську надано було право, обороняючи панські маєтки, вбивати запорожців без ніякого суду.

Недоля, що спіткала козацтво на Солониці, тяжко відбилася на національному й релігійному житті Україні. Унія й католицтво почали роспускати своє коріння глибше й ширше, ніж до того. Православні митрополії були знищені зовсім, а у православні церкви почали призначатися попи за гроші і все тільки такі, що не дбали про духовні потреби народу, а тільки про власну кишеню. Селянство українське було вже до того поневолене, що звалося вже од панів бидлом, себ то тварюкою, а міщанство було позбавлене богатьох прав і через те збідніло. Шляхта українська у Галичині й на Поділлі майже без винятку попереходила до римської віри, і така ж зрада вірі батьків з боку української шляхти, колишніх руських князівських та боярських родин, почалася вже й на Волині, Київщині і навіть по лівобережній Україні. Ті ж верстви української шляхти, що ще держалися своєї старовини і покладали надію на те, що у змаганні іхнім з польщизною ім допоможе козацтво, після Солониці занепали духом, передбачаючи наближення повної руїни української культури й православної віри.

Після тяжкої пригоди під Солоницею, козаки два роки хвилювалися, ворогували по-між себе і навіть билися. Поміркована частина козацтва намагалася покірливостью повернути собі ласку польського уряду, щоб знову придбати втрачені права, запорожці ж ні у чому не хотіли одступитися од своіх стародавніх прав та звичаів і звали городових козаків зрадниками. З гетьманом своім Полоусом запорожці навіть ходили на реєстрових козаків війною і счинили з ними криваву росправу.

Самійло Кішка (друге гетьманування). Під такий тяжкий час мов сонце освітило козацтво—повернувся з турецької неволі гетьман Самійло Кішка, упорядчик перших козацьких походів на море. Поки на Україні минали славні часи Богданка й Підкови і тяжкі часи Наливайка й Лободи, Самійло Кішка, захоплений турками у неволю, плавав на турецькій галері, прикутий ланцюгами до гребки, і не бачив нічого, опріч води та неба. Коли-не-коли, може, галера приставала до Очакова або проїздила поуз острів Тендру, так тоді Кішка знав, що тут близько рідний Дніпр і Січ-мати, та важкі ланцюги нагадували йому, що він для України вже вмер.

Проте, хоч яка була тяжка турецька неволя і хоч яка вона була довга, а не вбила у серці Самійла Кішки ні любови до рідного краю ні козацького завзяття й хисту, і він зратувався з неволі сам та ще й то-

варишів своїх визволив і привів на Україну. Як думав народ про життя Самійла у неволі і про те, як він од неї зратувався, нехай розкаже читачеві народня дума:

Ой із города із Трапезонта виступала галера,
Трьома цвітами процвітана, мальована.
Ой первим цвітом процвітана—
Златосиніми киндяками побивана;
А другим цвітом процвітана—
Гарматами арештована;
Третім цвітом процвітана—
Турецькою білою габою покровена.
То в тій галері Алкан-баша,
Трапезонське княжа гуляє;
Ізбраного люду собі має:
Сімсот турків, яничар чотиріста,
Та бідного невольника півчвартаста
Без старшини військовоі.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорожський;
Другий—Марко Рудий, суддя військовий;
Третій—Мусій Грач, військовий трубач;
Четвертий—лях-потурнак,
Клюшник галерський, сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять чотирі, як став на волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного.
В тій галері од пристані далеко відпускали,
Чорним морем далеко гуляли.
Проти Кафи-города приставали,
Там собі великий та довгий опочинок мали..
То представиться Алкану-башаті,
Трапезонському княжаті, молодому паняті,
Сон дивен, барзо дивен на прочудо.
То Алкан-баша, трапезонське княжа,
На турків-яничар, на бідних невольників покликає:
„Турки, каже, турки-яничари,
І ви, бідніі невольники!
Который би міг турчин-яничар сей сон одгадати,
Міг би йому три гради турецькіі дарувати;
А который би міг бідний невольник одгадати,
Міг би йому листи визволені писати,
Щоб не міг ніхто ніде зачіпати.“
Сеє. турки зачували, нічого не сказали;
Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчали.
Тільки обізветься між турків лях-потурнак,
Клюшник галерський, сотник переяславський,
Недовірок християнський:
„Як же, каже, Алкане-башо. твій сон одгадати,
Що ти не хочеш нам повідати?“
—„Такий мені, небожа, сон ирснився,
Бодай ніколи не явився!
„Видиться: моя галера цвітковано, мальована,
„Стала вся обідрана, на пожар іспускана;
„Видиться: мої турки-яничари
Стали всі в пень порубані;
„А видиться: мої бідніі невольники,
„Котріі були у неволі, то всі стали по волі;
„Видиться: мене гетьман Кішка
„На три части ростяв,
„У Чорнеє море пометав...“
То скоро тее лях-потурнак зачував,

К йому словами промовляв:
„Алкане-башо, трапезонський княжату,
Молодий паняту!
„Сей тобі сон не буде ні трохи зачіпати;
„Скажи мені получчє бідного невольника доглядати,
„З ряду до ряду сажати,
„По два, по три старіі кайдани і новіі ісправляти,
„На руки, на ноги надівати;
„Червоноі таволги по два дубці брати,
„По шиях затинати,
„Кров християнську на землю проливати!“
Скоро то сеє зачували,
Од пристані галеру далеко відпускали;
До города до Козлова
До дівки санджаківни на зальоти поспішали.
То до города Козлова прибували,—
Дівка санджаківна навстрічу вихожає,
Алкана-башу в город Козлов зо всім військом затягає.
Алкана-башу за білу руку брала,
У світліці-камьяниці зазивала,
За білу скамню сажала,
Дорогими напитками наповала,
А військо серед ринку сажала.
То Алкан-баша,
Трапезонськеє княжа
Не барзо дорогиі напитки уживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилає:
Щоб не міг лях-потурнак Кішки Самійла одмикати,
Упоруч себе сажати.
То скоро ся тиі два турчини до галери прибували,
То Кішка Самійло, гетьман запорожський
Словами промовляє:
„Ой, ляше-потурначе, брате старесенький!
Колись і ти був у такій неволі, як ми тепера:
„Добро нам учини,
„Хоч нас, старшину, відомкни;
„Хай би і ми у городі побували,
„Панське весілля добре знали“.
Каже лях-потурнак:
„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорожський,
„Батьку козацький!
„Добро ти вчини:
„Віру християнську під нозі підтопчи,
„Хрест на собі поламни.
„Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
„Будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати“.
То скоро Кішка Самійло теє зачував,
Словами промовляв:
„Ой, ляше-потурначе, сотнику переяславський,
„Недовірку християнський!
„Бодай же ти того не діждав,
„Щоб я віру християнську під нозі топтав!
„Хоч буду до смерти біду та неволю приймати,
„А буду в землі козацькій голову християнську покладати.
„Ваша віра погана,
„Земля проклята“.
Скоро лях-потурнак теє зачуває,
Кішку Самійла у шоку затинає.
„Ой каже, Кішко Самійлу, гетьмане запорожський!
„Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
„Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
„Стариі і новіі кайдани направляти,
„Ланцюгами за поперек утроє буду тебе брати“.
То тиі два турчини теє зачували:
До Алкана баши прибували:
„Алкане-Башо, трапезонське княжа!

„Безпечно гуляй!
„Доброго і вірного клюшника маєш:
„Кішку Самійла в щоку затинає,
„В турецьку віру ввертає".
То Алкан баша,
Трапезонське княжа,
Великую радість мало,
Пополам дорогі напитки розділяло:
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою санджаківною уживало.
Став лях-потурнак дорогії напитки пити підпивати,
Стали умисли козацьку голову клюшника розбивати:
„Господи! єсть у мене що іспити і ісходити,
„Тільки ні з ким об вірі християнський поговорити..."
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе сажає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Кішка Самійло по два, по три кубки в руки брав,
То в рукава, то в пазуху, крізь хустку третю до долу пускав.
Лях-потурнак по єдиному випивав,
То так напився, що з ніг звалився.
То Кішка Самійло та й угадав:
Ляха-потурнака до ліжка вмісто дитини спати клав;
Сам вісімдесят чотирі ключі з під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав,
„Козаки-панове! добре дбайте:
„Один другого одмикайте,
„Кайдани із рук, із ніг не скидайте,
„Полуночної години дожидайте."
Тоді козаки один другого одмикали,
Кайдани із рук, із ніг не скидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втроє себе прийняв,
Полуночної години дожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-баша з військом до галери прибувати,
То до галери прибуґав, словами промовляв:
„Ви, турки-яничаре, помаленьку ячіте,
„Мойого вірного клюшника не збудіте;
„Сами ж добре поміж рядами прохожайте,
„Всякого чоловіка осмотряйте,
„Бо тепера він підгуляв,
„Щоб кому пільги не дав".
То турки яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів прохожали,
Всякого чоловіка осмотряли...
Бог поміг: за замок руками не приймали!
„Алкане-башо, безпечно почивай:
„Доброго і вірного клюшника маєш:
„Він бідного невольника з ряду до ряду посажав,
„По три, по два, старії кайдани посправляв.
„А Кішку Самійла ланцюгами утроє прийняв".
Тоді турки-яничари у галеру вхожали,
Безпечно спати лягали,
А котрії хмельні бували, на сон знемогали,
Коло пристані Козловської спати полягали.
Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг у Чорне море пороняв;
У галеру вхожає, козаків пробужає,
Шаблі булатнії на вибір вибірає,
До козаків промовляє:
„Ви, панове-молодці, кайданами не стучіте,

„Ясини не вчініте,
„Ні которого турчина в галері
не збудіте!..“
То козаки добре зачували:
Сами з себе кайдани скидали,
У Чорнеє море метали,
Ясини не вчинили,
Ні одного турчина в галері не
збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків
промовляє:
„Ви, козаки молодці, добре, браття,
дбайте:
„Од города Козлова забігайте,
„Турків-яничарів у пень рубайте,
„Которих живцем у Чорнеє море
метайте!“.
Тоді козаки од города Козлова
забігали,
Турків-яничарів у пень рубали,
Которих живцем у Чорнеє море
метали.
А Кішка Самійло Алкана-башу
із ліжка взяв,
На три части ростяв,
У Чорнеє море пометав,
До козаків промовляв:
„Панове молодці! добре дбайте:
„Всіх у Чорнеє море метайте,
„Тільки ляха-потурнака не ру-
байте,—
Міждо військом для порядку за
яризу військового зоставляйте.“
Тоді козаки добре дбали:
Всіх турків у Чорнеє море по-
метали.
Тільки ляха-потурнака не зру-
бали,—
Міждо військом для порядку за
яризу військового зоставляли.
Тоді галеру од пристані од-
пускали,
Самі Чорним морем далеко
гуляли.
Та ще у неділю, барзо рано по-
раненьку,
Не сива зозуля закувала,
Як дівка санджаківна коло при-
стані похожала
Та білі руки ламала, словами
промовляла.
„Алкане-башо, трапезонськеє
княжату!
„На що ти на мене такеє великеє
пересердіє маєш,
„Що од мене сьогодні барзо рано
виіжжаєш?
„Коли б була од матері
„Сорома і наруги прийняла,
„З тобою хоч єдину ніч пере-
ночувала!“
Скоро ся тоє промовляли,
Галеру од пристані одпускали,
Сами Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку,
У полуденну годиноньку,
Лях-потурнак од сна пробуждає,
По галері поглядає, що ні єдино-
го турчина на галері немає.
Тоді лях-потурнак із ліжка
вставає,
До Кішки Самійла прибуває, у
ноги впадає.
„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане
запорожський,
Батьку козацький!
„Не будь же ти на мене,
„Як я був на останці мого віку
до тебе!
„Бог тобі допоміг неприятеля
побідити,
„Та не вмітимеш у землю хри-
стиянську входити!
„Добре ти вчини:
„Половину козаків у окови до
опачин посади,
„А половину у турецькеє дорогеє
плаття наряди:
„Бо ще будемо од города Козлова
до города Цареграда гуляти,
„Будуть із города Цареграда
дванадцять галер вибігати,
„Будуть Алкана-башу з дівкою
санджаківною
По зальотах поздоровляти;
„То як будеш одвіт давати?..“
Як лях-потурнак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман за-
порожський учинив:

Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогеє плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-башу з дівкою санджаківною
По зальотах поздоровляти.
То лях-потурнак чогось догадав:
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав;
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге по-турецьки,
Каже: „ви, турки-яничари, по-маленьку, браття, ячіте,
„Од галери одверніте:
„Бо тепера він підгуляв, на упокоі почиває,
На похмілля знемогає,
„До вас не встане, голови не зведе.
„Казав: як буду назад гуляти,
„То не буду ва́шіі милости й повік забувати".
Тоді турки-яничари од галери одвертали;
До города Царіграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат грімали,
Ясу воздавали.
Тоді козаки собі добре дбали:
Сім штук гармат собі арештовали,
Ясу воздавали,
На Лиман ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько укланяли:
„Хвалим Тя, Господи, і благодарим!
„Були п'ятдесят чотирі роки у неволі,
А тепера чи не дасть нам Бог хоть час по волі!"
А у Тендрові острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв
Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
„Козаки, панове молодці! що сяя галера: чи блудить,
„Чи світом нудить.
„Чи много люду козацького має.
„Чи за великою здобиччу ганяє?
„То ви добре дбайте:
„По дві штук гармат набивайте,
„Тую галеру з грізної гармати привітайте,
„Гостинця ій дайте".
Тоді козаки теє зачували,
До його промовляли:
„Семене Скалозубе, гетьмане запорожський,
„Батьку козацький!
„Десь ти сам боішся
„І нас козаків страмишся:
„Єсть сяя галера не блудить,
„Ні світом нудить,
„Ні много люду козацького має,
„Ні за великою здобиччу ганяє;
„Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає..."
То Семен Скалозуб теє зачував,
До козаків промовляє:
„А ви таки віри не доймайте,
„Хоч по дві гармати набивайте,
„Тую галеру із грізної гармати привітайте,
„Гостинця ій дайте.
„Як турки-яничари, то у пень рубайте,
„А як бідний невольник, то помочи дайте!"
Тоді козаки, як діти, не гаразд починали:
По дві штуки гармат набивали,
Тую галеру із грізної гармати привітали,
Три дошки у судні вибивали,
Води Дніпрової напускали...
Тоді Кішка Самійло, гетьман запорожський,
Чогось догадав,
Сам на чердак виступав,

Червоніі, хрещатіі, давніі ко-
рогви із кишені виймав,
Роспустив, до води похилив,
Сам низенько уклонив:
„Козаки, панове молодці! сяя
галера не блудить,
„Ні світом нудить,
„Ні много люду козацького має,
„Ні за великою здобиччу ганяє:
„Се єсть давній бідний невольник,
„Кішка Самійло із неволі утікає.
„Були п'ятдесят чотирі годи у
неволі,
„Тепер чи не дасть нам Бог хоч
час по волі!"
Тоді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за мальовані облавки
брали
Та на пристань стягали,
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба
Паювали,
Тую галеру та на пристань
стягали.
Тоді: златосиніі киндяки—на
козаки,
Златоглаві на отамани,
Турецькую білую габу—на ко-
заки на біляки;
А галеру на пожар спускали.
А срібло-злото на три части
пайовали:
Первую часть брали, на церкви
накладали:
На святого Межигорського Спаса
На Трехтемировський Манастирь,
На святую Січовую Покрову
давали,
Которі давнім козацьким скарбом
будовали,
Щоб за іх, вставаючи й лягаючи,
Милосердного Бога благали;
А другую часть поміж собою
пайовали;
А третюю часть брали,
Очертами сідали,
Пили та гуляли,
Із семипядних пищалей грімали:
Кішку Самійла поздоровляли:
„Здоров, — кажуть, — здоров,
Кішко Самійлу,
„Гетьмане запорожський!
„Не загинув еси у неволі,
„Не загинеш із нами, козаками,
по волі!"

Як говорить дума, зустріч Самійла Кішки з гетьманом Скалозубом сталася біля острову Тендри. Справді року 1599 гетьман «Війська Запорожського» Семен Скалозуб вийшов з Січі морським походом на далекий турецький город Азов, що стояв на гирлах річки Дону. Можливо, що як раз під той час, коли Самійло Кішка ратувався з турецькою галерою до Дніпровського лиману, Скалозуб з запорожськими чайками перестоював біля Тендри, дожидаючи, мабуть, доброго вітру.

Простоявши там небагато, старий та молодий гетьмани розлучилися: Скалозуб пішов з запорожцями у море, Кішка ж з своїми сивими товаришами щасливо повернувся до Січі і, пробувши там небагато, поіхав до свого рідного міста Канів. На Україні старий, посивілий у неволі, гетьман дуже був вражений одміною у відносинах поляків до українців і навпаки, а ще дужче його вразив розбрат між самими козаками.

Не вспів Самійло Кішка роспитатися про всі події, що за 26 років без нього сталися, як на Січ прибула лиха звістка, що Скалозуб майже з усім запорожським товариством загинув у Керченській протоці. Запорожці при

такій лихій годині покликали з Каніву свого старого ватажка і обрали його гетьманом.

Не вважаючи на дуже складне становище, у якому Кішка застав Україну й козацтво, він надзвичайно хутко й розумно розібрався у тому становищі і повернув всі справи на користь Україні й козацтву. Розуміючи, що тільки у єднанні сила, новообраний гетьман першим ділом взявся погодити козаків реєстрових і запорожців. Запорожці хотіли йти на море ратувати Скалозуба з товариством, бо малися вісти, що турки, застукавши козацькі чайки у Керченській протоці, загнали іх у затоку і, порозбивавши чайки гарматною пальбою, побрали більшість козаків у бранці та повезли до південних берегів Чорного моря. Кішка зараз же заходився лагодити нові чайки і послав на Україну закликати до походу реєстрових козаків.

Давня слава Самійла Кішки жила ще у народі і зразу підняла козацтво на ноги. З України прибуло на Січ кілька тисяч козаків, і похід на море одбувся щасливо. Кішка, хоч і не знайшов Скалозуба, та зате наробив туркам багато шкоди і повернувся на Січ з великою здобиччю, притягши з собою на Дніпр навіть де-кільки турецьких галер з визволеними невольниками.

Цей щасливий похід обьеднав козацтво, і ворожнеча поміж запорожцями й городовиками погасла, так що на прикінці того ж 1599 року Кішка повів спільне козацьке військо у Молдаву допомогати волошському воюводі Михайлі, що повстав проти турків. Той похід теж одбувся щасливо і зміцнив славу старого козацького гетьмана. Повертаючись з Молдави, Кішка заіхав у Київ на прощу і роспочав там будувати церкву Миколи Доброго на згадку про своє визволення з турецькоі неволі.

Церква Миколи Доброго в Київі, перебудована з старої, поставленої Самійлом Кішкою.

По весні року 1600 господарь волохів Михайло напав на польського ставленика — молдавського господаря Могилу. Польші доводилося дати Могилі помочі, війська ж на той час вона зовсім не мала. При тій нагоді коронний польський гетьман Замойський звернувся до Війська Запорожського, закликаючи його до участи у поході, обіцяючи зате ласку короля та грошову заплату. Кішка скористувався такою нагодою, щоб досягти повернення козакам прав, наданих Степаном Баторієм, і почав умовляти козаків не йти служити тому королеві, котрий проголосив козаків своіми ворогами.

Козаки послухали старого гетьмана і не рушилися з Січі, а тим часом потреба у Польші до козаків все дужче зростала, і врешті таки Кішка діждався, що королю самому довелося власноручним листом звернутися з проханням до тих, кого він засудив на знищення.

Діставши королівського листа, гетьман одповів, що козаки раді б служити королю, та тільки з умовою: щоб з них було знято засуд, безвинно на них накладений, щоб повернено було ім стародавні права і щоб захищено було од всіх кривд, які чиняться ім від старостів та урядовців польських. Тільки діждавши од короля Жигмонта нового листа з повідомленням про те, що він зараз же посила старостам на Україну наказ не чинити козакам ніяких кривд і подбає на сеймі про повернення козакам всіх прав, гетьман Кішка виступив з Січі Дніпром на човнах угору, а прибувши у Канів та приєднавши до себе городових козаків повів звідтиля військо козацьке, кількістю більше 4000 душ, суходолом до Дністра.

Під Буковим, біля Плоешт, стався бій козаків та поляків з молдаванами і, як писав королю Замойський, «козаки під ворожою пальбою гарматною й рушничною брели болотом та водою вище пояса і, ударивши разом з польською піхотою на ворожі окопи, вибили звідтіля молдаван».

Не вспіла скінчитись ця війна, як підскочила нова війна Польши з Шведами, що вийшли на Ливонію і брали там місто за містом. Польському уряду знову довелося просити козаків, щоб ішли на війну разом з ним, та Самійло Кішка одповів на заходи Замойського, що не піде, бо ще не всі жадання козаків задоволені.

Під утиском домогань Кішки польський сейм на початку 1601 року мусив видати закон, по якому засуд 1597 року був з козаків знятий, постанова про скасування козацтва була роздерта і козакам були повернені іхні давні права.

Поставивши козацтво на міцний грунт, гетьман Кішка подбав про те, щоб козаки і з свого боку додержали умов. Війна ливонська була затяжна й тяжка, бо людям, як і коням, не вистачало там припасу. Нарешті надійшла зіма на 1602 рік, і становище козаків ще погіршало. Старий гетьман вжив всіх заходів, щоб вдержати козаків на війні і, щоб надати ім жвавости й завзяття, сам водив іх у боі. У одному з таких боів, під містом Фелиним, року 1602 Самійло Кішка загинув козацькою смертю—був вбитий кулею. Тіло Самійла Кішки козаки з великою пошаною перевезли у рідне його місто Канів і там поховали урочисто з пальбою, по козацькому звичаю.

По скінчанню ливонської війни, Військо Запорожське, заспокоєне на де-який час з боку поляків, знову розпочало боротьбу з бусурманами. Вони нападали на Крим і виходили хоч і з невеликою силою у лиман та Чорне

море, нападаючи на дунайські турецькі городи і Білгород. Року 1604 польський уряд роспочав походи на Москву, щоб посадовити на царство неправдивого царя «Лжедмитрія», і закликав козаків до участи у тих походах. Чимало козаків реєстрових та виписчиків справді ходили разом з поляками у московські землі, а через те на Україні кількість козаків зменшилася. З цього скористувалися татари і великою ордою року 1606 набігли на Україну. Під час того наскоку вони поруйнували всю південну Київщину з Корсунем та Богуславом, і тільки за цим містом запорожці догнали орду, одняли частину бранців і примусили Ногайську орду повернутись назад.

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. У цей час з-поміж запорожського товариства встає величня постать Конашевича Сагайдачного Родом Сагайдачний був з-під городу Самбору. Як син українського шляхтича, він і освіту дістав в українській школі князя Острожського, та тільки, маючи з роду войовничий хист та рухливу вдачу, Сагайдачний не пішов шляхом тодішніх вчених, а ще у молоді роки захопився думкою про боротьбу з бусурманами. Під час другого гетьманування Самійла Кішки Сагайдачний брав участь у всіх його походах, добув собі у тих походах великого войовничого хисту і зажив поміж козаками великої слави, бо, як писав сучасник Сагайдачного, поляк Собеський, «був він чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, в битві був перший, коли ж доводилося одступати—останній; був жвавий, діяльний, в таборі старожкий, мало спав і не піячив; на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний».

Гетьман Петро Сагайдачний.

Коли саме Сагайдачний став гетьманом Війська Запорожського, з певністю не відомо. Бантиш Каменський та Антонович кажуть, що з року 1606, але перший додає, що через дуже сувору розправу Сагайдачного з неслухьяними козаками, запорожці не один раз скидали його з гетьманського уряду, а далі, під час рішучих подій, знову обірали гетьманом.

Чи був Сагайдачний у 1606 році гетьманом, чи ще не був, а тільки з певністю можна сказати, що славний похід запорожців у тому році на море одбувся не без його участи. Над-осінь 1606 року, запорожці вийшли на чайках у море, вистежили недалеко од турецького городу Варни десять турецьких галер, несподівано уночі атакували іх, повлазили по линвах у самі галери і, вирізавши всіх турків, попереносили з галер менчі гармати на свої чайки, а після того атакували й добули штурмом саму Варну.

Про цю подію кобзарі зберегли уривок пісні аж до наших часів.

А в неділю пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацькоі порадоньки:
Стали раду радувати—
Відкіль Варни добувати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки невелички?
Ой в неділю пораненьку
Біжать плинуть човенцями,
Поблискують весельцями,
Ударили з самопалів
В семі—пьятдесят запалів;
Ударили із гармати,
Стали іі добувати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
Бодай річка висихала,
Що нас турків в себе взяла.
Була Варна здавна славна—
Славніші козаки,
Що ту Варну дістали
І в ній турків забрали.

З цієї пісні можна собі уявити, що запорожці атакували Варну і з моря і з берегу, при чому, мабуть, як звичайно запорожці робили, вони виманили турків з городу за річку, вдарили там на них з усією силою і потопили у тій річці і вже після того, коли турецьке військо зменшилося, атакували Варну разом з моря і з суходолу і добули іі штурмом.

У Варні козакам досталися великі скарби і сила всякого добра, як говорить історик, на 180.000 злотих. Опріч того, вони визволили тут кільки тисяч невольників, що складалися не з самих тільки українців, а ще й угорців, волохів, поляків та німців, та чимало ще козаки й самі побрали значних турків у бранці, щоб потім взяти за них викуп або поміняти на своіх товаришів, що загибали у турецькій неволі.

Року 1608, коли значна частина Війська Запорожського і все городове козацтво було з Лжедмитрієм другим під Москвою, Сагайдачний з останніми вийшов потайно з Січі, підступив до міцного татарського городу Перекопу і, вимануши хитрощами татарське військо у степ, погромив його, а самий город пошарпав і спалив. На другий рік більшість козацтва, під рукою самого польського короля ходила воювати Московщину і була під Смоленськом, ті ж з запорожців що не ходили в Московщину, вийшли теж, мабуть, під приводом Сагайдачного у Чорне море і поруйнували дунайські турецькі городи: Ізмаіл, Килію та Білгород.

Дальніщі три роки козаки дуже були захоплені походами в Московщину. Польський уряд і польське панство заохочували козаків до цих

походів і не робили тепер ніяких перешкод до переходу селян у козаки, добра ж пожива у Московщині і без того манила козаків до тих походів. Через таке становище козаччина, починаючи з 1604 року, почала хутко зростати. Року 1612 запорожці знову виходили на Чорне море, на другий же рік, 1613, вони під приводом Сагайдачного ходили всім військом на Московщину і, руйнуючи городи московські, доходили до Калуги.

Повернувшись з Московщини, запорожці вспіли того ж року вийти у Чорне море і добре пошарпали береги Криму, зруйнувавши, між иншим, город Ахтіяр, що лежав там, де зараз Севастополь. Турки, почувши про цей напад запорожців на Крим, зібрали до Очакову кількандцять галер і багато сандал, щоб погромити запорожців, як вертатимуться поз Очаків до Дніпра, та тільки вийшло навпаки—запорожці серед темної ночі самі напали на турків і, погромивши іхню фльоту, безпечно піднялися Дніпром на Січ.

Воюючи з татарами й турками, Сагайдачний не забував, що й Польща була потайним ворогом України, бо все дужче й міцніше підгортала українське селянство під польських панів, все дужче обмежувала права української шляхти й міщан і все тяжче утискувала православну віру, поширяючи унію й католицтво. Під тими утисками українське національне життя на прикінці XVI віку зовсім занепало, а з смертію старого князя Острожського, року 1608, загинули й останні огнища української культури—Острожська школа й друкарня, а сам стародавній рід українських князів Острожських пішов слідом більшости української шляхти і скатоличився.

Сагайдачний добре почував потребу роспочати боротьбу з Польщою, та, маючи за спиною бусурманський Крим, він вважав неможливим для України боротися з Польщою зброєю, бо, на його думку, тією боротьбою скористувалися б татари, щоб у край сплюндрувати Україну. Він гадав, що з Польщою треба було боротися не зброєю, а лише культурними засобами, і через те звернув свою увагу на піднесення національної української культури.

З початком 1614 року Сагайдачний прибув у Київ і взявся до спільної праці з своїми земляками галичанами: Плетеницьким—ігуменом Києво-Печерського манастиря та Борецьким—вченим з Львова. Вони купили манастирським коштом друкарню Балабанів і року 1615 видрукували у Києві першу книжку, а далі заснували Київське українське брацтво на зразок Львівського брацтва. До того брацтва зразу почали приписуватись всі свідомі українські люде, що мали на меті боротьбу з польщизною; приписався до брацтва й сам Сагайдачний, а слідом по ньому і все Запорожське Військо, так що Київське брацтво, спираючись на козаччину, зразу стало на міцний грунт.

Над-осінь року 1614 Сагайдачного знову було викликано на Січ, бо там сталася тяжка пригода: січове товариство по весні вийшло, було, без нього у море, та там застукала козаків така хуртовина, що чайки козацькі були роскидані по всьому морю і де-котрі з них потопли, а де-котрі порозбивалися об турецькі береги.

Треба було ратувати тих з козаків, хто був ще живий, і Сагайдачний, прибувши на Січ, спорядив до морського походу 40 чайок і, переплывши з двома тисячами козаків Чорне море упоперек, напав на турець-

Запорожці споряжаються до морського походу.

кий город Трапезонд Тут козаків ніхто не сподівався, бо вже три віки, як турки на південному березі Чорного моря не бачили ніяких ворогів. Поруйнувавши та пошарпавши Трапезонд, запорожці попливли по над берегом на захід сонця, руйнуючи до ряду всі городи. У всякому місті до їх прилучалися захоплені турками у неволю товариші і показували ім, яким способом легше нападати на турецькі замки й вибивати ворожі залоги. Так запорожці дійшли до найбагатішого на сьому березі турецького городу Сінопу, що через красу свою й роскоші був прозваний «містом кохання». Напавши на Сіноп, запорожці добули замок, вирізали залогу, спалили турецькі кораблі, галери й сандали, що були у затоці, і, забравши на свої чайки великі скарби й багато визволених невольників, попливли до Дніпра.

Звістка про сплюндрування запорожцями Сінопу, мов грімом, вдарила султана, і у запалі гніву він звелів повісити великого визіря; ледве вже жінки та донька вблагали султана, щоб змилувався, і той, трохи одійшовши, обмежився тим, що добре побив визіря булавою. Щоб виправдатись перед султаном, визірь послав кораблі й сандали з яничарами до Очакову, щоб перестріти там запорожців. Турецька фльота справді поспіла до Очакова раніше за козаків, та Сагайдачний довідався про те і, щоб якось вбрати турків у шори, поділив свої чайки надвое: з одною половиною він пристав до Кинбурської коси, що проти Очакову, і почав перетягати чайки через Прогноінські озера до лиману, другу ж половину послав пробиватися у лиман серед ночі пауз турецькі кораблі.

Тільки на цей раз запорожців дуже пильнували і турки й татари: на тих козаків, що перетягалися через Прогноінські озера, напали татари і засипали іх стрілами. Козакам довелося одбиватися, та все-таки вони, хоч і стеряли кілька десятків товаришів, а таки пробилися до ли-

Карта Чорного моря до походів Сагайдачного.

ману і попливли до Дніпра. Ті ж запорожці, що йшли водою, хоч і щасливо обминули турецькі кораблі, та турки світом іх помітили і, догнавши, почали громити з гармат. Все-таки й ці козаки пробилися до Дніпра; туркам пощастило тільки потрощити гарматними кулями одну чайку та взяти з неї у бранці двадцять запорожців. Тих нещасних бранців ту-

рецький султан послав до Сінопу, і там іх було замучено на смерть, на втіху сінопським туркам.

Після нападу запорожців на Сіноп та Трапезонд султан пригрозив королю Жигмонду, що сам піде з військом на Україну й Запорожжя, щоб винищити козацтво. Польський уряд збентежився цими погрозами і почав навіть збірати військо, та запорожці на те не вважали і напровесні року 1615 знову вийшли з Сагайдачним у Чорне море вже на восьми десятках чайок.

Цим разом, маючи під рукою 4.000 козаків, Сагайдачний намислив, як казали запорожці, «обкурити мушкетним димом самий Царьгород». Несподівано запорожці підпливли до Босфору, пропливли далі до самого Царьгороду, запалили його передмістя Архіокой та Мізовню разом з усіма портовими будівлями і почали шарпати заможних турків. Турецький султан, що саме під той час був на ловах, на власні очі бачив ту пожежу й чув пальбу запорожських мушкетів. Страшенно розгніваний побіг він верхи у Царьгород і звелів вислати на козаків всі свої кораблі й галери—наказавши потопити всі козацькі чайки, а козаків привести йому на очі бранцями. Султан Осман хотів власноручно мордувати запорожців, та тільки те йому не вдалося, бо налякані козаками яничари не хотіли сідати на кораблі, а поки іх позаганяли туди киями, козаки, обтяжені здобиччю, пливли вже Чорним морем.

Запорожці біля Босфору (Мал. Сластьона)

Через кільки день напроти Дунайського гирла турецькі галери почали таки доганяти козаків, та тільки те вийшло ім же на лихо: побачивши ще здалеку погоню, запорожці ввесь день громадили на всі гребки, чим-дуж поспішаючись на північ, коли ж увечері почало сутеніти, вони підпустили турків близче, а як стало зовсім темно, вони повернули свої чайки на ворогів і, оточивши турецькі галери з усіх боків, почали іх штурмувати. На де-які галери вони закидали залізні гаки з линвами і лізли по тих линвах на галери, другі галери мазали дьогтем і підпалювали, третім прорубували дірки у боках і потопляли іх. Врешті дуже небагато турецьких галер зратувалося і втекло до Царьгороду, останні ж або були потоплені або попалені запорожцями, а де-кільки цілих галер,

що козаки побрали штурмом, вони пригнали до Очакова і вже там спалили на очах турків. Всіх яничарів, що були на галерах, запорожці повикидали у море або повбивали, пашу ж, що керував фльотою, забрали, було, пораненого у бранці, та тільки й він скоро помер.

Морський бій запорожців з турками. Мал. Погрібняка.

На другу весну року 1616, турецький султан, сподіваючись нового нападу козаків, завчасу послав під Очаків цілу фльоту, щоб не пускати запорожців на море. Сагайдачний справді таки налагодив новий похід на море і на це раз взяв козаків багато, як ніколи—аж 7.500, на півторах сотнях чайок. З такою великою силою він сміло напав на турецьку фльоту, і хоч турецького війська по галерах було далеко більше, ніж козаків по чайках, він погромив турків у пень. Паша турецький Алі з кількома галерами втік, а десятка півтора галер та біля сотні сандалів запорожці захопили.

На цей раз Сагайдачний не звелів ні топити ні палити галер, а, обсадивши їх запорожцями та визволеними невольниками, прилучив до своїх чайок і, випливши в море, напав на турецький город у Криму Кафу (тепер Феодосія). Навкруг того городу стояли міцні замки й фортеці, збудовані ще італійцями, турки ж, однявши у італійців чорноморські городи, ще дужче зміцнили Кафу і рештували її гарматами.

За часів Сагайдачного Кафа була найголовнішим невольницьким ринком на всі землі, що оточали Чорне й Середземне моря. До цього городу татари приганяли з України, Польши, Литви й Московщини велику силу людей, часом по кільки сот тисяч, продавали тут їх у неволю купцям, що приїздили сюди морем з Царьгороду й инших міст.

От тих-то нещасних невольників і прибув Сагайдачний визволяти. Добуті біля Очакову турецькі галери з чималими гарматами стали тепер Сагайдачному у великій пригоді, і за допомогою їх запорожці за кільки

день добули Кафу, побили й вигубили 14.000 бусурманів, визволили й забрали на галери й чайки велику силу невольників з усяких земель і, набравши ще, як звичайно, всяких скарбів та добра, щасливо повернулися на Січ.

Велика радість була по всій Україні і по сусідніх землях, коли повернулися до рідних осель визволені в Кафі батьки, сини й дочки, що були вже оплакані, а слава Сагайдачного розійшлася по всьому світу.

Сагайдачний добуває Кафу. Гравюра 1622 року.

Рухливий козацький гетьман і після цього не всидів довго на Січі, а як тільки минулися ясні та зоряні літні ночі, знову опинився з запорожцями на Чорному морі і почав удруге руйнувати малоазійський турецький берег. Набігли, було, під той час на козаків шість великих турецьких галер і чимало менших, та Сагайдачний іх погромив і три великих галери втопив. Довідавшись же од турецьких бранців, що султан послав всю свою фльоту до Очакову, щоб там перейняти запорожців, Сагайдачний повернув з Трапезонда на необоронений Царьгород і, наробивши там шкоди та нагнавши на турків страху, повів козаків до дому не поуз Очаків, а повернув морем на Тамань, а од Тамані переплив Азовське море і, піднявшись у степ чи річкою Бердою, чи Молочною, перетягся з чайками на Кінські Води і виіхав до Великого Лугу.

Тут козакам трапилася несподіванка. Турецький паша Ибрагим, що його послав султан під Очаків стерегти запорожців, опасуючись собі од султана кари за те, що не вловив іх, піднявся на сандалах та човнах у гору Дніпром аж до Січі Запорожськоі, себ то до острову Базавлуцького. На Січі під той час козаків було всього сот три, бо всі, хто не був у поході з Сагайдачним, зважаючи на пізню осінь, вже повиходили зимувати на Україну; гармат годящих теж на Січі не було, бо всі були на чайках, так що, не маючи чим оборонятись, запорожці покинули Січ і засіли у плавнях. Паша Ибрагим без перешкоди увійшов у Січ, спалив куріні й церкву та, одшукавши дві негодящі, покинуті запорожцями, гармати, взяв іх, щоб похвалитися султанові.

Зруйнувавши Січ, Ибрагим паша, опасуючись здибатись з Сагайдачним на Дніпрі, не поплив до Очакову Дніпром, а, надумавши поверну-

тись до Очакову через Крим, поплив у Кінські Води та біля Великого Лугу як раз і натрапив на запорожців, що, верталися з Сагайдачним на Січ. Збилася кривава битва, яка скінчилася на тому, що козаки оточили турків з усіх боків і вигубили всіх до одного.

Наблизившись до Січі і побачивши, що вона зруйнована, Сагайдачний не схотів наново будуватись на Базавлуцькому острові. Той острів був невеликий і, що далі, дужче змивався Чортомликом. Січі там було тісно до того, що, як бачили з оповідання Еріха Ласоти, під час великих рад запорожське товариство мусило переїздити на берег: Сагайдачного ж мануло на більший простір та привілля... І от, за згодою товариства, він піднявся з чайками Дніпром угору до острову Хортиці і став кошем на руїнах городків славного гетьмана Байди—Вишневецького. Там на старому Дніприщі, що одріжняє Хортицю од західнього берегу, біля острову Мала Хортиця, була добра затока, у якій стояли й зимували запорожські військові чайки. На східньому березі Дніпра проти голови Хортиці був гарний дубовий гай, у котрому, певно, була хата Сагайдачного, бо та місцевість і досі зветься «Сагайдачним». Величезні скелі урочища «Сагайдачне» теж до останніх часів держали згадки про великого козацького гетьмана, бо один з великих камінів, що лежав на «Середній Скелі» і був оброблений на турецьку софу, місцеві люде до останніх часів звали «Ліжком Сагайдачного».

Краєвид на поділ Дніпра перед островом Хортицею.

Скелі „Стовби“ перед Хортицею.

Пробула Запорожька Січ на Хортиці недовго, всього сім або вісім років, бо, коли після смерти Сагайдачного почалися війни з Польщою, і кількість Війська Запорожського зменшилася, воно перейшло з Січчю на стародавнє своє місце—на краще захований лиманами та плавнями острів Буцький або Томаківку.

Скелі у Сагайдачному. В далечині Хортиця й городки Вишневецького у наші часи.

Славні походи Сагайдачного на турків та татар високо піднесли славу козацтва. Чутка про запорожських козаків, що вибалися у саме серце бусурманського світу—Стамбул, під той час, коли инші народи Європи, з іхніми великими військами й фльотами, не насмілювалися вже про те й гадати, розійшлася по всьому світу і спілки з Запорожським Військом почали шукати не тільки близькі його сусіди—Москва й Молдава, а й далекі, як італійці, німці й шведи. Та тільки польський уряд дивився на ту козацьку славу лихим оком, бо з одного боку походи Сагайдачного на Чорне море дратували турецького султана, і він, маючи Польщу за зверхника козаків, погрожував королю Жигмонту війною, з другого ж польські пани й магнати, власники українських земель, вимагали од короля, щоб той вгамував козаччину, бо іхні селяне-кріпаки під впливом козаків не хотіли ім коритися і або бунтувалися або тікали на Запорожжя.

Король Жигмонт, захоплений метою росповсюжування католицтва, і сам ненавидив козаків, як оборонців православної віри, і під впливом панських домагань вислав на Україну комисарів разом з польським військом, щоб гамувати українську людність. Ті комисари вимагали од козацькоі старшини й Сагайдачного, щоб вони вирядили з війська всіх новоприбулих людей, щоб кількість козаків буда зменшена до однієі тисячі і щоб вони не сміли зачіпати турків.

Щоб не доводити до війни з Польщою, Сагайдачний дав обіцянку комисарам, що підпише згоду на іхні вимоги та тільки не на зсі, а поіде просити короля про зміну де-яких пунктів умови, і таким способом одтягав справу, сподіваючись, що тим часом підскоче якась війна, і козаки будуть знову потрібні Польші, поки ж війна минеться, то забудуться й ті комисарські вимоги.

На цей раз воно справді так і сталося. Року 1617 королевич польський Володислав, домагаючись московської корони, пішов на Москву невеликим військом і опинився там у скрутному становищі. Його треба було ратувати, а польський сейм не хотів давати на війну грошей. Через це король змушений був звернутись до Сагайдачного, щоб не тільки не зменшував козацтва, а навпаки, збільшив би його та повів на поміч королевичу.

Маючи надію, що за послугу козацтва польський уряд лишить козакам всі їхні права, Сагайдачний охоче почав скликати козаків і, зібравши їх 20.000, літом року 1618 повів під Москву, руйнуючи всі городи, що траплялися йому на дорозі. Прибувши під Москву і сполучившись з польським військом, Сагайдачний спріяв тому, що московський уряд згодився на де-які домагання поляків і замирився з Польщею.

Повернувшись з походу, Сагайдачний вирядив запорожців на Січ, городових козаків роспустив по домівках, сам же поїхав у Київ клопотатись по просвітним та релігійним справам. Це було його помилкою, бо коронний гетьман Жолкевський з королівськими комісарами скористувались з того, що він опинився без війська, і примусили його підписати згоду на те, щоб козаків лишалося всього 3.000, а останні повернулися б у підданці до панів.

Коли після того Сагайдачний поїхав на Запорожжя, козацтво зустріло його дуже неприхильно, і хоч як шанувало його за славні походи, а не подарувало того, що він підписав умову з поляками без волі військової ради. Після дорікань Військо Запорожське скинуло Сагайдачного з гетьманства, а обрало замісць нього Бородавку.

Сагайдачний не образився з того, бо такі зміни були у козаків звичайним ділом, і, передавши булаву Бородавці, поїхав у Київ служити Україні тим шляхом, який мав за найкращий.

Брацька церква в Київі, будована з участю Сагайдачного.

Під той саме час кінчалася будівля в Київі на Подолі Брацького манастиря і роспочиналася діяльність при тому манастирі школи, і Сагайдачний разом з Плетеницьким та Борецьким узявся до дальніщої боротьби проти латинства та спольщення українського народу. На першу чергу він поставив відновлення на Україні православних владицтв. Після смерти православних владик: Львівського Балабана (1607 р.) та Перемишлського—

Копистинського (1610), король Жигмонт III давав владицтва тільки уніятам, і до року 1619 на всю Україну лишався тільки один владика Львівський Тисаровський, та й той добув владицтво тільки через те, що обіцяв королю перейти на уніятство, хоч і не зробив того.

Почувши, що через Україну має вертатися з Москви в Туреччину патріарх Теофан, Сагайдачний закликав патріарха в Київ на престольне свято Печерського манастиря і разом з иншими представниками православія почав його просити, щоб посвятив для України митрополита й владик. Патріарх не наважувався того зробити, бо боявся помсти короля й католиків, та Сагайдачний, що держав під своєю рукою всіх городових козаків, взяв на себе відповідальність за безпеку для патріарха, і тоді Теофан висвятив за осінь та зиму 1620 року митрополита у Київ і пьятьох владик на українські й білоруські кафедри. Додержуючи свого слова, Сагайдачний після того з цілим полком козаків проводив патріарха аж за річку Дністр.

Король Жигмонт, почувши про посвячення владик, звелів всіх новопосвячених захопити та вкинути у вьязниці; проте Сагайдачний з козаками не допустив того зробити і переховував всіх владик по ріжних манастирях.

Поки Сагайдачний працював над розвитком українськоі національноі свідомости, на Запорожжі гетьман Бородавка водив Запорожське Військо новим походом на Чорне море. Підпливши знову під Царьгород, запорожці почали шарпати його околиці. Турки не робили козакам ніяких перешкод, бо походи Сагайдачного нагнали такого страху на турецьке військо, що яничарів навіть киями не змогли загнати на кораблі, і фльота турецька так і не вийшла у море. Погулявши по околицях Царьгороду до схочу, запорожці після того пошарпали береги мало не по всьому Чорному морі.

Турецький султан, роздратований у край останнім походом запорожців та нападами поляків на підлеглих султанові угорців, послав на Польщу своє військо і недалеко Дністра так погромив поляків, що сам коронний гетьман Жолкевський наложив там головою, а польний гетьман дістався туркам у бранці.

Після того погрому Польща опинилася у дуже скрутному становиці, бо готового війська майже зовсім не мала, на упорядкування ж нового війська не мала часу й грошей. Доводилося королю проти бажання знову звертатися до козаків. Сагайдачний скористувався з цього випадку і року 1621 вирядив на польський сейм посла клопотатись, щоб за участь козаків у війні було затвержено православних владик та зроблено козацтву

полегкости. Тільки всі вимоги й докори українського посла пішли на сеймі на вітер—король та сенатори ні у чому не хотіли поступитися.

Тоді Сагайдачний хотів повести політику Самійла Кішки і разом з владикою Курцевичем поіхав на Січ умовляти запорожців, щоб не йшли на поміч польському війську, поки король не задовольнить козацьких вимог. Під впливом промов Сагайдачного та владики запорожці гвалтували, що боронитимуть православну віру до загину свого, а проте, коли королівський посол сипнув грошима та надавав всяких обіцянок, запорожці не втерпіли... Війна з бусурманами здавалася ім святим ділом, політика ж для більшости з них не була зрозуміла. Скінчилося на тому, що Військо Запорожське доручило Сагайдачному разом з Курцевичем іхати до короля клопотатись за козацькі права, само ж під приводом Бородавки виступило походом до Дністра на поміч Польші.

Поки Сагайдачний прибув до Варшави, король уже довідався, що запорожці виступили з Січі, і не схотів ні у чому на користь козацтва поступатись; у розмові ж з Сагайдачним обмежився самими тільки ласкавими словами, так що той ні з чим поіхав до козацького війська.

Тим часом у війську настрій одмінився. Бородавці запорожці дорікали за те, що невдало кермував військом і стратив уже в зачіпках з турками чимало товариства; коли ж Сагайдачний прибув до війська, запорожці зараз же скинули Бородавку з уряду, а обрали гетьманом Сагайдачного.

Прийнявши булаву, Сагайдачний мав владу одвести козаків од Дністра і лишити поляків без помочі, аж поки король задовольнить його домагання, та тільки знаючи, що на 35.000 польського війська наступає сам султан Осман з величезною силою у 300.000 турецького війська, він розумів, що таким вчинком віддав би польське військо на певну смерть, а саму Польщу разом з Україною на руїну й загибель; маючи ж короля за свого державця, Сагайдачний вважав такий вчинок зрадою, і його лицарська вдача не дозволила йому того вчинити. Український лицарь обмежився тільки тим, що ще раз листом просив короля, щоб за козацьку послугу задовольнив бажання козаків, сам же як найскоріше почав гуртувати до себе не тільки всіх козаків, а й тих, хто, не бувши козаком, хотів козакувати. Останнє Сагайдачному дуже добре вдалося, бо імья його й слава були відомі по всій Україні, і на заклики його збіглося більше, як 40.000 узброєного люду. З тією силою він пішов за Дністр визволяти коронного гетьмана Ходкевича, що стояв під Хотином, оточений турками.

Нападаючи на турків несподівано то з одного, то з другого боку, Сагайдачний зумів счинити у турецькому війську розгордіяш і пробився до

польського війська під Хотин на велику радість поляків, що вже бачили свою загибель.

Поляки тим дужче раділи з приходу козаків, що знали іхню звичку до війни з турками й татарами і їх войовничий хист. Турки з свого боку теж рахували козацьку силу за більшу од сили польськоі і всю увагу звернули на те, щоб перемогти попереду козаків,а вже потім узятися до поляків. Вони рішучо атакували козацький табір, та, невважаючи на величезну силу бусурманів, Сагайдачний не тільки відгромив іх. а ще й сам почав чинити на них несподівані напади, побивав іхні чати, залоги й окремі загони і навіть вдерався у самий турецький табір.

Така одвага не минулася так Сагайдачному, що сам водив козаків у бій—його було поранено у руку кулею. Проте й це нещастя не знищило завзяття гетьмана, і він, криючись з своєю раною од товариства, щоб не завдавати козакам жалю, водив іх у бій до кінця війни. Хоч війна й протяглася чималий час, так що польські шляхтичі з значних родин, занудьгувавши за домівками, без сорому потайно тікали з табору, ховаючись у вози, що йшли за припасом, та Сагайдачний вмів здержувати козаків у слухьяности, і вони рішучо билися, аж поки султан, побачивши, що нічого не вдіє, замирився з Польшою.

Герб Війська Запорожського (З іст. Укр. М. Грушевського).

Одходячи з-під Хотина, поляки прославляли козаків та Сагайдачного, звучи іх збавителями Польши. Сподіваючись, що так тепер дивиться на козаків і король, Сагайдачний, повертаючись на Україну, послав до нього посланців з проханням, щоб за послуги козацтва було побільшено плату козакам з 40.000 злотих на 100.000, щоб козакам вільно було пробувати по всій Україні в своіх оселях по маєтностях королівських, духовних та панських, користуючись вольностями своіми, та щоб заспокоєно було православну віру. Та тепер козаки вже були непотрібні королеві, сила ж іхня лякала польське панство, і через те король передав тільки через посланців Сагайдачному трохи грошей на лікаря, щоб гоіти його рану, волю ж свою з приводу козацьких домагань обіцяв передати через комисарів. Після того ж, як Сагайдачний роспустив козаків і повернувся до Киіва, до нього прибули комисари і сказали, що по волі короля військо козацьке повинно бути зменшено до двох, а найбільше до трьох тисяч, останні ж козаки щоб повернулися до своіх панів у підданство; що ж до віри, то, мовляв, козакам як і досі не було ніякоі кривди у вірі, так і на далі не буде.

Така лиха звістка од короля тяжко вразила недужого на рану гетьмана. Всі його надії на піднесення українського національного життя шляхом миру та згоди з польським урядом разом з мріями про те, що Польща колись гляне на Україну, як на свою сестру, зрештою розвіялися. Він зрозумів, що кров козаків і його власна кров, пролита за Польщу, тільки зміцнила ворога козацтва. Розкраянним своїм серцем він почав передчувати собі смерть од рани, добутої у війні не за свій рідний край, а за щастя ворога свого народу, і у останні дні життя душа гетьмана оповилася нудьгою за покривджену Україну.

Не за довго до смерти Сагайдачний склав духовну, одписавши свої маєтки на українські брацтва: Київське та Львівське, а 10 квітня року 1622 помер на горе козацтву і всім, хто разом з ним працював над відновленням національного українського життя.

Петро Сагайдачний. Гравюра з часів його смерти.

Морські походи років 1621—1624. Сагайдачний високо підніс козаччину та лишив її у небезпечному становищі. Питання з польськими вимогами було не розьязане. Король через своїх комисарів вимагав зменьшення кількости козаків, козаки ж на те не зважали і навпаки—нахвалялися, що іх буде ще більше, ніж за Сагайдачного, і як що король не задовольнить козацьких бажань, то Польші буде лихо. Проте замість того, щоб готуватись до рішучої боротьби з Польщею, Військо Запорожське, зараз же після хотинської війни, знову роспочало свої походи на Чорне море.

Ще під час названої війни Сагайдачний виряжав частину запорожців під приводом молодого отамана, а потім гетьмана, Богдана Хмельницького на Чорне море. Хмельницький розбив велику турецьку фльоту і, потопивши 12 ворожих галер, загнав останні у Стамбул, а сам з товариством добре пошарпав передмістя Царьгороду. Майже такий самий похід одбувся й у 1622 році, року ж 1623 у запорожців несподівано знайшовся проти турків спільник—хан кримський Махамет Гирей з братом своїм Шагин Гиреем. Ті брати-хани повстали проти турків і покликали запорожців собі на поміч. Запорожці охоче згодилися допомагати бусурманам бити бусурманів і, одрядивши у Крим чималий полк, щоб вибивати турків з Кримських городів, діждали поки турецька фльота прибула з військом

у Кафу, щоб утихомирювати татар, вийшли на сотні чайок на море, напали на Босфор, спалили там маяк, пошарпали береги і, налякавши турків, попливли на північ під Кафу. Вони потрапили до цього городу саме в раз, бо Військо Запорожське, яке пішло суходолом, саме під той час добувало Кафу з берегу. Турецькому паші, що керував у Криму військом, довелося так скрутно, що він замирився й затвердив ханом Махамет Гирея.

Вправившись з Кафою, запорожці знову опинилися під Царьгородом і три дні без перешкоди шарпали береги Босфору.

Року 1624, коли запорожці знову пішли на море під приводом Грицька Чорного, у лимані підстерегали іх 26 турецьких галер та біля трьохсот сандалів з яничарами. Запорожці, довідавшись про те, самі зробили на

Запорожці засідають на ворога.

ворогів засідки і напали на турків несподівано. Стався на лимані великий бій. Запорожці позаганяли великі турецькі галери на мілке і там попалили. З останніми галерами й сандалами запорожці билися аж три дні—чимало стеряли чайок і товариства, а все-таки погромили турків, виплили в море і почали шарпати турецький берег, починаючи од Дунаю. Спалили Буюкдере, Зеніке та Здегну і знову наблизилися до Стамбулу.

З великого переляку султан звелів протягти упоперек Босфору той великий ланцюг, що ним замикали протоку од нападів славян ще греки.

З історії невідомо, чи вдалося туркам загородити од запорожців Босфорську протоку, чи ні, а тільки відомо, що й на цей раз запорожці повернулися на Січ з великою здобиччю.

Гетьман Жмайло. Того ж 1624 року, саме на Свят-вечір, на Січ прибули од кримського хана Махамет Гирея посланці і склали з гетьманом Жмайлом умову про те, щоб повсякчас, як татарам трапиться пригода, запорожці давали б ім помочі, а як пригода трапиться запорожцям, татари б ім допомогали.

Хоч складаючи таку умову, гетьман Жмайло і мав на мислі Польшу, як можливого ворога запорожців, а проте ні він, ні ще менше Запорожське Військо не сподівалися, щоб поміч татар була ім потрібна так скоро. Як і що року, запорожці напровесні року 1625 всім кошем, кількістю у 10.000 козаків, пішли у море. Вони щасливо підпливли до Сінопу й поруйнували його; вчинили те ж саме й з Трапезондом і, обтяжені здобиччю, повернули, було, вже свої чайки до дому, аж тут їх перестрів турецький паша Решід з 43 великими кораблями й галерами, на яких було більше, як 400, гармат.

Запорожці, що були під приводом, мабуть, Бурляя, сміло атакували турецькі галери, а найдужче ту, на котрій був паша Решід[1]), та тільки турки, знаючи свою велику силу, рішуче цим разом оборонялися, рубаючи руки тим запорожцям, що дралися на галери. Проте, не вважаючи на велику силу по галерах яничарів і на гарматну пальбу, запорожці, поки море було тихе, почали брати гору над турками. Невольники гребці, почувши по турецьких галерах вигуки своїх братів-козаків, поривалися ім на поміч, та залізні ланцюги міцно держали їх біля гребок, а турецькі доглядачі на смерть забивали їх за неслухьяність. Все-таки невольники допомагали запорожцям тим, що не хотіли гребти, або гребли не у той бік, так що галери не мали змоги подавати одна одній помочі.

До півдня у крівавому боі запорожці вспіли потопити десять турецьких галер, і на «Баштарду» вже вдерлося було більше сотні запорожців, завалivши чердаки галери трупом; та, на лихо запорожцям, після півдня на морі схопився вітер—галери почали плавати під вітрилами й подавати одна одній поміч, козацькі ж чайки хвилі почали бити об галери і не давали ім можливости держатися за галери гаками. З чайок стало неможливо подавати поміч тому товариству, що вже билося по галерах, і турки, подужавши ту невелику кількість запорожців, тут же, кого не повбивали, на очах товаришів поприковували до гребок і, користуючись добрим вітром, хутко почали тікати до Стамбулу, завозячи по галерах 270 запо-

[1]) Запорожці звали ту галеру „Баштардою“, бо вона була з баштами.

рожців-бранців. Хоч після того, як надвечір вітер трохи потишився, запорожці й гналися за турецькими галерами, щоб визволити своїх товаришів, та вже не догнали і мусили без них вертатися до Дніпра.

Тим часом ще року 1623 король Жигмонт, побачивши, що козаки не згідні коритися його волі, рішив примусити їх до того силою. Коронний гетьман Конецьпольський всю зіму лагодився до походу на Україну і тільки й дожидав часу, поки запорожці вийдуть на море, щоб напасти на Запорожжя. По весні року 1624, діставши звістку, що Військо Запорожське вже попливло з Січі на море, він зараз же уступив в Україну, маючи під рукою 30000 жовнірів. До самого Каніва він ніде не здибав козаків, у Каніві ж хоч і було їх 3.000, та вони не насміли без наказу гетьмана ставати проти поляків оружно і почали одходити до Черкас.

Гетьман Жмайло, почувши, що Конецьпольський увійшов з військом в Україну, послав по всіх запорожських вольностях скликати те товариство, що рибачило там та полювало, а сам кинувся до кримського хана за поміччю. Тільки заходи його не вдалися—Конецьпольський вспів закупити хана золотом, і той, не додержавши умови з запорожцями, ніякої помочі Жмайлові не послав.

Тільки на прикінці літа повернулися запорожці з моря до Січі, та й то ще не всі, бо половина, незадоволена походом на Сіноп та Трапезонд і невідаючи про те, яке лихо насунулося на Україну, попливла ще шарпати дунайські турецькі городи. Тільки у осени, коли Конецьпольський опанував уже всією Україною, прибрав до своїх рук чимало городових козаків і зрештою придавив всю непокійну людність, Жмайло спромігся згуртувати біля себе 20.000 козаків і вирушив з Січі з арматою назустріч Конецьпольському.

Коронний гетьман польський та козацький гетьман зійшлися біля річки Цибульника, що низче Крилова, і Конецьпольський, знаючи вже про невелику силу козаків, сміло наблизився до козацького табору і через посланців передав Жмайлові ті самі вимоги, що посилалися й Сагайдачному років 1619 та 1622, а саме: війська козацького повинно бути 3.000, останні ж козаки повинні йти у підданство до панів; запорожці повинні видати всіх привідців морських походів і у присутности комисарів попалити всі військові чайки.

Після бурхливої ради козаки одповіли, що не згодні на ті вимоги, і тоді Конецьпольський зразу ж звелів атакувати козацький табір. Як тільки почалися перші зачіпки з ворогом, Жмайло зрозумів, що місце, на якому він випадково отаборився, зовсім непридатне до оборони, і щоб зратувати військо, лишив на Цибульнику тільки залогу, а сам з арматою пішов серед

ночі назад до Курукова озера*), щоб там отаборитись у давньому городищі «Ведмежі лози».

Запорожська залога, не шкодіючи життя, задержувала поляків, щоб дати час товариству упорядкувати новий табір, та тільки тяжко їй було змагатися з великим військом, і вона крок по кроку мусила одходити назад. Октября 31 року 1625 Конецьпольський надійшов до нового козацького табору і зараз же атакував його. Не вважаючи на те, що табір козацький був ще не зовсім упорядкований, той штурм дорого коштував полякам, бо козаки зустріли їх влучним вогнем, а далі вдарили з засідок і так погромили передні польські полки, що ті кинулися тікати. Побачивши таке, Конецьпольський сам надбіг з заднім військом на поміч, дав порядок передньому, порозстановлював навкруг козацького табору гармати і довгий час громив з них козаків і вже після того знову послав своє військо на штурм. Тільки й цей штурм був полякам невдалий, бо козаки знову відгромили їх.

Ця невдача упевнила Конецьпольського у тому, що козаків доведеться добувати затяжною облогою, а тим часом од короля прийшов наказ, щоб скоріще кінчати з козаками, бо справи складалися на війну з шведами. Зважаючи на таке становище, Конецьпольський сам послав до запорожців сказати, щоб вислали посланців складати умову про згоду. І от після довгих нарад, суперечок та з обох боків докорів, між козаками й поляками була підписана умова про те, щоб козаків було 6.000, щоб їх записати у реєстр, щоб жити козакам тільки по королівських, а не по панських землях та щоб на море козакам зовсім не ходити.

Михайло Дорошенко. Незадоволені гетьманом Жмайлом і умовою з поляками, запорожці обрали гетьманом Михайла Дорошенка, діда славнозвісного гетьмана Петра Дорошенка, і той заспокоїв і розважив козацтво, сказавши, що під час війни з шведами король однаково буде запрошувати на службу і реєстрових козаків і нереєстрових, а через те, мовляв, умова про реєстр не має ніякої ваги.

Війною поляків з козаками зразу ж скористувалися татари, і кримський хан Махмут Гирей, той самий, що повинен був подати поміч козакам проти поляків, на початку року 1626 набіг з ордою на Поділля, і пробіг, забіраючи людей у неволю, аж у Галичину; надосінь же набіг на Україну Нурредин султан і, просунувшись з величезною ордою аж під Білу Церкву, став там табором, розіславши в усі боки загони.

Обороняти Україну не було кому, бо польське військо й городові козаки саме пішли на північ воювати шведів, запорожці ж не знали нічого про наскок татар, бо вони не йшли через Запорожжя, а набігли з Буджаку. Коли

*) Де зараз Крюків на Дніпрі.

звістка про напад татар дійшла до Січі, Дорошенко зараз же вийшов з Військом Запорожським у похід і, перетявши татарам всі шляхи на південь, пішов на поруйновану й попалену Україну і, наскочивши на головний татарський табір, у пень погромив орду та, загнавши решту її у річку Рось, без ліку потопив татар у Росі. У цьому славному бойовищі гетьман бився, як простий козак, і власним своїм списом пострómив вісім татар.

Визволивши під Білою Церквою кільки десятків тисяч людей, що татари зігнали вже з усіх околиць, щоб гнати до Криму, Дорошенко розіслав козаків винищувати дрібніші татарські загони по околицях і скоро забезпечив спокій всій Україні.

Управившись з татарами, Дорошенко послав королеві чимало значних татарських бранців, десять татарських корогов та бунчук і просив вернути козакам стародавні права. Ухиляючись од певної одповіді на домагання Дорошенка, король послав йому наказ скликати всіх козаків реєстрових, які ще не пішли у похід на шведів, та зібрати 2.000 душ поверх реєстру і вести військо на північ воювати шведів. Тільки Дорошенко, памьятаючи королівську подяку Сагайдачному, не послухав королівського наказу і одписав королю, що не може лишити Україну необоронену од нападів орди та не може й козаків примусити служити короні польській, коли на них чинять всякі утиски і навіть забороняють ходити на Чорне море, од чого козаки збідніли.

І справді Військо Запорожське мало свої власні клопоти і турботи. Турецький султан, скористувавшись ослабленням козаччини у 1625 та 1626 роках через війну з поляками, звелів відбудувати наново й поширити свій Аслам Кермень на острові Тавані і знову загородив запорожцям шлях до моря. Військо Запорожське цього не стерпіло і на військовій раді ухвалило похід на Аслам Кермень. Року 1628 Дорошенко рушив з запорожцями до того городу і Дніпром і степами, обложив Аслам Кермень з усіх боків і, добувши його штурмом, вирізав до ноги всіх турків. Зруйнувавши після того ту кріпость яко мога дужче та забравши чимало зброї й кільки десятків гармат, гетьман повернувся з пішим та комонним військом на Січ, ті ж запорожці, що були на чайках, прямо з Тавані виплили у Чорне море і пошарпали турецькі береги побіля Бургасу.

Під той час у Криму знову счинився заколот поміж татарами: хан кримськоі орди Шагин Гирей, брат Махмута, що зрадив гетьмана Жмайла, воював з мурзою буджацькоі орди Кантемиром і був на Буджаку побитий, коли ж з рештою свого війська повернувся у Крим, то турецький султан скинув його з ханства, а Кантемир з своєю ордою вдерся у Крим, воюючи Шагин Гирея. У тій пригоді Шагин Гирей звернувся до запорожців,

щоб помогли йому вдержатись на ханстві; обіцяючи за те всьому товариству коштовні подарунки.

Запорожці знову охоче згодилися допомагати татарам бити татар і того ж 1628 року пішли з Дорошенком у Крим. Кантемир до того часу вже загнав Шагин Гирея у Бахчисарай і там держав його у облозі. Дорошенко штурмом добув Перекоп і пішов з запорожцями на Бахчисарай визволяти хана з облоги. Назустріч запорожцям Кантемир вислав велике військо, і десь біля річки Салгирь сталася велика битва. Нелегко довелося запорожцям: сам гетьман Михайло Дорошенко, що знову бився, як простий козак, наложив там головою, а проте запорожці погромили татар так, що вони з пораненим Кантемиром мусили тікати на Карасубазар у кримські гори. Запорожці пішли за татарами слідом, ще кільки разів билися з ними і хоч під час всіх боїв стеряли тисячу товариства, та проте загнали Кантемира аж у Кафу, а Шагин Гирея визволили з облоги.

Перебувши після того у Криму, поки Шагин Гирей набув собі сили запорожці повернулися на Січ, привізши з собою чимало татарського добра і десяток польських гармат, що раніше Кантемир одняв у поляків під Цецорою, а тепер запорожці одняли од нього.

Тарас Трясило. Після повороту козаків з Криму на великих радах, що року 1629 одбулися в Січі з приводу обрання нового гетьмана, поміж ними стало помітно дві течії. Ті з козаків, що мали на Україні власність та сімьі (городові козаки), хилилися до того, щоб скоритися забороні ходити на море, аби жити спокійно у згоді з поляками; инші ж, здебільшого запорожці, лицарі боротьби з бусурманами до загину, не хотіли й чути про таку заборону. Після довгих суперечок і навіть колотнеч, козацтво роскололося надвоє. Поміркована частина козаків обрала гетьманом Грицька Чорного і разом з ним вийшла з Січі на Україну, певне ж запорожське товариство обрало гетьманом Тараса Трясила і лишилося на Січі.

Під той саме час повернувся з шведської війни ворог козаків Конецьпольський. Він росташувався з жовнірами по всій Україні і зараз же почав переводити у життя Куруківські умови та списувати козаків у реєстр. Грицька Чорного він затвердив на гетьманстві (призначив козацьким старшим), і той допомагав йому підвертати під панів тих козаків,що не увійшли у реєстр; на Січ же Чорний послав сказати, що Конецьпольський вимагає, аби запорожці попалили чайки й вийшли б на «волость» (себ то на Україну), коли ж запорожці не вчинили по його слову, Чорний виписав з козацького реєстру всіх запорожців.

Такі вчинки Грицька Чорного на раді у Січі були проголошені зрадою, і Військо Запорожське постановило йти на Україну оружною рукою, щоб добувати собі, а разом і всьому люду українському, стародавніх прав.

На початку року 1630 запорожці під приводом Тараса Трясила вийшли з невеликою силою з Січі на Україну і, захопивши несподівано до своїх рук Грицька Чорного, скарали його на смерть. З цього почалося між городовими козаками замішання: налякана росправою запорожців з Чорним козацька городова старшина почала тікати у Корсунь, де стояло польське військо, прості ж реєстрові козаки або вагалися, на чий бік стати—чи на бік поляків, чи на бік запорожців, або, одцуравшись своєї старшини, зразу переходили до запорожців.

Щоб збільшити свою силу, Тарас Трясило видав універсал, закликаючи всіх, хто був козаком або хоче бути козаком, збиратись до нього і йти добувати собі права й волю, а разом ратувати од польських утисків і православну віру. Під впливом того універсалу міщане почали виганяти жовнірів з міст, селяне ж почали тікати од панів та прилучатися до запорожців... Починалося на Україні перше народне повстання під прапором боротьби за волю та за православну віру. Я кажу перше, бо попередні війни з поляками не мали такої ознаки через те, що в них брали участь самі тільки козаки, народ же український взагалі лишався спокійним.

Конецьпольський, розлютований росправою запорожців з його прихильником Грицьком Чорним, почав збирати жовнірів, погрожуючи запорожцям кривавою помстою, а тим часом послав свого підручного, відомого у ті часи харциза й розбишаку, Самійла Лаща, з кількома сотнями війська утихомирювати повстанців. Лащ почав з того, що, набігши з хоругвою жовнірів на Лисянку саме під Великдень і застукавши людей у церкві, порізав їх усіх разом з жінками й дітьми і навіть з попом та причтом, що правили Великодню службу. Далі він так само вирізав містечко Димар і почав переходить од міста до міста, завдаючи людям пекельних мук і лишаючи позад себе криваві річки.

Чутки про нелюдські вчинки поляків хутко розійшлися по Україні, і повстанці з свого боку почали вбивати й мордувати всякого поляка, де б тільки його не захопили. Місяць протяглася така колотнеча, поки серед літа 1630 року Тарас Трясило скупчив все запорожське військо під Переяславом, а Конецьпольський, зібравши жовнірів, перевізся біля Києву на східній бік Дніпра і почав наступати на табір запорожського гетьмана.

Тарас добре керував військом: обходив поляків з усіх боків і погрожував одрізати од Дніпра, так що Конецьпольський, наступаючи на Переяслав, повинен був чимало жовнірів лишити заставами між Дніпром і своїм табором і тим зменшив своє головне військо. Проте польське військо, покладаючись на свої кращі гармати й кращу зброю, підступило до козацького табору й атакувало його.

Козаки одгромили поляків, та ті другого дня атакували їх знову, і так тяглося аж два тижні—запорожці що-разу дужче побивали ворогів і заганяли їх аж у іхній табір, не зважаючи на те, що на боці Конецьпольського були й реєстрові козаки з усією старшиною у кількости біля 2.000 душ.

Через два тижні Тарас Трясило надумав виманити Конецьпольського з табору і послав кільки сот козаків у сусіднє село за кільканадцять верст убік. Шпиги зараз же повідомили про те Конецьпольського, і той, взявши з собою Лаща з його полком та кільки тисяч жовнірів, кинувся з табору, щоб захопити одрізнених козаків. Тарасові того тільки й треба було: діждавши вечора, він вдарив на польський табір, що стояв на маленькій річці Альті і счинив там кривавий бенкет. Багато поляків наложили там головою, козаки ж, опанувавши табором, забрали польські гармати й гаківниці і перетягли до свого табору.

Діставши вісти про те, що сталося у його таборі, Конецьпольський чим дуж поспішався назад, та тільки спізнився—запорожці вже втягли гармати за свої окопи, а самі так його зустріли на полі, що польський привідця ледве пробився до свого покрівавленого табору.

Після того бою Конецьпольський опинився у дуже скрутному становищі, бо війська у нього лишилося, може, тільки половина, та й те було вже одрізане од Дніпра, ті ж роти жовнірів, що йому послав король на поміч, не мали сили пробитися до нього через обхоплену повстанням Україну і гинули од рук селян цілими сотнями. Довелося йому просити запорожців про згоду, і він послав до Тараса Трясила посланців, кажучи, що поляки й козаки—діти й слуги одного короля, і через те негоже й гріх піднімати зопорожцям зброю на свого прирожденого державця.

Тарас Трясило, як і всі запорожці, добре вмів битись з ворогами, та не мав хисту до політики. Слова згоди, що вийшли од лукавого польського пана, зразу вгамували сердце і Тараса й запорожців, і вони замирилися з поляками на тому, що «все, що сталося, повинно забутись, реєстр же козаків збільшується на 8.000»; та до того ще Конецьпольський додав обіцянку, що насправді реєстр зовсім не буде складатись, і це дуже втішало козаків, бо при тому всякий, хто взяв до рук зброю, міг звати себе реєстровим козаком і вимагати собі відповідних прав.

Петражицький-Кулага. Куди подівся після того Тарас Трясило, оспіваний Шевченком в його поемі «Тарасова ніч,» невідомо. Історичні джерела про нього більше не згадують. Певно, що він, піднявши зброю на короля, вже мав за неможливе лишатися гетьманом надалі і, передавши булаву заступникові, став знову звичайним військовим товаришем, як робила й вся запорожська старшина; відомо тільки, що скоро після битви

на Альті гетьманом було затверджено Арандаренка, та запорожці скоро скинули його і року 1631 обрали гетьманом Петражицького-Кулагу.

Року 1632 у Польші сталася велика подія: вмер король Жигмонт III, що стільки лиха наробив православній вірі, козацтву і взагалі Україні. На сейм, що мав обірати нового короля, прибули депутати й од свідомої української шляхти (хоч і обмаль уже ії було), од православного духовенства і од Війська Запорожського. Всі ті депутати вимагали: щоб шляхта українська мала ті самі права, що й шляхта польська, щоб православна віра мала ті права, якими користувалися при зверхности литовській, щоб були затверджені православні владики і щоб православним були повернені всі церкви, манастирі й маєтки, передані уніятам; козаки ж до того вимагали, щоб їх допущено було до участи в обранні короля, бо вони мають себе частиною тіла Речі Посполитої.

На вимоги козаків про виборчі права польські сенатори глузливо одповіли, що хоч козаки справді частина тіла Речі-Посполитої, та тільки така, як волосся або нігті, що, мовляв, поки вони невеликі, то їх викохують, а як одростуть, то їх стрижуть. Так ніяких прав на вибори козакам сейм і не дав. Що ж до духовних справ, то новий король Володислав, хоч і на привелику силу, умовив таки сейм постановити, щоб митрополичі кафедри були поділені нарівно між уніятами й православними та щоб так зробити й з церквами й манастирями.

Таким чином на папері православні з смертью Жигмонта III де-що собі придбали, та тільки здійснити те придбання було нелегко, бо уніяти не хотіли нічим поступитись, польський же уряд не тільки не примушував їх до того, а навіть покривав. У таких обставинах гетьман Петражицький з Військом Запорожським одверто подав поміч православному духовенству— козаки оружною рукою одбірали церкви й манастирі од уніятів та передавали православним. Між иншим, силою козаки одібрали од уніятів і собор Св. Софії у Київі і передали його митрополитові Петру Могилі, що багато працював на піднесення православної віри і українського національного життя.

Іван Сулима. Після невдалої для поляків Переяслівської війни з запорожцями коронний гетьман Конецьпольський скоро знову почав утискувати козаків. Знову почали комисари складати козакам реєстр, при чому записували в нього здебільшого тільки тих козаків, що під час війни були на боці поляків; останніх же знову почали підвертати під панів. Запорожцям на Україні чинили всякі утиски, не дозволяючи зімувати по селах та містах, не продавали ім селітри для пороху й олива для куль і таке инше. Року ж 1633 Конецьпольський надумав звести запорожців иншими заходами. За згодою короля він доручив француз-

кому інженеру Боплану збудувати над Дніпром, біля Кодацького порогу, на землі Війська Запорожського фортецю й замок, щоб тим замком заступити запорожцям шлях на Україну, а з України не пускати людей тікати Дніпром та по-над Дніпром на Запорожжя.

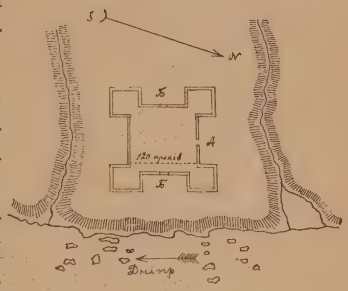

План польського Кодацького замку.

Такі заходи польського уряду, разом з одповіддю сенаторів козакам на сеймі, повинні були б упевнити запорожців у неминучій потребі рішучої боротьби з Польщею, але вони ще й у ті часи мали всі свої сварки та зачіпки з поляками лише хатніми справами, і їх, як і за часів Самійла Кішки, вабило до себе Чорне море з турецькими галерами-каторгами та пишними по берегах городами, звідкіля до них простягали руки замордовані турецькою неволею земляки і навіть січові товариші й побратими.

Під впливом такого настрою і військових традіцій Військо Запорожське у перші роки королювання Володислава не схотіло брати участи у війні з Москвою та Швецією, (брали участь тільки городові козаки), а обравши собі гетьманом Івана Сулиму, загадало йому вести військо на море.

Кодацький поріг у велику воду і руїни Кодаку у наші часи.

Історія життя й пригод Сулими дуже схожі на життя й пригоди Самійла Кішки, тільки вони були ще більш дивні й цікаві. Коли Сулима переживав свій середній вік (мабуть, біля року 1614) він під час якогось морського походу дістався туркам у бранці. Його так само, як і Самійла Кішку, турки прикували до гребки на військовій галері, і на тій галері Сулима побував по всіх чорноморських городах, а, між іншим, і у городі Азові, що лежав біля устя Дону. Років через 15 своєї неволі, коли збилася війна турецького султана з римським папою Павлом, га-

леру, на якій Сулима був прикутий, послано було у Середземне море до Італійських берегів. Довго тяглася та війна і довго плавав на галері Сулима, навіть волоссям заріс до самого поясу, та якось одного разу йому, як і Самійлові Кішці, пощастило хитрощами обдурити турків, одімкнути замки на кайданах своїх товаришів-невольників і з ними разом, повязавши уночі яничарів, захопити галеру до своїх рук. Проблукавши з галерою ще який час по морю, ухиляючись од зустрічі з турецькими кораблями, Сулима щасливо прибився до римського берегу і, доступившись до римського папи, подарував йому три сотні турків бранців. Дуже задоволений з цього папа, побачивши, що Сулима й його товариші-невольники були майже голі і заідені нужою, дав на всіх запорожців грошей, щоб ім причепуритись та одягтись, коли ж Сулима схотів повернутись з товаришами на Україну, папа дав ім ще й грошей на подоріж, а Сулимі навіть подарував свого партрета.

Кобзарь співає про турецьку неволю.

Повернувшись на Україну, Сулима зараз же прибув на Запорожжя, ходив з запорожцями на море, а біля року 1633 був обратий гетьманом. Вважаючи на волю війська, щоб вести його на море, Сулима пригадав, що біля далекого Азівського моря є великий та пишний турецький город Азів, у котрому ще й разу не гостювало Військо Запорожське, а проте у ньому стонало й гинуло у неволі чимало запорожського товариства.

Город Азів був одрізнений од України не морем, як Сіноп та Трапезунд, а річками та безмежними степами, по яких кочували татари. Це робило втечу з нього невольників більше можливою, ніж з заморських турецьких городів, хоч і шлях через безводні степи, по яких можливо було здибати тільки ворогів, був надзвичайно тяжким, і більшість втікачів з Азову гинула у степах, не побачивши тихих вод та ясніх зорь рідної України, як те оспівано народом у думі «про втечу трьох братів з Азову».

Як із землі Турецькоі
Да з віри бусурманськоі
Із города із Азова не пили тумани вставали,
Як три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
Із города із Азова з тяжкоі неволі
У землю християнську до батька, до матері, до роду утікали.
Два брати кінних,
А третій брат, меньший, піша пішаниця,
За кінними братами уганяє
І на біле каміння,
На сире коріння
Свої ніжки козацькі молодецькі побиває,
Кровію слід заливає
І до кінних братів словами промовляє:
„Братіки моі рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Добре ви учиніте,
Мене, найменшого брата, між коні візьміте,
І в землю християнську до отця, до матері, до роду надвезіте.“
І ті брати теє зачували,
Словами промовляли:
„Братіку милий,
Голубоньку сивий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
Так буде нас Азовська орда наганяти,
Буде в пень сікти-рубати,
Буде нам велику муку завдавати,
А як жив-здоров будеш,
Сам у землю християнську прибудеш!“
І теє промовляли,
Відтіль побігали.
А меньший брат, піша пішаниця,
За кінними братами вгоняє,
Коні за стремена хватає
І словами промовляє,
Слізми обливає:
„Братіки моі рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Не хочете мене між коні узяти,
То хоч одно милосердя майте:
Візьміть мене постріляйте-порубайте,
В чистім полі поховайте,
Звіру та птиці на поталу не подайте“.
А ті брати теє зачували,
Словами промовляли:
Братіку милий,
Голубоньку сивий!
Що ти кажеш,
Мов наше серце ножем пробиваєш!
Що наші мечі на тебе не здіймуться,
На дванадцять частей розлетяться,
І наша душа гріхів до віку не відкупиться.
Сього, брате, і зроду нігде не чували,
Щоб рідною кровію шаблі обмивали,
Або гострим списом опрощення брали,
А будем ми до байраків, до мелюсів добігати,
І будем ми тернове віття, верхи стинати,
І будем тобі, найменьшому брату,
Пішій пішаниці, на признаку покидати,
Щоб знав з тяжкоі неволі
В землю християнську
До батька, до матері, до роду куди утікати!“
І теє промовляли,
Відтіля побігали.
І до байраків, до мелюсів добігали
І тернові віття, верхи стинали,
Своєму найменьшому брату,
Пішій пішаниці, на признаку покидали,
Далі з байраків, із мелюсів вибігали,
І не стало ні байраків ні мелюсів ставати,
І тільки поле лиліє,
На йому трава зелена зеленіє.
На шлях Муравський вибігали
І єден до єдного словами промовляли.

Що промове середульший до старшого:
Братіку рідненький,
Голубоньку сивенький!
І ну думати-гадати,
З-під червоного каптана чорні китиці видерати,
Своєму брату найменьшому,
Пішій пішаниці, на признаку покидати,
Щоб знав, куди у землю християнську
До батька, до матері, до роду прибувати!"
Старший брат теє зачуває,
Словами промовляє:
„Братіку милий,
Голубоньку сивий!
Лиш ми будем коло своїх каптанів чорні китиці видерати,
То як дасть нам Господь до батька, до матері, до роду прибувати,
І ні в чім буде між білу челядь піти погуляти".
Середульший брат на те не потурає,
З-під червоного каптана чорні китиці видерає
І своєму меньшому брату, пішій пішаниці,
По шляху Муравському на приміту покидає.
А старший брат теє забачає,
Середульшого брата на сміх піднімає:
Братіку рідний,
Голубоньку сизий!
Либонь ти собі жіноцький розум маєш,
Що ти на собі прекрасну одежу теряєш.
Як дасть нам Господь до отця, до матері, до роду прибувати,
Ні в чому буде піти між білу челядь погуляти."
Теє промовляли,
Відтіля побігали.
І бігли не день, не два,
Не три й не чотирі,
І до Савур-могили[1]) добігали,

Савур-могила у наші часи

[1]) Савур могила—висока гора між верхівьями річок Міуса та Кринки, що впала у Міус. Вона справді недалеко од шляхів, що ведуть з Азову й Ростову на Україну, хоч у народніх піснях це йменння прикладається взагалі до високих могил.

На Савур-могилі три дні, три ночі спочивали,
Свого найменшого брата,
Пішу пішаницю, піджидали.
А меньший брат, піша пішаниця,
до тернів до байраків добігає
І тернове віття у руки бере-хапає,
До серця козацького прикладає,
Сльозами обливає:
Сюди моі два брати кінні пробігали,
Терновi віття верхи стинали
І міні, найменьшому брату,
Пішій пішаниці, на признаку покидали.
Теє промовляє,
Відтіля побігає,
Із байраків із мелюсів вибігає.
Не стало байраків, ні мелюсів ставати.
І тільки поле лиліє,
На йому трава зелена зеленіє.
На шлях Муравський вибігає
І по шляху Муравському побігає,
З-під червоного каптана чорні китиці забачає,
У руки бере-хватає,
До серця козацького молодецького прикладає,
Сльозами обливає,
І, видно іх Азовська орда доганяла
І посікла, порубала,
Мене, найменьшого брата, пішу пішаницю.
У тернах, у мелюсах на спочинку минала!
І коли-б іх кість, каже, я знаходив би,
Поховав би, похоронив би,
Звіру та птиці на поталу не подав би".
І теє промовляє,
Відтіля побігає.
До Савур-могили добігає,
І тільки своіх братів рідних трошки сліди забачає.
І на Савур-могилу збігає,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
Побило мене в полі
Три недолі:
Перва недоля безхлібья,
Друга недоля безвіддя,
Третя недоля, що своіх братів рідних не догнав".
І буйний вітер повівае,
Відного козака, безщасного з ніг вже валяє!
От меньший брат на Савур-могилу лягає,
Головку склоняє,

Малюнок Корпієнка до думи про трьох братів Азовських.

Словами промовляє:
„Сюди моі два брати кінні пробігали,
І вовки сіроманці набігали,
І орли сизопері налітали,
В головках сідали.

Хотіли заздалегідь живота темний похорон одправляти.
Меньший брат тее зачуває,
Словами промовляє:
„Вовці-сіроманці, орли чорнокрильці,
Гости мої милі!
Хоч мало-мало підождіте,
Поки козацька душа з тілом розлучиться.
Тоді будете мені з лоба чорні очі висмикати,
Біле тіло коло жовтої кості оббірати
По-під зеленим яворомховати
І комишами вкривати."
Мало-немного спочивав:
От руками не візьме,
Ногами не піде,
І ясно очима на небо не згляне.
На небо взирає,
Тяжко здихає,
Батькову-матчину молитву споминає
І Богу душу оддає.
Тоді сиві зозулі налітали,
У головках сідали
І так, як рідні сестри, кукували
Тоді орли сизопері налітали,
На кудрі наступали,
З лоба очі висмикали.
Тоді ще й дрібна птиця налітала,
Коло жовтої кості тіло оббірала.
І вовки-сіромайці набігали,
Кості по байраках, по мелюсах розношали,
По-під зеленим яворомховали
І комишами вкривали:
То ж вони козацький похорон одправляли.

Ще гетьман Скалозуб хотів добратися до того багатого турецького кубла Азову, та те йому не вдалося, тепер же запорожці з Сулимою надумали помститися за невдачу та загибель Скалозуба.

Випливши чайками у лиман, Сулима щасливо обминув уночі під Очаковом турецьку фльоту і, щоб не виявити себе біля берегів Криму, пішов далеко у море, а потім, лишивши Крим з лівої руки, так само потайно проплив Керченську протоку, перерізав Азовське море, виїхав у Дін і зовсім несподівано напав на Азів. Багато при тому запорожці повбивали бусурманів, велику взяли здобич і чимало визволили невольників, а після того тим же шляхом пішли назад і підплили до Очакова. Розвідавши, що там запорожців підстерегає турецька фльота, Сулима напав на неї серед темної ночі і багато кораблів попалив, а інші розігнав і вже після того повернувся року 1635 лиманом та Дніпром на Січ.

Руїни Кодаку з заходу.

Цей далекий похід взяв чимало часу, і на Січі Сулима почув великі нарікання на польський Кодак, що цвяхом вбився в тіло Запорожжя. Комендант Кодаку, полковник Моріон, не пускав нікого плавати Дніпром поуз Кодак, а хто не слухався і плив човном, то він розбивав такі човни пальбою з гармат; не дозволяв він запорожцям побіля Кодаку навіть рибачити й полювати Січ Запорожська через польський Кодак почувала себе одірваною од України і бідувала без борошна.

Обміркувавши на раді становище і знаючи, що польське військо було на півночі, воюючи з шведами, Сулима наважився зруйнувати Кодак. Для цього він взяв тисячу охочих козаків запорожців, наблизився до Кодаку потайно серед темної ночі і кинувся з козаками на штурм, закидаючи рівчаки вьязанками хмизу. Все сталося для поляків так неспо-

Руїни Кодаку у наші часи, з півночі.

дівано, що поки жовніри узброїлися, запорожці вже видралися по драбинах на стіни і опанували кріпость. Всі поляки у Кодаку були повбивані, полковник Моріон, по наказу Сулими, був розстріляний, вся будова замкова попалена, гармати ж та гаківниці одіслані на Січ.

Одчинивши двері на Україну, Сулима викликав з Січі останнє військо і рушив на Чигирин, піднімаючи повстання проти панів, що все дужче поневолювали український люд. Зпочатку справа повстання пішла добре, і запорожці опанували Чигирин, Черкаси й Корсунь, та на той час, повертаючись з шведської війни, в Україну уступив коронний гетьман Конецьпольський з жовнірами та реєстровими козаками і, по-

чувши, що запорожці зруйнували збудований ім Кодак, в обурінні нахвалявся люто помститись на Сулимі.

Ворожі війська зблизились недалеко Корсуня і отаборились. Запорожці сподівалися нападу поляків, та Конецьпольський надумав инше: він улестив старшину реєстрових козаків обіцянками та сипнув ще й грішми і умовив іх взяти Сулиму зрадою, запевнивши своїм рицарським словом що й волос не спаде з його голови. Реєстровці побоялися, щоб за неслухьяність іх знову не позбавили прав, і, прикинувшись спільниками запорожців, пішли у іхній табір; уночі ж, після того, як Сулима почастував іх вечерею, як своіх приятелів, старші реєстрових козаків: Ілляш Караімович, Барабаш та инші, захопили Сулиму, побратима його Павлюка і ще де-кого з запорожськоі старшини і потайно одвезли іх до Конецьпольського.

Запорожці тільки на другий день довідалися про зраду реєстрових козаків і хотіли битись з ними на смерть, та, довідавшись, що Сулима вже далеко і зратувати його неможливо, вгамувалися і пішли на Запорожжя.

Поляки довго держали Сулиму у варшавській вьязниці. За нього були заступниками його лицарська слава й партрет—подарунок римського папи, та тільки й те його не зратувало, бо смерти Сулими вимагали з одного боку польські пани, власники поруйнованих маєтків, з другого—турецький султан, помщаючись за похід Сулими на Азів. Врешті Сулимі було стято голову, а тіло його було розрубано начетверо і порозвішувано по вулицях та майданах Варшави на поталу птиці.

Павлюк (Павло Бут). Продавши старого Сулиму, красу козацького лицарства, реєстрові козаки просили собі у короля за те всяких пильг, та замість того дістали тільки новий наказ не ходити на море. З того між реєстровим козацтвом почалося розраіння. Конецьпольський, віддавши Сулиму на смерть, не додержав слова і тим образив козаків; зріктися ж морських походів козакам було неможливо, бо тоді ім не було б з чого жити.

Значна частина козаків під приводом Павлюка, котрого по проханню канцлера Замойського було випущено з варшавськоі тюрми на волю, дорікала й ганила ту старшину реєстрових козаків, що видала Сулиму, не хотіла тій старшині коритись і одверто звала Ілляша та Барабаша зрадниками.

На Україні складалося на нове повстання, та на який час воно одклалося через татарські справи. Кримський хан Інает Гирей, піднявши у той час повстання проти турків, прислав на Січ просити помочі запорожців, і козацтво зараз же забуло про польські справи, та, обравши гетьма-

ном Павлюка, посунуло за Перекоп. Цей похід протягся через весь 1636 рік і на рік відтягнув повстання на Україні; повернувшись же з Криму на Січ, Павлюк знову вернувся до своєї думки помститись за смерть Сулими і покарати старшину реєстрових козаків. Почав він з того, що, взявши невелику ватагу запорожців, несподівано набіг на Черкаси і, захопивши там військову армату, перевіз її на Січ. Приголомшені цією подією, польські прибічники з реєстрової старшини обвинуватили легального козацького гетьмана (старшого) Томіленка у недогляді і скинули його з гетьманства, а обрали польського прихильника Саву Кононовича.

У одповідь на ці заходи польських прихильників Павлюк рушив з Січі з Військом Запорожським на Крилов, а уперед вислав полковників Скидана та Биховця з наказом захопити до своїх рук всіх польських ставлеників. У Переяславі запорожці справді захопили Саву Кононовича і військового писаря Онушкевича, инша ж старшина: Ілляш та Барабаш, одбились од запорожців і втекли до коронного гетьмана. У Крилові запорожська рада засудила Кононовича та Онушкевича за те, що дбали не про Україну, а про Польщу, до смертної кари, і їх було розстріляно, а Павлюка одночасно було проголошено гетьманом України.

Павлюк не скористувався тим великим вражінням, яке зробила на реєстрових козаків росправа запорожців з польськими прихильниками, і замість того щоб зразу піднімати повстання, повернувся на Січ і звідтіля почав перемовлятись з ханом та з донськими козаками, щоб подали йому помочі; піднімати ж повстання він доручив на правобережній Україні Скидану, а на лівобережній Кизиму. Ті полковники хоч і підняли чимало людей до повстання і розгромили шляхетські маєтки, але на рішучі виступи проти польського війська не зважилися, і поки Павлюк був на Запорожжі, в Україну вступив польний гетьман Потоцький з чималим військом і почав те повстання гамувати; реєстрові ж козаки, що після кари на Кононовича приєдналися було у великому числі до Скидана, побачивши, що поляки беруть гору, а Павлюка на Україні зовсім немає, почали знову переходити на бік поляків.

Справа Павлюкового повстання складалася погано, бо хан тільки дурив його своєю поміччю, донці ж на той час воювали з турками біля Азову й не мали змоги скоро поспіти на поміч. Та ще на гіршу біду, 4.000 запорожців, що пішли з весни допомогати донцям, до зіми не повернулися з походу.

Тільки на початку грудня року 1637 Павлюк вибрався з Січі з арматою і прибув у Черкаси. Там він згуртував біля себе повстанців правобережної України, з лівобережної ж людей не діждав, бо Дніпром йшла крига, і перевозу через Дніпр не було. Потоцький тим ча-

сом уже наступав на Черкаси, і Павлюкові довелося виступити з міста йому назустріч.

Обидва війська зблизилися між Мошнами та річкою Росью біля невеликого села Кумейки. Потоцький не хотів штурмувати козацького табору, а заманював козаків на свій. Грудня шостого Павлюк таки й почав наступати на польський табір: козаки йшли, маючи спереду й з боків війська по шість рядів возів, поперед війська везли шість гармат, а збоку і ззаду по дві. Війська у Павлюка зібралося 23.000, та тільки з того війська певних козаків було не більше, як 6.000, бо чотирі тисячі запорожців так і не повернулися з Дону, останні ж 17000 його війська всі складалися з повстанців і не мали майже ніякої зброї, а йшли з косами, вилами та кийками. Ті повстанці сунули на поляків з вигуками й лайкою, галасуючи на все поле.

Потоцький умисне поставив свій табір так, що запорожцям, наближаючись до нього, довелося обминати велике багнище, що навіть до того не замерзло, і для цього Павлюкові довелося повернути все військо у бік. При цьому трудному марші козацький табір з возів розірвався; а щоб ще погіршити становище козаків, поляки запалили Кумейки, і дим од пожежи стлався саме на козацьке військо, так що люде не бачили, куди йдуть. З усього того Потоцький вміло скористувався. Його кіннота вдарила козацькому війську в бік, вдерлася у розірваний табір і счинила у ньому велике замішання. За кіннотою пішла й піхота, і як Павлюк не намагався зміцнити розірваний бік табору, коли не возами, то хоч кращим військом—запорожцями, та вже не зміг того зробити...Стиснуті поляками повстанці хоч і не тікали, та, не маючи відповідної зброї, гинули сотнями й тисячами.

Карта до подій Павлюкового повстання.

Кільки годин тяглася страшена різанина, надвечір же Павлюк, побачивши, що справа гине, зібрав до себе гармати, щоб не дісталися ворогам, і хутко пішов з частиною війська назад на Черкаси, керування ж рештою війська передав старшому полковнику Гуні. Гуня за ніч упорядкував військо і, лишивши всіх поранених у Мошнах, у порядку почав одходити слідом за гетьманом.

Як рахують історики, під Кумейками полягло 6.000 козаків, а з них велика більшість селян повстанців, та ще у Мошнах поляки знайшли силу поранених і всіх їх добили.

Коли козацьке військо одходило через Черкаси, до нього, страхаючись помсти поляків, прилучилися всі мешканці з жінками та дітьми, і через те, коли Павлюк, одійшовши до Боровиці, заклав там новий табір, то у тому таборі було повно жіноцтва, дітей і всякого неузброєного люду, як колись у Лободи та Наливайка на Солониці.

Грудня 20 польське військо наблизилося до Боровиці і розпочало громити козацький табір з гармат, а Потоцький разом з тим, через відомого українського шляхтича—комисара Кисіля, почав умовляти козаків, щоб видали Павлюка, упевняючи, що на тому все й забудеться.

Козаки скликали раду. Становище Павлюкового війська було безнадійне. Комонних запорожських полків Скидана, Биховця та Остряниці у таборі не було, бо вони одійшли вже аж до Чигирину, так що невелике й без того, військо запорожське зменьшилося ще дужче. Повстанці після втрат, що сталися під Кумейками, стеряли надію на перемогу і думали тільки про те, як би хоч життя зратувати; присутність же у таборі жіноцтва та дітей робили змагання зовсім неможливим. Розуміючи все те, Павлюк вклонився військовій раді, просив простити його за те, що своїм невдалим керуванням призвів стільки козаків до загибелі і дозволити йому йти до Потоцького і віддатись на кару, щоб тим зратувати товариство і неузброєний люд.

Запорожці зразу не хотіли видавати свого завзятого гетьмана, що зажив собі раніше великої слави, але коли Кисіль присягнув, що ручиться за голову Павлюка, вони почали прощатися з своїм славним товаришем, плачучи, з ним цілувалися і після того дозволили йти з Кисілем до польського тобору.

Діставши Павлюка, Потоцький зразу ж вирядив його у Варшаву. Там Кисіль справді обстоював за нього, та тільки те не помогло, і після тяжкого мордування Павлюка було четвертовано так само, як і Сулиму.

Упевняв Потоцький козаків, що все забудеться, аби видали Павлюка, та не так вчинив. Як тільки Павлюк віддався, зараз запорожців було примушено підписати умову про те, що на Запорожжя підуть реєстрові полки і там, на очах польських комисарів, попалять всі запорожські чайки, а всіх запорожців зженуть з Січі на Україну. Після того Потоцький пішов на лівобережну Україну, де біля Кизима купчилося багато повстанців, і почав там справляти кривавий бенкет, катуючи й настромляючи на палі тисячі неузброєного українського люду. Близьку участь у тому, по наказу Потоцького, брали й реєстрові козаки.

Остряниця та Гуня. За старшого над козаками Потоцький затвердив відомого польського прибічника Ілляша Караімовича і напровесні року 1638 вирядив його з двома полками реєстровців на Запорожжя. Тільки й на цей раз заходи поляків не вдалися. Кошовий отаман Війська Запорожського Дмитро Гуня скликав всіх запорожців з лугів та степів у Січ, що була під той час знову на острові Томаківці, і спитав, чи згодне товариство скоритися вимогам польського уряду і віддати своїми руками Січ на руйнування, а чайки військові на поталу вогню, чи волять обстоювати матір Січ до загину. У великому обурінні запорожців одповіли, що ліпше ім всім покласти свої голови на січових окопах, ані-ж побачити руїну своєї неньки.

Побачивши одностайність Запорожського Війська, Гуня послав переказати Ілляшеві, щоб не наближався до Січі, бо він з товариством буде бити на нього, як на ворога. Діставши ту звістку і знаючи, що доступитись до Томаківської Січі було нелегко, Ілляш спинився біля Кодаку і який час стояв там, вагаючись, що починати; далі ж, побачивши, що його реєстрові козаки, почувши повітря вільного Запорожжя, почали тікати на Січ до запорожців, пішов з військом назад на Україну.

Розбурхане Запорожське Військо тепер уже не заспокоїлося на тому, що обстояло свою волю, а завзялося ще раз порахуватись з поляками за всі кривди та замордування зрадливо своїх гетьманів-лицарів Сулими та Павлюка. З тим у апрілі року 1638 запорожці обрали гетьманом полковника Остряницю і наказали йому вести військо на Україну.

Остряниця вирядив частину війська з Гунею Дніпром угору, а сам з Скиданом та комонним військом пішов поуз Самарь, східним берегом Дніпра. Обидва війська, піше й комонне, сполучилися в Кременчуці і пішли звідти на лівобережну Україну, роспускаючи загони на правобережну Україну і на північ у Чернигівщину.

Карта повстання Остряниці та Гуні.

Польськими військами керував Потоцький. Він намагався перетяти Остряниці шлях на Україну, та той обминув польське військо і отаборився на зручному до бою місці, де зійшлися річки Псіл та Голтва. Потоцький, не вагаючись, атакував тут козацький табір, та запорожці так відгромили поляків, що цілі роти іхні полягли трупом.

Після погрому Потоцький почав одходити на Лубні, де сподівався собі кількох полків підмоги. Остряниця ж почав його гнати, теж сподіваючись

на поході здибатись з Скиданом, Соломою й иншими полковниками, що вели до нього повстанців. Тільки тут доля покинула Остряницю—він розминувся з підмогою, що до нього йшла, Потоцький же дістав собі помочі і під Лубнами напав на запорожців з великою силою, так що Остряниця не зміг встояти і мусив одходити по-над Сулою на Жовнин, загони ж повстанців, що поспішалися до нього, потрапили на поляків і всі були побиті нарізно.

Сила козацька після тих подій стала далеко меньшою за силу польську, а проте Остряниця ще раз став до бою з поляками під Жовнином. З поганенькою арматою й невеликим військом Остряниця не зміг перемогти поляків і, стративши надію на краще та опасуючись і собі долі Сулими й Павлюка, покинув з своїми найблизчими товаришами козацький табір і, перейшовши на Слобідську Україну, оселився там назавжди.

Довідавшись, що Остряниці у таборі немає, запорожці обрали гетьманом старого свого ватажка Гуню, і той, прийнявши військо майже серед бою, скоро упорядкував його, одігнав поляків і почав одходити до давнього городища, яке знав на Стариці, себ то на старому річищі Дніпра. Там сивоусий досвідчений козацький лицарь так міцно став табором, що Потоцький скільки разів не посилав своє військо на штурм його, а не зміг запорожців добути.

Побачивши, що дуже багато під час штурмів стеряв жовнірів, Потоцький намислив виманити запорожців з табору і побити іх у полі. Важучі на щире козацьке серце, він почав по всіх околицях палити села та мордувати й різати людей на очах козаків. Боліло козацьке серце, дивлячись на те нелюдське знущання над жінками й дітьми, і поривалися запорожці оборонити безвиних та покарати катів, але Гуня вгадав заміри Потоцького і не пустив запорожців з табору.

Після того Потоцький довго громив козацький табір з гармат, та й те не помагало, і облога протяглася аж на осінь. Тим часом у запорожців почало не вистачати припасу, і вся надія Гуні була тільки на полковника Филоненка, що мав привезти припасу з Січі. Нарешті Филоненко справді наблизився до Старця, та, на лихо, поляки дізналися про те і атакували заразом і його й козацький табір. Хоч і дуже храбро одбивався Филоненко од поляків, прокладаючи собі шлях до козацького табору, та оборонити обоз було дуже трудно, і він пробився до товариства лише з кількома возами.

Така невдача й безхлібья підсікли запорожців, і вони мусили замиритись на тяжких торішніх умовах.

Занепад козаччини. Таким чином року 1638 козаччину було зрештою придушено. Сталося так через те, що козаки неодностайно вставали на поляків. Багато козаків, не згадуючи вже про шляхту, не зважаючи

ні на які з польського боку кривди, все-таки вважали себе частиною Речі Посполитої й підданцями короля і держалися прислівья «моя хата з краю»; реєстрові ж козаки у великій своїй більшости, ратуючи свої права, допомагали полякам і розливали кров своїх братів запорожців і своїх земляків повстанців.

Дальніші події скоро упевнили реєстрових козаків у тому, що, зрадивши запорожців, вони стеряли своїх заступників, з котрими рахувався польський уряд, бо, пригнітивши запорожців, коронний гетьман почав виробляти з реєстровими козаками, що хотів. Хоч після повстання Остряниці козацький реєстр і було затверджено на 6.000 душ, та на справді тієї кількости не додержували, бо замість вбитих, померших та скалічених коронний гетьман не дозволяв записувати у реєстр молодих козаків; до того ж у козацький реєстр було записано чимало поляків. Жити козакам було дозволено тільки у Чигирині, Корсуні й Черкасах; всі ж козаки, не вписані у реєстр, мали вернутись у підданство панам. Найлоговніше ж пригноблення козаків було у тому, що польський уряд скасував у козацькому військові виборний лад, військову ж козацьку старшину, по постанові сейму, мав тепер призначати коронний гетьман. Потоцький зразу ж скористувався з свого права і призначив полковниками й иншими старшими родовитих шляхтичів-поляків, з козаків же лишив тільки сотників та по два осаули на полк і то виключно тих, кого вважав за цілком вірних полякам.

Далі було відбудовано Кодак з його замком. Сам Потоцький ходив на Запорожжя з польським військом і поставив у Кодаку залогу, наказавши комендантові Кодаку не пускати нікого з України на Запорожжя, а свавільників карати смертю. Січ Запорожську він примусив перенести з добре захованого острову Буцького на зовсім беззахистний кут «Микитин Ріг», та ще й там поставив у самій Січі залогу з реєстрових козаків та жовнірів. Всі військові запорожські чайки, за винятком тих, що запорожці вспіли поховати або потопити од польських очей на відомих їм місцях у дніпрових протоках, були попалені, а січові гармати, теж за винятком похованих у пісках та очеретах, були одвезені у Канів та Київ.

Поробивши все те, Потоцький заспокоївся, що все зробив для знищення української козаччини та для перешкоди морським запорожським походам і, повернувшись на Україну, росташувався там з жовнірами, добре пильнуючи, щоб на Запорожжі знову не збіралася сірома.

Про цей занепад Війська Запорожського збереглася навіть народня пісня:

Питається Дніпро тихого Дунаю:
„Тихий Дунаю! Чом я своїх козаків на тобі не видаю?
Чи твоє дунайське гирло моїх козаків пожерло,
Чи твоя Дунай-вода моїх козаків забрала?
Промовить Тихий Дунай до Дніпра-Славути:
„Дніпре-батьку, Славуто! Сам собі я думаю, гадаю,
Чом твоїх козаків у себе не видаю.
Уже чверть года—три місяці вибиває,
Як твоїх козаків у мене немає...
Ні моє дунайське гирло твоїх козаків не пожерло,
Ні моя дунайська вода твоїх козаків не забрала,
Їх турки не постріляли, не порубали,
До Царя-города в полон не забрали...
Всі мої квітки луговиі низовиі пониділи,
Що твоїх козаків у себе не виділи.

У такому становищі минуло десять років. Польша ні з ким не воювала, козаки були їй непотрібні, і вона все дужче утискувала реєстрових козаків. Польська старшина, постановлена над козаками, повернула реєстрівців майже у своїх гайдуків; українське ж селянство за той час було зрештою обернуто у кріпацтво. Жага помсти за всі ці кривди пекла козацькі серця, селянство ж хоч, здавалося, і покірливо стогнало під польським ярмом, та тим часом гострило ножі і на панів і на орендарів іхніх маєтків-жидів.

Треба сказати, що незвикле до праці польське панство не хотіло хазяінувати по своіх маєтках, а повіддавало іх у оренду жидам, і ті орендарі, прибравши до своіх рук землі, річки, озера, корчми, перевози, греблі і навіть, як кажуть народні думи, церкви, оббирали селян до останнього і були фактичними власниками й самих селян, що було нашим людям найбільшою образою, як то можна побачити з народньої думи:

Як од Кумівщини[1]) да до Хмельнищини
У землі королівській да добра не було:
Як жиди-рандарі
Всі шляхи козацькиі зарандовали,
Що на одній милі
Да по три шинки становили,
Становили шинки по долинах,
Заводили щогли по високих могилах.
Іще ж то жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі торги зарандовали,
Да брали мито-промито:
Од возового по пів золотого,
Од пішого пішаниці по три денежки брали,
Од неборака старця брали кури да яйця.
І ще ж то жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі церкви зарандовали.
Котрому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида рандаря да положи шостак, щоб дозволив церкву одчинити,

[1]) Бойовище під Кумейками.

Тую дитину охрестити.
І ще ж то котрому б то козаку
альбо мужику дав Бог дитину
одружити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида-рандаря да по-
лож битий таляр, щоб дозволив
церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
І ще то жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі
ріки заорандовали:
Перва на Самарі,
Друга на Саксані,
Третя на Гнилій,
Четверта на Пробойній,
Пьята на річці Кудеспі.
Котрий би то козак альбо мужик
ісхотів риби ловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида-рандаря да по-
ступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вло-
вити.
Жінку свою з дітьми покормити.
Тоді ж то один козак мимо шинку
йде
За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То жид-рандарь у кватирку по-
глядає,
На жидівку свою стиха словами
промовляє:
„Ей, жидівочко ж моя, Рася!
Що сей козак думає, що він у
шинок не вступить,
За денежку горілку не купить,
Мене жида-рандаря не пере-
просить,
Щоб позволив йому на річці утя
вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.“
Тоді то жид-рандарь стиха під-
хожає,
Козака за патлі хватає.
То козак на жида-рандаря скоса,
як ведмідь, поглядає,
І ще жида-рандаря мостивим
паном узиває:
„Ей, жиду, каже жиду-рандаре,
Мостивий пане!
Позволь міні на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.“
Тоді жид-рандарь у шинок вхожає,
На жидівку свою стиха словами
промовляє:
„Ей, жидівочко ж моя, Рася!
Буть міні тепер у Білій Церкві
наставним равом:
Назвав мене козак мостивим
паном.“

Раділа тепер польська шляхта з того, що на Україні стало спокійно, та тільки недовго довелося їй радіти. Татари зараз же скористувалися з пригноблення козаччини і Війська Запорожського і року 1640 набігли на Україну великою ордою у 70.000 вершників і, просунувшись мало не до Києва, без ніякої перешкоди забрали у неволю й погнали у Крим більше як 200.000 молоді і не тільки української, а й польської. Року 1643 такий саме напад зробив на Україну Перекопський мурза Туган Бей. Він цілий рік ходив з загонами по Україні, ловив людей, мов овець, палив села й міста і вислав у Крим кільки сот тисяч невольників, поки аж року 1644 Потоцький спромігся перемогти татар.

Україна знову, як 150 років до того, застогнала, скрівавлена татарською руїною; запорожці ж не мали змоги тепер оборонити й заступити ії, бо не мали ні гармат, ні коней, ні чайок, ні навіть пороху.

Не вважаючи на такий занепад, розігнане по Великому Лугу й Базавлугу козацтво хоч і принишкло, а не стратило своєї організації, і хоч

у Січі на Микитиному Розі й небагато було козаків, зате у Великому Лузі та на руінах старих Січей: Базавлуцькоі, Хортицькоі й Томаківськоі, іх купчилося чимало, гуртуючи до себе всякий люд, що не зважаючи ні на які заборони й перешкоди з боку поляків, все-таки тікав з України на Запорожжя. Військо Запорожське, не вважаючи на всі заходи польського уряду, не хотіло ще поховати навіки свою славу і тільки чекало випадку, щоб порахуватися з своім ворогом за всі його неправди. Такий випадок і трапився року 1648, коли на Запорожжя прибув Богдан Хмельницький.

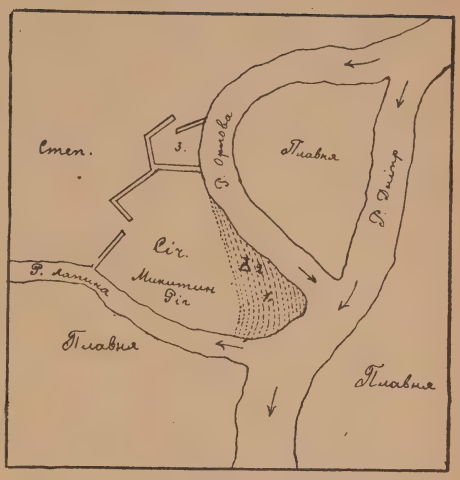

Микитинська Січ. (Роки 1638—1652 [1]).

Гетьман Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький. Зіновій Богдан Хмельницький був сином Чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Батько дав Богданові освіту в Київській братській школі, а далі в польській школі в галицькому місті Ярославі. Поміж козаками Хмельницький був людиною добре відомою, бо все життя своє пробував у війнах та походах. У бойовищі коронного польського гетьмана Жолкевського з турками року 1620 він дістався туркам у бранці, року ж 1621 ми вже бачили його ватажком морського походу на Царьгород, бо з неволі він був викуплений. Під час війни короля Володислава з Москвою він разом з козаками бився на боці поляків, став особисто відомий королю і дістав з його рук у подарунок коштовну

[1]) Покроплене місце у наші часи змите водою.

шаблю. Далі з певних джерел про нього відомо, що під час повстання Павлюка Хмельницький був у реєстрових козаків військовим писарем, року ж 1644, нудьгуючи без війни та без походів, він зібрав 2.400 охочих козаків і за добре жалування водив їх у Францію допомагати тій державі воювати Іспанію.

Після повороту з Франції Хмельницький знову був військовим писарем, і року 1646 його, разом з старшими козацького реєстрового війська Барабашем та Ілляшем, було викликано до короля у Варшаву. Під той час король хотів проти бажання польського панства роспочати війну з Туреччиною і умовляв козаків роздратувати турків морським походом так, щоб ті самі пішли походом на Польщу. Щоб прискорити той козацький похід він навіть доручив Барабашеві передати на Січ Запорожську 5000 злотих на полагодження військових чайок до походу. А у подяку козакам за іхню службу король доручив тому ж Барабашеві грамату, котрою козацькому війську поверталися його давні права, а кількість реєстрового війська збільшувалася на 20.000 козаків. Тут же з рук короля Володислава козацька старшина прийняла військову корогву кармазинового коліру, булаву й інші військові клейноди.

З радісною надією на кращу долю рідного краю повертався од короля Богдан Хмельницький до Чигирину, аж тут козацька справа знову повернулася у другий бік: польські пани й сенатори довідалися про заходи короля що до війни і до побільшення козацького війська і так його приборкали, що він мусив зріктися всього того, про що умовився з козаками; лукавий же Барабаш, прислуговуючись панам, заховав королівського універсала з козацькими привилеями і наказав Хмельницькому нікому про той універсал не говорити. Та тільки Хмельницький на тому не погодився. У нього вже наболіло серце за покривджене козацтво, і в голові вже зміцнялася думка помститись на польських панах. Під впливом тієї думки він хитрощами одібрав од Барабаша королівський універсал і, маючи його у своіх руках, почав ширити про нього чутку поміж козаками, показуючи універсал своім прихильникам та однодумцям.

Народня дума так оповідає про цю подію і про початок козацького повстання під приводом Богдана Хмельницького:

Як із день-години
Счиналися великі війни на Україні,
Оттоді ж то не могли обібратись,
За віру християнську одностайно стати;
Тільки обібрався Барабаш та Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.

Оттоді вони од своіх рук листи писали,
До короля Владислава посилали.
Тоді ж то король Владислав листи читає,
Назад одсилає;
У городі Черкаському Барабаша гетьманом наставляє:

„Будь ти, Барабашу, в городі
Черкаському гетьманом,
„А ти, Клишо, у городі Білій
Церкві полковником,
„А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоч писарем військовим".
Оттоді ж то небагато Барабаш,
гетьман молодий, гетьмановав,
Тільки півтора года.
Тоді ж то Хмельницький добре
дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого
Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його
вітав
І стиха словами промовляв:
„Гей, пане куме, пане Барабашу,
пане гетьмане молодий,
„Чи не могли б ми з тобою удвох
королівських листів прочитати,
„Козакам козацькі порядки по-
давати,
„За віру християнську одностайно
стати?"
Оттоді ж то Барабаш, гетьман
молодий,
Стиха словами, промовляє:
„Гей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий!
„Нащо нам з тобою королівські
листи удвох читати,
„Нащо нам козакам козацькі
порядки давати?
„Чи не лучче нам з ляхами,
„Мостивими панами,
„З упокоєм хліб-сіль по вік
вічний уживати?"
Оттоді то Хмельницький на кума
свого Барабаша
Велике пересердя має,
Ще кращими напитками вітає.
Оттоді то Барабаш, гетьман
молодий.
Як у кума свого Хмельницького
дорогого напитку напився,
Дак у його і спать повалився.
Оттоді Хмельницький добре
дбав,
Із правої руки, із мизинного
пальця щирозлотий перстень
ізняв:
Із лівої кишені ключи виймав,
З під пояса шовковий платок
висмикав,
На слугу свого вірного добре
кликав-покликав:
„Гей, слуго, ти мій, повірений
Хмельницького,
„Велю я тобі добре дбати,
„На доброго коня сідати,
„До города Чаркаського до пані
Барабашевої прибувати,
„Королівські листи до рук добре
приймати".
Оттоді то слуга, повірений Хмельницького добре дбав,
На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим
часом, пильною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав,
У сіни ввійшов, шличок із себе
скидав,
У світлицю ввійшов, низький поклон послав,
Тиі значки на скамні покладав,
А ще стиха словами промовляв:
„Ей, пані, каже, ти, пані Барабашева, гетьманова молодая!
„Уже ж тепер твій пан, гетьман
молодий,
„На славній Україні з Хмельницьким великі бенькети счинають, —
„Веліли вони тобі сіі значки до
рук приймати,
„А мені листи королівські оддати:
„Чи не могли б вони із кумом
своїм Хмельницьким
Удвох прочитати
І козакам козацькі порядки давати?"
Оттоді ж то пані Барабашева,
гетьманова,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,
Промовить стиха словами:
„Ей не з горя-біди моєму пану
Барабашу

„Схотілося на славній Україні
з кумом своїм Хмельницьким
Великі бенкети счинати!
„На що б ім королівські листи
удвох читати?
„Не лучче б ім із ляхами,
„Мостивими панами,
„З упокоєм хліб-сіль вічні часи уживати?
„А тепер нехай не заріка́ється
Барабаш, гетьман молодий,
„На славній Україні огнів та тернів ізгашати,
„Тілом своїм ганським комарі
годурати
„Од кума свого Хмельницького."
Оттогді ж то пані молодая Барабашевая
Стиха словами промовляє:
„Ей слуго повірений Хмельницького,
„Не можу я тобі листи королевські до рук подати,
„А велю я тобі до воріт одхождати,
„Королівські листи у шкатулі із
землі виймати."
Оттогді то слуга повірений Хмельницького,
Як сі слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною до воріт одхождав,
Шкатулу з земліз королівськими
листами виймав,
Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пильною годиною
до города Чигрина прибував,
Своєму пану Хмельницькому королівські листи до рук добре оддав.
Оттогді то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,
Королівські листи у кума свого
Хмельницького зоглядає;
Тогді й напитку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо зьіжджає,
Да на старосту свого Кричовського кличе, добре покликає:
„Ей, старосто, каже, ти мій старосто Кричовський!
„Коли б ти добре дбав,
„Кума мого Хмельницького живцем узяв,
„Ляхам, мостивим панам, до рук
подав;
Щоб нас могли ляхи, мостивії
папи, за білозорів почитати."
Оттогді то Хмельницький, як сіі
слова зачував,
Так на кума свого Барабаша велике пересердя мав,
Сам на доброго коня сідав,
Слугу свого повіреного з собою
забірав.
Оттогді то припало йому з правої руки
Чотирі полковники:
Первий полковник Максим Олшанський,
А другий полковник Мартин Полтавський,
Третій полковник Іван Богун,
А четвертий Матвій Борохович.
Оттогді то вони на славну Україну прибували,
Кролівські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тогді то у святий день у божественний у вівторок
Хмельницький козаків до сходу
сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:
„Ей, козаки, діти, друзі-молодці!
„Прошу я вас: добре дбайте,
„Од сна уставайте,
„Руський отченаш читайте,
„На лядські табури наіжджайте,
„Лядські табури на три части
розбивайте,
„Ляхів, мостивих панів, у пень
рубайте,
„Кров іх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
„Віри своєі християнськоі у поругу вічні часи не подайте!"
Оттогді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали,

Од сна уставали,
Руський отченаш читали,
На лядськиі табури наізджали,
Лядськиі табури на три части розбивали,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубали,
Кров іх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своеі християнськоі у поругу вічні часи не подали.

Року 1647 здійснення замірів Хмельницького прискорилося через тяжку кривду, яку він зазнав од польського пана Чаплинського. Той пан, взявши з собою два десятки узброених харцизів, одняв у Хмельницького його батьківщину—село Суботово і при цьому забив на смерть канчуками меньшого сина Хмельницького, а молодицю Хмельницького (другу жінку) взяв собі коханкою. Так польські пани робили звичайно з козаками, і коли Хмельницький кинувся скаржитись коронному гетьману, так той ще й до вьязниці його вкинув. На щастя Богдана, приятель Хмельницького полковник Кричовський випустив його з вьязниці, і Хмельницький разом з сином своім Тимошем втік на Запорожжя.

У місяці грудні року 1647 Хмельницький опинився на руінах Томаківськоі Січі, на острові Буцькому, де купчилися непокірливі запорожці, і, прихиливши іх на свій бік, поіхав на Микитин Ріг до коша. Тим часом польська залога в Січі дістала наказ захопити Хмельницького і скарати на смерть. Тільки й січова запорожська старшина вже знала про заходи Богдана і, співчуваючи йому, перестерегла втікача про смертний йому присуд від польського уряду.

Поляки не встерегли того, коли Хмельницький прибув на Січ, коли ж про те довідались, то він разом з сином та десятком побратимів тікав уже конем у Крим. Польська залога у три сотні жовнірів і пьять сот реєстрових козаків кинулися доганяти Хмельницьких, та тільки чутка про покривдження військового писаря та засуд його до смертноі кари в край обурила і запорожців і тих реєстрових козаків, що гнались за ними разом з поляками; так що, коли під час мандрування у Крим два прихильники Хмельницького приєдналися до реєстрових козаків і почали іх умовляти не помагати полякам, реєстрові козаки забунтували, кинулися на поляків і почали з ними битись. Поляки почали тікати назад, на Січ, та тільки запорожці й там уже повстали і всіх іх повистинали.

Счинивши росправу з польською залогою, запорожці почали викопувати з пісків старі гармати, витягали й становили іх знову на січових окопах, і скоро луна од вибуху гармати з січовоі башти рознесла по Великому Лугу звістку, що на Запорожжі знову прокинулася воля. Великий Луг ожив: з усіх островів, з протоків, з лиманів та несходимих нетрів поспішалися човни з козаками, лугарями та степовиками; у плавні ж застукотіли сокири-

козаки справляли нові чайки і витягали з очеретів старі, поховані у очеретах десять років до того.

За зіму запорожці зібралися до війни й узброїлися, а по Україні роспустили окремих товаришів, щоб несли по селах та городах чутку про те, що пани порушили волю короля і що на весну запорожці прийдуть визволяти Україну од панської неволі. Тим часом Хмельницький прибув у Бахчисарай до хана і почав умовляти того, щоб дав помочі козакам на поляків. Хан згодився, та, неймучи ще Хмельницькому віри, послав з ним на Запорожжя тільки Перекопського мурзу Туган-Бея з 4.000 татар.

Апріля 18, року 1648 Хмельницький, лишивши Туган-Бея на Базавлуку, наблизився до Січі. Звістка про ханську поміч прибула на Січ ще раніше, і тепер запорожці зустріли Хмельницького урочисто з гарматною пальбою, а на другий день кошовий отаман Війська Запорожського скликав велику раду. На тій раді Хмельницький у довгій натхненній промові змалював тяжке становище України, поневоленої поляками, і занепад православної віри, утиснутої унією. Нагадав про всі кривди, яких зазнало козацтво од поляків, про замучених гетьманів: Підкову, Наливайка, Сулиму та Павлюка і запалив сердця запорожців жагою помсти. «Або вмерти або перемогти поляків!»—така була постанова ради. Богдана Хмельницького козаки одностайно обрали гетьманом і доручили йому клейноди Війська Запорожського.

Приймаючи булаву, Богдан знав, що вороги його вже не сплять; що Потоцький зібрав 30.000 польського війська у Корсуні і дві частини того війська послав на Запорожжя, а саме: 12.000 жовнірів послав під приводом свого сина Степана кіньми степами, а 6.000 реєстрових козаків, з Барабашем та Ілляшем, послав Дніпром на човнах.

Щоб не дати ворожим військам сполучитися і не пустити їх до Січі, гетьман 22 апріля, маючи біля себе 8.000 запорожців та 12 поганеньких гармат, пішов з Січі назустріч Потоцькому, побратимів же своїх Ганжу та Джеджалія послав по-над Дніпром, щоб перестріти реєстрових козаків і умовити їх стати одностайно з запорожцями на поляків.

Зблизившись з польським військом біля річки Жовті Води і дізнавши од Ганжи звістку, що реєстрові козаки вагаються і хочуть почути слово самого Хмельницького, він вихорем побіг до Комьяного Затону, де Ганжа перестрів реєстровців, звернувся до козаків з промовою, роскрив ім очі на польські кривди і так вплинув на реєстрових козаків, що вони тієї ж ночі повбивали всю свою польську і сполячену старшину (ляхів та недоляшків)—вбили й Барабаша й Ілляша Караімовича, і приєдналися до замірів Хмельницького.

Коли гетьман повернувся з Дніпра до свого табору на Жовтих Водах, поляки почали вже наступати на запорожців і по-над річкою одбувалися герці та дрібний бій. Хмельницький зараз же повиводив запорожські полки з табору і, оголосивши радісну звістку про те, що на поміч запорожцям зараз прибудуть реєстрові козаки, повів своє військо на польські окопи, що були пороблені попереду табора. Мая 5 почався великий бій. Запорожці мали стару зброю, були обідрані й голі, бо за десять років, що не ходили на Чорне море, Військо Запорожське зовсім зубожіло; поляки ж красувалися своїм пишним вбранням, мали добрі гармати і більше війська. Проте запорожці, не зважаючи ні на що, з завзяттям кинулися на ворожі окопи і, добувши їх, почали заганяти поляків у самий іхній табір.

Місцевість Жовтоводської битви [1]).

Серед того бою зі сходу встала велика курява: то татари везли на своїх конях реєстрових козаків. Побачивши ту куряву, поляки гадали, що то ім іде поміч, і раділи, що знищуть всіх запорожців; коли ж побачили, що реєстрові замість того, щоб напасти на запорожців, почали з ними брататись, зразу занепали духом і почали радитись, що чинити.

Хмельницький скористувався з лехкодухости польськоі шляхти і намислив зробити з поляками те, що вони зробили з козаками на Солониці року 1596. Він викликав до себе з польського табору посланців, частував іх вечерею, запевняв, що зовсім не бажає проливати задурно крови, а вийшов з Січі тільки, щоб оборонятись, знаючи, що польський уряд засудив його до смертноі кари. На прикінці він сказав, що охоче дозволив би польському війську йти назад на Україну, та тільки боіться, щоб поляки самі на нього не напали, і через те просить, щоб поляки на доказ того, що не будуть нападати на козаків, віддали йому свої гармати.

---

[1]) 1, 2, 3 та 4: бій 5 мая 1648 року—1) козацький табір; 2) польський табір; 3) татарський табір; 4) наскок татар у зад польському табору. 5, 6, 7 та 8—бій 8 мая: 5) поляки намагаються вийти на Чорний шлях; 6) татари обходом навертають іх на Княжі Байраки, де засів з залогою Перебийніс; 7) Хмельницький з козаками наступає на поляків ззаду; 8) козацькі залоги під приводом Перебийноса, де й було вигублене все польське військо.

Коли посланці повернулися до польського табору, Потоцький зібрав всю шляхту на раду, і після суперечок польське панство згодилося на умови Хмельницького. Потоцький, хоч і не хотів того, та мусив скоритися вимогам переляканого панства. Мая восьмого передав він всі свої гармати Хмельницькому і почав одводити своє військо назад, маючи думку вийти на шлях до Сміли та Корсуня. Тут біля шляху польського війська були глибокі байраки, що звалися «Княжими байраками». До тих байраків гетьман вирядив Перебийноса з тисячою козаків, щоб перекопати шляхи та поробити засіки, сам же з усім військом ішов слідом за поляками, не нападаючи на них і неначе додержуючи умови, а татар вирядив обходом, щоб перетяли полякам шлях на Україну та навернули іх на Княжі Байраки.

Ратуючись од татарських стріл, поляки справді повернули на схід до Княжих Байраків, і як тільки потрапили там на рівчаки та засіки, на них відразу накинулися козаки Перебийноса і татари Туган Бея; Хмельницький же з усім останнім військом вдарив на поляків ззаду. Счинилася нечувана різанина, і до ночі всі поляки були побиті або поранені; зратувався тілько один жовнір, переодягнений селянином,—він і подав Потоцькому у Корсунь звістку про загибель його сина з усім військом. Крівава була помста запорожців за польські кривди, і велика була радість козацького війська з такої рішучої перемоги над ворогом.

З народніх дум про бій на річці Жовті Води і про першу перемогу Хмельницького над поляками збереглися тільки невеликі уривки:

Чи не той то хміль, що коло тичини вьється?
Гей той то Хмельницький, що з ляхами бьється.
Гей поіхав Хмельницький ік Жовтому Броду.
Гей не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
„А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю,
І ще орду за собою веду,—
А все вражі ляхи на вашу біду."
Утікали ляхи, погубили шуби...
Гей не один лях лежить, вищіривши зуби!
Становили ляхи дубовиі хати,
Прийдетьси ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів де-якіі повки,
Іли ляхів собаки і сіріі вовки.
Гей там поле, а на полі цвіти:
Не по однім ляху заплакали діти.
Гей там річка, через річку глиця:
Не по однім ляху зісталась вдовиця.

Звістка про рішучу перемогу запорожців над поляками прудкою ластівкою полетіла по Україні. Всі запорожці, що ще у зіму вийшли з Січі і гуртували біля себе по лісах України ватаги найбільш завзятих людей: козаків «випищиків» та селян, що повтікали од панів,—тепер узялися до діла і почали нападати на польські маєтки і на невеликі роти польських жовнірів. Кобзарі ходили з міста у місто, з села у село, співаючи про перемогу козаків над поляками та пророкуючи возволення од польського ярма.

І по всій Україні ватаги повстанців хутко зростали, узброювалися й зміцнялися, а почасти й посувалися назустріч козацькому війську. Таким чином запорожці не тільки погромили поляків у першому бойовищі, а ще й порядкували, узброювали й навчали військовій справі ватаги повстанців, що тільки й дали Хмельницькому силу визволити од поляків Україну.

Від Княжих Байраків Хмельницький з запорожцями й реєстровими козаками, не гаючись, пішов на Чигирин, а полковника Ганжу з полком запорожців послав на Умань, щоб погромити шляхту, котра збіглася до Умані у чималому числі. З Чигирину гетьман пішов на Корсунь, де стояло головне польське військо з коронним гетьманом Потоцьким та польним—Калиновським. Тут Хмельницький, підославши у польський табір козака Галагана, налякав поляків тим, що наче б то слідом за козаками йде сам хан кримський з усією ордою. Та вигадка так засмутила поляків, що Потоцький покинув свої окопи і почав одходити на Богуслав під той час, коли запорожці були вже біля самого Корсуня.

Хмельницький тут, як і у Княжих Байраках, послав Перебийноса перекопати у лісі шляхи і, вичекавши, поки поляки, одходячи, ростягли своє військо на кільки верст, 28 мая напав на них з усіх боків і у пень погромив. Передне польське військо все загинуло у глибокому байраці на перекопах, що поробив Перебийніс. Польські вози й гармати котилися з крутої гори прямо на глибокі рівчаки і валилися туди разом з кіньми серед радісних вигуків і пальби козаків Перебийноса. Ззаду на поляків давив сам Хмельницький, а кільки полків запорожців та реєстрових козаків нападали з обох боків. Через кільки годин бою обидва польські гетьмани були захоплені у бранці, а решта поляків віддалася козакам на милосердя.

В бойовищі під Корсунем козаки захопили всі польські гармати й обоз з великими скарбами і силу значного польського панства. З польського війська, що рахувалося на 18.000, більше 7.000 було побито, біля 9.000 було захоплено у бранці і тільки 1.500 вершників зратувалося.

За великі послуги Війська Запорожського під Жовтими Водами та під Корсунем Хмельницький після Корсунськоі перемоги послав на Січ коштовні подарунки: за всяку корогву—чотирі корогви, за бунчук—два бунчуки, за булаву—дві булави, за пару котлів—три пари котлів і за всяку поганеньку гармату—дві добрих гармати. До всього того він ще додав 1.000 талярів січовому товариству на пиво та 300 талярів на січову церкву. Все те він добув у польському обозі, тай не тільки те, бо ще кільки сот возів з золотом, грішми та всяким польським добром він послав у Чигирин та Суботово.

Про Корсунський бій та про те, що повстало на Україні після того бою, народня дума говорить так:

Ой обізветься пан Хмельницький,
Отаман-батько Чигиринський:
„Гей, друзі, молодці,
„Браття-козаки, запорожці!
„Добре дбайте, барзо гадайте,
„З ляхами пиво варити зачинайте:
„Лядський солод, козацька вода,
„Лядські дрова, козацькі труда.“
Ой з того пива
Зробили козаки з ляхами превеликеє диво.
Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили:
За тую бражку
Счинили козаки з ляхами велику дражку;
За той солод
Зробили ляхи з козаками превеликий колот;
А за той не знать-який квас
По одного ляха козак за чуба стряс.
Ляхи чогось догадались,
Від козаків чогось утікали,
А козаки на ляхів нарікали:
„Ой ви, ляхове,
„Пеські синове!
„Чом ви не дожидаєте,
„Нашого пива не допиваєте?
Тогді козаки ляхів догнали,
Пана Потоцького піймали,
Як барана, з'язали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали:
„Гей, пане Потоцький!
„Чом у тебе й досі розум жіноцький?
„Не вмів ти єси в Камьянськім Подільці пробувати,
„Печеного поросяти, куриці з перцем та з шапраном уживати,
„А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
„І житньої соломахи з тузлуком уплітати.
„Хіба волю тебе до рук Кримському хану дати,
„Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобилини жовати!“
Тогді ляхи чогось догадались.
На жидів нарікали:
„Гей ви, жидове,
„Поганські синове!
„На що то ви великий бунт, тревоги зривали,
„На милю по три корчми становили,
„Великиі мита брали:
„Від возового
„По пів-золотого,
„Від пішого—по два гроші,
„А ще не минали й сердешного старця—
„Відбірали пшоно та яйця!
„А тепер ви тіі скарби збірайте,
„Та Хмельницького єднайте;
„А то, як не будете Хмельницького єднати,
„То не зарікайтесь за річку Вислу до Полонного прудко тікати.“
Жидове чогось догадались,
На річку Случу тікали.
Которі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й опучі;
А которі до Прута,
То була від козаків Хмельницького доріженька барзо крута.
На річці Случі
Обломили міст ідучи,
Затопили усі клейноди
І всі лядські бубни.
Которі бігли до річки Росі,
То зостались голі й босі.
Обізветься первий жид Гичик,

Та й хапається за бичик,
Обізветься другий жид Шльома:
„Ой я ж пак не буду на сабас дома!“

Третій жид озоветься, Оврам:
„У мене невеликий крам;
„Шпильки, голки,
„Креміння, люльки,
„Так я свій крам
„У коробочку склав
„Та козакам пьятами накивав.“
Обізветься четвертий жид Да видко:
„Ой, брате Лейбо! уже ж пак із за гори козацькі корогви видко!“
Обізветься пьятий жид Юдко:
„Нумо до Полонного втікати прудко!“

Тогді жид Лейба біжить,
Аж живіт дріжить;
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зів'яне:
„Ей, школо ж моя, школо мурована!..
„Тепер тебе ні в пазуху взяти,
„Ні в кишеню сховати,
„Але ж доведеться Хмельницького козакам на балаки покидати!
Отсе, панове-молодці, над Полонним не чорна хмара вставала:
Не одна пані-ляшка удовою зосталась.
Озоветься одна пані ляшка:
„Нема мого пана Яна,
„Десь його зьязали козаки, як би барана,
„Та повели до свого гетьмана.“
Озоветься друга пані ляшка:
Нема мого пана Кордаша!
Десь його Хмельницького козаки повели до свого коша.
Озоветься третя пані ляшка:
„Нема мого пана Якуба!
Десь узяли Хмельницького козаки та либонь повісили на дуба“.

З-під Корсуня Хмельницький вирядив татар у Крим, а запорожців роспустив по Україні загонами вимітати з руськоі землі панів та жидів. Сам же гетьман з реєстровими козаками перейшов до Білої Церкви і почав там складати нові полки українського козацького війська.

Запорожці, поприлучавши до себе готові вже ватаги повстанців, ходили по Україні, руйнуючи польські маєтки, замки й городи та визволяючи людей на волю. Загони іхні з усяким днем зростали, гуртували до себе по кільки тисяч козаків і скоро ймення ватажків тих загонів, полковників та курінних отаманів Війська Запорожського—Нечая, Богуна, Перебийноса, Ганжі, Остапа, Половьяна, Морозенка, Гайчури, Кривошапки, Гаркуші, Вовгури й багатьох инших облетіли всю Україну і прославилися у народніх піснях та думах, яко ймення борців за визволення поневоленого українського люду; душі ж польського панства та душі прибічників і підручних того панства—жидів, ті ймення виповнили жахом.

Наймилішими народові героями повстання були, як що рахувати по кількости складених про них пісень, полковники Війська Запорожського Перебийніс, Нечай та Морозенко. Одну з пісень про Перебийноса можна й зараз почути по всій Україні і не тільки од кобзарів, а й по селах, по бурсах і по військових школах.

Ой не дивуйтеся, добрчі люде,
Що на Вкраіні повстало:
Ой за Дашевим під Сорокою
Множество ляхів пропало!
Перебийніс водить не много—
Сімсот козаків за собою;

Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою:
Ой пийте, ляхи, води калюжі,
Води калюжі болотяної,
А що пивали по тій Вкраїні
Меди та вина ситії.
Зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислі,
Лядську славу загнав під лазу,
Сам бравий козак гуляє.
Нуте, козаки, у скоки,
Заберемося під боки,
Заженім ляшка, вражого сина,
Аж за Дунай глибокий.
Дивують ляхи, вражі сини,
Що ті козаки вживають:
Вживають вони щуку рибаху,
Ще й соломаху з водою.

Ой чи бач, ляше, як козак пляше
На сивім коні горою:
Мушкетом бере, аж серце вьяне,
А лях від страху вмірає.
Ой чи бач, ляше, що по Случ наше,
По костяную могилу:
Як не схотіли, забунтовали,
Тай утеряли Вкраїну.
Ой чи бач, ляше, як пан Хмельницький
На жовтім піску підбився:
Від нас, козаки, від нас, юнаки,
Ні один ляшок не скрився:
Нуте ж, козаки, у скоки.
Заберімося у боки:
Загнали ляхів за річку Вислу,
Що не вернуться і в три роки.

Максим Кривоніс (Перебийніс).

За літо, поки поляки зібрали нове військо, Україна, од Дністра й до Путівля й Лубен, стала вільною од поляків. Повстання, мов величезна пожежа, перехопилося навіть у Галичину і на Білу Русь. Вся міська й сільська молодь взялася за ножі, сокири й коси і, повбивавши панів та узброївшись іхньою зброєю, пішла козакувати, гуртуючись то у загони, то у полки, що складав гетьман. Назва «реєстровий козак» почала зникати—козаком звав себе всякий, навіть той, хто замість зброї держав у руці кийок. Селяне долітні й підстаркуваті, що лишилися по оселях, поділили поміж себе добро своїх панів, господарство іхнє й худобу, попаювали навіть поміж себе землю, так що за кільки місяців з поневолених кріпаків стали вільними людьми і до того заможними землевласниками.

Проте над осінь поляки, зібравши 80.000 війська, почали знову наступати на Україну і перейшли на східній бік річки Случі. Почувши про це, Хмельницький скликав до себе всі козацькі загони і пішов полякам назустріч. Ворожі війська зійшлися біля річки Пиляви і росташувалися таборами на ріжних ії берегах. Хмельницький не поспішався нападати на поляків, сподіваючись собі на поміч татар і, маючи на мислі оточити тоді поляків, як і під Корсунем, з усіх боків. Проте поляки самі прискорили свою загибель. Роздратовані запорожським полковником Ганжою, що побивав всіх польських багатирів на герці, вони необережно кинулися на ко-

заків і з кількома полками загналися через греблі та броди за Пиляву аж до козацького табору. А Хмельницький того тільки й дожидав: він вдарив на них з усім військом, і козаки, перетявши полякам шляхи назад до гребель, всіх їх або повбивали або потопили у річці та болотах.

Уманський полковник Ганжа на герці. Мал. Погрібняка.

Ця пригода з кількома полками так засмутила польське панство та нагнала на нього такого страху, що пани, починаючи з привідців польського війська, покинули все своє добро, що було в обозі, і свої полки і з великим страхом кинулися тікати назад до Случі. За панством кинулося все військо і тікало у такому непорядку, що біля Костянтинова завалило на Случі міст і у великій кількости загинуло у річці.

Про наслідки Пилявського бою народня дума так згадує:

То пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
То він ночей не досипас.
Коло Случі річки ляхів і жидів доганяє.
Скоро догнав увечері пізно,
І там стало дуже по вулицях тісно:
І там до їх прибуває,
Ще й на козаків гукає,
Да ще й словами промовляє:
Друзі, панове-молодці! До Случі річки прибувайте.
Жидів да ляхів у пень рубайте
І до їх козацькими словами промовляйте:
„Ото буде по той бік Случі ваше,
А по сей бік Случі буде пана Хмельницького й наше!“

Проте Хмельницький не спинився на Случі. Запорожці хотіли помститись на поляках у самій Варшаві і обмити польською кровію майдан Старого Міста, на якому було замордовано стільки запорожських гетьманів. Вони умовляли гетьмана йти на Варшаву, і під впливом іхніх домагань Хмельницький пішов через Костянтинів та Зборов на Львів та Варшаву.

Запорожці й на той час були найблизчими його пособниками. Багатьох запорожців гетьман попризначав полковниками та осавулами українських козацьких полків, а всякий з тих полковників, як от: Нечай, Богун, Джеджалик, Пушкаренко й инші закликали за собою до нових полків своіх побратимів та товаришів, і таким чином з запорожців почала складатись нова українська старшина.

Побували запорожці з Хмельницьким і у Львові і під Замостям. Та тільки там у осени 1648 року гетьман почав вагатися—не за довго перед тим помер король польський Володислав, і новий король Ян-Казимир, за якого при обранні на королівство тяг руку й Хмельницький, зумів заспокоіти його й улестити обіцянками. Він запевняв Хмельницького, що й без походу козаків на Варшаву він зробить все по іхньому бажанню, аби тільки Хмельницький повернувся на Україну і там дожидав королівських комисарів, Хмельницький у той час ще не мав думки зовсім одлучати Україну од Польші. Він перестав слухати запорожських порадників і, повернувши військо од Замостя на Київ, почав ще з походу роспускати козаків по домівках.

У Київі Хмельницького зустрічали дуже урочисто. Верхи на коні він підьіхав до Золотоі Брами, вислухав там промови, у яких його славили, як визволителя України од польського ярма, а православноі віри од утисків католицьтва, і серед радісних вигуків мешканців доіхав до собору св. Софіі, на паперті котрого його зустріли митрополит Київський і патріарх Ієрусалимський Паісій. І, справді, було за що прославляти Богдана Хмельницького: з нікчемною силою у 8.000 запорожців він спромігся зробити те, про що мріяли і чого не досягли його попередники: Наливайко, Лобода, Жмайло, Тарас Трясило, Сулима, Павлюк та Остряниця—збудив український народ до національноі свідомости, розбуркав його, визволив з довговічноі польськоі неволі. Вся Україна од Карпатських гір до верхівьів Десни, Псла та Ворскли стала вільною і визнавала владу тільки одного Богдана Хмельницького.

Зробивши своє діло—визволивши Україну, запорожці з Київа подалися на Січ до своіх улюблених степів та до батька Великого Лугу, біля Хмельницького ж лишилися тільки ті з них, хто був старшиною по нових полках українських козаків.

ОПОВІДАННЯ ТРЕТЄ.

Військо Запорожське під час Великої Руїни.

(роки 1649—1680).

Доба Богдана Хмельницького. Спокійне гетьманування Богдана Хмельницького протяглося дуже недовго. Недовго одпочивали на Січі й запорожці. Король польський Ян Казимир нічого того не зробив, що обіцяв гетьманові, і на початку літа року 1649 вже збірав військо, щоб іти на Україну гамувати козаччину. Довідавшись про те, Хмельницький так само почав скликати козаків, викликав з Січі й запорожців і прикликав на поміч свого спільника—кримського хана.

Збір козаків по Україні за часів Богдана Хмельницького.

Королю цим разом не вдалося зібрати багато війська, і Хмельницький половину того війська обложив у Збаражі, другу ж половину, що була під приводом самого короля, в августі 1649 року, біля міста Зборова, сполучившись з татарами, у пень погромив. Козаки трохи, було, не взяли у бранці навіть самого короля, та гетьман не наважився того зробити і спинив їх, бо все-таки мав короля, за свого державця. Він звелів козакам, що вже оточили, було, короля, припинити бій і вийти геть з польського табору.

Та легкодухість Хмельницького дуже обурила запорожців...І, справді, не минуло й кількох днів, як самому Хмельницькому довелося каятись

у своєму вчинкові, а через рік його легкодухість мусила оплакувати гіркими сльозами вся Україна. Король закупив хана золотом, і той примусив Хмельницького замиритись з королем на зовсім нікчемних умовах: він мусив зріктися визволених уже земель: Галичини, Волині, Поділля й Білої Русі; мусив на останню Україну пустити назад польських панів та ще й повернути їм всі їхні маєтки і примушувати поспільство знову коритися панам і на них працювати.

Такої легкодухости запорожці вже не подарували Хмельницькому і після гострих дорікань зовсім його покинули й пішли на Запорожжя. Розраїння між запорожцями та Хмельницьким було таке гостре, що року 1650 запорожська голота, або «чернь», обрала, було, замість нього иншого гетьмана—козака Гудського, та тільки ймення Богдана Хмельницького, побідника над поляками, ще багато важило на Січі, і скоро прихильники Хмельницького, взявши на Січі верх, схопили Гудського і послали гетьманові до рук.

Трохи пізніше, в'осени 1650 року, коли гетьман покликав запорожців іти з його сином Тимошем походом на Молдаву за те, що господарь молдавський Лупул не хотів віддати свою дочку за Тимоша, запорожці, хоч і не всім військом, а все-таки у чималій кількости, пристали до Тимоша, ходили у Волощину і допомогли Тимошу Хмельниченкові добути Яси і примусити Лупула заплатити великий окуп. З початку війни Лупул все мав надію на поміч з боку Польши і кільки раз звертався за поміччю до коронного гетьмана Потоцького, та король не дозволив польському війську нападати на козаків.

Цей козацький похід на Молдаву народ український вважав верхом козацької слави, що й зазначив у сучасній думі:

Як із Низу із Дністра тихий
вітер повіває,
Бог святий знає, Бог святий і
відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тоді-ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
Ні джури козацькиі,
Ні мужи громадськиі,
Що наш пан гетьман Хмельницький,
Батю Зинов Богдану Чигиринський,
У городі Чигирині задумав вже
й загадав:
Дванадцять пар пушок вперед
себе одіслав,
А ще сам з города Чигирина
рушав;
За ним козаки йдуть,
Яко ярая пчола гудуть;
Котрий козак не має в себе шаблі
булатної,
Пищалі семипьядної,
Той козак кий на плечі забірає,
За гетьманом Хмельницьким у
в охотне військо поспішає.
Оттоді ж то, як до річки Дністра
прибував,
На три части козаків переправляв,
А ще до города Сороки прибував,
Під городом Сорокою шанці
копав,

У шанцях курінем стояв;
А ще од своїх рук листи писав,
До Василя Молдавського посилав,
А в листах приписував:
„Ей, Василю Молдавський,
Господарю Волоський!
Що тепер будеш думати й гадати:
Чи будеш зо мною биться?
Чи мириться?
Чи городи свої Волоські уступати?
Чи червінцями полумиски спов-
няти?
Чи будеш гетьмана Хмельниць-
кого благати?“
Тоді Василій Молдавський,
Господарь Волоський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
„Пане-гетьмане Хмельницький,
Батьку Зинов Богдану Чиги-
ринський!
Не буду я з тобою ні битися,
Ні миритися,
Ні городів тобі своїх Волоських
уступати,
Ні червінцями полумисків спов-
няти:
Не лучше б тобі покоритися
меншому,
Ніж міні тобі старшому?“
От тоді ж то Хмельницький, як
сії слова зачував,
Так він сам на доброго коня
сідав,
Коло города Сороки поіжжав,
На город Сороку поглядав,
І ще стиха словами промовляв:
„Ей, городе, городе Сороко!
Ще ти моім козакам дітям не
заполоха,—
Буду я тебе доставати,
Буду я з тебе великі скарби мати,
Свою голоту наповняти,
По битому таляру на місяць жа-
лування давати“.
От тоді-то Хмельницький, як
похвалився,
Так гаразд добре й учинив:
Город Сороку у неділю рано
знадобіддя взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годині до города
Сичави припав,
Город Сичаву огнем запалив
І мечем сплюндрував.
От тоді-то інші січавці гетьмана
Хмельницького у вічі не видали,
Усі до города Яси повтікали,
До Василя Молдавського і стиха
словами промовляли:
„Ей, Василю Молдавський,
Господарю наш Волоський!
Чи будеш за нас одностайне
стояти:
Будем тобі голдовати[1]);
Коли ж не будеш за нас одно-
стайне стояти,
Будем иншому пану кровью вже
голдовати“.
От тоді-то Василь Молдавський,
Господарь Волоський,
Пару коней у коляску закладав,
До города Хотині одіжджав,
У Хвилецького капитана стацією
стояв,
Тоді ж то од своїх рук листи
писав,
До Івана Потоцького, короля
Польського, посилав:
Ей, Івану Потоцький,
Королю Польський!
Ти ж бо то на славній Україні
пьєш, гуляєш,
А об моій ти пригоді нічого не
знаєш;
Що ж то в нас гетьман Хмель-
ницький Русин
Всю мою землю Волоську об-
рушив,
Все моє поле копьем ізорав,
Усім моім волохам, як галкам,

[1]) Голдовати—платити податі.

З пліч головки познімав,
Де були в полі стежки, дорожки,
Волоськими головками повимощував;
Де були в полі глибокиі долини,
Волоською кровью повиповнював".
От тоді-то Івану Потоцький,
Королю польський
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
„Ей, Василю Молдавський,
Господарю Волоський!
Коли ж ти хотів на своій украіні проживати,
Було б тобі Хмельницького у вічні часи не займати,
Бо дався міні гетьман Хмельницький гаразд добре знати:
У першій війні
На Жовтій Воді
Пьятнадцять тисяч моіх лицарів стрічав,—
Не великий ім одвіт давав:
Всім, як галкам, з пліч головки поздіймав;
Трьох синів моіх живцем узяв,
Турському султану в подарунок одіслав;
Мене, Йвана Потоцького,
Коронного Польського,
Три дні на прикові край пушки держав,
А ні пить міні, ні істи не дав.
То дався міні гетьман Хмельницький гаразд добре знати,
Буду його во вік вічний памьятати!"
То Василій Молдавський до Яс прибуває,
Словами промовляє:
„Ой ви, Яси моі, Яси!
Були есте барзо красні,
Да вже не будете такі,
Як прийдуть козаки!"
То пан Хмельницький добре учинив:
Польшу засмутив,
Волощину побідив.
Гетьманщину звеселив.
В той час була честь, слава,
Військовая справа!
Сама себе на сміх не давала!
Ворогів під ноги топтала.

Після Зборовськоі згоди та Молдавського походу Хмельницький більшість війська роспустив, бо по умові з поляками козаків повинно було бути тільки 40.000. Проте зразу ж після замирення виявилося, що ніякоі згоди між українцями й поляками не може бути, бо поляки зараз же увійшли в Галичину й на Поділля і почали нелюдську росправу з повстанцями. Те саме вони хотіли зробити й з Брацлавщиною (Побужжя), та полковники Війська Запорожського Нечай та Богун, що були під той час вже полковниками українських козаків Винницьким та Брацлавським, не схотіли коритися Зборовській умові, не вважаючи навіть на гетьманські накази, і оружною рукою не пускали нольських панів у іхні маєтки.

Через уперту оборону Нечаєм та Богуном народніх прав на початку року 1651 виникла нова війна. Поляки з чималим військом несподівано напали на Нечая, коли він необачно справляв масницю у місті Красному на Брацлавщині, і хоч як він завзято з своіми козаками оборонявся, та все-таки поляки перемогли козаків, і навіть сам Нечай

наложив там головою. Про цього оборонця волі простого люду збереглося до наших часів багато кобзарських дум, з яких маю подати уривки:

Ой уКраснім на ставочку туман осідає;
Чатували козаченьки у зеленім гаі.
Ой поставив козак Нечай та сторожу в місті,
А сам пішов до кумасі звінок риби зьісти,
Та він засів коло столу, здрібна промовляє,
Та з кумою, із любою мед, вино кружляє.
Ой заржали кониченьки та посеред гаю.
Сідлай міні вороного, собі буланого,—
Геть виріжем вражих ляхів— геть що до одного!
Ой не встигнув козак Нечай на коника спасти,
Взяв ляхами, як снопами, по два ряди класти.
Повернувся козак Нечай на лівеє плече,
А вже з ляшків, вражих синів, кров річками тече.
Повернувся козак Нечай на правую руку,

Козак Нечай по народній думі (Мал. Погрібняка).

Кличе козак молоденький: „утікай Нечаю!“
—Як я маю, козак Нечай, звідси утікати,
Свою славу козацькую під ноги топтати?!
Подивився козак Нечай в кватирку очима,
А вже ляшків сорок тисяч стоіть за плечима.
Ой як крикне козак Нечай на хлопця малого:
—Сідлай, джуро, сідлай малий, коня вороного!
Не вискочить Нечаів кінь із лядського трупу.
Не доскочив козак Нечай дубового тинку—
Покотилась Нечаєва головка по ринку.
Зібралися козаченьки в високі палати,
Стали думать та гадати, де Нечая поховати:
Ой сховаймо головоньку, а де церква Варвара,
Ой щоб розійшлась по світу Нечаєва слава!

Позбувшися Нечая, поляки негаючись напали й на другого свого ворога Богуна, що засів у Винниці. Тільки там ім не пощастило: Богун дав ім добру одсіч і хитрощами потопив багато польського війська у Бузі. Почувши про напад поляків на Нечая й Богуна, Хмельницький знову почав скликати козаків і звернувся за поміччю до Війська Запорожського, та тільки запорожці були вже до нього неприхильні за те, що він дбав тільки про козаків, про простий же люд забував. Обміркувавши це на раді, Військо Запорожське не схотіло подати йому помочі. Тоді Хмельницький через турецького султана звернувся знову за татарською поміччю. По наказу султана, хан вийшов з ордою з Криму, та наступав дуже мляво й неохоче. Коли ж у місяці червні, зблизившись з поляками під Берестечком, хан побачив, що у короля велика сила війська—більше, як на 300.000, то розлютувався на Хмельницького за те, що той не перестеріг його про таку польську силу і, повернувши своє військо назад, почав тікати на південь: коли ж гетьман, догнавши його, почав умовляти вернутись та стати до бою, хан розгнівався, захопив Хмельницького у бранці і повіз з собою.

Лишившись без спільників і без гетьмана, козацьке військо, кількістю на 80.000 козаків, не мало сили встояти проти поляків і після кількох день змагань під керуванням Богуна перейшло потайно уночі за річку Пляшеву і пішло на Україну, покинувши полякам ввесь табір і багато неузброєного люду.

Без участи Війська Запорожського склалася року 1651 і Білоцерківська згода гетьмана з поляками; року ж 1652, коли Хмельницький водив свого сина Тимоша у Молдаву брати шлюб з дочкою молдавського господаря, Військо Запорожське з кошовим отаманом Лутаєм саме переносило Січ з Микитиного Рогу на устя Чортомлика. З яких причин стався той перехід невідомо, а тільки запорожці обрали місце для Січі на березі Чортомлицького лиману, проти острову, на якому була Стара Січ часів Жигмонта III, і ввесь 1652 рік працювали над будуванням на новому місці курінів, церкви й окопів.

Тільки аж року 1653, після того, як Хмельницький листом сповістив кіш про недюдські вчинки на Україні нового привідця польського війська Чарнецького, що випалював села й вирізував до ноги людей, і про те, що король наступає на Україну не тільки з великим польським військом, а ще веде за собою й спільників—волохів та угорців, і хоче до ноги викоренити народ український і козацтво, запорожці вийшли всім військом на Україну і почали знову допомагати Хмельницькому.

Вигнавши з України Чарнецького, запорожці разом з гетьманським військом ходили на Поділля під Жванець проти польського війська, що

наступало під приводом самого короля. Там, на прикінці року 1653, гетьман з козаками опинився у дуже скрутному становищі, бо кримський хан знову, і вже назавжди, одсахнувся од спілки з Хмельницьким. Причини до такого вчинку з боку хана були дуже прості: татари вже кільки віків жили торгівлею українськими невольниками; держучи ж спілку з Україною, Крим позбувся великих прибутків од тієї торгівлі, бо ханові не годилося забірати у неволю своїх спільників.

Виходило, що спілка з Україною татарам не на користь — і от, порвавши ту спілку під Жванцем, татари замість того, щоб воювати поляків, кинулися на Україну і почали забірати людей у неволю. Хмельницькому нічого не лишалося, як покинути Поділля і йти обороняти Україну од татар. Запорожці у цій війні з татарами приймали діяльну участь. Вони пригадали тут свою давню славу і з завзяттям громили татарські загони, одбиваючи й визволяючи увьязнених татарами земляків.

Відношення Запорожців до Московської протекції. Повикидавши татар з України, Хмельницький подякував запорожцям за поміч і, виряжаючи іх на Січ, послав до Коша листа, сповіщаючи товариство, що через зраду кримського хана, він має на мислі піддатись під протекцію московського царя. Разом з тим він просив Військо Запорожське дати йому у цій справі пораду.

На того листа Військо Запорожське одповіло, що протекція Москви річ не погана, та тільки, складаючи з Москвою пакти (умову), гетьманові треба бути дуже обережним, щоб часом від тієї протекції не вийшло чогось недоброго неньці Україні і чого-небудь шкодливого правам та вольностям козацьким.

Січня 8 року 1654 після військової ради, що відбулася у Переяславі, Україна віддалася під протекцію московського царя Олексія Михайловича і прилучилася до неї, як автономна країна з своїм власним військом у 60.000 козаків.

Помста кримського хана. Після зьєднання України з Московським царством останнє почало вже зватися Російським царством і стало далеко могутнішим, ніж було до того. Ця одміна дуже стурбувала, як Польщу, так і Крим і навіть турецького султана. Всі трое склали поміж себе спілку і, зібравши війська, почали помщатись на Україні за зраду собі з боку Хмельницького. Почалася дуже тяжка довголітня боротьба незміцнілої ще України з трьома ворогами: поляками, татарами й турками.

На прикінці 1654 і на початку 1655 років Україну плюндрували великі татарські орди. Безліч сел, містечок і городів по Україні були по-

палені, і татари погнали у неволю більше, як 200.000 душ українського люду. Поляки добре допомагали у тому татарам і, захоплюючи неузброєних людей, міняли іх татарам на шаблі, сагайдаки й стріли.

Морозенка беруть у бранці. (Мал. Погрібняка).

Ввесь той час Військо Запорожське всіма засобами допомагало Хмельницькому, бьючись з поляками і розганяючи татарські орди, та велика була сила ворожа, тяжко доводилося й Україні й Запорожжю, і гинули і тій боротьбі один по одному славні борці за визволення України. У цю ж добу загинув і оспіваний у народніх думах Морозенко та немало й товариства запорожського поклали у цій боротьбі свої голови.

Ой Морозе, Морозенку! Ти славний козаче!
За тобою, Морозенку, вся Вкраіна плаче.
Не так тая Україна, як те горде військо.
Заплакала Морозиха, ідучи на місто.
„Не плач, не плач, Морозиху, об сиру землю не бийся,
Іди з нами, козаками, мед-вина напийся!“
—Ой щось міні, миле браття, мед-вино не пьється—
Ой десь мій син, Морозенко, з ворогами бьється!—
„Нехай бьється-рубається, він у тому кохається“.
Із-за гори з-за крутої горде військо виступає,

Посамперед Морозенко сивим конем вигравае.
А в нашого Морозенка червоная стрічка:
Де проіде Морозенко—крівавая річка.
Ой виіхав Морозенко за Келебердою,
Ой зустрівся Морозенко з вражою ордою,
Ой бьється він три дні, три дні—три години,
Ой лежить трупу, лежить орди на чотирі милі;
Ой став же Морозенко та в полі гуляти,
Стали його турки й ляхи оступати.
Морозенко, козаченько, як мак роспускався,
Морозенко, козаченько. в неволю попався.
Ой чия то коргвиця на ратищі вьється?
Ой того то Морозенка, що з ордою бьється.
Ой чия то коргвиця, що ратище ізломила?
Ой того то Морозенка що орда зловила!
Ой повели Морозенка на Савур Могилу,
Дивись, дивись, Морозенку, на свою Вкраіну.
Посадили Морозенка на тесовім стільці,
Зняли, зняли з Морозенка з чересів червінці.
Посадили Морозенка на жовтім пісочку,
Зняли, зняли з Морозенка червону сорочку,
Посадили Морозенка на біле ряденце
Да виймали з Морозенка крівавее серце.

Нові морські походи запорожців. Зараз же після татарської зради під Жванцем запорожці поновили й морські свої походи на бусурманські землі. По весні року 1654 вони вийшли у Чорне море, пошарпали береги Криму і поруйнували околиці Килії та Ізмаілу. Року 1655 пошарпали турецькі береги од Дунаю до Варни, сплюндрували Ереклі та Бальчик і, надумавши зробити те саме й з околицями Стамбулу, вийшли, було, на берег за чотирі милі од Царьгороду, та там запорожців оточило велике турецьке військо, так що вони мусили пробиватися до моря зброєю, і при тому тридцять душ з товариства таки дісталося туркам у бранці і були люто замордовані у Стамбулі на очах султана.

За великі послуги Війсь а Запорожського на користь Украіни під час ii визволення з-під польськоі кормиги і під час боротьби з татарськими ордами у роках 1653—1655 Богдан Хмельницький 15 січня 1655 року видав Війську Запорожському універсал, котрим ствердив іхнє право на землі, надані запорожцям ще королем Степаном Баторієм, і так зазначив межи тих земель:

«А тепер так само володіти ім стародавнім городком запорожським Самарью з перевозом і з грунтами угору Дніпра до річки Орель, а униз аж до степів ногайських та кримських, а через Дніпр та лимани Дніпрові та Бугові, як спокон-віку було—по Очаківські улуси та угору річки Бога аж по Синюху; од Самарських же земель через степи аж до Дону річки, де

ще до гетьмана козацького Ланцькоронського запорожці зімовниками сиділи, і все те щоб непорушно по вік-віків при козаках запорожських зоставалося».

Цей універсал Військо Запорожське пильно переховувало у алтарі січової церкви, у шухлядці під св. престолом, та все-таки він загинув, мабуть, під час руйнування Чортомлицькоі Січі російським військом року 1709, або був перевезений до якогось московського архиву, бо під час своіх змагань з російським урядом за землі у другій половині XVIII сторіччя Військо Запорожське не мало вже цього універсалу, а мало лише список (копію) з нього.

Млява поміч проти Польши з боку російського уряду примусила Богдана Хмельницького шукати для України инших спільників для боротьби з Польшою, і він року 1656 склав спілку з королем шведським і разом з ним воював поляків, доходячи з своім військом аж за Львів до Гродека, зрештою завалівши колись могутню польську державу.

Смерть Богдана Хмельницького. Серед невтомноі девьятирічноі боротьби за визволення й незалежність України Богдан Хмельницький захворів і 27 червня 1657 року помер. Син його Тиміш був вбитий ще раніше у поході на Молдаву, найбільше уславлені підручні його, борці за визволення народу українського, теж були вже на тім світі. Козацька старшина не знаходила поміж себе такого, щоб міг мати великий вплив на все козацтво, і, шануючи памьять великого свого гетьмана —визволителя, обрала гетьманом після смерти Богдана сина його Юраська Хмельниченка, недолітнього хлопця дуже слабого розуму, і тим вкинула Україну у тяжкі розрухи й руіну, бо Юрась не зміг взяти владу до своіх рук.

Про смерть Богдана Хмельницького та обрання на гетьманство його сина так оповідає народня дума:

Зажурилася Хмельницького сідая голова;
Що при йому ні сотників, ні полковників нема:
Час приходить умірати,
Нікому поради дати.
Покликає він на Івана Луговьского[1]),
Писаря військового:
„Іване Луговський,
Писарю військовий!
Скоріше біжи
Да листи пиши,
Щоб сотники, полковники до мене прибували,
Хоч мало пораду давали!“
То Іван Луговський,
Писарь військовий,
Листи писав,
До всіх розсилав.
То сотники, полковники, як іх прочитали,
Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скоріш прибували.
То гетьман добре іх приймає,
Словами промовляє:
„Панове молодці! добре ви дбайте,
Собі гетьмана наставляйте,
Бо я стар, хворію,

[1]) Виговського.

Більше гетьманом не здолію!..
Коли хочете, панове, Антона Волочая[1]) Київського,
Або Грицька Костиря[2]) Миргородського,
Або Хвилона Чичая[3]) Кропивнянського,
Або Мартина Пушкаря Полтавського.“
То козаки теє зачували, смутно себе мали,
Тяжко вздихали, словами промовляли:
—Не треба нам Антона Волочая Київського,
Ні Грицька Костиря Миргородського,
Ні Хвилона Чичая Кропивнянського;
Ні Мартина Пушкаря Полтавського,—
А хочем ми сина твого Юруся молодого,
Козака лейстрового!
„Він, панове молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає!“
—Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати, будем його добре поважати,
Тебе, гетьмане, батька нашого, споминати!
То Хмельницький теє зачував, велику радість собі мав,
Сідою головою поклін оддав, сльози проливав.
Скоро після того ще й гірше Хмельницький знемогав,
Опрощення зо всіма приймав
Милосердному Богу душу оддав.—
То не чорні хмари ясне сонце заступили,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували,
Як козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...
А молодий Юрусь під Білою Церквою гуляє,
Об смерті отцевській не знає;
Скоро лейтарі до його прибували, Листи подавали.
То Хмельниченко, листи як прочитав,
Світа Божого не взвидав!
То не багато Виговський гетьманував,
Півтора роки булаву держав.
Скоро сотники, полковники прибували,
Юруся Хмельниченка гетьманом поставляли:
Дай же Боже! козаки промовляли:
За гетьмаиа молодого
Жити, як за старого,
Хліба-соли його вживати,
Города турецькі плюндрувати,
Слави лицарства козацькому війську доставати!“

Після смерти Хмельницького Україна лишилася у непевному становищі. Юридично вона по Переяславській умові стала автономною частиною російської держави, фактично ж та держава мала силу оборонити од ворогів тільки близьку до себе лівобережну Україну,—далеку ж од своїх меж правобережну Україну лишала без оборони. Наслідком такого становища було те, що полковники західної України, не маючи змоги оборонитися од поляків та татар власними силами, часто шукали згоди з тим, кого вважали дужчим. Це не було, як кажуть російські історики, «шатанієм» між Москвою, Польщою й Туреччиною, а тяжким наслідком незміцнілости України і кволости тодішнього російського царства.

---

[1]) Антон Жданович.
[2]) Григорій Лісницький.
[3]) Хвилон Джеджалій.

Обрання гетьманом Виговського і ворожнеча до нього запорожців. Скоро після смерти Богдана Хмельницького полковники українських козацьких полків і инша козацька старшина, зміркувавши, що, «до булава треба голови», у Юрася ж Хмельниченка доброї голови не було, скликала у Чигирині 26 августа 1657 року раду з представників од усіх полків і обрала гетьманом бувшого військового писаря Івана Виговського, що, як і вся старшина, мав непохитну думку не тільки обстоювати, а навіть поширювати автономію України, доводячи її до повної незалежности од сусідів.

На Запорожжі обрання гетьмана не в Січі, як завжди раніше бувало, а на Україні, і навіть без участи Війська Запорожського, дуже не подобалося, і кошовий отаман Гомон листом до Виговського од Війська Запорожського опротестував такий порядок обрання гетьмана, хоч і додав, що за ради спокою рідного краю Запорожське Військо не буде домагатися скасування обрання його гетьманом. Не подобалося таке обрання й простому козацтву, що, як і запорожці, не було покликано на раду.

У ті часи на Україні починалася ворожнеча посполитого люду та простого козацтва до своєї старшини. Та ворожнеча повставала з того, що старшина забірала собі у власність грунти, річки, млини й таке инше, намагаючись разом з тим підгорнути під себе селянство так само, як робили десять літ до того польські пани. Через те Виговський, що був обратий гетьманом самою старшиною, став зразу немилий всьому простому українському людові.

Над осінь року 1657 на Україну прийшло російське військо і росташувалося у Києві та по ріжних городах лівобережної України. Це дуже не подобалося Виговському і всій козацькій старшині тим більше, що ніхто під той час на Україну не нападав. Маючи надію згодою з Польщою забезпечити Україні ширшу автономію, Виговський роспочав з приводу сього зносини з польським урядом. Але проти таких заходів гетьмана повстало Запорожське Військо, бо, памьятаючи великі польські кривди й зради, воно не хотіло й чути ні про які з Польщою умови. До запорожців прилучився й полтавський полковник Пушкарь і, пославши на Виговського доноса царю, сам з своїм полком та одним полком запорожців вийшов за межі свого полка[1]), щоб напасти на Виговського.

Щоб зміцнити своє становище, Виговський на початку лютого 1658 року, у присутности царського посланця, скликав у Переяславі раду вже

---

[1]) Полки українських городових козаків мали всякий свої межі, у яких і жили козаки полка своїми господарствами. По теперішньому це були б повіти з осередком у полковому місті. Полковник був не тільки начальник військовий, але й горожанський.

з участью всіх козаків і черні, опріч Полтавського полка й запорожців, що вже ставилися до нього зовсім вороже. На тій раді він знову таки був обратий гетьманом, та тільки після обрання за те, щоб дістати царське затвердження, він змушений був згодитись на присилку у де-які українські городи російських воєвод.

Незадоволений обмеженням гетьманських прав Виговський прискорив свою змову з Польшою, а сам пішов з військом на Пушкаря. Боі між козаками Виговського й Пушкаря тяглися з 18 мая аж до 7 іюня. Побивали то ті, то другі, але врешті запорожці з своїм полковником Барабашем покинули Пушкаря, і той був побитий і навіть сам загинув в бойовищі.

Скоро після того, 6 вересня 1658 року, у Гадячі були підписані умови згоди Виговського з Польшою, по якій з воєводств Київського, Чернигівського та Брацлавського складалося «Велике Князівство Руське» з своїм військом, судом та православною вірою; керувати ж тим князівством мав обраний всіма станами гетьман.

Запорожці, хоч і дістали од Виговського повідомлення про ту умову, та не хотіли й чути ні про які умови з поляками, бо вже зневірилися у іхніх обіцянках.

Іван Сірко. У той час великий вплив на запорожців мав полковник Війська Запорожського Іван Сірко. Родом він був з села Мерефи, Слобідської України, і хоч не мав ніякої освіти, та зате уславився поміж товариством надзвичайним войовничим хистом, певним лицарством і завзятим обстоюванням козацької волі та стародавніх запорожських звичаїв.

Прямуючи стежкою Богдана Хмельницького, Сірко завжди обстоював за протекторат над Україною російського царя, але при умові забезпечення повного самоврядування України, і у ті часи, коли російський уряд порушав Переяславську умову з Богданом Хмельницьким, він завжди виступав з одвертими протестами проти таких заходів, і ті протести доходили навіть до оружної боротьби. Запеклий ворог бусурманів, Сірко все своє життя воював з ними і ставав ворогом всіх тих українських гетьманів, котрі шукали спілки з татарами або турками. Разом з тим він вороже ставився й до Польши, памьятаючи нечуванні вчинки Потоцького й Чарнецького.

Ставши року 1659 кошовим отаманом Війська Запорожського, Сірко оружно виступив проти Виговського, бо спілка гетьмана з королем, на думку кошового, повинна була знову затягти Україну у польське ярмо. Через такі погляди запорожці разом з полковником Пушкарем счинили перший розбрат і колотнечу на Україні, що з часом привела ії до повної

руїни. Скоро після смерти Пушкаря запорожці вийшли з Січі і, прилучившись до російського війська князя Ромодановського, допомагали йому руйнувати українські городи Ромни, Пирятин, Чернуху, Горошин та инші, що обстоювали за Виговського. Проте з де-яких причин вони скоро схаменулися і пішли од Ромодановського на Січ.

На початку року 1659 російське військо обложило у Конотопі полковника Гуляницького, прихильника Виговського. Почувши про це, Виговський, як спільник короля, покликав собі на поміч татар, напав з козаками й татарами на російське військо і так його погромив, що навіть воєводів, привідців війська, побрав у бранці і віддав татарам у неволю.

Проте, не вважаючи на блискучу перемогу Виговського, українські козаки, побачивши поруч свого гетьмана поляків та татар, одсахнулися од нього і почали не слухатись, кажучи, що Виговський знову продав Україну ляхам. Одночасно з тим сила Виговського зменшилася од того, що Сірко з запорожцями саме під той час напав на Крим і тим примусив татар покинути Виговського та поспішати до своїх кочевищ.

Повернувшись з походу на Крим, Сірко пішов з запорожцями у Київ, щоб там сполучитись з російським військом, що воювало Виговського. Гетьман, довідавшись про те, послав навперейми йому полковника Тимоша, та Сірко так того Тимоша погромив, що він ледве з душею зратувався.

Як тільки запорожці з Сірком зьявилися на правобережній Україні, рух проти Виговського перекинувся й туди, і Сірко, скористувавшись з того, поєднався въ Умані з полковником Ханенком, тай оголосив Виговського зрадником, а на гетьманство підмовив козаків обрати того, кого українська старшина хотіла ще до смерти Богдана Хмельницького, а саме сина його Юраська.

Сірко настановляє гетьманом Юраська Хмельниченка. З Умані разом з усіма козаками, що піднялися проти Виговського, Сірко почав наступати на нього, і на початку вересня 1659 обидва козацькі війська зблизилися біля села Германівки. Тут Виговського покинули останні козаки, що ще були при ньому, і він лишився з самими поляками та найманим військом. Зрозумівши, що справа його загинула, Виговський не схотів далі проливати марно козацьку кров, а сам одіслав клейноди Хмельниченку і зрікся гетьманства.

Ставши гетьманом, Юрась Хмельниченко під впливом Сірка послав полковника Петра Дорошенка сказати начальнику російського війська на Україні Трубецькому, що вся Україна хоче бути під протекцією царя, тільки з умовою, щоб по українських городах не було російських воєвод ніде, опріч Києва. Таким чином треба сказати, що нове сполучення України з Польшою після смерти Богдана Хмельницького розбили виключно запорожці з своїм жвавим кошовим отаманом Сірком.

Князь Трубецький, замість одповіді Хмельницькому на його умови нового прилучення України до російськоі держави, закликав його разом з козацькою старшиною у Переяслів, де стояло російське військо, з тим, щоб скликати там раду і обібрати гетьмана наново. Обрато було знову таки Хмельницького, але йому довелося згодитись на те, щоб воєводам російським, опріч Києва, бути ще в Переяславі, Ніжині, Чернигові, Брацлаві та Умані.

Умова Хмельниченка з російським урядом викликала нову війну між Польшою й Росією. Король польський Ян Казимир увійшов у спілку з Кримським ханом і вийшов з великим військом на Білу Русь, татари ж наскочили на правобережну Україну і, захопивши більш 20000 ясиру, погнали його у Крим. Не вспівши заступити татарам шлях, запорожці під приводом Сірка вистежили іх, коли ті перевозилися через Дніпр біля устя річки Самарі, і на піскуватих кучугурах Кінського острову року 1660, біля теперішнього села Ігрені, вирізали велику кількість татар і визволили майже всіх українських невольників.

Зразу ж після того запорожці самі пішли на татарські землі. Половина запорожського війська, під приводом Брюховецького, ходила на Аслам город, котрий турки за останні роки вспіли поновити, добула його й зруйнувала; друга ж половина з Сірком ходила під Очаків і, поруйнувавши його околиці, побрала чимало бранців.

Року 1661, воюючи Польшу, на правобережну Україну прийшло російське військо під приводом Шереметьева. Проминувши Київшину, Шереметьєв пішов на Любар, сподіваючись собі на поміч гетьмана Юраська Хмельниченка з козацьким військом. Проте козацька старшина, незадоволена останніми переяслівськими умовами, не поспішалася на поміч Шереметьеву і не допустила Хмельниченка до сполучення з ним. Поляки разом з татарами тим часом напали на російське військо і, погромивши його, обложили біля Чудінова з усіх боків.

Лютуючи на Хмельницького, Шереметьєв відкупився од полону тим, що видав татарам у неволю всі виділи козацького війська, які були при ньому, хоч ті нічого й не знали про події у козацькому війську. Такий вчинок Шереметьева дуже обурив козацьку старшину і всіх козаків, що були у військові Хмельниченка, і коли поляки й татари почали наступати на козацький табір—не схотіли битись з далеко сильніщим ворогом і піддалися полякам на гадяцьких умовах з де-якими обмеженнями.

Запорожці під час цих подій були з Сірком на устях Бугу, підстерегаючи там татар, і участи у війні з поляками не брали. Проте згода Юраська Хмельниченка з поляками викликала між запорожцями велике обуріння, бо вони не хотіли й чути про польську зверхність. Військо запорожське бажало бачити Україну вільною і ні од кого незалежною, і під

впливом запорожців по всій Україні того ж року почалася колотнеча. На правобережну Україну, на підставі умови з Хмельниченком, почали вертатись польські пани, одбіраючи од селян свої маєтности та підвертаючи під себе поспільство; народ же не хотів знову лізти у польське ярмо і проганяв поляків, побиваючи іх, де міг. На лівобережній же Україні казаки, незадоволені з російських воювод, намагались позбутись іх. На обох берегах Дніпра поспільство поривалося до волі, добутої річками прилитої крови, та тільки і там і там обставини не сприяли тому.

Юрась Хмельниченко не зміг розібратися серед такого замішання. Не з його хистом було вирвати Україну з скрутного становища, і на прикінці року 1662 він зрікся гетьманства і, передавши, за згодою невеликої кількости зібраної ім козацькоі старшини, військові клейноди зятю своєму, полковнику Тетері, сам пішов у ченці.

Полковники лівобережної України Сомко й Золотаренко, що не брали участи у обранні Тетері гетьманом, не хотіли визнавати його старшим і почали домагатися гетьманськоі булави всяк для себе. Та тільки ні той ні инший не мали у своіх домаганнях ніякої підпори у меншому козацтві та простому людові, бо, як і вся того часу козацька старшина, вони, користуючись з своеі влади, кривдили люд і забірали собі грунти, млини і таке инше, тоб то, як казали запорожці, «запаніли».

Запорожці настановляють гетьманом Брюховецького. Військо Запорожське теж не визнавало Тетерю гетьманом, бо не згодно було на польську зверхність. Разом з тим війську, що завжди обстоювало за рівність всього люду, дуже не до вподоби було й нарождення на Україні свого власного панства. Запорожці однаково неприхильно ставилися й до Сомка й до Золоторенка, а до того, на підставі давніх запорожських звичаів, вони домагалися, щоб гетьмани обіралися на Січі а не на волості.

У той час чималий вплив на запорожців мав бувший джура Богдана Хмельницького Іван Брюховецький. Маючи, певно, ще од Богдана Хмельницького чималі гроші, він часто підмогоричував по січових шинках запорожську голоту, вмів вдавати з себе заступника й оборонця простих козаків перед січовою старшиною і став такий милий всій запорожській черні, що року 1662 його обрано було кошовим отаманом. І от, коли Юрась Хмельниченко зрікся гетьманства, запорожці рішили настановити гетьманом свого кошового отамана Брюховецького. Щоб вірніше того досягти, Кіш на початку року 1663 вислав на Україну Брюховецького з цілим полком запорожського товариства, яке й агітувало між простим людом на його користь. Поспільство українське давно мріяло про такого гетьмана, щоб дбав про нього, а не виключно про себе та старшину козацьку—воно радо

приєдналося до запорожців і навіть склало про такого гетьмана, якого уявляло собі у мріях, чудову думу про Ганжу Андибера:

Гей гуляв, гуляв бідний козак-нетяга сім год і чотирі,
Та потеряв з-під себе три коні вороні.
На дванадцятий год повертає,—
Козак-нетяга до города Черкас прибуває.
На козаку, бідному нетязі,
Три сіромьязі,
Опанчина рогозовая,
Поясина хмельовая.
На козаку, бідному нетязі, сапьянці—
Видно пьяти й пальці.
Де ступить—босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязі шапка-бірка—
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці Біг має,
Вона дощем покрита,
А вітром, на славу козацьку підбита.
Іще ж то козак, бідний нетяга,
до города Черкас прибуває,
Насті Горової, кабашниці степової, шукає-питає.
Скоро козак-нетяга Насті Горової,
кабашниці степової, допитався,
Зараз у світлицю вбрався.
Там пили три ляхи [1]),
Дуки-сріблянники:
Первий пив Гаврило Девгополенко Переяславський,
Другий пив Вйтенко Ніженський,
Третій пив Золотаренко Чернигівський.
От вони пили-підпивали,
З козака-нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:
„Гей, шинкарко Горовая,
„Насте молодая!
„Добре ти дбай—
„Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай,
„Сього козака, пресучого сина,
у потилицю з хати випихай;
Бо дѣсь він по винницях, по броварнях валявся,
„Опалився, ошарпався, обідрався,
„До нас прийшов добувати,
„А в иншу корчму буде нести пропивати".
Тоді шинкарка Горовая,
Настя, кабашниця степовая,
Козака-нетягу за чуб брала,
В потилицю з хати вибивала.
То козак-нетяга добре дбає,
Козацькими пьятами опинає.
Поти пьявся,
Поки до порога добрався.
Козацькими пьятами за поріг зачіпає,
А козацькими руками за одвірки хапає,
Під мисник голову свою козацьку молодецьку ховає.
Тоді два ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали
З його насміхали,
А третій, Гаврило Довгополенко Переяславський, був обашний:
Із кармана людську денежку виймав,
Насті кабашній до рук добре оддавав,
А ще стиха словами промовляв:
„Гей, каже, ти, шинкарко молода, ти, Насте кабашна!
„Ти, каже, до сих бідних козаків-не яг хоч злая, да й обашна:
„Коли б ти добре дбала,
„Сю денежку до рук приймала,
„До погреба одходила,
„Хоч нороцового пива уточила,
„Сьому козаку, бідному нетязі, на похмілля живіт його козацький скрепила".
Тоді Настя Горовая,
Шинкарка степовая,

[1]) У цій думі полковників козацьких: Довгополенка, Золотаренка й Сомка (Вйтенко) народ зве ляхами, що показує, наскільки козацька старшина була тоді чужою своєму народові.

Сама в льох не ходила
Да наймичку посилала:
„Гей, дівко, наймичко!
„Добре ти вчини,
„Кінву-чвертівку в руки вхопи
„Та в льох убіжи,
„Та вісім бочок мини,
„А з девьятої поганого пива наточи.
„Як маєм ми його свиням виливати.
„То будем ми його на таких нетяг роздавати".
Тоді дівка наймичка у льох убігала,
Та девьять бочок минала,
Та з десятої пьяного чола меду наточила
Та в світлицю вхождає,
Свій ніс геть од кінви одвертає.
Буцім то те пиво вопяє.
Як подали козаку в руки ту кінву,
То він став біля печи
Та й почав підпивати пивце трече.
Взяв, раз покоштував, удруге напився.
А втретє, як узяв ту кінву за ухо,
То зробив у тій конівці сухо.
Як став козацьку хміль голову розбірати,
Став козак конівкою по мосту добре погрімати.
Стали в дуків-сріблянців із стола чарки й пляшки скакати.
І стала шинкарська груба на десять штук скрізь по хаті літати.
Не стали тоді ляхи, дуки-сріблянники за сажею світу Божого видати.
Тоді ті ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали.
Словами промовляли:
„Десь сей козак-нетяга ніде не бував,
„Добрих горілок не пивав,
„Що його й погане пиво опьянило".
Як став козак-нетяга тее зачувати.
Став на ляхів грізно гукати:
„Гей ви, ляхове,
„Вразьки синове!
„Ік порогу посувайтесь,
„Мені, козаку-нетязі, на покуті місце попускайте!
„Посувайтесь тісно,
„Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти!"
Тоді ляхи, дуки-сріблянники, добре дбали.
Дальше ік порогу посували,
Козаку-нетязі більше місця на покуті попускали.
Тоді козак-нетяга на покуті сідає,
Із-під поли позлотистий недолимок виньмає,
Шинкарці молодій за цебер меду застановляє.
Тоді ті ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали
Словами промовляли:
„Гей, шинкарко Горовая,
„Насте молодая,
„Кабашпице степовая!
„Нехай сей козак бідний нетяга, не мається в тебе сеї заставщини викупляти
„Нам дукам-сріблянникам нехай не зарікається воли поганяти.
„А тобі, Насті кабашниці, груб топити"
Оттоді то козак, бідний нетяга, як став сіі слова зачувати.
Так він став чересок виньмати.
Став шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь стіл червінцями устилати.
Тоді дуки-сріблянники, як стали в його червінці зоглядати.
Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою,
Тоді й шинкарка Горовая,
Настя молодая,
Істиха словами промовляє:
„Ей, козаче, каже, козаче!
„Чи снідав ти сьогодні чи обідав?
„Ходім зо мною до кімнати,
„Сядем ми з тобою поснідаєм,
„Ли пообідаєм".
Тоді то козак, бідний нетяга, по кабаку похождає
Кватирку одчиняє,

На бистрині ріки поглядає,
Кличе, добре покликає:
„Ой ріки, каже, ріки низовії,
„Помошниці Дніпровії!
„Тепер або мене зодягайте,
„Або до себе приймайте!“
Оттоді один козак іде,
Шати дорогії несе,
На його козацькі плечі надіває,
Другий козак іде,
Жовті сапьянці несе,
На його козацькі ноги надіває;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку голову надіває:
Тоді дуки-сірібляники стиха словами промовляли:
„Гей не єсть же се, братці, козак бідний нетяга,
„А єсть се Хвесько Кганжа Андибер,
„Гетьман Запорожський!..
„Присунься ти до нас, кажуть, ближче,
„Поклонимось тобі нижче,
„Будем радиться, чи гаразд-добре на славній Україні проживати“.
Тоді стали його вітати медом шкляпкою
І горілки чаркою.
То він теє од дуків-сірібляників приймав,
Сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
„Ей шати, мої шати! пийте-гуляйте:
„Не мене шанують, бо вас поважають.
„Як я вас на собі не мав,
„То й чести од дуків-сірібляників не знав“.
Тоді то Хвесько Кганжа Андибер, гетьман Запорожський, стиха словами промовляє:
„Гей козаки, каже, діти, друзімо одці!
„Прошу я вас, добре дбайте,
„Сих дуків-сірібляників за лоб,
наче волів, із-за стола вивождайте,
„Перед вікнами покладайте,
„У три березини потягайте,
„Щоб вони мене споминали,
„Мене до віку памьятали!“
Тільки Гаврила Довгополенка Переяславського за те улюбив,
Край себе садовив,
Що він йому за свою денежку пива купив.
Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці, добре дбали,
Сих дуків-сірібляників за ліб брали,
Із-за стола, наче волів, вивождали,
Перед вікнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:
„Гей, дуки, кажуть, ви, дуки!
„За вами всі луги й луки,—
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!“

У червні року 1663 біля Ніжина одбулася велика рада з участю простого козацтва й запорожців і на тій раді гетьманом України було обрато Брюховецького, при чому запорожці разом з чернью счинили погром козацькоі старшини й взагалі панства. Сомка ж, що віддався під оборону російського посланця, було стято.

Тим часом Іван Сірко, обратий після Брюховецького знову кошовим отаманом, серед літа року 1663, памьятаючи одвічну мету козацтва—боротьбу з бусурманами, вирядив частину війська запорожського байдаками на Чорне Море. Запорожці виплили поуз Очаків на Дунайські гирла і добре пошарпали придунайські городи, та тільки, коли поверталися до дому, ім трапилася пригода. У лимані вони потрапили на турецьку фльоту і билися з нею аж три дні, та, не маючи сили перемогти турків, змушені

були покидати у море всю свою здобич і ратуватися на берег. Потопивши біля Дніпрових гирл свої байдаки, запорожці, одбиваючись од татар, пішки прибули 21 вересня на Січ.

У той час на Січі вже була російська залога з боярином Косоговим на чолі. Послана вона була на Запорожжя російським урядом весною того ж 1663 року почасти для того, щоб помагати запорожцям у боротьбі з татарами, почасти ж, щоб стежити за роспорядками Війська і тримати його у покорі й вірности. Сірко рішив скористуватись російською залогою і, щоб оддячити бусурманам за невдалий похід на море, вирушив у осени того ж року разом з Косоговим походом на Перекоп.

Все Перекопське межиморря Сірко застав перекопаним од Чорного до Азовського моря глибокими рівчаками. Та це не спинило завзятого козацького ватажка—він перейшов за той рівчак біля Чорного моря, вдарив на город Перекоп ззаду, добув і поруйнував більшу його половину, одбився од Нурредина султана, що наспів своїм на поміч, і 16 октября повернувся на Січ.

Боротьба запорожського кошового Сірка з гетьманом Тетерею й Чарнецьким. Скоро після того на Січ прибули посланці гетьмана Тетері з листами, у котрих гетьман умовляв запорожців згадати, що зверхником козацьким з дідів-прадідів був король польський і що тільки при боці Польши Україна може зберегти свої права й звичаі. Коли на козацькій раді у Січі вичитувалися ті листи, то голоси запорожців поділилися: чималі купи козаків ставали на бік короля, а все-таки велика більшість запорожців ще не забула польської неправди та вчинків Чарнецького і не хотіла й слухати про польську зверхність. Скінчилося на тому, що рада ухвалила лишитися під протекцією царя, і Сірко одіслав листи Тетері Брюховецькому.

З початком року 1664 король польський Ян Казимир вийшов на лівобережну Україну з військом, щоб одібрати її збройною рукою од російського царя. Діставши про те звістку, кошовий отаман Сірко послав частину запорожців з полковником Чугуєм на поміч Брюховецькому, сам же з останнім військом пішов за Буг, щоб не дати татарам вийти полякам на поміч. Біля Бендер запорожці поруйнували й пошарпали чимало татарських сел, а потім пішли виганяти поляків та жидів з українських міст і визволили од польських залог Брацлав, Кальник, Могильов, Рашків, Умань, Смілу й инші городи південної України.

На лівобережній Україні тим часом царське військо та лівобережні козацькі полки з Брюховецьким погромили польського короля й загнали його за Десну. Після тієї перемоги Брюховецький перейшов на правий бік Дніпра і хотів атакувати Чигирин, та тут до Чигирину, на поміч Тетері, наспів запеклий ворог українського люду Степан Чарнецький з польським

військом та кількома тисячами татар і погромив Брюховецького так, що той мусив одходити до Черкас.

На поміч Брюховецькому саме під той час поспішався Сірко з запорожцями, та спізнився, і Чарнецький, одігнавши од Чигирина Брюховецького, пішов Сіркові назустріч. Біля городу Бужину, що вище Крилова, счинився між запорожцями й поляками кривавий бій: запорожці не подужали погромити значну силу війська Чарнецького й Тетері, а проте пробилися поуз вороже військо і пішли по-над Дніпром до Черкас, щоб сполучитись з Брюховецьким; Чарнецький же, слідкуючи за ними побував у батьківщині Богдана Хмельницького Суботові, спалив те місто і, викопавши з домовини кістяки гетьмана Богдана та сина його Теміша, спалив іх, а попіл розвіяв по повітрю. Ця ганебна для поляків подія сталася на Великодні свята 1664 року.

Становище правобережної України, що далі, ставало більше тяжким: російська держава намагалася вернути ії під свою владу, Польща—під свою, і обидві руйнували й палили по Україні городи й села, де засідали ворожі залоги. До того Польща, не покладаючи великої надії на власне військо, закликала собі на поміч татар і, замість грошової плати за іхню службу, дозволяла своім спільникам забірати ввесь непокірливий ій люд у неволю.

Чарнецький, гонячи з татарами й поляками за Сірком, обложив його у Черкасах, та не зміг добути і одійшов геть; почувши ж, що Сірко з запорожцями перейшов у Смілу, обступив Смілу з великою силою і почав ії добувати. Сірко кільки раз одгромив поляків, а потім вийшов потайно з частиною запорожців у Капустяну долину, де був татарський табір, і так погромив татар, що ті навіть покинули йому ввесь свій скарб і обоз.

Після того Сірко з запорожцями ще кільки місяців крутився по всій Україні, вишукуючи татарські загони та побиваючи іх. Найбільш славні для запорожців та Сірка битви з татарами були під Городищем, за 25 верст од Корсуня, та недалеко Умані, де Сірко у пень погромив польських спільників. Поєднавшись після того з кількома правобережними полковниками, що під впливом Війська Запорожського відкинулися од Тетері, Сірко пішов на Чарнецького, що стояв з польським військом у Корсуні, маючи на думці оддячити йому за ганебний вчинок з прахом Богдана Хмельницького; та Чарнецький не наважився счепитись з Сірком і з усім польським військом одійшов до Брацлаву.

Розчарування Запорожців у Брюховецькому. У місяці августі почалося зневірря й розчарування запорожців у своєму ставленику Брюховецькому. До Запорожців дійшли звістки, що Брюховецький листується з кримським ханом про згоду, і це дуже не подобалося січовикам і кошовому іхньому Сірку. Брюховецький зражував ідеї боротьби з бусур-

манами, а через те, ставав запорожцям не милим, так що на вимоги російського уряду, щоб Сірко прилучився з запорожцями до Брюховецького, Сірко написав самому царю, що більш не йме віри Брюховецькому, а через те й не хоче прилучатись до нього. Невважаючи навіть на повідомлення од царя про те, що Брюховецький листується з кримським ханом з відому царя, запорожці не схотіли воювати надалі на боці Брюховецького і разом з Сірком повернулися на Січ.

Ще дужче розчарувалися запорожці, коли довідалися, що іхній ставленик ще гірше, ніж попередні гетьмани, забірає собі у власність грунти, скарби й маєтки і так само підвертає під себе у неволю селян, як підвертали колись польські пани. Нарешті року 1665 до Січі прийшла неймовірна з погляду запорожців звістка про те, що Брюховецький поіхав у Москву, одружився там з московською бояришнею, княжною Довгорукою, і навіть сам був зроблений од царя боярином. Врешті на Січі стало відомо, що Брюховецький під час перебування у Москві подав цареві прохання, неначе б то од всієї української старшини й козаків, про те, щоб по всіх українських городах і навіть на Запорожжі, у Кодаку та в Січі, були російські воєводи і щоб всяке мито з українських людей і городів збіралося воєводами до російської казни.

Не вспіли добігти до Січі такі чутки, як на Запорожжя, справді, прибув боярин Хитрово, а другий боярин іхав до Кодаку. Кошовим отаманом Війська Запорожського на той час був Шкура. Коли приіхав на Січ Хитрово, він замішався й не знав, на яку ступити. Козаків запорожських всі ці чутки дуже обурили і, зібравшись на раду, вони скинули Шкуру з отаманства, проголосили Брюховецького зрадником рідного краю, у Кодак же послали полк війська.

Запорожці признають гетьманом Дорошенка. Під той саме час обратий на Покрову року 1665 гетьманом правобережної України Петро Дорошенко звернувся до запорожського коша з проханням признати його гетьманом і обернути до нього свою ласку й приязнь, як колись до «славно-покійного Богдана Хмельницького».

Петро Дорошенко був онуком гетьмана Війська Запорожського Михайла Дорошенка, згадки про котрого, як про доброго козака й правдивого лицаря, ще живі були поміж запорожцями. Ввесь рід Дорошенків був з Чигирина і добре відомий всім козакам, сам же Петро Дорошенко під час гетьманування Богдана Хмельницького й Виговського зажив собі поміж козаками доброї слави, а за войовничий хист та розум був Богданом призначений Прилуцьким, а далі Черкаським полковником; за гетьманування ж Тетері був при ньому генеральним осавулом. По своїм поглядам та думкам Петро Дорошенко був правдивим запорожським лицарем. Він один з-поміж козацької старшини після Богдана Хмельниць-

кого ще не впав у себелюбство, бажав зберегти автономні права України і за щастя рідного краю радий був зріктися своєї особистої долі. Од часів великого повстання за 17 років Дорошенко упевнився у тому, що з Польшою більше не може бути згоди, бо українці й поляки на смерть зненавидили один одного. Московські звичаї й московські люде здавалися Дорошенкові ще більш чужими, ніж лольські; домагання ж російського уряду, щоб по всіх городах України були воюводи, вже й зовсім йому не подобалися. Разом з тим Дорошенко знав, що під турецькою зверхністю Молдава й Волохи мають самоврядування, держать своє власне військо, суд, казну, звичаї й віру. Все це привело його до думки, начеб то єдиний засіб для України вдержати свої права, це—оддатись під протекцію турецького султана.

Гетьман Петро Дорошенко.

Поки що це були тільки думки Дорошенка. Запорожці про ті думки нічого не відали, знаючи ж Петра, як доброго козака і щирого товариша, поставилися до його гетьманування прихильно, посилали йому у листі бажання всього доброго і вимагали тільки одного, щоб він не ставав до спілки з Польшою.

Побачивши, яке обуріння викликала на Запорожжі присилка воювод, російський уряд скоро забрав їх назад до Москви, та те вже не помогло—запорожці на початку року 1665 примусили Косогова, що стояв з військом у Січі, вийти в Запорожжя.

На початку року 1667 Україну, як громом, вдарила звістка про те, що у Андрусові російський уряд підписав з Польшою згоду про те, що вся правобережна Україна має вернутися під Польщу, лівобережна лишається цареві, запорожці ж повинні служити і цареві й королю.

Поділ України дуже збентежив всю українську людність, і найскоріше те обуріння вибухнуло на Запорбжжі. Запорожці зараз же почали перемовлятись з Дорошенком, а 26 мая 1667 року біля Січі вони утопили у Дніпрі ціле царське посольство, що їхало через Січ до кримського хана з боярином Ладижинським, а кошовий на той час отаман Остап Васютенко ще й послав гетьману Брюховецькому листа, дорікаючи, що то він, гетьман, своїми вчинками призвів до загибелі московського посла.

Цей лист запорожського товариства[1]) зробив на Брюховецького велике враження, і в його голові вперше встало питання, чи вдержиться він на гетьманстві проти волі Запорожжя і чи не розумніше б йому одсахнутися од панства та всього чужого й обіпертись на рідний люд та Військо Запорожське. Проте на цей раз він став на тому, що листа запорожців послав царю з проханням прислати йому як найбільше війська, щоб обороняти його од своєї, української, черні та од запорожців.

Протягом року 1667 почали яскравіше виявлятися заміри Дорошенка що до єднання з бусурманським світом. Обороняючи Україну од поляків, що після Андрусівської умови насунули на Поділля, Побужжя й усю Україну, Дорошенко над осінь того року викликав собі на поміч проти поляків татар і, прилучивши до себе орду Калги-Шерин-Гирея, пішов на Поділля і напав на коронного польського гетьмана Яна Собєського і, погромивши поляків біля Підгайців, загнав Собєського у місто і почав там його облягати.

Славний похід запорожців на Крим. Тим часом Військо Запорожське, не вгадуючи дальніших замірів Дорошенка і памьятаючи зрадливі вчинки татар за останні 15 років, починаючи з Берестечка, скористувалося з того, що орда була на Україні, і пішло походом на Крим. Під приводом кошового отамана Івана Рога та полковника Сірка запорожці несподіваним нападом добули й спалили Перекоп, а далі, поділивши військо надвоє, кинулися шляхами— Ріг на Бахчисарай, а Іван Сірко на Кафу. Обидва виділи запорожського війська без жалю вирізували й випалювали татарські улуси й городи, забірали скарби, заганяли худобу і так налякали кримського хана, що він покинув своє царство, сів на корабель і втік за море. Похазяйнувавши у Криму, як хотіли, визволивши з неволі кільки тисяч земляків та обтяжившись здобиччю, запорожці щасливо повернулися на Січ.

Запорожці під приводом Сірка та Івана Рога добувають Перекоп. (Мал. Степенка).

[1]) Див. „Історія запор. козак." Д. Яворницького, т. II, стор. 387.

Вчинок запорожців розбив мрії Дорошенка. Татари, що були при ньому, почувши про події у Криму, захвилювалися, покинули Дорошенка, і він як найскоріше мусив замиритись з Собєським.

На лівобережній Україні ввесь 1667 рік зростало замішання й обуріння на Брюховецького. З Запорожжя воно хутко поширялося по Україні і на початку року 1668 набуло на Гетьманщині такої сили, що Брюховецький зрозумів неможливість дальнішої боротьби з своїми земляками і, щоб вдержати у своїх руках булаву, змушений був піти проти воєводів і взагалі проти російської зверхности. Про свої заміри Брюховецький сповістив запорожців і гетьмана правобережної України Дорошенка, сам же у січні 1668 року зібрав у Гадячі раду і одверто проголосив себе оборонцем прав України.

Тільки Брюховецький вже спізнився привертати на свій бік козаків. Всі його вже ненавидили, і в той же саме час на правобережній Україні, у Чигирині, була рада з правобережних полків та запорожців, зібрана Дорошенком, і на тій раді було вирішено зъєднати обидві половини України під рукою Дорошенка.

На початку лютого запорожці вийшли на Гетьманщину і підняли там повстання, котре скоро перекинулося й на Слобожанщину, де повстання підняв Іван Сірко; спочатку у Змієві, пізніше ж під Харьковом та Полтавою.

Російський уряд ще мав надію прихилити запорожців на свій бік і послав, було, на Січ царську грамату, жалування й подарунки, та було вже невчасно: коли по весні на Україну вийшло російське військо під приводом боярина Ромодановського, то назустріч йому з-за Дніпра вийшов з козаками й татарами Дорошенко і посунувся на Полтавщину, щоб там сполучитись з лівобережними полками.

Дорошенко, знаючи, що козаки ненавидили Брюховецького, наблизившись 7 іюня до табору лівобережного гетьмана, що стояв біля Сербиної могили, недалеко Диканьки, послав йому сказати, щоб той своєю волею склав булаву і прислав йому військові клейноди. Брюховецький ніяк того не сподівався і хотів, було, змагатися, та на нього накинулися всі, ім покривджені, і приволокли до Дорошенка.

Побачивши перед очима Брюховецького, Дорошенко звелів прикувати лівобережного гетьмана до ґармати, поки військова рада судитиме його за те, що зламав військові звичаї і став боярином. Та віддаючи той наказ серед галасу козаків, Дорошенко махнув рукою, ті ж козаки, що привели Брюховецького, зрозуміли це так, що то Дорошенко подав гасло, аби кінчали з Брюховецьким, і забили його на смерть.

Чи щиро чи не щиро, а Дорошенко вдав з себе, що дуже жалкує за смерть Брюховецького і звелів тіло його з пошаною одвезти у Гадяч і

урочисто поховати під церквою, збудованою небіжчиком Після того, проголосивши себе гетьманом України обох сторін Дніпра, Дорошенко пішов з своїм військом назустріч Ромодановському, та той не наважився стати з козаками до бою і вийшов за межи України.

Хоч таким чином розідрана Андрусівською умовою Україна сполучилася, і справи для Дорошенка склалися дуже щасливо, та те було дуже не на довго. Під час походу на Ромодановського Дорошенко почув, що йому зрадила дружина, і, засумувавши з тієї звістки, покинув військо і подався в Чигирин.

Розбрат між запорожцями. Тим часом нагла смерть Брюховецького, яку запорожці клали на душу Дорошенка, викликала на Січі проти останнього незадоволення. Брюховецький був ставлеником запорожців, і хоч у свій час був проголошений на Січі зрадником, та все-таки кара на нього без військового суду була образою Війську Запорожському і багатьох запорожців одвернула од Дорошенка. Під впливом військового писаря Суховієнка, на прізвище Вдовиченка, на Січі почали гомоніти, що Дорошенко добув булаву неправдиво і що обрання гетьманів, як і зпокон-віку бувало, повинно одбуватися на Січі, а не у городах України. Підмоґоричена Суховієнком січова голота скликала раду і проголосила Суховієнка гетьманом.

Обрання гетьмана на Україні.

Щоб надати собі більшої ваги, Суховієнко, після обрання на гетьманство, звернувся до кримського хана через посланців, щоб признав його гетьманом. Ханові була люба така покірливість запорожців і він послав Дорошенкові наказ, щоб корився Суховієнкові і йшов разом з ним вибивати російських людей з України. Дорошенко, ображений таким наказом хана, зовсім не пішов за Дніпр, а боярин Ромодановський, скористувавшись з того, так утиснув російським військом наказного гетьмана, Чернигівського

полковника Демка Многогрішного, що той, не маючи од Дорошенка помочі, мусив піддатись Росії з усією лівобережною Україною.

Суховієнко не справдив надій запорожців, як не справдив їх раніше Брюховецький. Замість того, щоб іти проти війська Ромодановського, він разом з татарами почав воювати своїх братів, аби тільки одняти булаву од Дорошенка.

Таким чином Дорошенка почали тиснути одночасно: поляки, росіяне, татари й запорожці, хоч у спільці були тільки двоє останніх. Не бачучи собі ні звідки поратунку, Дорошенко по весні 1669 року скликав на річці Росаві велику козацьку раду і там умовив козаків піддатись під протекцію султана з умовою, щоб Україна була обьеднана і вільно сама порядкувала своїми справами по своїм звичаям; за поміч же султана проти ворогів тільки платила йому данину, як платила данину Молдава. Султан через свого посланця згожувався прийняти Україну на таких умовах, але вимагав ще, щоб Дорошенко пустив у Чигирин та Кодак по 1.000 яничарів. На таку вимогу Дорошенко згоди не дав, і через те умова Дорошенка з султаном не була підписана, а лишилася тільки на розмовах.

Війна Суховієнка з Дорошенком протяглася недовго, бо його підрізав полковник Іван Сірко. Запорожці Суховієнка, побачивши, що їм доводиться разом з татарами бити на своїх братів, скоро почали покидати свого ватажка, а запеклий ворог татар, Сірко, скористувавшись з цього, зібрав до себе все запорожське товариство, неприхильне до Суховієнка, пішов Дорошенкові на поміч і під містечком Ольхівцями так погромив татар та Суховія, що останній зратувався ледве з кількома товаришами, татар же там полягло аж 4.000 душ.

На прикінці року 1669, поки Сірко з запорожцями був ще на Україні, Суховієнко знову поєднався з де-котрими ордами татар, прийшов через Чорний Ліс під Чигирин і хотів його добувати, спільник же його—кримський хан, хотів скористуватись з того, що Січ лишалася майже порожньою, і послав 1000 татар, щоб зруйнувати Січ. Проте, хоч на Січі під той час запорожців було обмаль, та кошовий отаман Курило відгромив татар, а багатьох побив і потопив у Дніпрі. Суховієнко, почувши про напад татар на Січ, обурився і, посварившись з своїми приятелями—татарськими мурзами, повернувся на Січ.

Не вспів Дорошенко позбутися Суховієнка, як на Україні знову зьявилися купи незадоволених на нього запорожців і підняли проти нього правобережні полки: Уманський, Кальницький, Паволоцький та Корсунський. Козаки тих полків, зібравшись на раду в Умані, проголосили гетьманом Михайла Ханенка, після чого, заклавши спілку з татарами, почали воювати прихильників Дорошенка.

Опинившись у дуже скрутному становищі, Дорошенко все-таки скликав до себе останні правобережні полки і вийшов на ворогів під Стеб-

лів, та Ханенкові козаки разом з татарами почали обступати його з усіх боків, плюндруючи городи й села, і зовсім оточили його у Стебліві.

Іван Сірко, що не брав участи у цьому розбраті, побачивши, яку руїну роблять на Україні спільники Суховія та Ханенка—татари, згуртував біля себе кільки тисяч запорожців і, наблизившись до Стебліва саме під час рішучого бою, вдарив на Дорошенкових ворогів ззаду і нагнав на татар такого страху, що ті кинулися вростіч, а за татарами побігли й Суховій та Ханенко з своїми прихильниками.

Управившись після того з Ханенком та Суховієм, Дорошенко хотів знову прилучити до себе лівобережну Україну і послав туди полковника Гамалію з козаками. Многогрішний вислав проти Гамалії лівобережних козаків, та Гамалія погромив іх. На тому Дорошенко звелів Гамалії й скінчити війну, бо Військо Запорожське з кошовим отаманом Лукашем Мартиновичем прислало йому листа, докоряючи у тому, що він проливає братню кров.

Таким чином, як бачимо, після смерти Богдана Хмельницького у Війську Запорожському не було єдности й однодумства. Воно мало претензії вершити на Україні справи і наставляти гетьманів, та з того нічого доброго не виходило, бо поміж запорожським товариством все меньше ставало людей освічених, які розуміли б складне тогочасне становище України і своїм впливом вели б козацтво до певної мети, як водили колись князь Вишневецький, Самійло Кішка, Богданко та Сагайдачний. Ставленики запорожців Брюховецький, Суховієнко та Ханенко нічого не зробили своєму рідному краєві, опріч лиха, завзятий же та видатний запорожський ватажок часів руїни Іван Сірко, не маючи ніякої освіти і навіть неписьменний, не міг зрештою взяти запорожське товариство під свій вплив. Все своє життя він хоч і щиро обстоював ідею незалежности України од сусідів, та не вмів користуватись з обставин і проводив лише стародавню політику запорожського лицарства—засліплену ворожнечу до татар та турків.

Року 1670 чутка про те, що Дорошенко піддався турецькому султану, вже розійшлася по всій Україні і зменшила кількість його прихильників. Од нього відсахнувся навіть щирий його приятель та побратим Сірко. З такого становища намислив скористуватись Ханенко, щоб зовсім звалити Дорошенка і одібрати у нього гетьманську булаву.

У відносинах до Польши Дорошенко твердо стояв на тому, щоб зберегти Україні повну автономію, і через те з перших же часів свого гетьманування оружною рукою не пускав на Україну польського війська, вимагаючи повного поновлення Гадяцьких умов. Це дуже не до вподоби було польському урядові, і він ввесь час або воював з Дорошенком або робив всякі заходи, щоб позбутися непокірливого гетьмана. З такого становища й скористувався Ханенко; він написав королю, що має на своєму боці все запорожське військо і що, як король затвердить його на гетьманстві, то він не тільки не вимагатиме поновлення Гадяцьких умов, а навіть пустить на Україну

польське військо та польських панів. У зносинах Ханенка з королем йому дуже допомагав кошовий отаман Війська Запорожського Грицько Пелех, що навіть сам з кількома старшинами їздив до короля у Варшаву.

Королю дуже любі були заходи запорожців та Ханенка, і він, за згодою сейма, проголосив 22 грудня 1670 року Ханенка гетьманом України і через Пелеха переслав йому на Січ клейноди. Після того запорожці з Ханенком вийшли на Україну, підмовили на свій бік три західні козацькі полки і збили заколот по останніх полках правобережної України.

Утиснутий з одного боку російським військом та гетьманом Многогрішним, з другого—поляками й гетьманом Ханенком, Дорошенко зрештою віддався під протекцію султана і просив дати йому помочі одбитись од ворогів, на Січ же він послав листа з поясненням, що змушений віддатись під протекцію султана через те, що по Андрусівській умові Польща виторгувала собі правобережну Україну у царя, не спитавши її згоди, як торгують тільки немовлячу тварюку, він же має за ганьбу скоритися такому торгові[1]).

Велика руїна України. Тим часом польський король, рішивши скінчити з Дорошенком, вислав проти нього чимале військо з коронним гетьманом Собеським, до котрого прилучилися Ханенко з кількома полками козаків і Сірко з запорожцями. Почалася справжня руїна України. Засліплені ворожнечою до Дорошенка за його спілку з султаном запорожці разом з поляками добули й поруйнували по Поділлю городи: Брацлав, Могилів, Ямполь, Тиманівку, Яругу, Бар, Мобеж, Винницю й інші. Найдужче при тому оборонявся город Кальник, і полякам так і не вдалося його добути.

Поки тяглася ця війна, на поміч Дорошенкові прибули турки й татари, і з іхньою допомогою Дорошенко скоро розігнав козаків Ханенка і вигнав з України поляків. Тільки та поміч татарська була гетьманові на лихо: управившись з Дорошенковими ворогами, татари почали брати собі заплату живим ясирем. Вони розбіглися по Україні загонами і почали брати людей у неволю. Стогін пішов по Україні, і людність зовсім одвернулася од Дорошенка, та почала тікати за Дніпр у Гетьманщину.

Поки запорожці плуталися з Брюховецьким, Суховієнком та Ханенком і намагалися верховодити справами України, турки поновили на острові Тавоні Аслам Кермен, зоудували проти нього на правому березі Дніпра ще й другий міцний город Кизикермен, так що зовсім прибрали до своїх рук низ Дніпра і одрізали Запорожжя од моря й лиманів так, що од славних морських походів Сагайдачного на Сіноп, Кафу та Царьгород на Січі лишилися тепер самі тільки згадки.

Року 1670 кошовим Запорожського Війська був обратий наново Іван Сірко. Він уже розумів, яку шкоду Війську Запорожському зробили турки й татари, одрізавши Запорожжя од моря, і рішив наново роспочати з ними боротьбу. По весні того року він ходив походом на нову кріпость

[1]) Яворницький. Історія запор. коз. Т. 2, стор. 426.

Кизикермен і намагався ії добувати, та без великих гармат нічого не зміг вдіяти. Сунувся, було, він звідтіля степами на Очаків, та теж не зміг його добути, а попалив тільки передмістя та побрав чимало бранців.

Повернувшись з того походу, Сірко послав у Москву посланців просити, щоб царь прислав на Січ добрих гармат, щоб тими гарматами зруйнувати турецькі Дніпровські городи. По тому проханню з Москви, справді таки, було прислано в'осени на Січ дві гармати та ще порох і оливо, та тільки на той час замість Сірка кошовим отаманом був уже Михайло Ханенко, що дбав не про те, як би пробитися знову до моря, а про те, як би видерти з рук Дорошенка гетьманську булаву. Проте Сірко вже так уславився поміж запорожцями, що досить було йому скликати товариство на раду та гукнути: «а хто, панове товариство, піде зо мною бити прокляту невіру?»—як зразу ж його оступили великі купи козаків. Так року 1671 він з охочими запорожцями ходив походом на турецькі городи Аслам та Кизикермен і останній таки добув і зруйнував; року ж 1672 він вистежив, коли спільник Дорошенка Танмамбет мурза, повертаючись з України в Крим, спинився на річці Куяльнику попасти коней, наскочив на нього з запорожцями, погромив його і навіть самого захопив у бранці.

Після того скоро сталася зовсім незрозуміла подія. Сірко хотів вислужитись у царя і повіз свого значного бранця Танмамбета на лівобережну Україну до боярина Ромодановського, щоб через нього передати того мурзу цареві у подарунок, але полтавський воювода з невідомих причин не допустив Сірка до Ромодановського, а звелів заарештувати і вислав його у Москву, з Москви ж славного кошового було заслано у Сібір у місто Тобольськ. Гадають так, що московський уряд, знаючи славу Сірка поміж козаками, боявся, щоб він не став гетьманом; як гетьман же, Сірко міг бути небажаним для всіх сусідів, бо завжди рішучо обстоював за незалежність України.

Несподіване арештування укоханого запорожцями лицаря тяжко образило все запорожське товариство, і воно зараз же почало робити заходи, щоб його визволити. Тому ділу допоміг ще й король польський, що, сподіваючись року 1672 нападу на Польщу турків, просив царя випустити на волю Сірка, як найлютішого ворога бусурманів, що найкраще вміє їх громити. Зносини московського уряду з Кошем запорожськими з приводу нападу турків лишили історії дуже цікавий документ—«описаніе Січі запорожськоі». Сподіваючись нападу турків через запорожські землі, російський уряд запитував Кіш про те, які на Запорожжі маються городки для оборони, і от запорожці про свою Січ писали так:

«Город Січа стоіть в устях Чортомлика й Прогноя, над річкою Скарбною. Вал Січі заввишки 6 сажнів з поля од Сумськоі сторони й од Базавлука на валу пороблені палі й бойниці, з другого боку, од устя Чортомлика та Скарбноі, пороблені деревляні коші, набиті землею. У Січі башта з поля мірою навкруг 20 сажнів, у тій башті бойниці, а перед ба-

штою, за рівчаками, зроблено земляний городок у 110 сажнів навкруги з вікнами на гармати. Щоб ходити по воду на Чортомлик та на Скарбну, проробленo вісім пролазів і над тими пролазами теж віконці; завширшки ті пролази тільки одній людині з водою пролізти. Мірою той город Січа з поля од річки Прогноя до річки Чортомлика без малого 100 сажнів. Понавколо того городу вирізано рівчак у 5 сажнів углиб;[1]) з правого боку городу річка Прогной, з лівого річка Чортомлик, а впали ті річки у річку Скарбну, що біжить позад городу біля самого рівчака. Мірою ввесь город Січа навкруги біля 900 сажнів. Будував город Січу кошовий отаман Лутай з козаками років 20 до того. В Січі мається гарматного наряду: одна гармата мідна ломова і до неї 100 куль, що важуть по вісім гривенок ядро на московську міру; 11 гармат менчих і до них по 100 куль, що важуть по 4, по 3 й по 2 гривенки і по полугривенці ядро. А ковалів у Січі завжди пробуває біля сотні. Пороху гарматного й ручного 350 пудів, свинцю 300 пудів і труту біля 30 пудів».

Списавши отак свою Січ, запорожці закінчували свого листа проханням, щоб полковника Івана Сірка було визволено на волю і повернено на Січ.

Турки на Поділлі. Король польський Ян Собеський не дурно страхався приходу на Україну турецького султана—на початку літа року 1672 султан Махмуд IV з великим військом перейшов Дунай, а далі й Дністер і, помщаючись за напади польського війська на Дорошенка, підступив до Камьянця, Дорошенко ж тим часом у спільці з татарами погромив під Батогом польське військо і козаків Ханенка. В августі турки добули Камьянець і, повернувши на північ, підійшли під Львів і почали його добувати. При тому Дорошенко з козаками підходив навіть під Крехівський манастирь, що у ті часи майже один на всю Галичину ще додержував православної віри. Налякана силою турок Польща скоріше пішла з султаном на згоду і

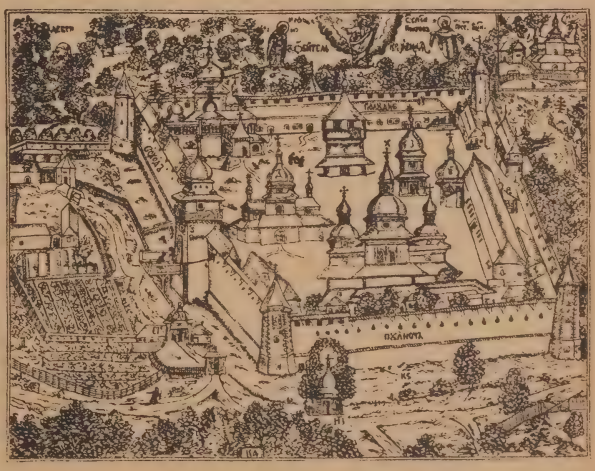

Крехівський манастирь недалеко Львова (стародавній малюнок).

[1]) Певно, міряючи од дна рівчака до верху валу (Акт.).

по Бучацькій умові, 7 жовтня 1672 року, віддала туркам Поділля і зріклася України, признавши її за Дорошенком, себ тс незалежною од Польши. Підлеглість своїм одвічним ворогам—бусурманам була огидна всякому українцеві; не мила вона була й Дорошенкові, і як що він і пішов під турецьку зверхність так тільки з тим, щоб зратувати Україні волю. Коли ж заміри Дорошенка здійснилися, і він вивернувся з-під Польши, то зараз же послав у Москву послів сказати, що охоче передасть свою Україну під зверхність російську, як що тільки буде царська ласка прийняти її на підставі умов з Богданом Хмельницьким.

Царь охоче згодився на пропозіцію Дорошенка, і скликаний з приводу цього у Москві земський собор ухвалив прийняти Дорошенка з правобічною Україною. Того не сталося з одного боку через те, що Польща, як тільки турки вийшли за Дунай, знову почала домагатися влади над Україною, з другого ж боку через те, що на лівобережній Україні, замість невідомо за що засланого на Сібір Многогрішного, вже був новий гетьман Самойлович, і він через посланців умовив царя не приймати Дорошенка під свою руку, а краще затвердити гетьманом обох берегів Дніпра його—Самойловича, обіцяючи не вимагати для України окремих прав, яких вимагав Дорошенко.

Московський уряд скористувався нагодою, затвердив Самойловича гетьманом і звелів Ромодановському йти з військом і допомогти йому одібрати правобережну Україну од Дорошенка. Спільники перейшли за Дніпр, опанували Канівом та Черкасами і почали переманювати на свій бік правобережні полки козаків. Дорошенко хотів змагатись, та український люд і козаки відсахнулись од нього. Торішнє перебування турків на Україні виявило всім, що Дорошенко піддався бусурманам, а перебудування турками у Камьянці костьолів на мечеті страшенно всіх вразило й одвернуло од Дорошенка. Через невеликий час всі правобережні полки признали гетьманом Самойловича, Дорошенко ж лишився з самим тільки Чигирином та кількома тисячами козаків.

На 15 березіля у Переяславі була зібрана рада з представниками од всіх полків, і всі признали гетьманом Самойловича і російську зверхність Туди ж прибув і Ханенко і, зрікшись свого гетьманства, якого фактично вже й не мав, передав свої клейноди Самойловичу разом з рештою своєї армати. Ті клейноди були надані Ханенкові од польського короля через представників од Війська Запорожського, і запорожці мали їх за свої; гармати ж і коні під гарматами були власністю Війська Запорожського, і воно, почувши про події у Переяславі, зараз же вимагало од Самойловича, щоб прислав коней, гармати й клейноди на Січ, та новий гетьман не звернув на вимоги запорожського Коша ніякої уваги і тим зразу одвернув од себе низове козацтво.

Тим часом славний Сірко, вирвавшись року 1672 з неволі, на початку року 1673 був знову обратий кошовим отаманом Війська Запорожського, а по весні того року, не беручи участи у змаганні Самойловича з Дорошенком, повів запорожців на турецькі городи Аслам та Очаків і обоє городи поруйновав; на прикінці ж літа ходив на Муравський шлях, вистежив там татарський загін, що хотів набігти на Слобідську Україну, погромив його і забрав багатьох татар у бранці. Коли після цієї щасливої перемоги над ворогами Сірко повертався до Січі, то трохи сам з усім своїм товариством не дістався у бранці. На запорожців наскочила ціла орда татар у 8000 коней, оточила їх у степу і три дні добувала. Врешті Сірко таки відгромив орду і пробився з товариством на Січ. Через місяць після того невсипущий козацький ватажок вже опинився з запорожцями за Бугом, напав на Тягиню, спалив її і спустошив Буджак аж до Білгорода.

Лжецаревич Сімеон у Січі. Покуштувавши сібірського заслання, Сірко став тепер вороже дивитись на російську зверхність і, почувши, що Дорошенко хотів скоритись Самойловичові, одраїв йому те робити: на початку ж року 1674 на Січі сталася подія, що ще дужче розраїла Сірка з московським урядом. Ще коли Сірко ходив під Тягиню, на Січ прибув з кількома донськими козаками молодий парубок, що звав себе сином царя Олексія Михайловича Семеном. Він росказував, неначе його по наказу царя було увьязнено і заслано в Соловецький манастирь за те, що він вдарив свого діда по матері Милославського. Через те, мовляв, він, ратуючись од неволі, втік з манастиря на Запорожжя, маючи надію, що запорожці дадуть йому притулок.

Прибувши на Січ, Сірко довго умовляв невідомого сказати правду і, боячись Бога, не дурити Війська Запорожського; але невідомий божився, що говорить правду. Щоб ще більше вивірити парубка Сірко підмовив січового пан-отця допитати його на духу про те, хто він, коли ж той і на сповіді перед хрестом присягнув на тому, що, справді, він є син царя московського Олексія Михайловича, Сірко вже повірив всьому, що зайда росказував, і так повірив, що ніхто не мав сили вкинути в його душу зневірря. Він лишив парубка жити на Січі вільно, а товариству наказав, щоб царевича добре годували і поводилися з ним чемно.

Скоро після того Сірко спорядив перший після довгої перерви похід запорожців чайками на море, хоч, на жаль, з історії невідомо, куди саме плавали запорожці і які були наслідки того походу. На початку марта 1674 року Сірко знову вже був на Січі, а через кільки день туди прибули посланці царські Чудінов та Щоголів, маючи наказ захопити самозванця Семена і привезти до Москви. Сірко зустрів посланців урочисто, але, як тільки почалася розмова про самозванця, сказав, що вірить царевичу, а не посланцям. Марта 12 він скликав раду і на тій раді царські посли

передали кошовому царську грамату з наказом видати самозванця послам; у тій же граматі запорожців запевняли, що царевич Семен прожив на світі всього 4 роки і вже давно помер. Коли грамату було вичитано, Сірко не повірив ій, маючи з слів самозванця підозріння, що грамата підроблена боярами. Вклонившись раді, він сказав:

«Отамани-молодці, і ви, панове товариство, Військо Запорожське Низове! Коли ж воно у нас бувало, щоб ми видавали когось, хто приходив на Січ шукати собі притулку? Як цього одного видамо, так Москва всіх нас по одному розволоче! Цей хлопець не злодій і не харциз, а певний царевич!»[1])

Після промови кошового, козаки в обурінні почали гукати, що бояр треба утопити, бо вони хотять обдурити військо. На майдані счинився такий галас, що самому ж Сіркові довелося заспокоювати запорожців, щоб пожаліли його, кошового, і не топили послів».

Цей випадок яскраво показує, як твердо Сірко обстоював стародавні запорожські звичаї про волю всякого, хто приходив на Січ. Так само Сірко вчинив і у другому випадку, коли того ж року захопив Дорошенкового посланця Івана Мазепу, що віз листа до султанського великого визіря—він не видав його ні Самойловичу ні боярину Ромодановському, не вважаючи ні на які іхні уперті домагання.

На тій же раді, про яку зараз велася розмова, Сірко ще звертався до товариства з словами: «пошлемо сказати Дорошенкові, щоб не віддавав клейнодів Ромодановському, бо у Ромодановського така правда: як одібрав клейноди у Юрка Хмельниченка, то не оддав нам, Війську Запорожському—то так і тепер зробить!»

Після ради Сірко довго приватно розмовляв з Чудіновим, дорікаючи московському урядові і боярину Ромодановському за всякі од останнього кривди на Україні і за те, що Ромодановський, обіцявши йому у листі царську милость, пізніше, коли Сірко, повірившн, поіхав до нього,— віддав його у неволю.

Врешті всі наради й розмови скінчилися на тому, що Сірко того ж місяця вирядив царських послів з Січі, до Дорошенка ж од всього Війська Запорожського послав представником Степана Білого з 25 товаришами, щоб умовити його не віддавати неньки України «під неправдиву, як він казав, московську зверхність», а спільно з Самойловичем обстоювати її од всіх сусідів.

Коли Чудінов прибув у Переяслав до Ромодановського і розказав про події на Січі, той зараз же послав у Мерефу наказ арештувати дружину та дітей Сірка і перевезти їх у Переяслів. Це було новою кривдою

---

[1]) Яворницький. Істор. запор. коз. т. 2, стор. 465.

Сіркові, бо, виряжаючи Чудінова з Січі, він послав у Москву посланців спитати самого царя у вічі, чи син його той хлопець, що пробуває на Січі, чи він справді самозванець, і як тільки дістав од царя потвердження, що то не син його, то зараз же вислав самозванця під вартою у Москву, де його 17 вересня 1674 року було покарано на смерть.

Під впливом запорожських послів Дорошенко передумав скорятися Самойловичові і почав оборонятися од нього й од московського війська, та тільки сила його була дуже невелика, і 9 червня військо його було побите, і рідний його брат Андрій був поранений. Після того, не маючи поратунку, Дорошенко знову послав листи до султана й хана кримського, переказуючи, що як за два місяці не подадуть йому помочі, то він змушений буде піддатись царю.

Напади запорожців під приводом Сірка на татар. У августі 1674 року турки прийшли на поміч Дорошенкові й опанували Поділля й Брацлавщину, а кримський хан пішов Муравським шляхом на лівобережну Україну. Самойлович та Ромодановський, почувши про те, зараз же одійшли на східній бік Дніпра, Дорошенко ж знову почав підбивати під себе правобережні полки.

Сірко хоч і був душею з Дорошенком, та одвічні тродіції Війська Запорожського не дозволяли йому допомагати бусурманському голдівникові. Він скористувався з того, що татари вийшли з Криму на північ, і, вдаривши на необоронений Крим, наробив там такої шкоди, що хан зараз же повернув з України назад. Покинув Дорошенка й Калга Салтан, що був при ньому, і, захопивши на правобережній Україні багато людей у неволю, погнав іх до Криму. Сподіваючись того, Сірко засів з запорожцями біля Таванського перевозу, і коли татари почали перевозитись, він у пень погромив іх, визволив ясирь і захопив ввесь татарський табір, на доказ чого послав Самойловичові намет самого Калги Салтана у подарунок.

Повернувшись з під Тавані, Сірко пішов за Буг, погромив і там чималу татарську орду і визволив 1.000 невольників, що татари гнали у Очаків, а у вересні знову напав на Перекоп і, продравшись у Крим, багато татарських улусів попалив, а невольників-християн визволив.

Король польський Ян Собеський, що кільки років вже воював з турками, був надзвичайно вдячний Сіркові за його напади на татар. Він кільки раз присилав на Січ посланців з подарунками й подякою Війську Запорожському і проханням до Сірка воювати спільно з поляками проти ворогів Христа. Сірко приймав королівських посланців прихильно, але од спільних походів ухилявся, бо у такому разі йому довелося б воювати проти Дорошенка, що обстоював Україну од Польші. Тим часом зносини короля з Сірком дуже бентежили російський уряд, а Самойлович користувався

ними, щоб раз-у-раз посилати цареві доноси на Сірка, кажучи, що Сірко хоче бути гетьманом України під рукою польського короля.

Кошовий Сірко з військом у степах (Мал. Погрібняка).

Обуренний нападами запорожців на підвладних турецькому султанові татар та на турецькі городи, султан Магомет IV рішив скінчити з запорожцями так, щоб сліду од них не лишилося. Він не міг далі терпіти, щоб якась жменька людей перешкожала йому здійснювати широкі плани. Але раніше, ніж іти на Запорожжя з зброєю, він, як оповідають народні перекази, хотів спробувати прихилити їх до себе по добрій волі і неначе б то послав на Січ такого листа:

«Султан Махмуд IV козакам запорожським. Я-султан, син Магомета, брат сонцю й місяцю, нащадок і ставленик Бога, володарь царств Македонського, Вавилонського, єрусалимського, Великого й Малого єгипту, царь над царями, державець над державцями, надзвичайний лицарь, якого ніхто не переможе, невсипущий охоронитель гробу Ісуса Христа, оборонець самого Бога, надія й утіха мусульманів, страх і великий заступник християн,—наказую вам, запорожські козаки, підклонитись під мою руку по добрій волі без ніякого змагання і мене вашими нападами не обурювати. Султан турецький Махмуд четвертий».

Сірко й усе січове товариство неначе б то дуже глузували з султанського листа і на раді склали таку одповідь султанові:

«Ти шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретарь! Який ти в чорта лицарь, коли ти голим тілом іжака не вбьеш? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не вартий ти синів християнських під собою мати; твого війська ми не боімося, землею й водою будемо битись з тобою. Вавилонський ти кухарь, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого й Малого єгипту свинарь, армянська свиня, татарський сагайдак, Камьянецький кат, Подольянський злодіяка, самого гаспида нащадок і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобилячий хвіст, різницька собака, нехрещений лоб—хай би взяв тебе чорт! Оттак тобі козаки відказали, плюгавче! Числа не знаєм, бо календарів не маєм, місяць на небі, год у книжці, а день у нас такий, як і в вас, поцілуй же в. . . .нас! Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорожським».

Запорожці пишуть одповідь султану Махмуду IV.

Такого листа справді міг скласти якийсь завзятий козарлюга, хоч би й Іван Сірко, а тільки щоб такого листа справді було послано султанові од Війська Запорожського, то того ні в якому разі не могло бути, бо всі історичні документи упевняють нас у тому, що у своєму листуванні Військо Запорожське завжди було обережне й ввічливе і писало не простою мовою, а дуже кучеряво.

Чи були справді такі листи, чи ні, а тільки ще в'осени 1674 року султан прислав з Стамбулу у Крим на кораблях 15.000 яничар і звелів хану, взявши тих яничар і всю татарську орду, йти на Запорожжя, зруйнувати Січ і вигубити всіх запорожців до ноги.

Добре знаючи запорожські звичаї, хан після наради з мурзами підступив до Січі саме на Різдвяні свята, коли запорожці звичайно гуляють. Татари наблизились до Січі нишком серед ночі. Захопили на бекеті за кільки верст од Січі пьяних вартових і мордуванням примусили їх виявити,

що хоч січова брама на ніч і замикається, та у Січ можна увійти потайно через пролаз, яким запорожці ходять до річки по воду. Зрадівши таким відомостям, хан звелів турецькому паші вести своїх яничар через пролаз у середину Січі і счинити там різанину, сам же з ордою обступив Січ з поля, маючи думку добивати запорожців, як тікатимуть з Січі.

Паша звелів туркам пролазити у Січ по одному і дожидати од нього гасла до початку бою. Та тільки він помилився—всі яничари не вмістилися в Січі: по-за стіною ще лишилося 1.500 душ; та й сам паша не зміг уже пролізти в Січ, щоб подати гасло; а тим часом запорожці помітили незвичних гостей, збудили Сірка, і той зразу ж звелів козакам палити з вікон у яничар з рушниць. Перші ж постріли підняли на ноги всі куріні. З усіх вікон, мов горох, полетіли у яничар кулі. Половина запорожців тільки знала-набивала рушниці та передавала тим, що стояли біля вікон, так що пальба не вщухала й на хвилину. Яничари не зразу опамьяталися, що треба стріляти, та й стріляти ім за тіснотою було дуже незручно. Частина яничар скоро кинулася тікати, та, давлючи один одного, вони щільно запакували пролаз своїм трупом, так що вже ніхто не мав сили ні увійти у Січ ні вийти з неї, а запорожці тим часом били та й били яничар з рушниць, аж поки всі вулиці поміж куренями вкрилися купами турецького трупу, живих же яничар дуже порідчало, тоді Сірко звелів товариству хватати списи та шаблі і кінчати яничар ручною зброєю. Поки встало сонце, у Січі полягли од зброї запорожців майже всі 13.500 яничар, що вмістилися в ній; тільки невелику купку турків запорожці помилували й побрали у бранці.

Кримський хан з ордою тікає од Запорожської Січі. Мал. Погрібняка.

Хан, стоячи за стінами Січі, довго дожидав, коли ж то будуть запорожці вибігати з Січі; коли ж де-які втікачі, перелізши через стіни, сповістили про те, що сталося, то скрикнув: «Сірко шайтан, а не людина!»—і, мов навіжений, кинувся з усією ордою тікати до Криму.

Через мерзлу землю неможливо було ховати трупу, тай сам труп підлив кровію і позмерзався цілими купами, так що, по наказу Сірка, запорожці, щоб позбутися трупу, рубали яничарів на шматки і, витягши з Січі на річку, спускали в ополонки. Майже цілий тиждень запорожцям довелося вовтузитись з трупом та вичищати й обмивати Січу, бо всі куріні і навіть церква були заплямовані турецькою кровію. Після того ж, як все було упорядковане, січові пан-отці одправили перед усім товариством урочисту службу.

Запорожці виступають з Січі. Мал. Сластьона.

Військо Запорожське разом з своїм незмінним за останні роки кошовим отаманом Іваном Сірком було дуже обурено таким несподіваним, як Сірко козав, зрадливим нападом на Січ. Щоб помститись ханові, Сірко по весні скликав на січ 20.000 козаків і виступив з ними з Січі потайно у похід на Крим.

Сірко переводе військо через Гниле море. Мал. Погрібняка.

Недалеко Січі Сірко перевізся з військом за Дніпр і повів його не на Перекоп, як звичайно, а до броду на Гнилому морі, який брід добре знали втікачі з татарської неволі. Запорожцям пощастило вскочити у Крим зовсім несподівано і вони блискавкою впали на татарські городи Ахмечеть (Сімферополь) та Бахчисарай. Кримський хан ледве встиг втекти з Бахчисараю у гори і вже звідтіля почав скликати до себе орди, більшість же його скарбів і частину гарему запорожці захопили у свою власність.

Мабуть, про цей славний наскок Сірка на Крим і співає пісня:

Ой, як крикнув же та козак Сірко
Та на своїх же, гей, козаченьків:
Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збірайтеся до хана у гости!
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжає.
Гей, та ми думали, та ми ж гадали,
Що то орли та з Січі вилітали,
Аж то військо та славне запорожське
Та на Кримський шлях з Січі виїжало.
Та ми ж думали та ми ж гадали,
Та що сизий орел по степу літає.
Аж то Сірко на коніку виїжає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж гадали
Та що над степом та сонечко сяє,
Аж то військо, та славне запорожське
Та на вороних конях у степу вигравае.
Та ми ж думали, ой, та ми ж гадали,
Що то місяць з степу ой зіхожає.
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко.
На битому шляху татар оступає.

Визволивши з неволі велику силу земляків і захопивши у неволю багато значних татар, запорожці, обтяжені здобиччю, пішли назад до Гнилого моря та ледве поспіли завчасу, бо хан, зібравши орду, напав, було, вже на запорожську залогу, що обороняла брід.

Одбившись од татар, Сірко перейшов з усім військом та ясирем Гниле море і, наблизившись до Чорної долини, спинився, щоб попасти коней. Тут на спочивку Сірко почув, що не всі визволені з Криму українці радіють тому, а що є чимало таких, що вже побусурманилися або мають дітей од бусурманів і шкодіють за Кримом і кленуть запорожців за те, що ведуть їх на Україну. Та звістка тяжко вразила Сірка, і в голові його встало гостре питання: «як мусить жити далі Україна, коли діти її так легко її забувають і перекидаються не тільки на ляхів та московців, а навіть на ворогів Христа—бусурманів. У запалі обуріння він рішив помститись на зрадниках і дати науку й иншим. Суворий кошовий звелів зібрати всіх визволених до гурту—зібралося біля 7.000. Тоді він сказав їм, що нікого не неволить іти на Україну, а що всякому вільно йти, куди він хоче. Почувши те, бранці поділилися, і біля 3.000 побусурманених українців, покинувши запорожський табір, пішли назад до Криму. Діждавши, поки вони зайшли за кряж, Сірко одібрав кільки сот наймолодших козаків (щоб загартувати молоде серце) і звелів їм сісти на коней, догнати перевертнів і повистинати всіх до ноги, сам же повагом поіхав слідом, щоб вивірити, як козаки виконають його наказ. Коли він доіхав до Чорної долини, рясно вкритої покривавленим трупом, то жаль його взяв, і у задумі він промовив: «Простіть мині, брати мої! Але ліпше вам спати тут до страшного суду Господнього, а ніж роспложуватись у Криму на безголовья рідній вашій землі, а собі без святого хреста на вічну погибель»!

Повернувшись на Січ з визволеними християнами і 6.000 захоплених бусурманських бранців, Сірко частину бранців послав Самойловичові, а

Сірко у Чорній долині. (Мал. Погрібняка).

останніх лишив на Січі, щоб взяти за них з Криму викуп. І, справді, скоро він дістав листа од хана з проханням, щоб взяв за бранців окуп і пустив їх на волю.

Випускаючи викуплених бранців, Сірко переслав з ними ханові ухваленого радою 2 вересня 1675 року довгого листа, у котрому докоряв за зрадливий напад на Січ. У тому листі дуже цікаві згадки про давніх запорожських лицарів і про події, про які без того Сіркового листа може б ми й не знали [1]).

Друга руїна України. Року 1675 Самойлович разом з російським військом знову пішов на правобережну Україну і обложив Дорошенка у Чигирині, та той не піддався, а тим часом на поміч йому прийшли турки, добули Ладижин та Умань, що до того піддалися московській стороні, і ввесь люд з тих городів погнали у неволю. Між оборонцями тих городів було й дві сотні запорожців, що теж дісталися туркам.

У осени 1675 року турки покинули Україну і пішли за Дністр, та Україні не стало з того легше, бо король польський Ян Собеський хотів скористуватись з того, що турки вийшли з України, і вернути її

[1]) Того листа можна прочитати в „Історії запорожських козаків“ Яворницького. Т. 2, стор. 513—517.

під польську владу, а для того він набрав чимале військо і почав пустошити Україну ще гірше, ніж пустошили її татари. Люд український, що вже 20 літ переходив з правобережної України на лівобережну, тепер посунув за Дніпр тисячами й десятками тисяч. Тому виселенню дуже спріяв Самойлович, маючи на увазі, що то зменшує силу гетьмана Дорошенка.

Занепад і руїна України важким тягарем давили Сірка. Все життя своє він бився за волю свого рідного краю і з роспукою у серці бачив тепер, що вся його праця не дала щастя Україні і не зратувала правобережної України од повної руїни. Тяжкий занепад України Військо Запорожське обмірковувало на військовій раді разом з Сірком і рішило, що коли вже неможливо вдержати Україні незалежність, то треба хоч зьеднати її під рукою одного державця, щоб збутися розбрату й поміж себе колотнечи. Під рукою московських воювод було на Україні тяжко й нудно, та проте там люде жили, мали що їсти і множилися, на правобережній же, серед боротьби поляків, турків та росіян, майже ніхто не доживав свого віку: всі або гинули од ворожої зброї або кінчали своє життя у неволі. Україна стомилася у перівній боротьбі і благала дати їй спокій. Через такі міркування рада погодилася з російською зверхністю, і, щоб прихилити до того Дорошенка, Сірко з полком запорожців, у осени 1675 року поіхав до нього у Чигирин. Гетьман зустрів Сірка за містом дуже урочисто, як кошового Війська Запорожського і відомого на ввесь світ войовника. Обидва козацькі лицарі гірко плакали над долею рідної неньки України і скінчіли свою нараду на тому, що Дорошенко у присутности козаків своїх урочисто склав присягу на підданство російському царю, а частину військових клейнодів, а саме—булаву й корогву доручив Сіркові, щоб той передав Війську Запорожському.

Про цю подію Сірко зараз же сповістив російський уряд, висловлюючи у листі надію, що царь прийме Дорошенка з батьківською ласкою і захистить Україну своїм військом од всіх ворогів: татар, турків і поляків так, щоб всі сплюндровані міста й села України знову заподнилися і втішалися своїми вольностями.

Вчинок Дорошенка й Сірка виявляє, що обидва ці щирі оборонці Української незалежности розуміли, що правобережна Україна доборолася вже до краю, бо немає вже ким і оборонятись, і що для дальшої боротьби їй на який час потрібний спокій, щоб заподнитись.

Підданством Дорошенка російському царю вони мали надію зробити неможливими напади на правобережну Україну Самойловича з російським військом, та тільки це було не на руку останньому—він хотів зовсім звести Дорошенка, щоб самому бути гетьманом всієї України, і

через те, довідавшись про Чигиринську подію, він зараз же через посланців перестеріг російський уряд, що присяга Дорошенкова не щира, а що то лише лукаві заходи Сірка та Дорошенка проти нього—Самойловича.

Під впливом наклепів Самойловича царь Олексій Михайлович послав Дорошенкові грамату з вимогами, щоб той іхав у Батурин і там склав присягу у присутности гетьмана Самойловича та боярина Бомодановського, та на це Дорошенко, памьятаючи долю Сомка й Многогрішного, не пішов, так що й саме підданство Дорошенка Росії неначе не склалося.

На початку року 1676 на Січ прибули посланці нового російського царя Хведора Олексієвича, щоб прийняти од запорожців присягу. Сірко й Військо Запорожське присягнуло і при тому Сірко знову просив, щоб царь заступився за Дорошенка.

На початку ж року 1676 султан турецький, почувши про присягу Дорошенка царю, звелів татарам напасти на Україну.

За часів кошового отамана запорожського Івана Сірка на Запорожжі дуже добре були упорядковані по степах бекети з хвигурами, так що

ЗАПОРОЖСЬКА ХВИГУРА.

на Січі повсякчас добре знали про всякі рухи татар, і Сірко не давав ім можливости переходити запорожські землі. Через те татари покинули свої стародавні шляхи, а набігали на Україну через Очаків по-за Бугом.

Так було й на цей раз: виконуючи наказ султана, татари набігли по-за Бугом на Поділля та Волинь і почали забірати людей у неволю, та Сірко скоро дістав про те звістку і, перебігши з кількома полками запорожців за Буг, погромив багато татарських загонів, а людей повизволяв.

Коло того часу король польський справді звертався до Сірка з пропозицією, щоб той згодився бути гетьманом правобережної України під його рукою, та Сірко не пішов на те виключно, щоб не збивати ще більшого заколоту на Україні.

Як тільки на російському престолі сів царь Хведір Олексієвич, Самойлович зараз же закидав його доносами на Дорошенка та Сірка і почав лагодитись до походу на Чигирин. Довідавшись про те, Дорошенко прислав на Січ листа, у котрому з великим жалем та смутком росповідав, до якої руїни дійшла ненька Україна, що там, де за часів Богдана Хмельницького пишалися уквітчані садками міста й села, тепер маячать самі почорнілі димарі та виють голодні собаки. Церкви Божі, писав Дорошенко, попалені, а де й лишилися цілі, то стоять пустками, бо немає кому, немає й для кого службу Божу правити; лани поросли будяками, і веселий рідний край перевернувся на пустиню. У всьому тому, писав далі Дорошенко, винен «Сарданапал» Самойлович, що гетьманувати любить, а з пуховиків не хоче вилізти, щоб взятися за зброю та оборонити рідний край од кримських вовків.

Коли цього Дорошенкового листа вичитували перед січовою радою, то всі запорожці, як один, плакали і одписали Дорошенкові, що будуть на його боці, бо «Попович» (Самойлович), збіраючи полки на Чигирин, намислив богопротивне діло.

Довідавшись про постанову ради, Самойлович зараз же послав доноса царю, а на Січ послав листа, у котрому вимагав, щоб Військо Запорожське видало йому клейноди й гармати, що дістало од Дорошенка, та щоб запорожці у городи не приходили і ніяких замішань на Україні не чинили. Разом з листом Самойловича на Січ був привезений ще й лист од російського уряду, у котрому вимагалося, щоб Сірко покинув Січ та іхав жити до сімьі на Харьківщину.

Ще й не дослухавши тих листів, запорожці почали гукати, що ніколи клейнодів не видадуть, бо клейноди спокон-віку у Січі бували, а не по городах, та що й Сірка до московського боярина вони не пустять. Після ж ради Кіш написав Самойловичові листа, дорікаючи йому за те, що робить наклепи на запорожців царю, і за те що маючи багато війська, він ні Дорошенка при лихій годині не ратував, ні Умані та Ладижину проти турків не подав помочі. Про клейноди запорожці писали, що з перших часів, як козаччина почалася на Дніпрі і перші гетьмани за порогами жили, то й клейноди військові на Січ були державцями да-

вані. Наприкінці запорожці писали, що гетьман даремно зве запорожців свавільниками—«коли б запорожці не віддавали свого життя за Україну, то вже б давно серед неї татарські кочевища завелися б; свавільник же є сам Самойлович, бо царь подарував Війську Запорожському у власність Переволочанський перевіз, а гетьман царську грамату про те заховав у свою кешеню».

Доручаючи листа посланцям, Сірко сказав їм переказати боярину Ромодановському, що він ні до нього ні на Харьківщину не поіде, бо не хоче знову побувати у Сібіру.

Вищенаведений лист яскраво доказує, що за часів Івана Сірка Військо Запорожське тільки «про око» визнавало владу російського уряду і гетьманську особу, фактично ж воно визнавало за собою право не виконувати тих указів, які порушали стародавні запорожські звичаі або обмежували права Війська.

Після того, щоб прискорити кінець Дорошенка, Самойлович з своїми полками козаків перейшов на правий бік Дніпра, прямуючи на Чигирин, і туди ж з російським військом виступив боярин Ромодановский. Дорошенко не мав ніяких засобів, щоб оборонятись од такої великої сили і у вересні 1676 року вийшов з Чигирину у табір Ромодановського і склав у присутности Самойловича решту своїх клейнодів, що не була віддана Сіркові.

Раніше, ніж зробити те, Дорошенко вимовив собі спокійне життя на Україні, але лишити його на Україні здавалося незручним—гетьмана було вивезено у Москву, продержано там кільки років у почесному арешті, призначено потім воєводою у Вятку і нарешті року 1682 йому було подароване село Ярополче, Волоколамського повіту, на Московщині, де він року 1698 і помер далеко од свого рідного краю.

Не подавши Дорошенкові вчасно помочі, турецький султан все-таки не хотів зрікатися західної України і в'осени 1676 року вислав за Дністр своє військо. Король польський хоч і вийшов йому назустріч, та мусив скоро замиритись, зріктись наново Поділля, Брацлавщини, південної України й Запорожжя, які землі таким чином юридично перейшли під протекцію султана.

Запорожці і під час цього приходу турків та татар на Україну робили ім всякі перешкоди. Сірко побивав іх на перевозах через річки, та тільки його сила у порівнянню з силою турків та татар була дуже малою і не могла допомогти королеві.

Тепер на правобережній Україні зьявилося два зверхники—Росія й Туреччина. Але султан не хотів ділитися і рішив силою одвоювати Чигиринщину. На початку року 1677, збіраючись походом на Чигирин, султан, щоб мати на Україні гетьмана з своєї руки, звелів вивезти з Стамбульської

вьязниці Юраська Хмельниченка і проголосити його у третє гетьманом України.

Весною Юраська привезли морем у Крим, а звідтіля, наступаючи з турецьким та татарським військом на Україну, він наблизився до Запорожжя і прислав на Січ посланців, умовляючи через них запорожське товариство прихилитись до нього і йти разом з ним одвойовувати Україну од поляків і од московців. Але запорожці слухали послів Хмельниченка неприхильно, а Сірко не поіхав на побачіння з Юраськом, як той вимагав. Проте тепер, коли Дорошенка на Україні вже не було, а з ним разом була страчена й надія на незалежність України, запорожці рішили зовсім не приймати участи у війні Туреччини з Росією, а обстоювати лише свої власні права й інтереси, і перше за все просити турків вернути на Запорожжя тих січових товаришів, що були захоплені в Умані та Ладижині.

Цих своїх замірів Сірко не виявляв і весною того року іздив по наказу царя у Батурин на нараду з Самойловичем та Ромодановським про те, як обороняти Україну од турків. Що було говорено на тій раді, невідомо, а тільки, повернувшись на Січ, Сірко казав товариству такі слова: «царь та гетьман тільки підманюють мене листами, покладатись же на них неможливо, треба самим про себе дбати!»

Ромодановський хотів було для оборони Кодаку поставити туди російську залогу та Самойлович одраів те робити, щоб не дратувати запорожців. Всю весну Сірко, не вважаючи на гетьманські накази, не зачіпався ні з турками ні з татарами, маючи надію визволити тим запорожських бранців з неволі, Самойлович же брав те за зраду і що-разу писав Сіркові докірливі листи.

Літом 1677 року турецьке військо, сплюндрувавши все по дорозі, привело Хмельницького під Чигирин, та в августі іх було там погромлено і, як турки, так і татари одійшли од Чигирину за свої кордони.

Зваливши одного супротивника Дорошенка, Самойлович все думав, як би звалити й другого оборонця незалежности України—Сірка і послав цареві доноса, неначе б то Сірко хоче сам бути гетьманом правобережної України і прихиляється до згоди з кримським ханом та турецьким султаном. З приводу того доносу 11 грудня 1678 року на Січ прибув царський посол, а на другий день туди ж прибув і ханський посланець, привізши з собою на обмін запорожських бранців.

Зібравши товариство на раду, Сірко запросив у коло царського посланця і, приймаючи з його рук царську грамату, звелів прослати перед себе на землі, підклавши шапки, військову корогву, поцілував грамату в печать, клав собі на голову і передав судді Кудлаю, Кудлай передав іі писарю, наказавши читати голосно, щоб все товариство чуло. Вислухавши грамату,

запорожці кланялися й дякували царю за ласкаве слово. Все це так робилося по давнім звичаям приняття царських грамат.

Після того Сірко просив посла казати про діло. Посол просив одкласти те на завтра, але, примушений Сірком говорити, сказав:

— Відомо вам, що великий государь вас, отамана, і все Військо Низове держав у своїй милості і жалуванням дарував і тепер жалує, наказував вам під час походу бусурманів на Чигирин йти з своїм військом проти ворогів, а ви не тільки не пішли під Чигирин, а навіть, коли кримський хан тікав до Дніпра, не вдарили на нього. Через що так вчинили?—

На цю промову, переказуючи скорочено, Сірко одповів так:

Під Чигирин ми не ходили через те, що війська на Січі було обмаль, та ще й через те, що турки й татари мали думку раніше, ніж на Чигирин, на Січу йти та, добувши її й зміцнивши, засісти у ній. Тай через те ми замирилися з ханом, щоб тим часом продати йому татарських бранців та щоб козакам було вільно йти на море й на річки по рибу. Кільки разів писали ми Івану Самойловичу, щоб пустив з городів до нас козаків і припасу прислав нам, а гетьман і козаків не пустив і запасу не прислав, через що запорожці змушені були харчуватись самою тільки рибою; коли ж ми замирилися з ханом, то за татар беремо великий окуп і по сіль у Прогної без перешкоди ходимо; як би ж ми з ханом не замирилися, то всі померли б з безхлібья. Бьемо чолом великому царю, щоб наказав гетьману прислати Полтавський полк, тоді ми по весні, як тільки припаси пришлете нам, розмиримося з ханом і підемо на Крим війною.

Проте всі обвинувачіння Сірка у зраді царю треба вважати цілком безпідставними, бо через два місяці після того він уже сповістив Самойловича й царя про те, що турки й татари лаштують новий похід на Україну, а на початку літа, коли турки й татари вже йшли на Чигирин. Сірко виплив з товариством байдаками у лиман і біля устя річки Корабельної атакував і потопив кільки турецьких галер, що везли припас турецькому війську, а після того поплив у річку Буг і спалив там зроблений турками міст, зруйнував заставу і, погромивши бусурманів, визволив чимало невольників, а де-кільки татарських загонів примусив повернутись у Крим.

Остання руїна правобережної України. Все-таки шкода, що наробив туркам Сірко, не спинила їх—серед літа вони обложили Чигирин і почали добувати його штурмом. Самойлович та Ромодановський хоч і перейшли через Дніпр і навіть пробилися до Чигирину, та не насміли вдарити на турків всією силою, і бусурмани після кривавого бою з колишнім Серденяцьким полком Дорошенка опанували нижнє місто. Після того Ромодановский звелів підпалити Чигирин з усіх боків, зірвати верхній город і замок порохом і 12 августа пішов разом з Самойловичем од Чигирина

за Дніпр. Після того турки докінчили руїну столиці гетьманів Богдана Хмельницького та Дорошенка і вирізали всю людність Чигирина до ноги. Скінчивши з Чигирином, турки кинулися на Канів та инші городи Чигиринщини. Жахнувшись з долі Чигирина, вся людність України кинулася тікати за Дніпр, покидаючи своє добро й господарство. Самойлович спріяв тому, щоб правобережна Україна стала пустинею, і хто не тікав за Дніпро своєю волею, тих він зганяв силою з осель і переганяв на східній бік Дніпра в свою Гетьманщину.

Ту нещасливу годину, той «Згін», коли батьки погубили дітей, а діти—батьків, довго помьятали українські люде, згадуючи навіть у піснях:

Віють вітри все буйніі,
Ідуть дощі все тучніі,
Землю зворушають,
Травою устилають,
А квітками украшають.
Та йдуть люде-поселяне,
Все з дочками та з синами,
Покидають грунти свої,
Преславніі вжитки
І превтішниі пасіки.
Та чогось луга потемніли,
Наші поселяне посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад воротиться
На свої прежні вжитки.
Уже весна—Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені діброви ключі попускали.

Звістка про руїну Чигирину, Каніва й инших правобережних міст тяжко вразила Військо Запорожське, а найдужче за всіх старого кошового отамана Сірка. Іван Дмитрович Сірко був щирий син своєі неньки України. Він любив Україну дужче за власне життя: за неї ввесь вік воював, за неї не знав ні спочивку, ні покою, за неї легковажив життя. Він мріяв бачити вільними і ні від кого незалежними не тільки Запорожжя, а й всю Україну, і завжди ставав ворогом того, хто хотів накласти руку на волю України, або поступався її правами, як поступалися Брюховецький та Самойлович. З усіх державців що були сусідами України він давав перевагу російському цареві, як одновірному, і, справді, служив йому вірно, а проте не хотів поступитись найменшою кріхтою прав Запорожжя й України, добутих мечем за часів Богдана Хмельницького. Він любив Дорошенка, бо Дорошенко теж не хотів поступатись правами України, а як що Сірко коли й ставився до нього неприхильно, то тільки під ті часи, коли Дорошенко дозволяв уступати на Україну війську одвічних ворогів України—бусурманів. Він умовив Дорошенка відцуратись протекції султана і скластись на оборону російського царя, і от тепер, коли російське військо так легко, майже без бою, віддало правобережну Україну на поталу туркам, Сірко почув себе винним у цій події—винним і перед Дорошенком, що пішов у неволю, і перед сплюндрованою Україною. Це почування надавило його важким тягарем і за рік звело у домовину.

Вересня 25, року 1678 Сірко послав Самойловичу од всього Війська Запорожського довгого листа, дорікаючи йому за те, що ворогуючи з Дорошенком, він забув про долю козацької неньки—України і спустошив її, а коли прийшли турки, то не зумів її обстоювати од ворогів. Між иншим, він писав такі слова: «скажи ж тепер, пане Самойловичу, яку послугу ти зробив батьківщині, що Дорошенка у неволю вічну загнав, Чигирин з усією Україною сьогобочною стеряв, річкам крови християнської пролитись допустив і після того став зватись гетьманом обох сторін Дніпра?».

Помстившись на Україні за її прихильність до Росії, турецький султан хотів помститись і на запорожцях за всі їхні повсякчасні шкоди. З тією метою він наказав поновити свої кріпості Аслам та Кизикермен та збудувати на острові Тавані ще й третю кріпость і меж тими кріпостями перетяти Дніпр ланцюгами з дзвониками, щоб запорожцям уже ніяк було випливати у лиман та Чорне море. Та на щастя запорожців, іми ще керував Сірко. Він зразу збагнув небезпеку і, скликавши на початку 1679 року 15.000 козаків напав на ті городи, поки вони не були ще до ладу рештовані. Розігнавши татар, що заступали турецькі городи з боку Січі, Сірко у лень погромив шість полків турецьких яничарів, що обороняли городи, побрав у бранці велику силу робітників і самого Мустафу агу, що керував всією справою будування турецьких городів.

Щоб помститись за той напад, султан весною 1679 року послав Дніпром нове військо, щоб зруйнувати Січ. Коли турки Дніпром і берегом наближалися вже до Базавлуку, Сірко, не маючи надії оборонити Січ, перенісся з Кошем і церквою на острів Лебедиху, а сам з військом вийшов назустріч туркам до Базавлуку. Побачивши чимале запорожське військо, турки не наважилися переходити річку і повернули назад на південь.

Коли звістка про те, що Січ була у небезпеці, дійшла до Самойловича, він послав Сіркові листа, сповіщаючи, що, як треба, то він охоче допоможе запорожцям, та Сірко з Військом Запорожським 6 апріля одписав йому так: «як що ваша вельможність маєте турбувати вашу особу так, як турбували для Ладижина, Умані, Чигирину й Каніва, то ліпше вам зоставатись у власній хаті і не дивитись на нашу загибель зблизька, як дивились ви на загибель Чигирина, ми ж доручаємо себе заступництву всемогутнього Бога ісам і будемо дбати про себе, коли прийдуть вороги».

Смерть кошового Сірка. Через невеликий час після того, 1 августа 1680 року, Іван Сірко, пробуваючи недалеко Січі на своїй пасіці (де тепер село Гола Грушівка), помер, а 2 августа товариство перевезло

його на байдаці у Січ і там на січовому кладовищі урочисто з гарматною пальбою поховало, та, насипавши над домовиною його могилу, поставило на ній надгробок з написом, що стоїть і до наших часів.[1])

За своє життя Сірко зажив собі поміж козаками такої великої слави, що останні вісім років козацтво що-року наново обірало його кошовим отаманом, чого зпоконвіку на Запорожжі не бувало. Всього ж за життя Сірка обірали кошовим отаманом аж 15 раз. Наприкінці свого життя Сірко мав такий вплив на запорожців, що під час всяких на Січі суперечок та заколотів, що часом счиняла молодь, досить було Сіркові вийти на майдан і сказати до натовпу: «слухайте, діти, мене старого і робіть так, як я кажу»... і запорожці зараз заспокоювалися і корилися старому кошовому. На татар Сірко нагнав такого страху, що навіть одна чутка про вихід його з Січі примушувала іх тікати у Крим.

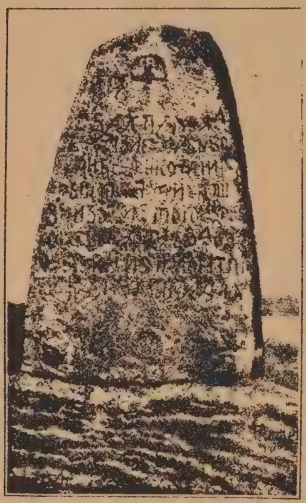

Надгробок на могилі кошового отамана Івана Сірка.

Поховавши свого великого отамана, запорожське військо щиро його оплакало і довго зберегало про події з його часів перекази. Почасти ті перекази збереглися й до наших часів, при чому Сірко згадується як великий характерник, що вмів замовляти ворожі кулі, одводити ворогам очі і таке инше. З пісень народніх, опріч наведеної нами вище, збереглася ще пісня про його жінку «Сірчиху» й синів:

У городі Мерефі жила вдова.
Старенькая жона
Сірчиха-Іваниха,
Вона сім літ пробувала
Сірка Івана в очі не видала.
Тільки собі двох синів мала:
Першого сина Сірченка Петра,
Другого сина Сірченка Романа,
Вона іх до зросту держала,
Іще од них слави-памьяти сподівала,
Як став Сірченко Петро виростати,
Став своєі неньки старенької питати:
Мати моя, старая жоно,
Скільки я у тебе пробуваю,
Отця свого Сірка Івана в очі не видаю:
Нехай би я міг знати,
Де свого отця, Сірка Івана, шукати.“

Далі дума росповідає, що Петро Сірченко поіхав шукати батька і, не знаючи козацьких звичаів, ліг безпечно біля лісу спочивати і був порубаний турками.

[1]) Поновлений за часів Нової Січі.

Після смерти Сірка кошовим отаманом на Січі був обратий Стягайло і він, сповіщаючи гетьмана про смерть Сірка, писав разом з тим, що запорожці гуляли чайками на Азовське море і 8 августа добули там турецького корабля, а бусурманів з того корабля побили і в неволю побрали. Виходе так, що той похід на Азовське море був споряжений ще Сірком і це було останньою його працею.

Коли посланці Стягайла прибули у Москву, то на допросі так сказали про Сірка московським боярам: «Сірко не бажав добра великому царю найперше за те, що був засланий у Сібір, вдруге—за гетьмана Самойловича, од котрого й Сірку й його жінці та дітям великі утиски й кривди були, та й Війську Запорожському образи й кривди, бо Самойлович одібрав у Війська маєтности й промисли і не пропускав на Запорожжя припасу. Далі ті посланці ще росказали, що за який час до смерти Сірко звелів зробити собі труну і що-ночі лягав у неї, кажучи, що здоровля собі вже не сподівається.

Додаток до третього оповідання.

Реєстр кошових отаманів Війська Запорожського за добу 1652—1681 років.

Роки: 1652	Лутай.
1653	Павло Гомон.
1655	Демьян Барабаш.
1657—1658	Яків Барабаш.
1658—1659	Павло Гомон.
1659—1660	Іван Сірко.
1661	Іван Брюховецький.
1662	Іван Іваненко-Величко.
1663—1664	Іван Сірко.
1664	Іван Щербина.
1665	Олекса Шкура, Іван Курило.
1666—1667	Іван Ріг (Ждан).
1667	Іван Васютенко.
1668	Петро Суховієнко.
1669	Лукаш Мартинович.
1670	Іван Сірко, Михайло Ханенко, Грицько Пелех.
1671	Лукаш Мартинович, Денис Кривоніс.
1672	Денис Кривоніс, Євсевій Шашол, Микита Вдовиченко, Лукьян Андрієвич.
1673	Лукьян Андрієвич.
1673—1680	Іван Сірко.
1680—1681	Іван Стягайло.

КАРТА УКРАЇНИ (німецька ритовина).

ОПОВІДАННЯ ЧЕТВЕРТЕ.

Боротьба за права й вольности Війська Запорожського.

(Роки 1681—1709).

Наступник Сірка. З смертью кошового отамана Івана Сірка, можна сказати, закінчилася героїчна доба життя Війська Запорожського. Самонадія та гонор покидає Військо. Запорожці майже зовсім перестають втручатись в справи городовоі України і дбають тільки про те, як би обстояти й захистити права й вольности самого свого Війська. На лихо Запорожжя, майже двадцять років воно не мало освіченого й рухливого керманичого. У всіх заходах Війська за цю добу помітна млявість. Иноді на Січі хоч траплялися подіі, що нагадували давні часи, та то вже були окремі й до того малі вибухи, взагалі ж у війську непомітно було ні одностайности ні рішучости.

Запорожець кінця XVII віку.

Так протяглося на Запорожжі до року 1702, поки не став кошовим отаманом Кость Гордієнко. Він збудив Військо і запалив серця запорожців, та було вже запізно: серед запорожських земель вже стояли кріпости з російським військом, і до того запорожці що до зброі й військового строю опинилися далеко позаду військ усіх своіх сусідів.

Перший після Івана Сірка кошовий отаман Іван Стягайло був людиною зовсім нікчемною і ні у чому не подбав про те, щоб при замиренні між Росією та Туреччиною захистити інтереси Війська Запорожського, а тим

часом на початку року 1681 між тими державами була підписана Бахчисарайська згода про замирення на 20 літ. По тій згоді правобічна Україна між Бугом та Дніпром мала заставатись пустинею, Запорожжя ж мало лишитись під рукою царя. Підписуючи умови згоди, російський уряд не спитав запорожців про іхні потреби, а кошовий Стягайло та гетьман Самойлович самі не подбали про задовольнення військових потреб і за запорожцями не було забезпечено право вільно плавати Дніпром у Прогної по сіль і у лимани по рибу, а позаяк Військо Запорожське не могло без того жити, то через те право зараз же виникли між запорожцями й татарами непорозуміння.

Дізнавшись, що російський уряд не подбав про Військо Запорожське, кошовий отаман Стягайло звернувся з проханням безпосередно до хана, щоб дозволив запорожцям брати вільно у Прогноях сіль, та той одповів, що він не перешкожає запорожцям брати сіль, скільки ім потрібно, та тільки за гроші, як беруть инші покупці. Яка після Бахчисарайської згоди почалася на Запорожжі скрута, видно з листа новообраного кошового отамана Трохима Волошина до гетьмана Самойловича од 21 липня 1681 року. У тому листі він скаржився, що турки поновляють Кизикерменський та инші городки на Дніпрі і жодного козака не пускають на лимани по сіль та по рибу. «Через те, писав він, нам далеко вільніше було, коли ми ворогували з ворогами святого хреста, бо тоді ми оружно ходили на низ Дніпра, тепер же, після замирення, Військо Запорожське опинилося неначе у неволі, одрізане од моря».

Скрутним становищем Запорожжя скористувався польський король Ян Собеський і почав засилати на Кіш посланців, підмовляючи запорожців до себе служити і заселяти спустошену правобережну Україну. Ті заклики мали поспіх і з Запорожжя вийшло кільки сот козаків, а між ними й Семен Гурко, прозваний у куріні Палієм, що згодом став Хвастовським полковником і видатним оборонцем посполитого люду.

Наслідки бахчисарайської умови. Апріля 30, року 1682 на Січ було прислано з Москви грамату з повідомленням про те, що на царський престол уступив царь Петро Олексієвич. Військо Запорожське склало йому присягу і літом того ж року новообраний кошовий Василь Олексієнко, сповіщаючи російський уряд через посланців про присягу Війська Запорожського, разом з тим скаржився на те, що татари не пускають запорожців на Низ, а без того запорожцям нема з чого жити. Проте російський уряд, не подбавши про запорожців вчасно, тепер уже не міг нічого зробити і раз-у-раз наказував запорожцям не зачіпатись з татарами.

Таке становище Запорожжя скоро призвело до того, що року 1683 козаки почали грабувати всіх купців, що проїздили через запорожські

землі, не зважаючи на те, чи були вони татари, вірмени, поляки, росіяне і навіть українці, а на початку року 1684 пограбували і втопили татарського гінця. Разом з тим запорожці почали набігати на татарські кочевища, одбивати у них коней, худобу і чинити всякі шкоди.

У таких грабунках та дрібній війні з татарами минули роки 1684 та 1685. Року 1686 кошовий отаман Грицько Сагайдачний надумав, було, зробити напад на татар і послав, як робилося і в давні часи, просити донських козаків, щоб з свого боку вдарили на татар, та виявилося, що й на Доні тепер були вже инші порядки: донці одіслали листа кошового у Москву, а звідтіля був висланий Сагайдачному наказ, щоб ні в якому разі не смів нападати на татар.

Під час кошевства Грицька Сагайдачного між Польщою й Росією була підписана згода до віку. По тій згоді Польща назавжди зріклася Києва, Росія ж обіцяла допомагати Польші в її боротьбі з татарами й турками, що саме під ті часи з Польщою ворогували. Користуючись згодою з Росією, польський король Ян Собєський, виганяючи турків з Галичини, листом до Сагайдачного просив Військо Запорожське подати йому помочі. Обміркувавши королівського листа на раді, запорожці кількістью 2.700 душ ходили за Буг, пробилися через землі, вкриті татарськими загонами, аж у Молдаву і сполучилися з польським військом у Ясах. Після того походу, над зіму 1686 року, король пустив запорожців на Січ, подарувавши всякому з них за службу по десять битих талярів.

Похід Голіцина через Запорожжя. Виконуючи умову з Польщою, російський уряд по весні 1687 року послав на Крим 100.000 російського війська під приводом князя Голіцина і 50.000 українських козаків під приводом гетьмана Самойловича. На початку червня, обидва ті великі війська надійшли до річки Самарі і, зробивши 12 мостів, перевезлися разом з обозами на південний її берег. Через кільки день до сполученого війська прилучилися запорожці під приводом кошового отамана Хвилона Лихопоя і всі разом посунулися до річки Конки.

Запорожці вели перед війська і, вибігши за Конку, сповістили Голіцина, що всі степи на південь од тієї річки випалені татарами і що йти далі неможливо, бо скрізь замість трави попіл. Голіцин не послухав поради запорожців і пішов разом з Самойловичем далі. Тяжко було йти військові, бо курява од попілу виідала очі й забивала дух, а ще тяжче доводилося коням, бо дуже мало було паші. Поки військо, просунувшись за Янчокрак, пішло до річки Карачаровки, коні вже так захляли й потомилися, що не мали сили тягти вози й гармати і почали дохнути.

Довелося спільникам повертати назад, а щоб татарам все таки був острах, Голіцин послав 20.000 стрільців, а гетьман 20.000 козаків на західній бік Дніпра воювати разом з запорожцями Кизикермен.

Головне російське й українське військо, простуючи після того по-над східним берегом Дніпра, на початку липня прибуло до Самарі і почало переходити по мостах на північний берег річки. Тут сталася несподівана й дивна пригода. Козацьке військо переходило першим і коли перейшло, то з дванадцяти мостів десять зайнялися вогнем і згоріли, так що Голіцину довелося будувати нові мости.

З того випадку скористувалася козацька старшина, що ненавидила Самойловича, і подала Голіцину писаного доноса, нібі підпал мостів стався через зраду гетьмана. Голіцин послав того доноса у Москву, і через два тижні Самойловича було одставлено од гетьманського уряду і одвезено у Москву. Згодом Самойловича заслали у Сібір, де він і помер у Тобольську, величезні ж його маєтности й скарби були поділені між казною російської держави та казною нового гетьмана.

Скинувши Самойловича, князь Голіцин тут же на поході біля річки Коломаку, скликав 25 іюля 1687 року військову козацьку раду, котра обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Не можна сказати, щоб це обрання було зроблене «вільними голосами». Мазепа не уславився між козаками ні як вояка, ні як добрий товариш, він тільки був дуже заможний та лукавий і, як згодом він сам хвалився царю Петру, дав за обрання на гетьманський уряд князю Голіцину 11.000 карбованців та добрі подарунки і той умовив козацьку старшину обрати Мазепу[1]).

Зрада Мазепою Війська Запорожського. З свого боку Мазепа, щоб догодити Голіцину і царю Петру, у перший же день свого гетьманування згодився на порушення вольностій запорожських, а саме на те, щоб на запорожських землях, по річках Орелі й Самарі[2]) та на устях Орчика й Берестової, були побудовані кріпости, до котрих Військо Запорожське не сміло б доторкатись, та ще щоб до кінця війни Росії з Кримом запорожці не сміли торгувати з татарами й замирятись з ними.

Сповіщаючи 12 вересня кошового отамана Війська Запорожського Грицька Сагайдачного про затвердження на гетьманському уряді Мазепи, царі Іоан та Петро подарували Запорожському Війську прибутки з Переволочанського перевозу.

Запорожці раділи, що Самойловича не стало, і, бажаючи жити з Мазепою у згоді, послали йому привітання з обранням і висловили йому бажання «багато літ гетьманувати на користь неньці Україні і не хрхелювати на згубу Війська Запорожського, як почав було хрхелювати зрадник Попович».

Тільки даремні були надії запорожців: Мазепа, хоч і був родом з української шляхти, та освіту й виховання дістав чисто польське, бо

---

[1]) Костомаров. Мазепа, стор. 38.
[2]) Костомаров. Мазепа, стор. 12.

ще хлопцем був висланий на королівський двір, і хоч потім був близьким до Дорошенка, та проте радий був служити всякому, на чиєму боці була сила, і коли побачив, що Самойлович сидить на гетьманстві міцніше за Дорошенка, він перейшов на його бік. Вихований далеко од простого люду, Мазепа не вмів дбати про його права і потреби, а разом з тим був байдужий і до вольностій Війська Запорожського.

Ще при Самойловичі почалося розтягання українських земель військовою старшиною й російськими воєводами, за Мазепи ж це розтягання досягло найбільшої сили. Спочатку Мазепа роздавав вільні землі, далі— одібрані од польських магнатів, коли ж не стало вже порожніх земель, він почав роздавати старшині й ті землі, по яких уже сиділи селяне, при чому ті селяне ставали підданцями української військової старшини, до якої таким чином переходила роля польських панів.

Російський уряд охоче затверджував таке роздавання земель і поневолення українського селянства, бо це наближало устрій Гетьманщини до устрою Великоросії і до того сіяло розбрат між українською старшиною й простим людом і тим робило старшину безсилою.

Згодом, коли вже й селянські землі були поділені поміж старшиною, дійшла черга й до земель козачих і для того, щоб оддати комусь козачі землі, козаків, що жили по них, повертали у посполство, доводячи всякими кривдами, що вони були не прирожденні козаки, а видралися у козацтво сваволею[1]). Таким чином гетьман разом з старшиною сам собі копав яму, бо посполство, а почасти й козаки, почали мати і його й старшину за своїх ворогів і шукали заступництва од своєї старшини у московських урядовців, котрим це було дуже бажано, бо зменшувало вплив української старшини на людність.

Скористувавшись пригнобленим становищем народу на Гетьманщині, король Ян Собєський почав закликати селян і козаків з лівобережної України на правобережну, поновив там козаччину і надав права козацьких полковників в Корсуні Искрі, в Богуславі Самусю, на Побужжю Абазіну й у Хвастові Палію. Колишні виселенці з Київщини й Чигиринщини тисячами посунули тепер з лівобережної України, а найбільше з полків Гадяцького, Лубенського й Миргородського, назад на правобережну Україну і разом з переселенцями з Волині й Поділля хутко залюднювали ситі й веселі грунти Київщини. До року 1688 правобережна Україна вже добре залюднилася, а козацтво набуло у ній чималої сили. Польща втішалася з того, та тільки недовго, бо разом з тим, як козацтво набувало сили, зростала и неохота його бути під владою Польши.

На Запорожжі після смерти славного Івана Сірка, як я вже згадував, почався занепад. Мляві кошові отамани, скоряючись російському урядові

[1]) М. Грушевський. Історія України, стор. 395—398.

та Бахчисарайській умові, попустили туркам збудувати на низу Дніпра дуже міцні кріпости, і тепер одрізані од моря запорожці зовсім забули про свої колись славні морські походи. Військо Запорожське не наважувалося виступати самостійно, як виступав Сірко, а ходило у походи тільки по наказу з Москви, неначе б другорядне російське військо; коли ж у році 1687 запорожцям дозволено було воювати татар, як вони хочуть, і кошовий отаман Грицько Сагайдачний над осінь того ж року пішов на Кизикермен і Аслам Город, то той похід мало дав запорожцям слави, користі ж не дав ніякої; на початку ж січня 1688 року татари самі підступили до Січі і три дні добували ії, хоч так само, як і запорожці, одійшли до своіх городів ні з чим.

Маючи на мислі гнати за татарами і віддячити ім за напад, Сагайдачний звернувся до Мазепи, щоб прислав на потугу хоч 1.000 козаків, та той, хоч і обіцяв прислати, та не зробив того і новий похід Сагайдачнаго не відбувся.

Незадоволені на Мазепу за пригнічування посполитого люду, запорожці почали підбурювати до повстання проти нього та старшини селян у Лубенському та Миргородському полках. Мазепа зараз же послав про це доноса у Москву і дістав од російського уряду наказ приборкати запорожців зброєю. Врешті до цього не дійшло, бо напровесні запорожці сами вийшли з Гетьманщини.

Самарські російські городки. Скористувавшись занепадом Запорожжя, російський уряд рішив, що тепер вчасно здійснити умову з Мазепою, і звелів йому, не гаючись, збудувати біля устя річки Самарі, на північному ії березі, Новобогородську кріпость, щоб мати у ній зачіпку, як проти татар, так і проти запорожців. Почувши про той наказ, запорожці захвилювалися і спочатку хотіли, було, зброєю обороняти свої віковічні Самарські ліси й пасіки і не дозволяти московської будівлі, та тільки, коли Мазепа прийшов до Самарі з 20.000 козацького війська та 10.000 стрільців московських, запорожці обмежилися тільки тим, що послали царівні Софії скаргу на порушення іх вольностій і, затаївши у своєму серці образу—скорилися.

Будування Новобогородської кріпости почалося у марті 1688 року і поки воно тяглося, на Січі відбулося кілька дуже бурхливих рад, і на одній з них Грицька Сагайдачного було скинуто з кошевства, а на його місце обрато удруге Хвилона Лихопоя; та тільки й той продержався недовго, бо в'осени того ж року замість нього запорожці обрали кошовим Івана Гусака, що перед тим уславився, хоч і дрібними, та щасливими зачіпками з татарами.

В августі 1688 року будування Новобогородської кріпости було закінчене і там засіла московська залога з комендантом Косоговим; біля окопів кріпости було залюднено посад кількістю у 1000 родин. Ті новопо-

селенці разом з московськими людьми захопили всі запорожські пасіки, що були по лісах по-над Самарью, вирубували ліси і чинили запорожцям, а найбільше запорожському Самарському манастирю, всякі шкоди, і через те запорожці назавжди мали збудування Новобогородської кріпости тяжкою й найбільшою собі кривдою й образою, але, не маючи сили стати на перешкоді тій будівлі, раз-у-раз дорікали Мазепі за те, що допустив до того.

Кошевство Гусака. По весні року 1689 російський уряд спорядив новий похід на Крим. Сто двадцять тисяч московського війська, сполучившись з козацьким військом гетьмана Мазепи, посунуло лівим берегом Дніпра на Запорожжя і, прилучивши до себе ще й військо запорожське з кошовим отаманом Іваном Гусаком попростувало через степи на Крим. Не вважаючи на величезну по тодішньому силу, що мав під своєю рукою князь Голіцин, цей похід так само скінчився ні на чому, як і перший. Підступивши 20 мая під Перекоп, Голіцин не наважився його штурмувати і, простоявши під кріпостью кільки день, повів все військо назад.

Наблизившись у місяці червні до річки Самарі, Голіцин почув, ніби то ченці-запорожці з Самарсько-Миколаївського манастиря нарікають на Московський уряд за те, що він захопив біля Новобогородської кріпости запорожські землі й ліси, і підмовляють запорожців до змагання. Щоб покарати ченців, він звелів оточити манастирь військом і счинив у ньому певний погром—манастирь стрільці пограбували, а ченців били різками, мордували, як хотіли, і врешті порозганяли по лісах.

Почувши про погром свого манастиря, запорожці почали хвилюватись, і кошовий Гусак намагався заступатись за ченців, та Голіцин не звернув на його прохання ніякої уваги, Мазепа ж і пальцем не рушив у оборону святого для запорожців і всієї України місця.

Управившись з запорожським манастирем, Голіцин наглядів на Самарі, вище Богородської кріпости, в урочиші «сорок байраків» ще одно місце, придатне під кріпость, і на протязі місяця збудував там другий городок на залогу у 500 стрільців і назвав його Новосергієвським[1]).

Під впливом образи й кривди з боку Голіцина і, вважаючи на те, що московське військо, роздратувавши татар, покинуло Запорожжя не обороненим, Іван Гусак з запорожцями зараз після невдалих походів Голіцина, увійшли у зносини з ханом і замирилися з татарами без відому російського уряду, як самостійна держава, забезпечивши собі при тому всі землі по правому боці Дніпра, аж до лиманів Дніпровського та Бугського.

---

[1]) Яворницький. Істор. Запор. Коз. Т. 3, стор. 78.

[2]) Біля села Вільного, Новомосковського повіту.

Довідавшись про згоду запорожців з татарами, Мазепа зараз же спинив посилку на Запорожжя борошна, зерна й всякого припасу, московський же уряд затрімав іхнє жалування. На Запорожжі у ті часи ще дуже мало сіялося хліба, і через те Війську Запорожському прийшлося дуже скрутно—борошна не було відкіля взяти і доводилося їсти саму тільки рибу. У тій пригоді кошовий отаман Іван Гусак, обміркувавши становище Запорожжя на раді, послав до польського короля посланців з листом, у котрому Військо Запорожське скаржилося на те, що московський уряд порушає його стародавні вольности і хоче поробити козаків невольниками бояр. Разом з тим запорожці просили короля прийняти їх під свою державу, як було ще за батьків та дідів.

Король не наважився зробити по бажанню запорожців, опасуючись мати через те війну з Росією, але з великою пошаною привітав і виряжав запорожських посланців.

Довідавшись про зносини кошового Гусака з польським королем, Мазепа через посланців вимагав од запорожців, щоб скинули Гусака з кошевства, та тільки запорожці любили свого молодого і рухливого кошового і не звернули на вимоги Мазепи ніякої уваги.

Добрі стосунки запорожців з татарами протяглися недовго. Довідавшись, що татари, користуючись безпекою з боку Запорожжя, почали набігати на правобережну Україну, запорожці не стерпіли того і послали полк козаків на поміч коронному польському гетьману Яблоновському проти татар, а наприкінці року 1690 почали нападати й на степові татарські кочевища.

Гусак та Петрик. На початку року 1691 на Січ прибився Петро Іваненко, прозваний на Січі Петриком. Той Петрик мав добру освіту і, пробувши чимало років старшим канцеляристом генеральної військової канцелярії на Гетьманщині, одружився з племінницею генерального писаря Кочубея і був добре досвічений в справах тодішньої політики. Захопившись з ранніх літ оповіданнями й народніми думами про боротьбу давніх козацьких гетьманів за волю України і, розуміючи тогочасне її становище, Петрик прийшов до думки, що Мазепа разом з московськими воєводами ведуть український люд до гіршого поневолення, ніж було до повстання Богдана Хмельницького, і зважився спробувати підняти український простий люд проти своїх новоявлених панів, а разом і проти російських урядовців, що багато українських земель порозбірали у свою власність разом з людьми.

Мазепа, довідавшись про те, що Петрик у Січі, і про його заміри, почав вимагати, щоб запорожці видали зайду, але на те не згодились ні рада козацька, ні сам кошовий отаман Іван Гусак; навпаки, запорожці охоче слу-

хали запальні промови Петрика про занепад та недолю України і скоро обрали його військовим писарем.

Мазепа не наважився одверто сваритися з Кошем через Петрика і у всьому догождав запорожцям, посилаючи на Січ борошно, залізо й інші потрібні запорожцям припаси, а сам тим часом посилав у Москву доноси про те, що запорожці хочуть зрадити царям, бо не видають зрадника Петрика.

Петрик тим часом справді умовляв кошового отамана Гусака підняти війну проти Мазепи. Між иншим він говорив Гусакові таке:[1])

«Хоч шість тисяч з собою орди візьми за Дніпро, так я горло своє ставлю коли тобі не поклониться вся Україна. Гетьман зразу у Москву втече, бо там його вся душа, а в Україні тільки його тінь! Невже нам не поможуть наші брати, котрих сердюки,[2]) рандарі[3]) та дуки, що ім царі маєтности пороздавали, мало живцем не ідять? Та вони тільки почують, що ти з військом рушаєш з Січі, то самі тих чортових панів подавлять, а ми вже прийдемо на готове!»

Од таких промов Петрика поміж запорожцями пішло замішання, та тільки кошовий і військова старшина не дуже то сприятливо ставилися до його замірів, і Гусак, хоч у всякому листі дорікав Мазепі за роздачу старшині земель, за поневолення люду, за откупи і за збудування Самарських городків, та тим часом, все не страчував надії на те, що російський уряд сам лагідно задовольнить бажання українського люду й запорожців, що до повернення на Україні стародавнього ладу й самоврядування.

Тим часом полк охочих запорожців, під приводом Юська, ходив проти татар на поміч Хвастовському полковнику Семену Палію і, напавши на орду, що поверталася з німецької війни через куяльницьку пересип, чимало захопив татар у бранці і одняв у ворогів багато здобичі.

Не діждавши од кошового Гусака згоди на участь Війська Запорожського у війні з Росією, Петрик покинув Січ і поїхав через Кизикермен у Крим до хана, взявши з собою 60 козаків, що захопилися його мріями про визволення українського посполитого люду од поневолення. Він мав думку робити так, як робив Богдан Хмельницький, себ то: стати до спілки з татарами і наблизитись з ордою до Січі, щоб легше умовити Військо Запорожське подати йому помочі. Його жвавість та запальні промови зробили на хана вплив, і 11 апріля 1692 року хан з одного боку і Петрик од імени Війська Запорожського з другого склали умову, по якій хан мав допомогти Петрикові одібрати Гетьманщину й Слобожанщину од Московської держави до

---

[1]) Яворницький. Істор. Запор. Коз. Т. 3, стор. 125.

[2]) Наймане гетьманське військо.

[3]) Мазепа так само, як за польських часів, повіддавав шинки на Гетьманщині у оренду жидам.

своїх рук, Петрик же зате повинен був перевести східні слобідські полки на спустошену правобічну Україну, щоб тим одчинити татарам Муравські шляхи до самої Московщини. Запорожське військо, від імени котрого Петрик складав умову, за свою участь у війні, мало добути у свою владу землі західних слобідських полків: Ахтирського й Сумського.

Склавши таку умову з ханом, Петрик послав кільки листів до запорожського Коша, умовляючи Військо Запорожське пристати до нього. Ті листи всякий раз читалися на радах і викликали між запорожцями замішання. Голота січова тяглася до замірів Петрика, маючи гадку погріти руки біля маєтків українськоі старшини, що вже звалася панами, старшина ж Війська Запорожського, памьятаючи руйну правобережної України і страхаючись, що боротьба запорожців у спільці з татарами проти Росії може призвести до такоі ж недолі й лівобережну Україну, не згожувалась переходити на бік Петрика.

Найбільший вплив на запорожців зробив лист Петрика писаний 22 іюня 1692 року, у котрому він, між иншим, писав так:[1])

«Не один раз говорив я вам, панове молодці, яка небезпека загрожує нашій Україні і до якого занепаду іде вона через сусідніх державців: наче люті леви, роззявивши пащі, хочуть вони проковтнути нас повсякчас і поробити своіми невольниками. Не дивно, що так робить король польський—ми здавна були його підданцями, та за Хмельницького, з допомогою орди, визволились з неволі та ще й таку счинили йому шкоду, що й досі він не вичухається, і досі намагається, щоб знову український народ взяти у підданство і помститись на нас за ту образу. Хан кримський зате ворогує з нами, що ми, пробуваючи поблизу, зпоконвіку на степах і на морі чинили йому лихо в людях і у здобичі, як і зараз чинимо; а от дивно, що московські царі, не зброєю нас придбавши, перевели наш край Чигиринський на лівобічну сторону, обсадились з усіх боків нашим людом, так що, звідкіля б не прийшли вороги, та все наші оселі попаливши, а людей у неволю побравши, повертаються назад, Московщина ж за нами, як за мурами, ціла, і, не задовольняючись тим, намагаються всіх нас повернути у хлопи й невольники».

Далі він у тому ж листі нагадує, що російський уряд для того віддає народ у неволю панам, щоб люд український змужичів[2]) (стратив культуру), «щоб тоді легче було осадити нас своіми воєводами і городами, як уже й збудував городи на Самарі». Щоб зратувати Україну, Петрик радив піднятись всім проти московців і приєднатись до нього тоді, як він йтиме з ордою добувати Україну.

У місяці іюні заміри Петрика почали здіснюватись. Кримський хан вийшов з великою ордою у Чорну долину і, доручивши там урочисто

[1]) Яворн. Істор. Запор. Коз. Т. III. стр. 135.
[2]) Яворн. Істор. Запор. Коз. Т. III. стор. 136.

Петрикові гетьманські клейноди, проголосив його гетьманом України. Але другого ж дня на Петрика почали падати розчарування. Перше за все ханові не можна було йти з усією ордою на Гетьманщину, бо по наказу султана, він повинен був йти на Угорщину воювати з німцями, на Гетьманщину ж з Калгою Салтаном та Петриком він вирядив всього 20.000 вершників. Це вже зразу робило справу Петрика безнадійною, бо Мазепа повсякчас міг виставити проти татар 50.000 козаків, не кажучи вже про військо російське. Проте Петрик пішов разом з Калгою Салтаном понад східним берегом Дніпра і спинився проти Січі запорожськоі у Камьяному Затоні.

Тим часом у Січі сталися одміни. Ще в'осени 1691 року один жвавий козак, на призвіще Матвієць, підмовив кільки десятків товариства илисти з ним за Чорне море до імеретинського царя на службу і потайно захопив для своєі справи одного військового байдака. Довідавшись про це, кошовий отаман Іван Гусак звелів арештувати Матвійця й привести до нього, а той під час розмови з кошовим счепився з ним битись. Військовий суд засудив Матвійця за його вчинки до смертноі кари і йому було стято голову. Проте січова голота дуже любила Матвійця, і коли до Січі повернулося товариство з лугів та степів і довідалося про страту Матвійця, то почало нарікати на Гусака за те, що звів такого доброго козака, і врешті у 1692 році обрало на кошевство ватага Хведька.

Той Хведько скоро виявив свою недотепність у керуванню справами і, коли на Січі почалося замішання й навіть заколот між козаками з приводу листів Петрика, то він не зміг вгамувати козацтво і дати війську якийсь лад. Через те, коли Петрик вже наближався до Січі, Хведька було скинуто з кошевства і січова рада обрала кошовим знову Івана Гусака.

Гусак був крутоі та упертоі вдачи і коли Петрик, стоячи з татарами у Камьяному Затоні, прислав до нього посланця з листом, у котрому необачно вимагав од кошового, щоб той прибув за Дніпр зустріти Калгу Салтана з хлібом сілью, то Гусак посланця власноручно побив, а Петрикові звелів переказати, що «ніколи Салтан, ворог святого хреста, не діжде, щоб він, Гусак, його з хлібом зустрічав». Проте, коли після того Петрик переказав, що має таємні листи од гетьмана Мазепи, які може показати тільки самому Гусаку, то кошовий отаман, взявши з собою кільки курінних отаманів та 600 козаків, переіхав 17 іюля байдаками на один з островів Дніпра біля Камьяного Затону і, не довіряючи татарам, переказав Салтанові, щоб вислав заручників, і тільки діставши іх, поіхав з отаманами у татарський табір.

У наметі Калги Салтана після довгоі розмови Петрик признався, що ніяких листів од гетьмана він не має, а що склав з ханом умову «своім

розумом під впливом жалю через утиски і нестерпучі кривди на посполитий український люд».

Не вважаючи на умовляння Петрика, Іван Гусак, знаючи добре, як татари плюндрують українські землі, не згодився йти разом з бусурманами воювати свій рідний край, а щоб не роздратувати тим татар, посилався на те, що Військо Запорожське розійшлося на той час по лугах та степах, і через те він не може з невеликим числом товариства розьязувати таку велику справу, як війна з Москвою.

Повернувшись на Січ, Гусак все-таки скликав раду і росповівши про заходи Петрика, спитав, як гадає товариство. Запорожці після того запитання кошового розбилися на два натовпи—менчий разом з старшиною стояв на тому, що не годиться воювати у спільці з бусурманами православних людей, більший же натовп, головним чином голота, вигукував, що Петрик розумна голова, навчає на добре і що треба йти визволяти Гетьманщину од гетьмана-зрадника, од москалів і од своіх панів.

Тоді Гусак поклав булаву на стіл і сказав: «Нехай же хто инший веде військо воювати своіх братів, а я не поведу». З тим він покинув раду і пішов до свого куріня, а слідом по ньому склала свої клейноди й инша військова старшина.

Ввесь день і всю ніч військові клейноди лежали серед майдану на столі, а запорожці гомоніли й сперечилися. Та між голотою не знайшлося нікого, хто б наважився взяти владу до своіх рук, і ранком прихильники Петрика послали просити стару старшину, щоб побрала свої клейноди назад. Гусак згодився взяти булаву, але рішучо одмовився вести військо на Україну у спільці з татарами.

Таким чином до Петрика мали можливість прилучитись тільки охочі козаки і за тиждень таких набралося півтисячи. Після того Калга Салтан та Петрик пішли з військом на річку Московку, а далі на Татарку, що впала у Дніпр біля Кодацького порогу, і нарешті перейшли за річку Самарь. Відтіля Петрик послав листи у південні городи України, умовляючи людей взятися до зброі, прилучитись до нього і стати за свою стародавню волю.

Після того, 31 іюля, Петрик з запорожцями й ватагою татар атакував Новобогородську кріпость. Козаки вдерлися у низчий город, запалили дві башти та кільки будинків, але коли з верхнього городу на них почали бити з гармат, вони одійшли геть.

Не добувши Новобогородськоі кріпости, Петрик пішов далі до річки Орелі і до південних городів Гетьманщини. Китай-Город та Царичанка зустріли його з хлібом сілью, а проте приставати до нього збройно ніхто не хотів. Український люд за 45 років боротьби знемігся і бажав хоч і підневільного, аби спокійного життя. Лишившись після «згону» з правобережноі України без осель, худоби, збіжжя й без хліба, він тепер

тільки починав все те набувати і боявся знову, через змагання за волю, все те стратити.

Не розуміючи від чого йде байдужість українського люду, Петрик ще не страчував надії на те, що підняти його можливо, і посунувся з військом до Маячки, але там уже було кільки козацьких полків гетьмана Мазепи, а слідом мав надійти з кількома полками й він сам та ще надходило й московське військо. Довідавшись про те, татари зразу ж повернули назад і перейшли за Самарь аж на Татарку, а слідом за татарами мусив вийти за Самарь і Петрик. З табору біля річки Татарки Петрика покинули майже всі запорожці і біля нього лишилося іх ледве кільки десятків. З ними він і пішов разом з татарами у Крим.

Перша невдача не засмутила Петрика і на початку року 1693 він з Нурредин Султаном та ордою у 40.000 татар знову вийшов з Криму і, наблизившись до Січі, почав засилати на Кіш листи і підмовляти запорожців прилучатись до нього.

Кошовим отаманом Війська Запорожського був на той час Василь Кузьменко. Обрання його замість Гусака було дуже бурхливим, а ледве тільки Січ трохи заспокоілася, як до Коша прибув бувший кошовий Хведько з великою ватагою прихильників Петрика. Поєднавшись з січовою голотою, прихильники Петрика счинили у Січі заколот, погромили де-кільки курінів, скинули з кошевства Кузьменка за те, що він не хотів єднатися з Петриком та татарами, і навіть вбили де-кого з старшини, але не змогли взяти влади до своіх рук, і через кільки день партія поміркованих козаків зміцнилася, розігнала прихильників Петрика і посадовила на кошевство знову Василя Кузьменка.

Через перемогу на Січі поміркованих Військо Запорожське і на цей раз не прилучилося до Пертика за вийнятком поодиноких козаків. Не підбуривши запорожців до війни, татари пішли з Петриком на Переволочину, а далі на Кишинку, та не добувши ні того, ні другого міста, пішли під Полтаву, захоплюючи по шляхах поодиноких людей у неволю. Не вдіявши нічого й біля Полтави і почувши, що наближається козацьке військо, татари посунулись на Коломак, а звідтіля пішли далі на південь у степи.

Таким чином другий похід Петрика проти Мазепи обернувся на звичайний наскок татар на Україну за ясирем і, наробивши людям чимало лиха та шкоди, зрештою одвернув од Петрика і люд на Гетьманщині і запорожців.

Коли на Січ прийшла звістка, що татари погнали з Гетьманщини людей у неволю, на Січі 3 мая знову відбулася бурхлива рада, і запорожці одібрали булаву од Кузьменка і доручили іі знову Івану Гусаку. Як ворог бусурманів, Гусак зараз же почав лаштуватись до походу на та-

тар, але партія, прихильна до замірів Петрика і до згоди з татарами, скликала раду, і та рада більшістью ухвалила не воювати з татарами. Гусак не хотів після того бути кошовим отаманом і, поклавши булаву, пішов у свій курінь, а рада обрала кошовим Семена Рубана.

Решта року 1693 та рік 1694 минули на Запорожжі у дрібних, звичайних зачіпках з татарами. Запорожці не наважувалися роспочинати війну з татарами без помочі з боку українських козаків і закликали до походу на татар Мазепу, але той одмовлявся тим, що без царського наказу він воювати не сміє, російський же уряд був у ті роки заклопотаний бунтами стрільців і не хотів встрявати у війну.

Незадоволення запорожців Мазепою. Взагалі відносини запорожців до Мазепи що-далі все гіршали і мало не у всякому листі до гетьмана запорожці дорікали йому за те, що*): 1) на Самарі, на одвічній запорожській землі, побудовані городи й обсадені московськими людьми, 2) ті люде вирубали одвічні запорожські ліси, 3) на Орелі сидить московський воювода з ратними людьми, тоді як по умові з Богданом Хмельницьким воювода мав бути тільки у Києві, 4) московський уряд без відому козаків і без військового суду бере й засилає у Сібір козацьку-українську старшину, полковників і навіть гетьманів, 5) московський уряд раз-у-раз вимагає, щоб запорожці воювали татар та турків, а коли запорожцям стає скрутно, не подає ім помочі.

У середині року 1694 на Січі знову збився заколот з приводу нових закликів Петрика до нового походу разом з ордою на Гетьманщину. Прихильники Петрика скинули з кошевства Рубана за те, що не хотів приєднатись до татар, але, як і обидва попередні рази, не знайшли поміж себе козака, здатного взяти булаву, і через те на третій день заколоту вороги бусурманів взяли гору, обрали кошовим Івана Шарпила і почали лаштуватись до війни з татарами.

Нові зачіпки з татарами. З запорожських ватажків того року найбільше уславилися Хведько та Максименко. Останній року 1694 навіть вийшов байдаками у Дніпр і, обминувши річкою Конкою Аслам город, вийшов у Чорне море, далі ж, приставши до берегу Крима, попалив багато татарських осель, визволив з неволі біля тисячи християн та, захопивши на байдаки стільки ж бусурман, повернувся до устя Дніпра. Тільки проплисти проти води поз турецькі городи Максименкові ніяк не вдалося і він змушений був свої байдаки потопити у Дніпрі і вертатись на Січ суходолом.

Опріч цих ватажків, запорожців водив на татар сам кошовий Шарпило. Погромивши добре татар на Чангарі та Молочних Водах і однявши

*) Яворн. Іст. Зап. Коз. III, стор. 191.

у них 7 гармат, Шарпило повів козаків на низ Дніпра, на річку Ольхову та урочище Стрілицю, та тільки у тому поході йому не пощастило: татари зробили на запорожців засідку і несподіваним нападом погромили іх і прогнали на Січ.

Незадоволені останнім походом запорожці скинули Шарпила з уряду і обрали кошовим Петра Прима. Новий кошовий в'осени того ж року ходив новим походом на татар, але, не діждавши помочі од Мазепи, скоро повернувся на Січ.

Семен Палій. У свій час я вже згадував, що з початком 1680 років польський король Ян Собеський поновив на правобережній Україні козаччину і почав залюднювати країну, що колись, як кажуть, текла молоком та медом, а тепер повернулася на пустиню. За 15 років, що минуло од Чигиринської руіни, багато люду українського, ратуючись од кріпацтва, що повелося на Гетьманщині, повернулося з лівого берегу Дніпра на правий і разом з вихідцями з Запорожжя поповняли козацькі полки, уряжені королем. До 1689 року ті полки набули вже чималої сили, а почувши ту силу, почали не пускати у свої межі польських панів, а тих, що вспіли вже засісти, почали вигоняти і, пригадуючи хмельниччину, погрожували знову загнати поляків разом з жидами за Вислу.

З 1689 року нове козацтво, під приводом своіх полковників і найвидатнішого з них Семена Палія, почало одверту боротьбу з поляками і побрало навіть польські кріпости у Немирові та Білій Церкві. Маючи осередком свого козацького війська Хвастів, Палій бився не тільки з поляками, а одночасно і з татарами й турками і, не вважаючи на невелику кількість своіх козаків, він мав щастя у тій боротьбі; оборона ж поспільства од панів зробила його народнім героєм. Об'єднавши під своєю владою майже всю правобережну Україну, Палій пішов стежкою Богдана Хмельницького і просив царя Петра І прийняти правобережну Україну під свою руку, та царь, щоб не мати сварки з королем, не згодився на те, а закликав Палія з козаками переходити на східний бік Дніпра. З свого боку Палій не схотів, як він казав, покинути людність на поталу панам, а церкви віддати унії і лишився у Хвастові, обстоюючи й надалі православну віру та українську людність.

Похід Шереметьева на татар. Напровесні року 1695 царь Петро І Олексієвич, забравши владу до своіх рук, проголосив похід на турків та татар. Сам він пішов з військом на турецький город Азов, а боярина Шереметьева з російським військом та Мазепу з українськими козаками послав на Дніпровські турецькі городи.

Мазепа перевізся з козаками на західний берег Дніпра у Мишуриному Розі, Шереметьев же у Переволочині; далі ж, простуючи степовими шляхами, російське й козацьке військо підступило 24 іюля до Кизикерменя і

зразу ж почало громити його з гармат та штурмовати. Запорожці тим часом поновили свої чайки і під приводом кошового отамана Максима Самійленка обложили з Дніпра ввесь острів Тавань з його кріпостью. Кизикермен, хоч турки й татари добре його обороняли, недовго стояв і 31 іюля після того, як росіяне й козаки вдерлися у місто і счинили там різанину, віддався на волю побідників. Слідом за Кизикерменом Тавань віддалася запорожцям; ті ж бусурмани, що були на кримському боці Дніпра, у кріпостях Аслам-Кермен та Мубер-Кермен, побачивши, яка доля спіткала перші дві кріпости, покинули свої городи разом з рештованням, та, забравши де-яке своє збіжжя, утекли у Крим.

Запорожцям у Тавані припала велика здобич і сила бранців і все те вони повезли чайками на Січ. Шереметьев та Мазепа не мали наказу йти далі на Крим і, передавши повойовані городи запорожцям, повернулися тим самим шляхом на Україну.

В осени того ж року кошовим отаманом Війська Запорожського у сьомий раз був обратий Іван Гусак і зараз же повів запорожців походом на татарську Стрілицю й Перевізну пристань, що проти Очакова, і, наробивши татарам чимало шкоди, до зіми повернувся на Січ.

Помщаючись за зруйнування Дніпрових городів, татари у січні 1696 року великою силою набігли на Гетьманщину, поруйнували всі села по-над Орелью й Дніпром і, перекинувшись за Ворсклу, почали добувати Нехворощу. Мазепа у цій пригоді виявив свою нездатність до керування військом і допустив до того, що татари спустошили всю південну Полтавщину. У цьому поході з татарами знову був Петрик. В своїй упертости він не хотів розуміти, що коли під час першого його походу до нього запорожці не пристали, то тепер, під час війни запорожців з татарами, це було вже зовсім неможливо. У цьому поході він знайшов собі смерть—загинув од руки одного з козаків.

Нові морські походи запорожців. Користуючись зруйнуванням турецьких дніпровських кріпостів, кошовий отаман Іван Гусак у апрілі 1696 року вирядив з Січі під приводом полковника Чалого 500 січовиків на море. Там запорожці вистежили сімнадцять турецьких галер та сандалів, що везли до Очакову всякий припас та крам, маючи на собі невелику турецьку залогу, і, напавши на ту фльоту, побрали судна штурмом і, забравши крам на свої чайки, самі судна потопили.

Велика здобич, привезена Чалим на Січ, заохотила запорожців до нового походу, і новообратий кошовий отаман Яків Мороз в іюні місяці сам повів на море на 40 чайках 1740 козаків. У морі запорожці поділились на два виділи: Чалий з десятьма чайками повернув до Криму, кошовий же Мороз з останніми чайками пішов гуляти морем та вистежувати турецькі кораблі.

Чалий, приставши до берегу недалеко Козлову, погромив кілька татарських сел та, набравши здобичі й 62 бранця, поплив назад. Тільки під час повороту його спіткала недоля: біля Очакову на запорожців напало кілька турецьких галер та сандалів і почали громити іх з гармат. Щоб зратувати товариство, Чалий пристав до острову Березані, окопався там і два дні одбивався, на третю ж ніч нишком знову посадив козаків на чайки і поплив до Дніпра; та тільки втекти запорожцям не вдалося— біля Сагайдачних кучугур турецькі галери знову догнали козаків і заступили ім шлях у Дніпр. Чалий змушений був потопити чайки і вийти на лівий берег, та там запорожцям склалося ще на гірше: у Ольховому лісі ім заступив шлях сам хан з ордою, ззаду ж догнали яничари з галер, і хоч як завзято запорожці оборонялись ввесь день, та бусурмани щильно іх оточили великою силою і, чимало повбивавши, решту, здебільшого поранених, разом з ватажком взяли у бранці. Чалого вони зразу замучили, а товариство кількістю 340 душ послали до Очакова у неволю.

Ой ударивсь пан отаман об сиру землю:
Земле, земле сирая, ти матуся рідная!
Прийняла ти війська много запорожського,
Прийми й мене, отамана молоденького!

Так загинув Чалий, нагадавши своім походом та смертю колишню невмирущу славу Війська Запорожського.

Трохи не спіткала така сама доля й кошового отамана Мороза. Початок походу був добрий: запорожці вистежили у морі кільканадцять турецьких кораблів, напали на них і три кораблі захопили до своіх рук, останніх же розігнали по морю. На захоплених кораблях Морознайшов пьять листів візіря до хана з усякими наказами й роспорядками і, розуміючи вагу тих листів, скоріше поплив до Дніпра, щоб послати з Січі

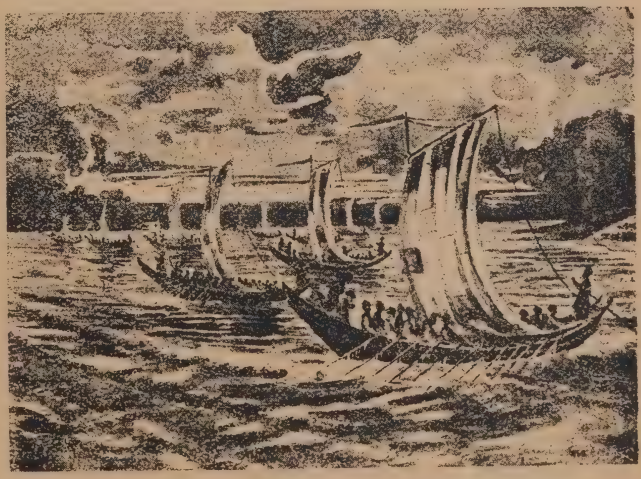

Кошовий отаман Мороз вилливає в Чорне море.
Мал. Погрібняка.

ті листи через гетьмана до царя. Тільки у Дніпрових гирлах на козаків напали турки з галерами, певно ті самі, що вловили там і Чалого, а з східного берегу цілими хмарами насідали татари. Мороз спробував було пробитись крізь турецьку фльоту в гору Дніпра, та те не вдалося. Тоді кошовий направив байдаки до західного берегу Дніпра та, закопавши гармати і всю здобич біля Стрілиці у пісках, а чайки потопивши, продерся серед ночі крізь орду і прибув на Січ суходолом, привівши навіть з собою 27 бранців з галер.

Походом Мороза й Чалого на море запорожці одтягли на себе турецьку фльоту і орди кримського хана і тим дуже полегшили царю Петру Олексієвичу справу біля гирлів Дону, так що 17 июля 1696 року він з російським військом та українськими козаками, що були під приводом наказного гетьмана Лизогуба, добув міцну турецьку кріпость Азов.

Мазепа на Запорожжі. Сподіваючись з боку турок помсти за Азов, царь звелів Мазепі робити багато човнів і по весні йти походом на бусурман на низ Дніпра разом з російським військом під приводом князя Долгорукого. Коли 25 мая року 1697 гетьман виступив уже в поход, до нього прибув з Запорожжя козак Михайло і переказав дуже потрібні вісті про заходи ворогів. Разом з тим він росказав про дуже цікаву подію, що скидалася на втечу з неволі гетьмана Самійла Кішки, а саме: Михайло був у неволі у турецького крамаря 15 років і коли останнім разом плив з своїм паном по торговим справам з Царьгороду у Козлов, невольники, що були на іхній галері, збунтувались, порозбивали кайдани, повбивали всіх бусурманів і виплили галерою у Дніпр, а біля Стрілиці галеру покинули і разом з ним, Михайлом, серед великої небезпеки од татар пішки прибули на Січ.

Іюня 24 Мазепа з військом та обозами прибув до Дніпра і, ставши проти Кодаку, вище порогів, діждав там з гори Дніпра свої човни з борошном та иншим припасом і почав спускати ті човни униз через пороги, сам же перевізся на правий берег Дніпра і пішов з козацьким військом до порогу Вільного й Кичкасу зустрічати човни.

Певно, що запорожці не дуже спріяли Мазепі, бо не дали до його човнів досвідчених лоцманів, і поки Мазепини човни прибули до Кичкасу, то з них розбилося об каміння й пішло на дно Дніпра разом з припасом 17 байдаків морських та 53, обкладених очеретом, менчих.

Июля 22 гетьман з козацьким військом став табором біля Чортомлицькоі Січі. Запорожці, хоч і не любили Мазепи, та шанували у ньому гетьмана України і на чолі з кошовим отаманом Яковенком зустріли його урочисто з мушкетною й гарматною пальбою. Це було Мазепі так любо та втішно, що він подарував на товариство 2.000 золотих власних грошей.

Прибувши на Тавань, московське й козацьке військо почало будувати біля старої кріпости нову, і коли вже її майже кінчали, до Тавані підступили татари й турки. Кримська орда наблизилась з східного берегу, Білгородська орда підступила з правого, Дніпром же підпливало військо турецьке.

На вважаючи на те, що у Мазепи й князя Долгорукого було біля 200.000 війська, вони, побачивши татарські орди, не наважилися на них напасти і мерщій почали одходити назад, поуз запорожську Січ, на річку Орель, у Тавані ж лишили всього 6.000 сполученого війська російського й козацького та ще 1.000 запорожців з кошовим отаманом Яковенком.

Побачивши, що в Тавані лишилося обмаль війська, татари, почали її облягати так, що Яковенкові, щоб врятувати кріпость, довелося викликати з Січі все запорожське військо і послати гетьману звістку, щоб давав помочі. Мазепа й Долгорукий вернули з Опошні 20.000 війська назад у Тавань, та поки те військо прибуло, татари поробили навкруг нової кріпости свої шанці, увійшли рівчаками під самі стіни Тавані і, підкопавши мури, зірвали їх вибухом у трьох місцях. Проте, коли вони кинулися на штурм, запорожці разом з спільниками відгромили їх і де-як поновили стіни. Не добувши Тавані, татари підступили під Кизикермен, а коли їх спільники відгромили й там, вони, простоявши під кріпостями, поки почалися холоди, рушили назад у Крим та Білгород.

Через зіму, а саме серед літа 1698 року, Мазепа й князь Долгорукий знову вибралися походом на Крим, та тільки ще дужче сорому набралися. Вони йшли з Орелі через Самарь, східною стороною Дніпра, та тільки не дійшли далі Тавані і звідтіля вирядили під Перекоп виділ війська у 10.000 душ. Той виділ нічого з Перекопом не вдіяв, а мерщій повернувся назад. Діждавши його, і князь Долгорукий з гетьманом потяглись на Україну, покинувши Тавань на саміх запорожців. Запорожцям довелося тяжко, та Військо добре розуміло, яку вагу для життя Запорожжя мали кріпости на Тавані, і пильно обороняло їх од татар.

Нова згода султана з царем. Року 1699, січня 14, царь підписав з турками замирення на два роки, а далі й мир на 30 літ. По тій умові всі кріпости на острові Тавані, а також Кизикермен, росіяне повинні були зруйнувати і повернути туркам, останні ж не мали права поновляти їх. Козакам дозволялось вільно плавати по рибу й по сіль до самого лиману, а зате коли б хто з козаків під час миру нападав на бусурманів, того російський уряд мав карати на смерть.

Такі умови були дуже шкодливі Війську Запорожському. Перш за все ті умови робили неможливим для запорожців брати з татар здобич. Вдруге, що дозвіл вільно плавати запорожцям на лимани лишився тільки на папері, бо устя Дніпра було у руках бусурман.

Порушення запорожських вольностій. Під час війни, після опанування Таванью й Кизикерменем, Військо Запорожське стало, було, хазяіном нижнього Дніпра й лиману і після пьятнадцятирічної перерви тільки що почало поновляти свої славні морські походи, а тут саме ті походи мусили увірватись. Передачу туркам Тавані, за котру запорожці стільки років боролись і чимало пролили своєі крови, вони мали навіть собі образою.

Незадоволення запорожців скоро виявилося у тому, що коли було прислане російське й козацьке військо руйнувати Таванські городки, то запорожці не тільки не хотіли пособляти російським генералам у тій справі, а навіть робили всякі перешкоди, у ноябрі ж місяці послали у Москву скаргу на недодачу жалування і на порушення вольностій Війська на річці Самарі, що споконвіку належала Військові.

Не вважаючи на ту скаргу запорожців, російський уряд надумав збудувати на запорожських землях ще одну кріпость. Року 1700 на Запорожжя прийшов виділ російського війська, і почав будувати ту кріпость на східному боці Дніпра проти Микитиного Рогу, на урочищі Камьяний Затон.

Ця подія, котру Військо Запорожське розуміло, як найбільшу собі образу й кривду, призвела до рішучого незадоволення запорожців російською зверхністю взагалі. Незадоволення те виявилося у тому, що коли царь Петро I року 1700 роспочав війну з шведами і покликав запорожців іти разом з українськими козаками у Ливонію, то вони багато прогаяли часу і від Риги повернулись на Україну, майже не воювавши. Прибувши ж на Запорожжя, вони року 1701 пограбували на верхівьях Ингула крамарів з Стамбулу, що везли у Московщину дуже коштовні речі, і, не вважаючи ні на які вимоги гетьмана і навіть накази з Москви, не хотіли вернути пограбованого.

Кость Гордієнко-Головко. Ливонська війна Росіі з Швецією ще дужче підбурила запорожців проти російськоі влади, бо козаки, що повернулись з походу, росповіли на Січі, ніби російські військові люде знущались з запорожців і з призирством на них дивились. Такий настрій призвів до того, що на початку 1702 року кошовим отаманом запорожці обрали ворога російськоі зверхности, козака Платнирівського куріня Костя Гордієнка-Головка. Родом Гордієнко був з Полтавщини, освіту ж дістав в Київській академіі [1]). Це був певний козак-лицарь рішучої й упертоі вдачі. Як і славний Сірко, він хотів бачити Військо Запорожське незалежним ні од якоі сусідньоі держави і у такому напрямі повів військові справи.

---

[1]) Так каже д. Яворницький в Істор. Запор. Коз. (Т. 3, стор. 317); добродій же Скальковський в Істор. Новоі Січі (Ч. II, стор. 19), говорить, що Гордієнко був з Волинськоі української шляхти, але перша думка певніша.

З того дня, як Гордієнко взяв до рук військову булаву, Військо Запорожське неначе прочуняло й захвилювалося. Октября 23, року 1702 Гордієнко послав через Мазепу листа у Москву, повідомляючи уряд, що Військо Запорожське не хоче мати московського города у Камьяному Затоні. У тому листі між иншим було казано: «ще начальники московського війська не збудували того города, а вже перевіз наш біля Кодаку одняли і чинять нам всякі кривди та збитки. Через те Військо Запорожське наказу про збудування городу у Камьяному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівлю того городу на землях Запорожжя не дозволить, а як що хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити» [1]).

Під той час запорожці були дуже потрібні російській державі через затяжну війну з шведами і царь Петро Олексієвич замість того, щоб розгромити їх за непокірливість, послав на Січ стольника Протасова з дуже кошговними подарунками й жалуванням і разом звелів стольнику прийняти од запорожців присягу.

Вичитавши урочисто, як годилося по військовим звичаям, царського листа серед козацькоі ради, Гордієнко на пропозіцію стольника—цілувати на вірну службу царю хрест, рішучо сказав, що Військо Запорожське не буде присягати царю через те, що московський уряд порушив вольности, побудувавши городки на Самарі і будуючи кріпость у Камьяному Затоні, і що коли ті городки будуть поруйновані, тоді Військо Запорожське і присягу цареві складе [2]).

Ворог запорожців—Мазепа, довідавшись про цю подію у Січі, послав царю доноса, доводячи, ніби претензіі запорожців на землі по Самарі зовсім безпідставні, бо вони не мають на ті землі царськоі жалованоі грамати, і радив вжити проти запорожців рішучих заходів. На Запорожжя ж він послав своіх підручних підмовляти козацтво, щоб скинуло Гордієнка з кошевства. Це Мазепі таки й вдалося, і року 1703 на кошество було обрато Герасима Крису.

Догождаючи Мазепі, Криса погромив ватаги козаків Москаля й Ропухи, що шарпали подорожніх кримців, та з того в Січі стався заколот, і великі ватаги запорожців пішли на Самарь, погромили там селитрений завод гетьмана Мазепи і погрожували Новобогородському городку, а з кінцем 1703 року знову обрали кошовим Костя Гордієнка.

Ввесь 1704 рік минув на Запорожжі неспокійно. За згодою Гордієнка й всього Коша, велика ватага запорожців у 3.000 козаків з гарматами вийшла з Січі, перевезлася вище Кодаку за Дніпр на річку Самарь, добула оружно

---

[1]) Яворн. Іст. Зап. Коз. III, стор. 326.
[2]) Тамо ж, стор. 333.

й зруйнувала Новосергіевський городок і позганяла з південного боку Орелі всіх людей, хто не був запорожського підданства[1]). З комендантом кріпости Камьяного Затону, боярином Шеншиним відносини запорожців були самі напружені і діходили до оружних сутичок. Не вважаючи на все те, можна з певністью сказати, що Гордієнко у ті часи не мав на мислі зраджувати царя Петра Олексієвича, а тільки домагався признання стародавніх прав і вольностій Війська Запорожського. Це ствержується тим, що полк запорожців, біля 2.000 козаків, ввесь рік був при російському війську на Ладозі і в юні місяці брав участь у атакуванні шведів на Чорній Річці, біля Неви.

Кінець Палія. Тим часом на правобережній Україні, що ледве стала одживати після Великої Руїни, знову полилася кров. Побачивши, що поновлена козаччина не хоче знати поляків за своіх зверхників і не пускає на Україну польських панів, коронний польський гетьман Синявський по наказу польського уряду вийшов на Україну з великим військом і року 1703 почав заливати кровью Поділля й Брацлавщину, приборкуючи непокірливу українську людність. Благання козацьких полковників, у тому числі й Палія, до російськоі духовноі влади і до царя Петра, щоб заступилися за руський люд і православну віру, лишилися марними, й Синявський вигубив козацтво по всій західній Україні, опріч Хвастовщини, де Палій таки спромігся одбитись. Разом з знищенням козацтва поляки винищували по Україні й православну віру.

Палій, кажемо ми, вдержався на Хвастовщині, та не надовго—на нього впала біда, відкіля він і не сподівався. У літо року 1704 царь Петро І послав Мазепу з козацьким військом на правобережну Україну, щоб громити тих польських панів, котрі обстоювали за шведську партію; Мазепа ж скористувався цим випадком, щоб підгорнути правобережну Україну під свою владу і стати гетьманом обох берегів Дніпра не тільки на папері, а й дійсно. На перешкоді йому до цього стояв тільки Хвастовський полковник Палій, оборонець посполитого люду і ворог панства, що розплодив Мазепа на Гетьманщині. Мазепа знав, що Палій мав великий вплив на людність всіеі України і що він не попустив би поневолити людність Київщини так, як Мазепа поневолив людність Гетьманщини.

Щоб одкинути Палія з свого шляху, Мазепа закликав його до свого табору на приятельський бенкет і коли той, не маючи й у гадках нічого лихого, сидів в його наметі гостем, гетьман зрадливо звелів його зьязати і вирядив у Москву, пояснюючи у листі до царя Петра ніби Палій прихиль-

---

[1]) Всі ті, що переселялися з України на вільні запорожські землі за згодою запорожського коша і через свою семейність не могли бути запорожцями, писалися підданцями Війська Запорожського.

ний до шведськоі зверхности. Царь повірив тому наклепові і без ніякого суду заслав Палія у Сібір і тільки року 1709, після прилучення Мазепи до шведського короля, повернув старого полковника на волю. Тією волею Палій не зміг уже тоді користуватись, бо нудьга у засланні за рідним краєм і почуття образи од кривди, йому заподіяної, збавили нашому народньому оборонцеві віку, і року 1710 він помер.

Вищенаведені події відбилися на житті Запорожжя збільшенням січового товариства, бо всі недобитки з козацтва правобережної України тікали на Запорожжя і почасти приписувалися у куріні, почасти ж сідали зімовниками на західних запорожських землях.

Рік 1705 минав на Запорожжі теж неспокійно, бо російський уряд почав разом з турецькими комисарами ставити по запорожських землях межи й кордони. Гордієнко протестував перед урядом з приводу того, що запорожські землі межують без згоди й участи Військового Коша, і доводив, що ще од часів литовського князя Вітовта межа Запорожжя починалася од старого Очакова і йшла берегом моря й лиману до самого устя Дніпра, «де урочище Сто Могил», «і ще й море було наше», писав він, «поки з берегу кінь доставав дно копитами, Дніпр же завжди був запорожський і ніяких меж на ньому не було».

На протести запорожського коша російський уряд не звертав ніякої уваги. Росія на півночі увьязалася у тяжку війну, на півдні ж хотіла мати спокій і, щоб не сваритись з турками, віддала ім всі землі по низах річок Ингула, Висуні й Ингульця до устя річки Камьянки. Ця подія ще дужче обурила запорожців проти російського уряду.

Булавин та запорожці. Рік 1706 кошовим отаманом на Січі пробув Тимофієнко, а 1707 Петро Сорочинський. Наприкінці того року на Січ прибув з Дону донський козак Булавин, що підняв на Дону оружне повстання проти російського уряду. Він просив помочі Війська Запорожського, але Сорочинський рішучо повстав проти того і навіть примусив Булавина виіхати з Січі у Кодак. Незадоволена тим запорожська молодь та голота скинула Сорочинського з уряду і обрала знову кошовим Гордієнка. Проте й Гордієнко не згодився допомагати Булавину і тільки дозволив приєднатись до нього окремим козакам. Цей вчинок Гордієнка теж показує, що ще й року 1707 Гордієнко не мав на мислі повставати проти московськоі зверхности.

Через кільки місяців на Січі розійшлася чутка про те, що Булавин погромив російське військо, опанував Новочеркаськ і проголосив себе отаманом донського війська. Запорожська молодь захвилювалась і на раді, що відбулася 13 маю 1708 року, дуже нарікала на військову старшину за те, що та одраіла Війську йти разом з Булавиним проти російських воювод, і ухвалила, поки не пізно, йти на Самарь і поруйнувати там

московські городки. Мабуть, що воно так би й сталося, коли-б саме під той час до Січі не прибули з Межигірського манастиря ченці. Почувши, що робиться у Січі, вони винесли на майдан хрест та евангеліє й умовили запорожців не піднімати зброї на людей православної віри. Під впливом ченців більшість запорожців вгамувалася і похід на Самарські городки не склався; проте частина голоти, кількістю біля 1500 душ, покинула Січ і пішла до Булавина. Під приводом отаманів Безпалого та Драного вони билися з російським військом побіля річки Торець, а далі, утиснуті бригадіром Шидловським, засіли у Бахмутському городку і там, одбиваючись од його війська, загинули всі до одного.

Шведчина. Тим часом шведський король Карл XII, звоювавши королів Данського й Польського, пішов з невеликим військом на російські землі і в'осени року 1708 несподівано для всіх повернув з Смоленського на Стародуб, рішивши зимувати на Україні. Почувши про те, військова українська старшина приступила до Мазепи, умовляючи його скористуватись походом шведів і визволити Україну од московської влади. Мазепа й сам добре розумів, що під зверхністю Росії Україна не вдерже своєї автономії, і, боячись, мабуть, щоб його не спіткала доля Брюховецького, рішив увійти у зносини з королем Карлом. Раніше він запевно не мав на мислі зрадити царя, бо тільки що своїм козацьким військом допоміг йому утихомирити повстання Булавина і по наказу царя порозсилав козацькі полки воювати шведів на Литву й до Пєтербургу, та й людність на Україні він не застеріг про майбутнє повстання проти московської зверхности.

Скінчилося на тому, що коли шведський король прийшов у Новгород Сіверський, то Мазепа, лишивши частину свого війська у Батурині, сам з старшиною та кількома тисячами козаків пішов за Десну і поєднався з шведським королем. Разом вони рушили до Батурину, та князь Меншиков з російським військом попередив їх і, підступивши під Батурин, почав його добувати. Козацьке військо завзято обороняло місто, та тим тільки роздратувало Меншикова. Серед ночі полковий старшина Іван Ніс передався на бік Меншикова і показав йому потайний пролаз у місто. Російське військо не гаючись потайно серед ночі увійшло у місто і люто помстилося за магання. Меншиков звелів вирізати всю людність Батурина до ноги і, захопивши всі Мазепини скарби, армату і всякий припас, саме місто спалив і зруйнував до щенту [1]).

А в городі, у Батурині мужиків та жінок
У пень сікли та рубали,
Церкви палили, святі ікони
Під ноги топтали.

[1]) Костомаров. Мазепа, стор. 449.

Діставши од Мазепи звістку про те, що він став до спілки з шведським королем, кошовий отаман Кость Гордієнко дуже здивувався, бо завжди знав Мазепу за ворога волі свого народу і найбільшого ворога самого Гордієнка. Проте, захоплений з давніх літ мрією оборони незалежности Запорожжя и всієї України од всіх сусідів, він рішив забути свою зневагу до Мазепи і, поєднавшись з ним та шведським королем, спробувати повернути Україні добуту за часів Богдана Хмельницького волю.

Руіни. (Мал. Сластьона).

Октября 30 царь Петро Олексієвич повідомив Гордієнка про Мазепину зраду, умовляючи його і все Військо Запорожське лишитись вірним йому, а ноября 12 повідомив про обрання у Глухові нового гетьмана Скоропадського і умовляв Гордієнка бути слухьяним новому гетьманові. Тоді ж на Січ були прислані од царя коштовні подарунки, а саме: кошовому 500 червінців, старшині 2000 червінців і на козаків 12.000 червінців. Тільки й ті подарунки не прихилили Гордієнка до Москви і у одповідь він послав цареві листа, повного дорікань за порушення московською державою Переяслівської умови з Богданом Хмельницьким[1]) і рішучо вимагав, щоб московські кріпости на Самарі та у Камьяному Затоні були роскопані й поруйновані, а на Україні щоб було знищене все російське й українське панство, козацтву ж та люду посполитому щоб була повернута повна воля й стародавні права.

Не діставши на ті свої вимоги одповіді, Гордієнко на початку року 1709 вирядив два виділи запорожців кількістью на 6.000 душ у Старий і Новий Кодаки, певно з тією метою, щоб Меншиков, захопивши ті кріпости, не перетяв йому шляхів на Україну і до шведського війська. Запорожці хвилювалися і хоч більшість їх була прихильна до Гордієнка, а проте була чимала партія, що страхалася воювати проти російського війська. На січових радах, коли збивались суперечки про те, на чий бік стати: «чи за шведів, чи за царя», Гордієнко не один раз складав з себе кошество, але козацька голота й молодь всякий раз примушувала його знову приймати булаву, прихильників же російської зверхности розганяла і навіть била.

---

[1]) Яворн. Іст. Зап. Коз. III, стор. 399.

Довідавшись про настрій кошового Гордієнка, російський уряд кільки раз робив заходи, щоб скинути його з кошевства, та це не вдалося, і тоді Меншиков, щоб перетяти Гордієнкові шлях на Україну, опанував своїм військом Омельники, Кременчук, Потоки, Монжалієвку та містечка по Орелі. Тільки й це не помогло. Першого березіля Гордієнко з 1.000 запорожців вийшов з Січі і, прилучивши до себе виділи, що стояли по Кодаках, пішов на Переволочину. Там відбулася козацька рада, у якій брала участь також і Переволочанська запорожська залога з полковником Нестулієм, і всі козаки, що були на раді, ухвалили приєднатись до Мазепи й шведів.

У середині березіля Гордієнко рушив на Царичанку, а проти нього туди ж вийшов бригадір Кемпель з трьома тисячами російських драгунів. Запорожці рішучо атакували драгунів і сто душ з них порубали, біля сотні захопили у бранці, а останніх розігнали[1]). Після того Гордієнко погромив ще російське військо під Келебердою і почав добувати всі городи по Орелі й Ворсклі. Український простий люд ще добре памьятав славу своїх заступників і оборонців волі—запорожців і почав узброюватись та прилучатись до запорожців, так що під рукою Гордієнка скоро зібралось 15.000 душ[2]), хоч помочі запорожцям з того було мало, бо селяне проти рушниць та гармат російського війська мали тільки вила та коси, козацькі ж українські полки до того часу по наказу царя Петра були вже перегнані з України у північні краї, щоб не могли передатись на бік запорожців.

Запорожець часів Гордієнка.

Одчинивши собі шляхи, Гордієнко пішов у Диканьку, де стояв Мазепа з своїм невеликим військом. У Диканьці ці два давні вороги, Мазепа й Гордієнко, що тепер робилися спільниками, зустрілись і умовились про дальніще, а 27 березіля обидва вони мали побачіння з королем Карлом XII у місті Великі Будища, при чому Гордієнко привітав короля промовою на латинській мові. Одповідь на промову кошового отамана, теж на латинській мові, давав державний шведський секретарь Гермелін, похваляючись допомогти Україні повернути собі стародавні права. Після тих урочистих промов король частував Мазепу, Гордієнка і запорожську старшину обідом.

---

[1]) Костом. Мазепа, стор. 416.

[2]) Яворн. Істор. Запор. Коз., стор. 510.

Березіля 30 Гордієнко перевів своє військо поз Полтаву до Нових Санжарів і там росташувався табором. Через який час до кошового дійшли вісти, що Чигиринський полковник Галаган ворогує проти запорожців: зрадливо їх захоплює і передає генералу Меншикову звістки про всі рухи Війська Запорожського. Полковник Гнат Галаган сам раніше був січовиком і військовим старшиною. З Січі він останніми роками перейшов в Україну і був полковником українського козацького війська. Як однодумець Мазепи, Галаган разом з ним передався на бік шведів, але роздивившись, що у короля дуже мало війська, і знаючи, яка велика сила війська у царя Петра, він зразу збагнув, на чиєму боці буде перемога, і потай втік од Мазепи до царя. Російському урядові була дуже потрібна така досвідчена у запорожських справах і звичаях людина і Галаганові був даний охочекомонний полк у Чигирині, з котрим він і чинив тепер запорожцям всякі шкоди. Щоб покарати Галагана за зраду Війську Запорожському, Гордієнко послав на Чигирин полк запорожців, та вони не змогли добути Галагана, бо Меншиков спромігся прислати йому поміч.

Тим часом на Січі меж тою частиною запорожців, що не пішла з Гордієнком, раз-у-раз повставали сварки. Прихильники Гордієнка зачіпали тих московських людей, що сиділи залогою у Камьяному Затоні, і погрожували добути ту кріпость зброєю, прихильники ж Москви не давали того зробити. На початку апріля партія помірковапих взяла гору і, скинувши по за очі з кошевства Гордієнка, обрала замість нього Петра Сорочинського.

Російський уряд дуже радів з приводу обрання у Січі нового кошового, та не минуло й кількох тижнів, як настрій січовиків знову одмінився, і більшість, до якої прилучився й сам Сорочинський, ухвалила на раді повстати за свої права й вольности, і послати до кримського хана просити його помочі.

Тим часом на полки Гордієнка почав наступати з російським військом генерал Рене. Він вибив невеликі вагаги запорожців з Маячки та Нехворощі на Орелі і, вирізавши по тих містах всю людність разом з жінками й дітьми за те, що вони допомагали запорожцям, всі оселі попалив. Далі він перейшов до Сокілки на Ворсклі і став там табором з 7.000 драгунів та піхоти.

Апріля 17 до Сокілки на поміч запорожцям прийшов шведський генерал Крузе з 3.000 шведів і, оточивши разом з запорожцями російський табір, атакував його. Становище росіян було скрутне: у битві вони стеряли 1.500 москалів і мусили, покинувши свій табір, пробиватись крізь вороже військо і врешті пробились.

Руйнування Старої Січі запорожської. Довідавшись, що новообратий кошовий Війська Запорожського Петро Сорочинський обьявив себе так само, як і Гордієнко, ворогом російської зверхности, царь Петро звелів Меншикову послати з Київа три полки російського війська Дніпром, щоб добути й зруйнувати запорожську Січ.

Полковник Яковлів, ведучи ті полки водою, напав на Келеберду, де стояла запорожська залога, і, вибивши ії й мешканців, спалив все місто. У погромі тут запорожців Яковліву дуже пособили донські козаки, колишні спільники запорожців.

Після Келеберди Яковлів підступив до Переволочини. У цьому місті була невелика кріпость, у котрій стояв з залогою у 1.000 запорожців полковник Зінець, маючи ще під своєю рукою тисячі зо дві узброєних де-чім мешканців-переволочан. Оточивши Переволочину чималою силою, Яковлів вимагав, щоб запорожці віддалися на його ласку, колиж ті не схотіли здатись, російське військо почало громити кріпость з гармат, а далі й штурмувати ії. Запорожці оборонялись уперто, до загину, але іх було у кільки раз менше, ніж війська у Яковліва, і вони всі загинули у боі. З мешканцями Переволочини Яковлів росправився з нечуваною лютістью—він звелів вирізати до ноги всіх, не минаючи жінок та дітей, а тих, хто ховався по хатах та инших будівлях, попалив живцем разом з будівлями. Багато людности з жаху й роспуки кидалося, рятуючись, у Дніпр і гинуло у його хвилях. За кільки годин од Переволочини лишилися самі димарі—були попалені навіть млини на воді.

Зруйнувавши Переволочину, Яковлів повіз своє військо Дніпром униз і легко опанував обоє Кодаки, бо там були тільки дрібні запорожські залоги по кільки десятків козаків. Всі запорожці були тут так само повбивані, мешканці перегнані у Новобогородський городок, всі ж будівлі в обох Кодаках були попалені й поруйновані до щенту.

Од старого Кодаку військо російське пішло далі на південь Дніпром і східним його берегом і 7 мая прибуло до Камьяного Затону. Прилучивши там до себе російську залогу, Яковлів 10 мая підступив до Січі. Кошового отамана Сорочинського під той час в Січі не було, бо іздив у Крим просити помочі у хана, влада ж була у руках наказного отамана Якима Богуша. Всіх козаків у Січі було не більше, як тисяча душ та й з тих більшість старих та покалічених, бо вся молодь була з Гордієнком у Гетьманщині, решта ж товариства була, як і звичайно, по лугах та лиманах, бо без рибальства та полювання військові запорожському не було б чим годуватись. Проте, не вважаючи на обмаль товариства, Богуш, зібравши всіх на раду, умовив товаришів пригадати давню славу Війська Запорожського і не віддавати матір Січ, як запорожці козали, «москалеві за спасибі», а обороняти ії до загину; а позаяк обстоювати всю Січ з такою малою силою коза-

ків було неможливо, то Богуш, після першого ж дня оборони, покинув всі окопи, що були на березі Чортомлика, і уночі перевізся з товариством на острів, де були руіни Староі Січі часів короля Жигмонта та Степана Баторія. Там, одрізані од берега протокою, запорожці три дні одбивались од російського війська, що громило козаків гарматною пальбою з берегу і атакувало острів з човнів. Мая 14 був найдужчий штурм Січі, і хоч запорожці потерпіли од гарматноі пальби, а січові будівлі навіть зайнялися вогнем,

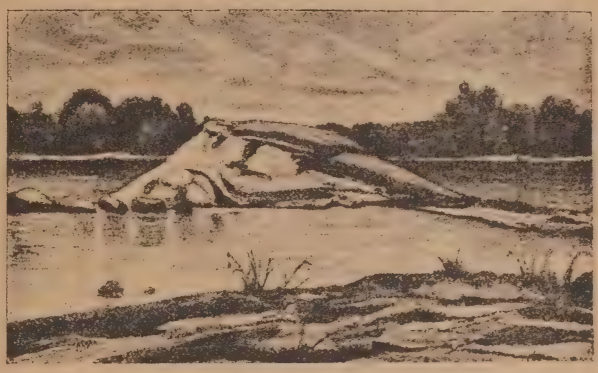

Руіни Староі Січі.

а проте запорожці відгромили військо Яковліва і навіть вбили одного полковника, кількох офіцерів і більше трьох сотен простих москалів.

Після цього невдалого штурму Яковлів уже вагався, що йому чинити, коли тут на поміч йому надійшов з двома полками охочого війська запорожський перевертень Гнат Галаган. З такою великою силою Яковліву та Галаганові вже неважко було добути Січ, і врешті іхнє військо вдерлося на острів і почало штурмувати окопи. Запорожці, одбиваючись шаблями, гинули од штиків російського війська, а все-таки не хотіли скоритись. Тоді Галаган вискочив на окоп і почав гукати, що він сам запорожець і присягається, що як козаки покинуть змагатись, то ні в кого й волос з голови не спаде. Ці слова засмутили запорожців і, маючи надію, що колишній військовий товариш Галаган, заступиться за них, вони почали складати зброю. Тільки те було іхньою помилкою: по наказу Галагана військо його напосіло на них, неоружних, і почало всіх колоти й різати, та й сам Галаган до того рук прикладав. У роспуці запорожці кинулися до річки Скарбноі (Дніпрова протока) і, перепливши ii, зратувались по плавнях; ті ж, хто не зміг цього зробити, здебільшого поранені, кількістью 278 душ були захоплені у бранці.

Но одному з окопів було знайдено і тяжко пораненого наказного отамана Богуша, котрий скоро помер; останнім же бранцям розлютовані упертою обороною побідники завдали таких тяжких мук, яких не вміли вигадувати навіть татари: де-котрим здирали з голови шкуру, ин-

инших настромляли на палі або четвертували; врешті ж збили на воді пліт, повісили на тому плоті кількох запорожців на шибениці і пустили пліт Дніпром униз, щоб низче Січі бачили, яка кара чекає всіх запорожців.

Всі січові будівлі були попалені, не виключаючи навіть церкви святої Покрови—з неї тільки, по наказу Яковліва, було винесено іконостаса. Лютування побідників не вгамувалося навіть на тому і вони пороскопували на січовому кладовищі домовини і найперше розрили домовину кошового отамана Івана Дмитровича Сірка, кістки ж його роскидали по степу[1]).

Діставши звістку про зруйнування запорожської Січі, царь подарував Гнату Галагану «за вірну службу» село Боровицю, про запорожців же видав наказ, щоб іх, де б хто ни запопав, катувати на смерть.

Тих запорожців, що були з Гордієнком, звістка про зруйнування Січі тяжко вразила, але ніякого заколоту вони не счинили і лишились прихильними до свого отамана; не менше тяжко вона вразила й всіх тих січовиків, що були по лугах та річках і почули лихі вісти не зразу. Петро Сорочинський, прибувши з Криму на Запорожжя вже після зруйнування Січі, почав скликати решту запорожців з лугів та лиманів на устя річки Камьянки і став там кошем.

Полтавське бойовище. Гордієнко передбачав можливість нападу російського війська на Січ і ще у березілі місяці намовляв шведського короля добути Полтаву, що стояла на шляху од шведського війська до Запорожжя і заступала запорожцям шляхи до Січі. Король згодився на те і 4 апріля разом з Гордієнком та запорожцями штурмував Полтаву, та тільки у тому городі була добра російська залога, що відгромила той штурм, і через те облога Полтави затяглася аж на три місяці, а тим часом до Полтави наблизилося велике російське військо, що було під керуванням самого царя.

Хвалилися запорожці Полтави дістати:
Ще Полтави не дістали, а вже Швед іздався.
На бідную головоньку кощовий зостався;
Ой умерла в кошового старенькая мати,
Ой нікому кошовому порадоньки дати.

Тим часом на Україні справа складалася не на користь шведам та Мазепі. Універсали гетьмана не робили ніякого впливу на український люд, бо Мазепу всі знали не за оборонця народніх прав, а за гнобителя і щиро-

[1]) Та могила й надгробок кошового Сірка, що стоїть зараз на місці Чортомлицькоі Січі у слободі Капулівці, Катериносл. повіту, упорядковані запорожцями вже за часів Новоі Січі, після року 1738.

го прихильника московських порядків. Йому ніхто не йняв віри, бо всі знали, що коли б йому й дати повну владу і незалежність од Москви, то козаки й поспільство були б так само поневолені, як і під владою московських воєводів. Навіть старшина козацька, що намовляла Мазепу передатись до шведів і перейшла, було, разом з ним до королівського табору, пізніше, побачивши, що Україна повна російського війська, шведів же з королем дуже мало, почала покидати Мазепу і віддаватись на милосердя царя. Тільки по Ворсклі та Орелі, по тих місцях, куди заходили запорожці, народ повставав і прилучався до козаків, бо знав запорожців за оборонців простого люду і всіх поневолених.

Карлу XII доводилося починати щось рішуче і він зважився знову всією силою штурмувати Полтаву. Але доля давно відсахнулася од нього; оглядаючи 17 іюня табір царського війська, він був тяжко поранений у ногу. Проте, не зважаючи на ту рану, він 21 іюня, лежучи вже на ношах, все-таки роспочав штурм Полтави. Бій тягся два дні і все ніхто нікого не перемагав, а тим часом російське військо зовсім близько підсунулося до шведів. Іюня 27 сталася рішуча баталія, що прозвана Полтавською, і у тій битві царське військо рішучо перемогло шведів.

Розбиті шведські полки мусили хутко одступати до Дніпра, щоб зратуватись у турецьких землях. У тій справі запорожці стали Карлові у великій пригоді, бо знали всі шляхи, перевози й броди. Гордієнко повів короля по-над Ворсклою на Переволочину і сам з частиною запорожців побіг наперед, щоб наготовити на Дніпрі човнів. Першим з втікачів прибіг до Дніпра Мазепа з генеральним писарем Орликом, і надвечір 29 іюня запорожці вже перевезли їх на західній бік Дніпра. Король Карл не міг поспіти за Мазепою: тяжка рана примушувала везти короля обережно, а тим часом російське військо хутко настигало шведів. Становище короля було дуже скрутним, і коли-б запорожці не наготовили для нього заздалегідь перевозу, то, мабуть, він дістався б царю Петру у бранці. Гордієнко перевізши Мазепу, зараз же повьязав докупи два байдаки, і як тільки у ночі на 30 іюня король Карл прибув до Дніпра, Гордієнко вкотив його карету на байдаки і перехопивсь з байдаками на західний берег.

Шведське військо перевозилося на правий берег Дніпра ввесь день 29 іюня, але човнів для того зібрали дуже мало, бо їх перед тим забрав полковник Яковлів, пливучи до Січі. Через те до ранку 30 іюня на лівому березі Дніпра лишилося ще більш 16.000 шведів, а тим часом до Дніпра наспіло вже й російське військо. Далеко з більшим поспіхом перевозились через велику річку запорожці. Передбачаючи собі од побідників мордування та смерть, комонні запорожці перепливали Дніпр разом з кіньми, держучись за іхню гриву, піші ж кидалися у воду, захопивши до рук дошки з возів, ярма, колеса, або вьязки

очерету, і, держучись за ті речі, перепливали річку самоплавом. Через це, коли до Дніпра наблизилось російське військо, запорожців лишалося на лівому березі тільки 220 душ.

Коли шведський генерал запитав Меншикова, на яких умовах шведи можуть здатись, той одповів, що вони мають видати зброю і тоді будуть живі всі, опріч запорожців і инших підданців царя, зрадників. Шведи скорились своїй долі, запорожці ж, знаючи, які нечувані муки їх чекали у руках московських катів, кинулися з берегу у Дніпр і здебільшого загинули у хвилях рідної річки.

Після Полтави. Тим часом Гордієнко вже вів Мазепу та Карла за Дніпром по-над річкою Омельником, а далі порадив іти через верхівья Інгульця, по-над Ингулом, до річки Бугу. За кільки день всі щасливо й прибули до Бугу і стали табором на 25 верст низче устя Ингула. Июля 7 шведи вже перевозились за Буг у турецьку землю, слідом почали перевозитись і запорожці, та тільки, може, половина їх встигла перевезтись, як надійшла звістка, що до Бугу настигають російські драгуни. Почувши про те, всі запорожці, що не вспіли перевезтись, повернули коней од Бугу і поде лись у добре ім знайом байраки Дикого Поля, піз ніше ж повернули до уст Дніпра і приєднались дс товариства, що було пр кошовому отамані Сорочинському.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА.

Прибувши до Очакову, король Карл дозволив запорожцям іти, куди хочуть, і значна частина їх теж подалася на низ Дніпра, решта ж з кошовим Гордієнком, Мазепою та королем Карлом перейшла у Бендери, де 22 августа року 1709 гетьман Мазепа, пригнічений тяжкими подіями останнього часу, й помер.

Таким чином року 1709 землі Війська Запорожського, опріч південних іхніх степів, були захоплені російським військом, а самі запорожці були проголошені указом царя зрадниками. Всім українцям заборонено було знатись з запорожцями: навіть чумакам заборонено було ходити

у Крим по сіль, щоб на низу Дніпра вони не мали змоги бачитись з запорожцями, ввесь же люд полків Миргородського та Полтавського за те, що ставав на бік запорожців, було тяжко покарано засланням у Сібір і навіть смертною карою. Од Скоропадського, затвердженого на гетьманському уряді після втечі Мазепи, була одібрана влада і до нього було приставлено царського дорадника, боярина, який фактично й керував Україною.

Проте ватажок запорожців Кость Гордієнко і після всіх цих подій не стратив свого завзяття. Він разом з генеральним військовим писарем Пилипом Орликом мав надію, що перемога Російської держави була випадковою, а занепад України був тимчасовий. Вони обоє вірили, що шведський король знову стане могутнім; та й турецький султан, на їх думку, не повинний був згодитись на те, щоб Росія зрештою прилучила до себе Україну й Запорожжя. Обоє втікачі пестували у собі надію, що за допомогою Швеції й Туреччини Україна знову буде незалежною ні від кого державою. Під впливом таких надій, у маі 1710 року, у Бендерах запорожці, що лишилися біля Гордієнка, проголосили Орлика гетьманом України, а після того Гордієнко й запорожці з одного боку й Орлик з другого склали умову про те, як Орлик мав правити Україною і як забезпечувати права й вольности Запорожжя. Хоч та умова й лишилася назавжди мертвою, а проте вона цікава, бо виявляє бажання й міркування ідейних українців того часу і тодішніх запорожців. Ось скорочені головні пакти тієї умови:[1])

1) На Україні мусить панувати віра православна з митрополією у Києві, залежною тільки од Цареградського патріарха.

2) Межа України з Польшою повинна бути по річці Случ, а з Московією—як зазначено у Переяславській умові з Богданом Хмельницьким.

3) З кримським ханством має бути приязнь.

4) Столиці України Києву і всім городам українським повинні буть забезпечені давні права.

5) Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники ні инша військова старшина не забірала собі у підданці і не примушувала ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих.

6) Гетьман не має права нікого призначати на посади, бо всі посади мають бути виборні.

7) Гетьман не має права нікого судити, а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, передавати на генеральний суд.

8) Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову у гетьманській резиденції мають бути генеральні ради за для вирішення всяких

[1]) Костом., Мазепа. Стор. 625.
Яворн. Іст. Запор. Коз., стор. 467.

найважніших справ. На ті ради мають зьіздитись: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотники; виборні од полків генеральні совітнини і представники Запорожського Війська. Без рішення генеральної ради гетьман може відправляти тільки пильні справи за радою генеральної старшини.

9) Побудовані російським військом на Запорожжі городки повинні бути зруйновані, і ніхто на запорожських землях не має права будувати ніяких городів.

10) Городи: Трахтемирів, Келеберда й Переволочина з перевозами повинні належати Війську Запорожському, а також і ввесь Дніпр з усіма річками, починаючи од Переволочини до самого Очакову.

Окрім цих головних пактів, було списано ще багато другорядних, що дуже докладно обгрунтовували конституцію України.

Мая 10 дня року 1710 король ухвалив обрання Орлика гетьманом і вищезазначену конституцію. Все було обмірковано добре, та тільки не судилося укладчикам конституції повернутись на Україну, щоб здійснити її.

Додаток до IV оповідання.

Реєстр кошових отаманів Війська Запорожського за добу 1681—1709 років.

Роки 1681	Іван Стягайло Трохим Волошин.
1682	Василь Олексієнко, Грицько Єреміїв.
1683—1684	Грицько Єреміїв.
1686	Грицько Сагайдачний, Хведір Іваник.
1687	Хвилон Лихопій, Грицько Сагайдачний.
1688	Грицько Сагайдачний, Хвилон Лихопій, Іван Гусак.
1689—1691	Іван Гусак.
1692	Хведько, Іван Гусак.
1693	Василь Кузьменко. Семен Рубан.
1694	Семен Рубан, Іван Шарпило, Петро Прима.
1695	Петро Прима, Максим Самійленко, Іван Гусак.
1696	Іван Гусак, Яків Мороз.
1697—1698	Грицько Яковенко.
1699	Петро Прима.
1700	Герасим Криса.
1701	Петро Сорочинський.
1702	Петро Сорочинський, Кость Гордієнко.
1703	Герасим Криса.
1704—1705	Кость Гордієнко.
1706	Петро Сорочинський, Лукаш Тимофієнко.
1707	Петро Сорочинський Кость Гордієнко.
1708	Кость Гордієнко.
1709	Кость Гордієнко, Петро Сорочинський.

ОПОВІДАННЯ ПЬЯТЕ.

Занепад Війська Запорожського.

(Роки 1710—1734).

Смуток на Запорожжі. Під час атакування російським військом Чортомлицькоі Січі значна частина запорожців, як і що літа, була на рибальстві й полюванні у Великому Лузі. Звістка про зруйнування Січі не один день, не один і тиждень переходила з річки на річку, з байрака на байрак, поки обійшла все Запорожжя, і товариство кільки тижнів збіралось і переходило з місця на місце, поки нарешті скупчилося до місця, де річка Камьянка впала у Дніпр, і прилучилося там до кошового отамана Петра Сорочинського. Останній повернувся з Криму ні в тих ні в сих, бо через мир з царем хан не наважився без дозволу султана подати запорожцям помочі.

Упорядкувавши на Камьянці кіш, Сорочинський через Кизикермен знову поіхав у Крим, щоб просити протекції хана, а тим часом до новоі Січі почали прибувати ватага за ватагою й ті запорожці, що були з Гордієнком. Частина іх відбилася од шведського війська під час перевозу через Дніпр у Переволочині, частина прибігла од устя Бугу і нарешті більшість, як я вже згадував у попередньому оповіданні, вирядив на Запорожжя з-під Очакову сам король шведський Карл XII, не маючи чим запорожців годувати. Бракувало ще тільки невеликого гурту найзавзятіших січовиків та самого Гордієнка.

Смуток оповив душі запорожців, що забігли аж до татарських кордонів. Туга за зруйнованою ненькою Січчю, що була свідком великих подій, та за «батьком» Великим Лугом, що зпоконвіку годував запорожців, роспукою пригнітила ім серце, і мимоволі у всіх вставало питання. чи не ліпше було б скоритись цареві, аби тільки жити на своіх рідних степах та у Великому Лузі. У перші ж місяці після «шведчини» на коші вже чулися голоси за те, щоб поклонитись цареві і просити його ласки. Може б воно так і сталось, кол и-б з Украіни не йшли такі тяжкі вісти. А до новоі Січі надходили чутка за чуткою: що тих козаків, котрі були збіля Мазепи, хоч би навіть мимоволі, тяжко катовано, а кого не замор-

довано на смерть, то заслано у Сібір. Навіть тих козаків, що й не були біля Мазепи, позасилано на Ладогу й у Петербург копати канави по-над озерами та річками. З тих козаків, що були на канальських роботах, од незвичного болотяного повітря, вохкости та недобрих харчів, гинула майже половина, решта ж поверталася на Україну каліками. Не вважаючи на те, замість померших та покалічених козаків, російський уряд посилав на північні канали все нові та нові козацькі полки. «Як що ви прийдете на Україну», переказували запорожцям з Гетьманщини, «то всі загинете. Єднайтесь з татарами та визволяйте нас, бо й ми всі од Москви пропали» [1]).

Опріч «канальських робот», українських козаків почали посилати на північний Кавказ «на линію»—обороняти російські гряниці од Кубанської орди, і там вони тисячами гинули од татар, черкесів та од пропасниці. Про походи на «линію» та про недолю пробування там збереглася навіть народня пісня:

У Глухові у городі в усі дзвони дзвонять,
Та вже ж наших козаченьків на линію гонять.
У Глухові у городі стрільнули з гармати—
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові огні горять, у Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть—геть там його видно.
„Допевняйся, пан-гетьмане, допевняйся плати,
Як не будеш допевнятись—будем утікати".

„Ой ідіте ж, панове, до Петра, до свата,
Ой там буде вам, панове велика заплата—
По заступу у рученьки та ще і лопата!"
Сидить козак на могилі, сорочку латає;
Ой кинувся до черешка—копійки не має.
Їхав козак на линію та й вельми обдувся,
Іде козак із линії—як лихо зігнувся! [2])

Під впливом таких звісток з України, коли гетьман Скоропадський серед літа року 1710 прислав до Коша листа, умовляючи запорожців одцуратись бусурманів та просити ласки царя, то кошовий отаман Осип Кириленко з товариством написав йому дуже докірливу й глузливу одповідь. Скорочуючи її, скажу, що там запорожці, між ишим, писали: [3])

«Дивуємося, що ваша милость не соромиться звати себе Війська Запорожського і обох боків Дніпра гетьманом, коли ми вашої милости на той уряд не обірали, а піднесені, ваша милость, під мушкетами московськими».

«Прикладаєш, ваша милость, до себе титул Війська Запорожського, коли воно тепер до регіменту вашої милости не належить і не хоче належати;

---

[1]) Яворницький. Істор. Запор. Коз. III, стор. 480.
[2]) Грушевський М. Істор. Укр. стор. 423.
[3]) Яворницький. Іст. Зап. Коз. III, стор. 482.

та й Січа запорожська, гніздо Військове, джерело й захист вольностій Військових, через запеклу московську до нас ворожнечу та через зраду проклятого Галагана, невдячного за хліб наш військовий, перевертня й зрадника, знищена й зруйнована, нашій батьківщині на вічну неволю».

«Як маеш бути, ваша милость, гетьманом обох боків Дніпра, коли на тогобочній стороні, чи теж Україні, князь Голіцин, воювода Київський, владою своєю московською опанував і немилосердні здирства людям чинить».

«А як же, ваша милость, вольностями нас обнадежуеш, будучи сам невольник і під пильним доглядом міністра царського лишаешся, без волі котрого нічого не владен чинити, а без печаті його нікуди писати!»

Це було писано 2 іюня, а 3 августа у запорожців вже був новий кошовий Лаврентій Степаненко, за підписом котрого запорожці послали гетьману Скоропадському скаргу на полковника Гната Галагана. З тієї скарги видно, що Галаган не задовольнився зруйнуванням Січі, а й після зруйнування ii нападав з ватагами своіх людей на запорожські зімовники та бекети, хватав неповинних людей та видавав російським урядовцям на муки та заслання і чинив запорожцям всякі шкоди. За такі вчинки свого покручня запорожці у своєму листі не пошкоділи на його голову всяких прокльонів, та тільки все те пішло марно, бо Галаган був у царській ласці, збудував собі біля Боровиці добрий будинок і жив, як кажуть, «паном на всю губу», глузуючи з безсилого лютування своіх бувших товаришів.

Тим часом до осени 1710 року справа з переходом запорожців під протекцію кримського хана була вирішена і, вважаючи на те, що російський уряд погрожував послати військо, щоб зігнати запорожців з Камьянки, за згодою турецького султана для Січі Запорожськоі призначене було инше місце, нижче Тавані, недалеко Алешок, біля протоки Конськоі та лимана Кардашина. Тільки запорожці того року не вспіли перейти у Алешки, бо султан турецький, під впливом шведського короля, розірвав мир з царем і роспочинав нову війну.

Похід Гордієнка на Україну. На початку ноября з Бендер прибув до Коша на Камьянку Гордієнго і тут після бурхливої ради був знову обратий кошовим отаманом. Користуючись війною Туреччини з Росією, Гордієнко напровесні 1711 року вийшов з кількома тисячами запорожців з Січі на захід і, сполучившись з невеликою силою татар та Пилипом Орликом, разом з ними уступив в Україну. Треба гадати, що низченаведений уривок пісні згадуе саме про цю зустріч Орлика з запорожцями.

Ой прибила хвиля човник,
Човник лебедочку.
Ой вискочив з нього Орлик
Та й почав бесідочку:
„Пугу, братця, пугу!
Пугу, запорожці!“

Справа Орлика та Гордієнка спочатку пішла добре. Україна радо вітала запорожців, своїх давніх оборонців, і охоче приставала до козаків Орлика. Умань, Богуслав та Корсунь охоче піддалися Орликові. Разом з запорожцями козацькі ватаги, зібрані Орликом, навіть погромили генерального осавула Бутовича, посланого Скоропадським з Гетьманськими козаками проти Орлика, самого ж Бутовича захопили у бранці, та тільки скоро і Гордієнка й Орлика спіткало розчарування. Ні козаки ні татари не мали добрих гармат і через те не спромоглися добути Білої Церкви, де засіла у замку російська залога з гарматами, а поки вони облягали те місце, татари кинулися грабувати людність та заганяти людей у неволю. Ніякі благання Орлика до Калги Салтана, щоб спинив орду, не пособили; татари погнали у Крим тисячі українського люду і тим зрештою загубили справу Орлика, бо одвернули од нього земляків.

Похід на Самарські городки. Поки Гордієнко з Орликом та Калгою Салтаном ходили на Україну, хан кримський Девлет Гирей пішов на російські землі Муравськими шляхами, а позаяк ті шляхи виводили на Слобожанщину, то татари й напали на слободи й городи Харківського полка. Сюди ж за собою хан закликав і тих запорожців, що не пішли з Гордієнком, та ті не схотіли воювати своїх земляків і умовили хана добути раніше Камьяний Затон та Самарські городки. Хан повернув з Слобожанщини на Самарь і разом з запорожцями добув Новосергієвський городок, а російську залогу забрав у неволю; Новобогородська ж спільники не спромоглися добути, бо ні у татар ні у запорожців не було гармат, і хан, покинувши Самарь, подався з ордою у Крим.

Тим часом проти татар вибрався генерал Бутурлін з російським військом та гетьман Скоропадський з українськими козаками. Не маючи вже з ким воювати, вони атакували Новосергієвський городок і, добувши його, повистинали запорожську й татарську залогу, що там було засіла, а всіх селян з села Вільного за те, що ніби вони допомагали запорожцям, вивели за місто і по жеребку десятому одрубали голову, кому ж припало лишитись живому, тих разом з жінками та дітьми було заслано у Сібір.

Перехід запорожців в Олешки. Від Новосергієвська Бутурлін та Скоропадський вільно пішли на південь. Запорожці уступались перед великим іхнім військом і, покинувши устя Камьянки, перевезлися на татарський бік Дніпра та й отаборились у призначеному ім місці біля Олешок. Сюди ж вийшов з ордою хан і не пустив далі російського війська.

Війна царя Петра I з Туреччиною 1711 року скінчилася для нього нещасливо. Після перемоги над шведами він легковажив ворогів і занадто необачно пішов на турків, аж на річку Прут. Там його зустрів турецький визірь з великим військом, а запорожці з Гордієнком перетяли по-

зад нього всі шляхи, захоплювали обози і одрізали російське військо од Дніпра. Становище царя Петра Олексієвича стало дуже скрутним—турки почали оточувати його військо і, щоб зратуватись, він мусив одкупитись грішми та ще зріктись на користь турків багатьох своіх придбань, а саме: повернути туркам Азов з землями по низах річок Дону та Міусу, зруйнувати й роскопати Камьяний Затон та Самарські городки, а гармати з Камьяного Затону віддать туркам і «відняти свою руку» од запорожців разом з усіма землями, що до них з давніх часів належали.

Коли султан перемовлявся з російським послом про замирення, то у Стамбул іздили, як представники од України й од Запорожжя, Пилип Орлик та Кость Гордієнко. Вони дуже домагалися того, щоб султан примусив царя зріктись всієї України, та посол роздав визірю та иншим султанським совітникам 100.000 червінців,[1]) і султана умовили згодитись на одлучення од Росії самого тільки Запорожжя, що ж до України, то з неї правобережна мусила повернутись знову до поляків, лівобережна ж лишалася за царем.

По скінчанню війни Гордієнко прибув з своім виділом січовиків до Алешківської Січі і почав порядкувати січові будівлі. Фактично у цей час запорожці володіли й значною частиною правобережної України, поки поляки не вспіли ще забрати іі до своіх рук. Це виходе з того, що наприкінці року 1712 Гордієнко призначив полковником в Умань січового товариша Поповича та ще посадив своіх людей у инші міста України.

За ворожі вчинки запорожців та Гордієнка російський уряд видав під той час наказа, щоб на Запорожжя не пускати з Гетьманщини нікого, а коли б хто пішов, так того не пускати назад. Не зважаючи на той указ, люде, як і колись, тікали з лівобережної України і не давали Війську Запорожському дуже зменшуватись, та й взагалі після війни 1711 року становище Війська Запорожського поліпшало, бо після зруйнування Самарських городків та Камьяного Затону запорожці знову стали хазяінами всіх земель, які од віку ім належали. Завдяки ж згоді з татарами людям стало можливим жити по всіх запорожських вольностях безпечно од татарських наскоків, і через те береги запорожських річок, а також захистні байраки, балки та вибалки хутко почали вкриватись зімовниками й бурдюгами втікачів з обох половин України.

Проте добрі часи запорожського життя протяглися недовго. Під час миру з Росією запорожці не дуже то потрібні були ханові, і татари скоро почали чинити ім утиски. Алешківська Січ була зовсім одірвана од земель Запорожжя і до того стояла у дуже сумній та непридатній місцевости. Замість широкого Дніпра тут поуз Січ бігла вузенька річка Конка з дуже

[1]) М. Грушевський. Іст. Укр., стор. 419.

піскуватими берегами і ті піски вітрами несло навіть у саму Січ. Сумний вигляд мала й сама Січа, бо замість гарної церкви, спаленої у Чорто-

Запорожський зімовник.

милицькій Січі, тут була маленька і невисока церковця, схожа на курінь, з стінами, зробленими з очерету, і з напьятим парусом замість даху. Серце козацьке щеміло, дивлячись на свою нову Січ та згадуючи веселі простори Базавлуцького лугу, татари ж ніяк не хотіли дозволити запорожцям перейти з кошем знову на Базавлук, а примушували лишатись у Алешках, щоб мати їх на своїх очах. Потім хан одібрав од запорожців право брати у Прогноях сіль вільно, а примусив платити за неї мито. Третє горе запорожців було у тому, що під час руїни Чортомлицькоі Січі вони стєряли всі свої гармати; Січ запорожська була тепер не оборонена, і татарам вільно було повсякчас захопити її до своіх рук несподівано, а запорожців за непокору забрати у неволю. Хан не хотів дати запорожцям гармат од себе, коли ж Гордієнко знайшов і одкопав на низу Дніпра гармати, заховані у пісках кошовим отаманом Морозом під час його невдалого походу на море, і хотів тими гарматами рештувати Січ, то хан погрожував знайдені гармати одібрати собі, так що запорожцям довелося знову захоронити іх у пісках у потайному місці.

Дуже тяжко було запорожцям терпіти те, що бусурмани, котрих запорожці звали поганцями, вороги святого хреста, що іх козацькі діди й прадіди зпоконвіку били, тепер намагались бути іхніми панами і примушували іх навіть воювати татарських та турецьких ворогів і за бусурманів проливати свою кров. Більшість запорожців мала це навіть за гріх, і через

те не дивно, що, вже починаючи з року 1714, між товариством запорожським почались розмови про те, як би вирватись з непевного свого становища і повернутись знову під протекцію християнського царя.

Іван Малашевич. Найповажнішим представником партії, прихильної до російської зверхности був на Запорожжі Іван Олексович Малашевич, обратий року 1714 кошовим отаманом. Прихильники завзятого Гордієнка з часом почали страчувати свій вплив на громаду і того ж року з пропозіції Малашевича на військовій раді у Січі вирішено було послати до царя Петра Олексієвича через гетьмана Скоропадського прохання прийняти знову Військо Запорожське під свою руку.

Російський уряд не згодився на бажання запорожців та й не мав змоги згодитись, бо всі землі запорожські на підставі прутської умови одійшли до Турецької держави і без нової війни султан їх не оддав би Росії. Невдалий кінець заходів Малашевича зробив його становище у Січі ніяковим, і в'осени того ж року замість Малашевича запорожці обрали кошовим Василя Осипова.

Чутки про зносини запорожців з російським урядом певно дійшли до хана, бо тієї ж осени він послав кошовому отаманові наказ, щоб з усім військом вийшов на Каланчак і счинив там присягу ханові на тому, щоб додержуватись його протекції. Такі домагання дуже обурили всіх запорожців, а тут ще татари одібрали од них всі Дніпрові гирла і почали брати мито з рибалок. Під впливом тих утисків запорожці знову послали прохання до Петербургу про те, щоб їх прийнято було під царську руку, од присяги ж ханові ухилились, сказавши, що більшість товариства розійшлася на той час по плавнях.

При тій нагоді Кость Гордієнко поїхав до хана клопотатись на користь Війська Запорожського, доводячи ханові, що його утиски примусять запорожців знову піддатись цареві. Добре відомий ханові і навіть султанові Гордієнко мав вплив у Бахчисараї, і року 1715 хан Каплан Гирей, щоб прихилити Військо Запорожське до себе, подарував йому Кизикерменський перевіз через Дніпр з усіма од нього прибутками.

Не вважаючи на те, попередні татарські утиски зміцнили на Січі прихильну до Росії партію, і року 1716 вона, взявши гору, знову обрала кошовим отаманом Івана Малашевича. Скоро після обрання, а саме 3 мая, Малашевич послав листа до Миргородського полковника Данила Апостола з проханням, щоб заступився за Військо Запорожське перед гетьманом та царем, а пізніше послав про те саме листа гетьманові Скоропадському. Наслідком всіх цих прохань був тільки од російського уряду дозвіл переходити на Україну поодиноким запорожцям, «до зради непричетним», і то при умові, щоб вони вже не вертались на Запорожжя, а служили на Гетьманщині сердюками.

Зрозуміло, що Військо Запорожське та й сам Малашевич не того хотіли, і з Січі на Гетьманщину ніхто не рушився.

Лихі вісти з України. Таке становище тяглося до року 1722. Російський уряд не хотів і чути про запорожців, а сам тим часом дужче та дужче обмежував автономію України[1]). Людність українську все дужче обтяжували постоями російського війська[2]), козаків же що-року все дужче мучили всякими роботами і не тільки вже у Петербурзі та побіля нього, а ще й на каналах од Волги до Дону по річці Камишівці, у Астрахані на гирлах та на будуванні кріпостів по кавказькій «лінії». З усяким роком козацтво українське тануло, мов страсна свічка на повітрі. Рахують, що тільки за пьять років (1720—1725) на державних роботах померло біля 20.000 козаків;[3]) ганяли ж козаків на роботи не пьять років, а з самого початку шведської війни з року 1700. Згадки про тяжку недолю козаків на канальських роботах збереглися навіть у народніх піснях;

Ой дали хлопцям широкі лопати
Та послали хлопця молодого та канави копати.
Ой летів ворон да із чужих сторін,
Та летячи кряче:
Ой сидить хлопець та над канавою
Та жалісно плаче.
Ой летів ворон та із чужих сторін
Та, летючи в гору, крикнув:
„Ще ж бо я хлопець, хлопець молоденький
Ой тутечки не привикнув!
Ой продай же, тату, та вороні коні.
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної невол!"

Врешті козаки за часів Петра I збідніли вже до того, що навіть не мали за що купити коня, і переверталися на хліборобів-посполитих. Полковничі уряди почали роздавати великоросіянам, року ж 1722 до гетьмана була приставлена так звана «Малороссійская Коллегія», до якої з рук гетьмана перейшли всі судові справи.

Гетьман Скоропадський до того був приголошений одібранням од нього останньої влади, що року 1723 вмер, і Україна на який час лишилася зовсім без гетьмана.

Кари й утиски на українських козаків не припинялися й після того: ще року 1723 було вислано 10.000 козаків на Кавказ, над Каспійське море, будувати там кріпость Св. Хреста, а коли половина з тих козаків померла там од пропасниці, а друга половина знесилилася, то року 1724 на їх місце було послано 10.000 других полків козацьких[4]).

Після смерти царя Петра Олексієвича цариця Катерина I, продовжуючи політику свого чоловіка, наказом од 22 апріля року 1725 потвердила,

---

[1]) М. Грушевський. Історія Укр., стор. 425—426
[2]) Теж там, стор. 423.
[3]) Теж там, стор. 428.
[4]) М. Грушевський. Іст. Укр., стор. 432.

щоб з Україні ніхто не смів ходити на Запорожжя і навіть купці, ідучи у Крим, повинні були обминати Січу.

Початок Гайдамаччини. Під час недолі, що панувала на Україні, Гордієнкові не дуже трудно було своїм впливом на січове товариство знищувати вплив Малашевича, і запорожці лишалися у Алешках, скоряючись своїй долі. Нудьгуючи без війни, найбільше завзяті з січовиків гуртували біля себе ватаги голоти і водили ті ватаги за Синюху на правобережну Україну. Там саме одбувався передостанній акт трагедії українського життя: поляки, користуючись своїм правом, що набули по прутській умові, опанували Україну своїм військом, винищували всякі згадки про козацтво і повертали людей у кріпаків. Мов та галич, налетіли на Україну нащадки тих панів польських та магнатів, що під час повстання Богдана Хмельницького та боротьби з Дорошенком або загинули од козацьких шабель або повтікали. Слідом за панами прокрадались на Україну й жиди. Зьявилися знову оренди шинків, річок, озер та перевозів, а щоб держати селян у покорі, пани, як і сто літ до того, позаводили надвірні роти козаків.

Згадуючи одвічну мету істнування козацтва—оборону поневоленого люду, ватаги запорожців виходили з Алешок та з Гарду на Бузі і чинили напади на маєтки польських панів, а иноді навіть вигонили іх з цілої округи, визволяючи, хоч на невеликий час, поневолений люд. Ті ватаги запорожців, що ходили на поляків, хоч і з відому коша запорожського, але на свою відповідальність, разом з людьми, що приставали до ватаг у самій Україні, почали зватись «гайдамаками».

Гайдамацька ватага на Україні.

Иноді такі гайдамацькі ватаги шарпали й своїх спільників: татар, та тільки за те Кошу доводилось дорого росплачуватись: після всякого такого нападу на Січ прибували татарські мурзи і примушували кошового платити утричі більшу суму, ніж коштувало пограбоване у татар добро.

Час від часу кримський хан викликав з Січі полк або два запорожців і посилав іх воювати то черкесів, то калмиків, то своїх непокірливих мурзаків, і Військо Запорожське, хоч і дуже неохоче, а мусило те робити. Життя у Січі було сумне, бо через непридатну, піскувату місцевість у Алешківській Січі рідко коли пробувало більше, як тисяча-півтори

товариства, останні ж більш охоче пробували по старих січах та ще на річках Самарі та Бугу і не тільки у літню добу, а навіть зімували там по бурдюгах та зімовниках. Таким чином Алешківська Січ тільки через те вважалася осередком Запорожжя, що у ній пробував кошовий отаман з старшиною та переховувались військові клейноди.

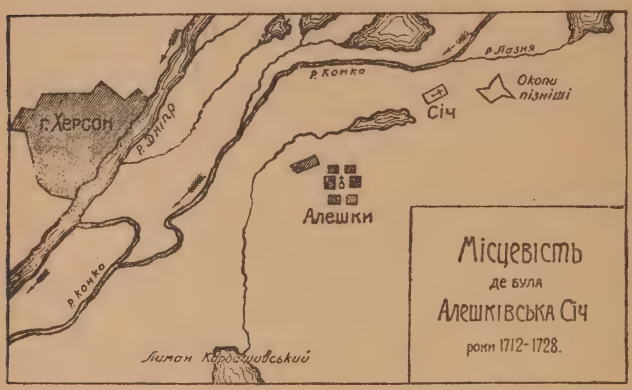

Тепер місце, де була Алешківська Січ, засипане піскаами та обсаджене лозою, так що замість січових руїн тепер можна бачити тільки самі кучугури й шелюги.

По весні року 1727 цариця Катерина I зійшла з світу, і політика російська враз перевернулась. При недолітньому цареві Петрі II владу у державі сперше забрав до своїх рук Меншиков, а пізніше Довгорукі. Обидва вони були ворогами Малоросійськоі Колегії. Ту Колегію враз було скасовано, а всемогутнього на Україні Вельяминова притягнено навіть до суду, на літо ж року 1727 на Україні було оповіщено вибори нового гетьмана, при чому російський уряд застеріг українську старшину, що ніхто инший не буде затверджений на гетьманському уряді, як тільки полковник миргородського полку Данило Апостол.

Українська старшина і взагалі грамадянство, не розуміючи того, що повернення на Україні до старих порядків зроблене не з переконання у потребі такого повороту, а тільки з ворожнечи до вельмож що стояли біля влади за часів Петра I, раділи мов діти, і чутка про полегкости на Україні скоро дійшла й до Січі запорожськоі і підняла там вплив Малашевича та прихильників російськоі зверхности, так що того ж року, 19 октября, кошовий отаман Павло Хведорів за згодою товариства послав до нового гетьмана листа з проханням клопотатись про те, щоб царь прийняв запорожців під свою руку.

З тих заходів знову нічого не вийшло. Росія не хотіла воювати з Туреччиною, а через те й не хотіла прийняти у свою владу Запорожжя; проте, маючи на увазі, що відносини Росії до Туреччини взагалі погіршали ще з часів походу царя Петра на Персів, російський уряд визнавав

користним під час війни з турками мати запорожців на своєму боці, і через те перестав надалі дратувати їх, як дратував до того.

Кривда запорожцям од татар. Тут на Запорожжі сталася подія, що зрештою повернула запорожське життя у російську течію і назавжди знищила в серці Гордієнка надію зберегти автономію Запорожжя під протекцією кримського хана та турецького султана.

У грудні 1727 року Калга Салтан (друга особа після хана) прибув до Бугу і звелів всім ватагам запорожців, що були там на рибальстві та полюванні, кількістю до 2.000 душ, покинути все і йти по наказу хана з ним на Буджак утихомирювати тих мурзів, що неначе б то повстали проти хана. Запорожці послухали Калгу і разом з тими татарами, що були під його рукою воювали Білгородську орду. Але через який час виявилося, що Калга Салтан робив все те не по наказу хана, а повставши проти його влади. Слідом за тією чуткою на Буджак прибув сам хан з великим військом і, захопивши Калгу Салтана до своїх рук, вирядив до Стамбулу на страту, запорожців же, одібравши од них зброю, звелів продати у неволю на галери.

Вихід запорожців з Алешок. Коли чутки про цю подію розійшлися по всіх річках та лугах Запорожжя, то зрозуміло, що все товариство надзвичайно обурилось проти татар і проти всіх прихильників татарської зверхности. Тим часом на Січі, де пробувало здебільшого старе козацтво, що ненавидило московські порядки, за невеликий час до того прихильники татарської зверхности взяли гору і 23 мая 1728 року знову обрали кошовим отаманом Костя Гордієнка. Тоді вороги бусурманської зверхности, згуртувавшись на Самарі, рішили силою одібрати од Гордієнка клейноди. Під приводом завзятого ворога бусурманів—старого Івана Гусака, вони, сівши на 40 байдаків, прибули у Алешківську Січ, скликали там раду і почали дорікати Гордієнкові за те, що призвів Військо Запорожське до такої недолі й ганьби, що татари не тільки знущаються над запорожцями, а навіть продають їх у неволю. Коли ж Гордієнко і бувший кошовий отаман Карпо Сидоренко почали говорити про те, що російські канальські роботи гірші за турецьку каторгу, то прихильники Гусака й Малашевича Сидоренка побили, а од Гордієнка одібрали клейноди, а самого забили в кайдани.

Після того, забравши владу до своїх рук, прихильники московської зверхности, погромили у Січі всі крамниці й шинки, забрали з церкви всі святощі і, підпаливши всі січові будинки, перевезлися під Кизикерменем через Дніпр на правий берег і пішли на місце Старої Січі на устя Чортомлика. Там запорожці вибрали кошовим отаманом Івана Гусака і розіслали по всіх кутках Запорожжя звістку про перехід Коша на старе місце.

Зараз після того Іван Гусак вирядив до Петербургу посланців з проханням, щоб Військо Запорожське було прийняте під російську зверхність, та тільки й на цей раз, замість відповіді на прохання Коша, був виданий наказ гетьманові, і всім погряничним начальникам, що пускати на Україну можна тільки поодиноких запорожців, коли-б же вони наважились перейти Орель цілим військом, то їх треба одбивати назад за кордон оружною рукою. Проте на словах запорожським посланцям сказали, що як трапиться нагода, то їх приймуть таки у підданство.

Коли на Січ дійшла звістка про те, що царь запорожців не приймає, то через опаску помести з боку татар та турків за зраду, запорожське товариство почало хвилюватись і погрожувало кошового Гусака вбити за те, що призвів Військо до такого непевного становища. Через те Гусак з купою своїх найблизчих приятелів втік потайно з Січі і хотів через Гетьманщину прибути у Київ до воєводи графа Вейсбаха, та його було припроважено до гетьмана.

Після втечи Івана Гусака очі всього Запорожжя знову звернулися на Костя Гордієнка. Тільки він один своїм впливом на хана міг зратувати Військо Запорожське од султанського гніву. Ланцюги були зняті з Гордієнка зараз же після того, як Кіш перейшов на Базавлук, і він ще й під час кошевства Гусака жив на Січі вільно і у пошані, тепер же, лишившись без кошового отамана, запорожці знову, було, обрали кошовим Гордієнка, але він, може, через свої немалі роки, а, може, через пережиту тяжку од товариства образу рішучо одмовився од кошевства. Коли ж січове товариство почало просити його послужити громаді і погодити знову Військо з ханом, Гордієнко зараз же забув свою образу, не хотів помшатись і, поіхавши у Бахчисарай, заспокоів хана, сказавши, що запорожці покинули Олешки тільки через те, що їм не до вподоби та місцевість, а що все-таки вони лишились на своїх одвічних землях і не мають на мислі ухилятись од ханської протекції.

Устя річки Кам'янки, де була Січ в році 1730 по році 1734.

Хоч Гордієнкові й пощастило полагодити відносини запорожців до хана й султана, а проте останній через який час прислав бендерського пашу подивитись, яку будову роблять запорожці на

усті Чортомлика, і врешті наказав, щоб запорожці перейшли з Січчю далі од російського кордону. Змушені знову покинути Стару Січу, запорожці все ж таки не схотіли повертатись у піскуваті Алешки, а року 1730 осіли Січчю на усті річки Камьянки, з котрої ім було зручніше, ніж з Алешок, приєднатись при нагоді до російського війська.

А події справді йшли до такого єднання: 25 іюня 1731 року царица Ганна Йвановна видала графу Вейсбаху указ на збудування цілої низки кріпостій од устя Самарі по Орелі і до Дінця. І от граф, обмірковуючи, як обороняти ту «Украінську линію», дійшов до думки, що найкращою обороною ії були б запорожці, котрі й заступали Украіну од татар більше двох віків. Августа 31 він по згоді з царицею послав кошовому отаманові Івану Малашевичу таємного листа, застерегаючи, що вже наближається час, коли царица згодиться знову прийняти запорожців у свою службу.

Такий час справді хутко наближався. Року 1733 помер польський король Август II. Після його смерти за польську корону почали змагатись син Августа Фридрих, котрого підтримували Австрія й Росія, та Станислав Лещинський, якого хотіла сама Польша та підтримувала Франція. Лещинський, шукаючи собі підпори, звернувся за поміччю до турецького султана, кримського хана та кошового отамана Війська Запорожського Малашевича. Не знаючи, як викручуватись, Малашевич звернувся за порадою до російського фельдмаршала Мініха, а той вдався до цариці, радючи ій скоріше прийняти запорожців під свою протекцію, не довести їх до служби ворожій стороні, і от 31 августа 1733 року на Січ була послана царицина грамата, котрою провини запорожців прощались і вони приймались у російське підданство.

Хрест над могилою Кости Гордієнка. Фото авт.

Певно, що та царська милость не вдала б на Гордієнка, одвертого й запекłого ворога російської держави, та він не дожив до того дня, коли Запорожжя віддавалось на ласку цариці. Він помер у Камьянській Січі 4 мая 1733 року. Січове товариство, пригадуючи одверту душу, завзяття й лицарство свого кошового отамана, поховало його, як годилося лицареві—з мушкетною пальбою, і на північ од Січі, де було січове кладовище, насипало над його домовиною таку саме могилу, яка була насипана над домовиною Івана Сірка у Чортомлицькій Січі. Та могила і хрест над нею збереглися й до наших часів

над Козацьким Річищем (Дніпровою протокою) недалеко села Камьянки на Таврії.

Другий вихід на Базавлуг. На початку року 1734 сталася рішуча хвилина. Кримський хан вимагав од кошового отамана Івана Білецького, щоб запорожці йшли у Польшу на поміч королю Станиславу Лещинському, а це визначало, що запорожці повинні були б воювати проти російського війська, бо воно вже було у Польші і руйнувало маєтности прихильників Лещинського.

При тій нагоді Білецький рішив одверто стати на бік православного царя. Щоб одвести ханові очі, він з кількома тисячами війська вийшов до Бугу неначе для того, щоб сполучитись з ханом, справді ж з дороги повернув назад і попрямував на Базавлуг, а Малашевич, по умові з ним, перевів тим часом все останнє військо з Камьянської Січі теж до Базавлугу, і все Військо Запорожське, сполучившись там, 31 марта заклало над річкою Підпільною Нову Січу, на одну милю всього нижче Старої Січі проти Базавлугу.

З своїм переходом під руку цариці запорожці на цей раз вже не таїлися, а послали кримському ханові Каплану Гирею звістку, що вони не можуть бити на свою віру і на своїх земляків, українських козаків, що воюють поруч з російським військом. З приводу переходу запорожського Коша з річки Камьянки на Базавлуг почалося затяжне листування та перемовляння між російським урядом та турецьким. Почали діходити, чия ж то земля той Базавлуг. Турки посилали навіть своїх людей оглядати місцевість, де саме осіли запорожці, російський же уряд послав своєму посланцю у Стамбул наказ, щоб не доводити до війни з Туреччиною, а говорити, ніби російська імператриця ніякого діла до запорожців не має і що вони, хоч і перейшли, ратуючи себе, з одного Коша на другий, а проте оселились знову таки на турецькій землі, а не на російській. Почувши таке од російського посла, султан звелів ханові умовити запорожців, щоб повернулись назад, а як що вони не послухали б, то примусити їх до того силою, як людей, що мешкають на турецькій землі.

Поки тяглося те листування між сусідами, запорожці, отаборившись над річкою Підпільною, біля несходимої пущі Лугу Базавлугу, робили навколо свого нового коша окопи і роспочали січові будівлі, не рахуючись з тим, кому та земля належала на папері, бо знали, що справді та земля, разом з Дніпром, річкою Підпільною та Базавлугом, зпоконвіку була запорожська.

Літом того ж 1734 року старий сіромаха Пилип Орлик, що, покинувши після смерти Карла XII Швецію, проживав у Салоніках, прислав разом з кримським ханом до запорожців листа, умовляючи їх одцуратись ворогів—гнобителів неньки України, та листи його не зробили на запо-

рожців ніякого впливу, бо всі були захоплені радістю з приводу переходу на рідні місця.

Проте турецький султан не хотів так легко зріктися запорожців, а тим більше запорожських земель, що по прутській умові одійшли під його державу, і послав у Білу Церкву до графа Вейсбаха спитати, по якому праву руська цариця, прийнявши запорожців під свою протекцію, лишає їх на землі падішаха та ще й робить там кріпость. Граф одповів, ніби ніякої будівлі на Базавлуці російський уряд не робить, запорожцям же, мовляв, наказано слухатись султанових наказів, а тим часом сам викликав кошового отамана Івана Малашевича з старшиною у Білу Церкву, і там кошовий і всі його товариші, кількістю 153 чоловіки, 2 вересня 1734 року присягнули на вірність цариці.

Скоро після того з запорожцями по їх проханню була підписана у городі Лубнах умова, на підставі котрої вони приймались у підданство російських царів. Головні підвалини тієї умови були такі:

1) Всі провини запорожців проти Росії забути.

2) Мешкати запорожцям по тих місцях, де року 1709 була зруйнована іхня Січ.

2) Користуватись запорожцям здобиччю від рибальства по річці Дніпру, а по степах полювати безборонно, починаючи од російських кордонів.

4) Мати запорожцям свою старшину по своїм звичаям.

5) Бути вірними російському престолу і пильнувати кордони держави російської.

6) Підлягати запорожцям старшому генералові російських військ на Україні.

7) Запорожці мають получати за свою службу жалування що-річно 20.000 карбованців на все військо.

Військова печать з нових клейнодів.

Після того на Січ було послано російського генерала Тараканова, щоб передати війську подарунки і одібрати од запорожців присягу. Довідавшись, що посланець наближається до Січі, кошовий отаман і все товариство рішили зустріти його як найбільше урочисто. Військо вийшло за Січ і стало по обидва боки шляху, а Малашевич привітав тут Тараканова промовою. Після промови кошового запорожці палили з мушкетів та з гармат, а коли увійшли у Січ і приступили до церкви, що до того часу була вже збудована, то генерала зустрів пан-отець і одправив молебна. Після служби Військо зібралось на майдані на раду. Там було вичитано царську грамату про те, що запорожці приймаються під Російську державу, доручено Запорожському Війську нові військові клейноди, і все Військо,

кількістю 7115 козаків, присягнуло. Виявилося з курінних реєстрів, що всіх запорожців у той час налічувалось біля 20.000, та тільки більшість іх, як і завжди, була на вольностях.

Скоро після того на Січ прибув і посланець турецького султана з грішми, цодарунками і листами од хана та Орлика, щоб умовляти запорожців не передаватись до Росіі, та було вже запізно: запорожці зустріли його без великої пошани і дорікали за проданих у неволю товаришів, одповідь же на листи Орлика та хана дали глузливу й лайливу.

Октября 10, року 1734 кошовий отаман Іван Малашевич повідомив графа Вейсбаха, що ті запорожці, котрі не були в Січі під час присяги, присягнуть тоді, коли повернуться на Січ, у присутности своіх курінних отаманів.

З четвертого та пьятого моіх оповідань можна бачити, що, починаючи од часів смерти кошового отамана Івана Сірка, сила й вага Війська Запорожського хутко почала зменшуватись, і з незалежної од сусідніх держав військової громади, що року 1648 спромоглася разом з Богданом Хмельницьким підняти на ноги й узброіти народне українське військо у 200.000 козаків, вона менше, ніж через сто літ, року 1734, перейшла у підданство Росіі вже як підлежне російському генералові козацьке військо, без зазначення навіть меж своіх земель, мало не з такими самими правами, як військо Донське, Уральське й инші. Дивуватись тому нема чого, бо сто літ раніше сусідні з Запорожжям держави—Польша та Московщина мали дуже небагато постійного війська, і 20.000 запорожців тоді уявляли з себе велику силу, у XVII ж сторіччі, коли Російська держава легко виставляла у поле по триста тисяч війська, запорожці, що лишились у такій самій кількости, як і у XVIII віці, і до того не могли вже мати помочі на знесиленій та пригніченій Україні, стратили своє значіння, бо перестали бути великою силою. Настав вік, коли завзяття та вдача окремих людей страчували на війні свою вагу і доба лицарства одходила в минулу давнину.

Додаток до V оповідання.

Реєстр кошових отаманів Війська Запорожського за добу 1710—1734 років.

Роки 1710	Осип Кириленко, Лаврін Степаненко, Кость Гордієнко-Головко.
1711—1713	Кость Гордієнко-Головко.
1714	Іван Малашевич, Василь Осипів.
1715	Василь Осипів.
1716—1718	Іван Малашевич.
1720	Іван Пилипів.
1722	Василь Титаревський.
1727	Павло Хведірів.
1728	Павло Сидоренко, Кость Гордієнко-Головко, Іван Гусак.
1731	Іван Малашевич.
1733	Іван Малашевич. Іван Білицький.
1734	Іван Білицький. Іван Малашевич.

ОПОВІДАННЯ ШОСТЕ.

Нова Січ.

(Роки 1734—1775).

Упорядкування Січі на р. Підпільній. Осівши напровесні року 1734 новим кошем над річкою Підпільною, недалеко устя річки Базавлука, запорожці, почуваючи себе у небезпеці од помсти татар за свою зраду ім, як найскоріше почали робити навкруг коша окопи та зміцняти своє нове гніздо засіками, на вали ж постягали біля десятка гармат, захованих по берегах Дніпра з давніх часів у пісках.

Поки навкруг Січі робились окопи, у середині її будувались куріні й инші січові будинки і була закладена деревляна церква святої Покрови, без якої, на думку запорожців, не повинна б існувать й сама Січ. Тільки далеко не все товариство запорожське могло прикласти рук до упорядкування Нової Січі, бо частина козаків, як і звичайно, пішла на рибальство та полювання, а кільком полкам довелося таки взяти участь у змаганні польських королів Августа III та Станислава Лещинського, тільки вже не на боці останнього, як того домагався кримський хан, а на боці російського ставленика Августа III.

Від часів прутської умови, по якій правобережна Україна знову досталася Польші, та до часів Нової Січі польські пани зрештою винищили нове, незалежне од панів, козацтво, зорганізоване Палієм та його товаришами, і одновили порядки, що були до часів повстання Богдана Хмельницького. Я вже казав у попередньому оповідані, цю з метою скорішого залюднення спустошених земель правобережної України, польські пани закликали на свої дідізни переселенців з лівобережної України, обіцяючи ім всякі пільги. Звичайно на землях, призначених під селитьбу, пани виставляли на палі дошку з кількома рядками дірочок, і ті дірки визначали, скільки років поселенці мають володіти грунтами, не платючи панам оренди і не працюючи на них. Необачні люде, ратуючись од панщини, що вже заводилася на Гетьманщині, тисячами переходили на правий бік Дніпра до грунтів, по яких де-хто з них жив ще з своїми батьками до «Згону», не гадаючи про те, що станеться в будучині.

Час минав, а пани що-року забивали кілками на своїх дюшках по одній дірочці, а як тільки всі дірки були позабивані, селяне опинились без власних грунтів і цілком у панській неволі. Одночасно з поневоленням селян оновлялася на Україні й унія. Вона хутко насувалася з заходу і нарешті запанувала й на Брацлавщині та Київщині.

Неспокій на Україні. Засмучений неволею український люд почав пильно прислухатись до оповідань старих людей та до кобзарських дум про те, як колись козаки визволили Україну од панів; зробили всіх селян вільними, найбільш же завзяті з селян почали міркувати, чи не можливо б знову зробити так, як зробив колись Богдан Хмельницький.

Кобзарь співає про минулу славу України (Мал. Сластьона).

Під час такого настрою у народі польські пани на Україні поділились на дві партії і заклали спілки, що звалися «конфедераціями». З тих спілок одна тягла за Станислава Лещинського, закликаючи собі на поміч татар, друга ж за Августа III, і прикликала собі на поміч російське військо. Колотнеча між панами почалася ще у році 1733. Вони узброювали селян, складали з них сотні надвірних козаків, призначаючи сотниками здебільшого досвідчених у військових справах виходців з запорожського війська, і ходили грабувати й нищити панів иншої конфедерації. Простому людові подобалося грабування панів і він охоче кидав хліборобство і йшов у надвірні козаки.

З весни року 1734 в Україну уступило російське військо, а разом з ним козаки з лівобережної України і кільки полків Війська Запорожського під приводом бувшого кошового отамана Івана Білецького. Всі вони почали нищити маєтки й городи прихильників Лещинського, піднімаючи разом з тим народ до повстання проти панів ворожої конфедерації. Побачивши що польських панів бьє і російське військо і запорожці, народ правобережної України зрозумів це так, що, «цариця, мовляв, прислала свое військо, щоб визволити людей од панів та жидів», і з поміччю захожих запорожців почав збіратись у ватаги і громити панів, не розбіраючи вже, чи то прихильники Лещинського, чи Августа III.

Особливої сили набуло повстання українського люду на Брацлавщині. Там старшина надвірних козаків князя Любомирського, запорожець Верлан, назвавши себе полковником Війська Запорожського, скупчив до себе чималі ватаги узброєного люду, поділив його на сотні і завів у своїх ватагах козацький устрій. Ті ватаги повстанців поляки прозвали «гайдамаками», і та назва збереглася навіть до наших часів у прикладі до людей свавільних, завзятих та жорстоких.

Україна вітає гайдамаків. (Мал. Сластьона).

З своїми ватагами Верлан пішов походом по всій Брацлавщині, руйнуючи панські маєтки, вирізуючи жидів, ксьондзів та уніятських попів і примушуючи людей присягать на

вірність російській цариці. Згодом він перейшов з Брацлавщини на Поділля й Волинь: громив невеликі хоругви польського війська, здобув Жванець та Броди і своїми загонами сягав аж до Камьянця та Львову.

Терни по-над Дністром, де довго кублилися гайдамаки (левенці).

На Поділлі хвиля повстання була підхоплена «левенцями», що ще з часів великого руху козаччини кублилися по-над Дністром, ховаючись під тяжкі часи у Волощину, а у Галичині — «опришками», і згодом докотилася до верховин Пруту, Черемошу й у Карпати до гуцулів, де продержалася аж до року 1745 під приводом прославленого у народніх піснях Довбуша.

Ой по-під гай зелененький
Хóдить Довбуш молоденький,
На ніженьку налягає,
Топірцем ся підпирає
Та й на хлопці покликає:
„Ой ви, хлопці, ви, молодці!
А сходіться враз до купці,
Бо будемо раду мати,
Де підемо розбивати,
Щоби Кути не минути,
До Косова повернути.
Тепер, хлопці, ідем спати,
Бо маємо рано встати,
Та вставайте всі раненько,
Убірайтеся борзенько
У постоли скиряніі,
У волоки шовковиі,
Бо зайдемо та до Дзвінки—
До Штефанової жінки.“
„Ой, Довбушу, ти, пане наш,
Там пригода буде у нас!“
—Ви на мене уважайте—
По дві кулі набивайте,
Станьте, хлопці, під ворота,
А я піду під віконце—
Чи спить моє любе серце?..“

Рух українського люду на Київщині та Брацлавщині було припинено зовсім несподівано. Станислав Лещинський того ж року втік з Польши за кордон, пани ж його партіі скорились російському урядові і разом просили оборонити іх од нападів гайдамак та допомогти ім вгамувати непокірливих селян. Російський уряд згодився на те, і ті саме начальники російського війська, котрі не що давно закликали селян до помочі ім проти панів, того ж 1734 року над-осінь погромили ватаги Верлана й инших привідців гайдамак, а далі почали винищувати по Україні і дрібніші гайдамацькі загони.

вишукувати й захоплювати навіть поодиноких козаків і без жалю віддавати їх на суд тим же польським панам, котрі од них потерпіли. Можливо вгадати, який був той суд: гайдамакам і всім, хто не хотів коритись панам, поляки завдавали нелюдських мук і здебільшого навіть замордовували на смерть.

Багато при цьому загинуло люду, і тільки дрібним гайдамацьким ватагам та поодиноким запорожцям пощастило втекти до Чути [1]) або поховатись по-над Бугом по байраках Запорожжя.

З цього часу, себ то з першого року іст нування Нової Січі, життя Війська Запорожського сполучилося з життям гайдамаків, що найбільше кублились на острові Мигеї на Бузі, у Чуті та по глибоких байраках, що спадають до Бугу, Ингулу та Ингульця.

Мигейський поріг на р. Буг, біля котрого найбільше кублилися гайдамаки.

Проте на західній Україні—Волині, Поділлі, Галичині й на Покутті гайдамацький рух ще довго не вщухав, і у народній поезії ми маємо дуже докладні думи про одну щасливу для повстанців баталію біля Городецьких ставків, чи озер, і про нещасливу—у лісі під Шаргородом на Поділлі.

I.

Годі, годі, козаченьки в обозі лежати,
Ой ходімо під Гуєятин жидів розбивати!
А в пьятницю до полудня жиди розбивали,
А в суботу в Іванківцях худобу забрали.
Козаченько-стороженько своім знати дає:
Ой з-за гори високої да з зеленої дубини
Ідуть ляхи на три шляхи за півтори милі.
Крикпув козак запорожський да на свої люде:
Йдеть волинський воювода-баталія буде!
Перед себе десять тисяч ляхів проганяли,
На кривовій доріженці там ся іспіткали,
Дали ляхам привітання, аж з коней спадали.

[1]) Великі ліси, на захід та південь од Чигирина.

Виступили козаченьки із міста Зінькова,
Ой летіли вражі ляхи з коней, як солома;
А добре ся пани ляхи з козаками били,
Що лежить їх з-під Городка на півтори милі.
Гей показав Медвідойко багатирську славу,
Що потопив панів ляхів в Городецькім ставу.
А волинський воювода з гори поглядає:
Пан Борейко без кульбаки, охляп утікає.
Нещасливий місяць квітень настав у сім року:
Рейментарю Борейкові потекла кров з боку.
Поклонився пан Борейко пану воюводі:
А вже ж міні з козаками воювати годі!
Борейкова дружинонька волає долами,
Один каже до другого: вже пана не мами!
Борейкова дружинонька волає до неба,
Оден каже до другого: розійтися треба!
Нещасная баталія під Солонківцями,
Лежать ляхи з козаками да все купоньками.
Нещасливая та битва лиха наробила:
В Солонківцях із ляшеньків висока могила!
Борейкова дівізія в той час замішала
Да й лядському всьому війську шика поламала.
В славнім місті, у Камьянці, стрельнули з гармати:
Не по однім по ляшеньку заплакала мати.
В славнім місті, у Камьянці, стрельнули з рушниці,
Не по однім по ляшеньку плакали сестриці.

II.

Ідуть ляхи на Вкраіну, все собі думають,
А до лугу козацького дороги питають.
Стоять ляхи в Шаргороді. В лузі дають знати:
Да вже ж ляхи, пани брати, козаків вішають.
Гей із лісу із Кичманя сталася там зрада,
Ах пропала Лужецькая велика громада!
Пан Любковський рементярь в коло луг обточив,
А Підгурський з молодцями в очі ім заскочив.
Вийди з Вербки, Медвідійко, лугу рятувати,
А вже ж нам тут, пане брате, прийде загибати.
Прибіг з Вербки Медвідійко луга рятувати,
Не міг ляхам дати ради, мусив утікати.
Гей закликав Медвідійко сотника Сорича:
Сідай, брате, ляхів гнати аж до Жабокрича.
Біля села Жабокрича, де ляхи стояли,
Трьох козаків, як шпаконьків, на паль повбивали.
Не питайся на Вкраіні, ляше, доріженьки,
Тильки гляди, де по дубках висять козаченьки.
По нещасній Украіні слинула новина:
Не єдного смерть спіткала козацького сина!
Да вже ж нам тут, пане брате, більше не гуляти:
Борейчики, скурві сини будуть нас вітати.

Новий устрій земель Запорожжя. Тим часом кошовий отаман Війська Запорожського Малашевич, упорядкувавши Нову Січ, разом подбав і про упорядкування всіх земель запорожських і поділив їх на паланки, або, як би сказати по теперешньому—повіти, призначивши у всяку паланку невеликий виділ війська з полковником та иншою полковою старшиною. Всіх паланок до року 1764 на Запорожжі було пьять. На правому боці Дніпра: Бугo-Гардовська, з осередком у Гарді, на річці Буг, біля устя Сухого Ташлику; Ингульська—між річками Ингульцем та Дніпром, з осередком на місці, де була Камьянська Січ, та Кодацька, угору Дніпра до річки Омельника з осередком у Старому Кодаку. На лівому боці Дніпра були: Самарська паланка—між річками Орелью та Конкою, та Кальміуська—од верхівья р. Вовиої до р. Року ж 1764 кошовий отаман Кальміусу, Берди та Азовського моря. Пилип Хведорів (Лантух) виділив з Самарськоі паланки, що вже досить заліднилася, ще дві паланки: Орельську та Протовчанську по річках Орелі та Протовчі, та, опріч того, по згоді з Кримським ханом упорядкував восьму паланку-Прогноінську, на Кинбургській косі, поміж Чорним морем та Дніпровим лиманом, де з давніх часів українські чумаки та запорожські козаки брали сіль з Прогноінських озер.

Плян Покровськоі Січі.

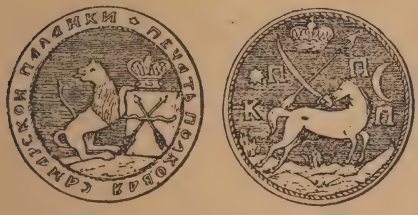

Печати Самарськоі та Кодацькоі паланок.

Татари не перешкожали запорожцям порядкуватись, бо з одного боку не хотіли мати іх своіми ворогами, з другого ж—хан Каплан Гирей, допо-

---

[1]) Церква св. Покрови. [2]) Паланка. [3]) Пушкарня. [4]) Скарбниця. [5]) Башта. [6]) Новосіченський ретраншемент. [7]) Базарь (Шамбаш). [8]) Кіш. [9]) Кладовище.

магаючи Лещинському, був з ордою у Кавшанах на Буджаку і сам на віть боявся нападу запорожців на Крим.

Ввесь рік 1735 минув для запорожців спокійно, бо кримський хан по наказу султана ходив того року на Кубань, а з Кубані аж за Кавказькі гори—воювати персів.

Тим часом на лівобережній Україні після смерти гетьмана Данила Апостола, що сталася 6 січня року 1734, російський уряд не дозволив обрати нового гетьмана. Ця, сама по собі велика подія, небагато важила для Війська Запорожського, бо, як я вже згадував, воно тепер було залежне не од гетьмана, а од старшого з російських генералів на Україні. Дужче відбилося на запорожцях те, що року 1735 помер генерал Вейсбах, котрий завжди дуже прихильно до них ставився.

Нова війна Росії з Туреччиною. Призначений на місце Вейсбаха генерал Леонтьев пізно в'осени року 1735 пішов походом на Крим і примусив Військо Запорожське прилучитись до себе. Той похід був невчасний і дуже невдалий: вигубивши 9.000 свого війська од хвороб, Леонтьев од річки Конки пішов назад. Чимало потерпіли од холодів і запорожці, повертаючись на Січ з порожніми руками.

Року 1736 Росія, вже не криючись, проголосила війну з Туреччиною, і фельдмаршал Мініх, викликавши до Лубен кошового отамана Війська Запорожського Івана Малашевича з старшиною, звелів йому вислати 3.000 вершників у татарські степи, щоб стежити за рухами орди, останньому ж війську йти разом з військом російським на Перекоп.

Скоро після того замість Малашевича кошовим отаманом удруге було обрато Білецького, і він з кількома тисячами запорожців брав діяльну участь у штурмі Перекопу, а після того вдерся у Крим і біля річки Самарчика, счепившись з татарським військом, що було під приводом Нурредина Салтана, у-пень його погромив. Сам салтан при тому був вбитий, а корогва його і бунчук були захоплені запорожцями. Після цього бойовища запорожці пішли далі на Козлов; бранців же, а їх було дуже багато, послали у подарунок Мініху.

Слідом за запорожцями увійшло в Крим російське військо і пішло на Бахчисарай та Козлов, але татари, побачивши свою несилу, підпалили при тій нагоді степи, і не тільки спереду, а й позаду російського війська, і тим зробили становище його дуже тяжким. Скоро у Мініха почали помирати люди, а ще більше коні, і він мусив повернути назад і видиратись з Криму серед попілу й диму. Багато при тому погинуло російського війська, та тяжко довелося й запорожцям, бо вони йшли позаду, одбиваючи татар, що слідкували за військом Мініха аж до Орелі. Не допустивши татар до останньої річки, запорожці вдарили ім у бік і примусили тікати до Криму,

а догнавши їх, де-які татарські загони погромили і захопили у бранці трьох мурз.

За послуги у походах 1736 року Війську Запорожському була прислана од цариці грамата і нові клейноди: срібна, позолочена булава, обшитий золотою парчею бунчук, одна велика та чотирі менших корогви і чимало перначів для військовоі старшини.

Опріч зазначених походів, у запорожському житті року 1736 були ще такі подіі. Ті з ватажків народнього повстання року 1734, котрим пощастило зратуватись у запорожських землях, знову тепер згуртували коло себе по-біля Бугу та у Чуті чималі ватаги гайдамаків і, продравшись лісами та байраками на Україну, почали знову руйнувати та грабувати панські маєтки та вирізувати уніятів і жидів, як згадує гайдамацька пісня.

Славна Чута товстими дубами,
Ще славніша Чута низом, козаками:
Що козаченьки завжди пробують,
Із лядськоі України собі здобич мають.
Що драли ляхів, драли, обдирали,
Де був жид багатий, і того не минали,
Драли одамашки від польськоі ласки,
Драли кармазини, самі поносили,
Драли оксамити, шили шаровари;
Як загнали ляхів в кальніі болота,
Брали много срібла й злота.

Найбільшого страху полякам завдавали цей раз гайдамацькі ватажки: Сава Чалий, Грива, Медвідь, Харько та Гнат Голий. Найбільше лютував Сава Чалий, і поляки, щоб його позбутись, зробили на завзятого гайдамаку засідку і, піймавши до своіх рук, передали Потоцькому. Потоцький надумав зробити з Чалого оборонця своіх маєтків од гайдамаків і умовив його стати до себе у службу, обіцяючи йому пошану й роскішне життя. Сава Чалий, щоб уникнути мук та смертноі кари, згодився перейти на бік поляків і громити своіх бувших товаришів-гайдамаків по їх кублах, що добре йому були відомі. Починаючи з року 1737, він справді почав ловити гайдамаків і чинити, ганяючись за ними по запорожських землях, великі шкоди вже не тільки гайдамакам, а навіть Війську Запорожському.

Другою подією на Запорожжі року 1736 було збудування, по наказу київського генерал-губернатора Леонтьєва, що не любив запорожців і не йняв ім віри, поруч Нової Січі «Новосічинського ретраншементу», себто окопів з будівлею, у якій містилася російська залога з комендантом. Така новина була запорожцям дуже неприємна, і вони почали навіть хвилюватись, але Іван Малашевич, що з початку року 1737 знову став кошовим отаманом, перестеріг товариство, щоб поводилося з російським військом обережно.

На початку року 1737 війна з турками та татарами поновилася знову. Військо Запорожське, по наказу Мініха, було поділене натрое: перша—ча-

стина під приводом Малашевича повела перед армії Мініха у поході на Очаків, друга повела перед військові генерала Ласія у поході на Перекоп; третя ж поплила байдаками у Лиман і на Чорне море, щоб чинити туркам шкоду понавколо Очакову.

Похід на Очаків був щасливий, і російське військо разом з запорожцями добуло його, останні ж два походи не дали помітних наслідків.

Року 1738 знову почалася війна. На цей раз роспочали ii татари, набігши на лівобережну Україну, так що запорожцям довелося переймати татар на повороті та одбивати полоняників. Після того Мініх пішов походом за Буг і звелів туди ж іти і Війську Запорожському. Кошовий отаман Іван Білецький виступив з військом теж за Буг і пробував біля Дністра аж до зими, а тим часом до наказного кошового Похволитого почали звертатись инші, опріч Мініха, російські генерали вимагаючи, щоб вислав і до них полки запорожських комонних козаків.

Запорожцям і так уже доводилось дуже тяжко од затяжної війни, бо вона звела на нівець запорожську торгівлю і згубила чимало товариства, а тут ще свавільні вимоги генералів у-край роздратували всіх, хто лишився в Січі, і вони на раді склали листа до Білецького, дорікаючи йому, що покинув Січ: «кошовому отаманові», писали вони, «личить доглядати Січі, а не блукати з клейнодами по пустинях».

Тільки під зиму Військо Запорожське, обідране й босе, повернулось на Січ, та й то не надовго, бо на початку року 1739 знову мусило виступати у похід. На цей раз більшість війська повів новий кошовий отаман Яків Гукало. Запорожці ходили з ним під Хотин, ведучи перед армії Мініха, а добувши його, опанували Ясами і всією Молдавою. Цьому походові добре допомагала частина запорожського війська, що, випливши у Чорне море, підвозила у Дунай припаси і топила дрібні турецькі суда. Друге запорожське військо, під приводом полковника Онисима Білого, вело перед армії генерала Ласія, що ходила на Крим. Тут запорожці показали росіянам брід через Гниле море (Сіваш) і допомогли ім добути Арбатську кріпость.

У осени року 1739 турецька війна скінчилася. Вона майже нічого не дала Росії, запорожцям же тільки нашкодила. Під час чотирьохрічної війни запорожців загинуло біля 6.000 душ, себ то біля половини всього годящого до бою товариства. До того ще під час війни занесли з Туреччини на Січ чуму, так що товариство мусило розбігатися з Січі і гинуло з безхлібья по лугах та байраках.

Торгівля Запорожжя спинилась, і після війни запорожці лишились майже без хліба й одежи. Російський уряд при замиренні не вимовив запорожцям права вільно плавати по Чорному морю, і по пункту IX умови з Туреччиною «морська торгівля між Росією й Туреччиною повинна відбу-

ватись тільки на турецьких кораблях. «Що до земельних меж, то умова 1739—1740 років віддала Туреччині добрий шмат запорожських земель на західньому боці Дніпра, з устями річок Мертвих Вод, Гнилого Єланця, Ингулу й Ингульця. Правда, запорожці не хотіли й знати про передачу частини іхніх степів татарам і не пускали іх на устя перелічених річок оружною рукою.

В октябрі 1740 року померла цариця Ганна Івановна, а через рік на престол уступила Ялизавета Петрівна.

Другий гайдамацький рух на Україні. Ввесь час турецькоі війни народні рухи на правобережній Україні не вщухали. Люде не хотіли коритись польській владі і гуртувались по лісах, складаючи ватаги. Тільки на той час поляки мали завзятого собі оборонця у Саві Чалому. З полком найманого польського війська він стояв у Немирові і звідтіля без жалю вистежував і громив ватаги своіх бувших товаришів, а коли ті одного разу почали тікати на Запорожжя, то він скористувався з того, що Військо Запорожське було на війні, вскочив слідом за гайдамаками з полком поляків та волохів у запорожські землі, зруйнував на Бузі запорожський Гард, не пошкодівши навіть церкви і рибальських гардів (приладдя для рибальства).

Звістка про цю подію страшэнно обурила не тільки гайдамацьких ватажків, а й Військо Запорожське, як громаду, бо зрада запорожця товариству була тяжкою ганьбою всьому Війську Запорожському... І от один з гайдамацьких ватажків—Гнат Голий завзявся скарати Саву Чалого за його зраду. Взявши з собою десяток найзавзятіших товаришів, він потай пробрався у Немирів, де Сава проживав у доброму будинкові, і однієі ночі вдерся з кількома товаришами до Чалого у хату. Побачивши несподівано давнього свого приятеля на порозі своеі хати, Сава зразу зрозумів, з якою метою той прийшов, і хотів було оборонятись, та Гнат Голий з товаришами поранили його списами і, захопивши живого у бранці, привезли у Січ, а там військовий суд засудив його до смертноі кари, і Саву Чалого козаки забили киями.

Зрада Сави Чалого і кара на нього од запорожців зробили на Україні велике враження і оспівані у багатьох народніх піснях, що кобзарі й до наших часів співають по Україні.

Ой був у Січі старий козак, на прізвище Чалий,
Вигодував сина Саву[1]) ляшенькам на славу.
„Ой чи бачиш старий, сідий, а що твій син робить,—
Як полове запорожців—то в кайданах водить?“
Ой як крикнув старий, сідий, та на запорожців:

[1]) Сава був не рідний син Чалому. Чалий знайшов його малим на Україні після татарського наскоку взяв на Січ і там вигодував.

—Хіба ж нема поміж вами удалих молодців?!—
Обізвався Гнатко-братко, та ні в віщо вбратись.
„Знаю, знаю пана Саву—можу з ним погратись".
—Ой як можеш, брате-Гнате, з Савою погратись
Буде тобі, брате-Гнате, у віщо й убратись!—
Ой ще не світ, ой ще не світ, ой ще не світає,
А вже Гнатко з кравчиною коники сідлають.
Заіхали в нову корчму меду-вина пити.
Назбігались вражі ляхи.—хотіли побити.
Ой вдарили запорожці навхрест шабельками,
Повтікали вражі ляхи по-під рученьками.
Ой був Сава в Немирові в тестя на обіді.
Та не знав він і не відав об своїй гіркій біді.
Приїжає та пан Сава та до свого двору,
Питається челядоньки: чи все гаразд дома?
„Ой все гаразд, пане Саво, і добра година:
Породила твоя пані хорошого сина;
Ой все гаразд, пане Саво, та за одно страшно:
Виглядають гайдамаки із-за гори часто".
—Та нехай вони виглядають,—я їх не боюся!—
Єсть у мене війська много,—я з ними побьюся!—
Ой сів Сава кінець столу,—та листоньки пише,
А Савиха молодая дитину колише;
Сидить Сава кінці столу,—листоньки читає,
А Савиха молодая важкенько зітхає:
Ой ну, люлі, мале дитя, ой ну, люлі, спати,—
Наіхали гайдамаки до нашої хати.
А у того пана Сави весь двір на помості,
Приіхали та до нього козаченьки в гости.
„Здоров, здоров, пане Саво, а що ти гадаєш:
Здалека ти гостей маєш,—чим їх привітаєш?"
—Ой чим же вас, милі братця, я буду вітати,—
От дав мині Господь сина,—буду в куми брати.—
„Ой чом же ти, пане Саво, тоді не кумався,
Як у Січі з отаманом у вічі видався?
Та йшов же ти біля його та й не привітався?"
—Піди, хлопку, піди малий, та уточи пива,—
Та випьемо з козаками за малого сина;
Піди хлопку, піди малий, та уточи меду,—
Трудно-нудно на серденьку: головки не зведу!—
„Не того ми наіхали, щоб пить, кумувати,
Хочем тебе, пане Саво, із душею взяти.
Було б тобі, пане Саво, Гард не руйнувати,
Коли хотів запорожців в куми собі брати!
Було б тобі, пане Саво, шкоди не робити,
Запорожським козаченькам голов не лупити,
А піймавши у неволю—в кайданах не водити".
Ой кинувся да пан Сава до ясної зброї,—
Та підняли пана Саву на ратища вгору.

Помщаючись за Саву Чалого, польські пани з чималим полком війська гнались за ватагою Гната Голого та, не догнавши ії, напали на запорожський Гард і вдруге поруйнували його. Запорожський Кіш скаржився з приводу цього сенатові, і російський уряд листувався з польським урядом, та поляки так і одповіли, що Гард поруйновано за те, що запорожці набігали на Немирів і захопили там польського полковника Саву Чалого.

Після того наскоки гайдамаків на польських панів по правобережній Україні довго не припинялись і викликали з боку польського уряду скарги у Петербург на те, що після війни Росії з Туреччиною не покликали Польшу до межування земель, і через те ніби запорожці захопили біля Синюхи польські землі. З приводу цього наприкінці року 1744 Київський генерал-губернатор Леонтьев наказав кошовому отаманові Якиму Игнатовичові роспитати запорожських дідів і списати для нього, де справді була межа Війська Запорожського з Польшою.

З одповіді Коша Леонтьеву од року 1745 виявилось, що поміж запорожцями добре зберегались перекази про здобутки Війська за часів Богдана Хмельницького і попередніх гетьманів. Перш за все з уст дідів записали, що межа з Польшою була по річці Случі, і всі землі од Дністра до Дніпра складали сьогобочну (правобережну) Україну. Инші діди, зрозумівши, що мова йде про землі виключно Запорожжя, обмежовували іх так: запорожські землі йшли на заході од устя р. Тясмину у Дніпр через Чорний ліс до р. Вись під Лебедин, далі р. Синюхою та Бугом до Очакову і лиманом, «поки кінь копитами дна достане», до устя Дніпра; до Запорожжя ж також належали Трахтемирів, де був запорожський шпиталь, та Келеберда й Переволочина на Дніпрі.

Суперечки за землі. Біля тих же часів почались суперечки за землі і на сході Запорожжя з донцями. Чим дужче слабшала татарська орда, тим більше татарських земель захоплювали запорожці і донські козаки. Землі по Міусу, Лугані, Бахмутці, Терцю, Кальміусу та Берді обидва війська мали тепер своіми, ворогували за них, навіть бились і скаржились одно на одного до Петербургу. Опріч того, козаки того й другого війська переіздили за Азівське море на рибальство і там билися за коси й лимани.

Року 1745 у змагання Війська Запорожського з донцями встряв нарешті російський уряд і царською граматою наказав кошовому отаману Василю Сичу щоб усі побудовані запорожцями на єйських косах курінї попалити і надалі запорожців на той бік Азівського моря не пускати.

Побачивши, як хутко заселялись сумежні з Запорожжям землі, запорожці звертались до сенату з проханням потвердити межи Війська Запорожського, та тільки, замість того, вони діждали, що на військових землях по наказу цариці Ялизавети знову почали будувати кріпости. Першим був збудований Ново-Архангельський шанець на річці Синюсі, проти українськоі

Торговиці. Другим було збудовано Орловський шанець біля Бугу, де тепер Ольвіополь

Запорожці з колишньої партії Гордієнка почали було, нарікати на Малашевича, що не обстоює давніх меж Запорожжя, але року 1750 сталася подія, що подала запорожцям надію на краще й заспокоїла їх: указом цариці од 22 лютого було одновлено на Україні гетьманство, при чому козацькій старшині було загадано обрати гетьманом Кирила Розумовського, а указом 19 октября 1750 року велено Війську Запорожському бути під рукою гетьмана України, «як то у минулі часи було, до року 1708».

Порушення запорожських вольностій. Тільки скоро Військо знову було пригнічене розчаруванням: гетьман Розумовський не мав майже ніякої влади і не тільки не обстояв запорожських земель, а року 1751 навіть сам повідомив Кіш, що всі запорожські землі на південь од Синюхи та Висі на 20 верст, протягаючись од Бугу до Дніпра, разом з устям р. Омельника віддаються під залюднення втікачам з Сербії, що прийшли на Україну під приводом полковника Хорвата.

Та звістка, мов грім, ударила запорожців, і не вспіли ще вони од неї прочуняти, як року 1753 од запорожських земель було одмежовано ще землі од устя р. Чорного Ташлика до устя річки Самоткані по Дніпру і роспочато будівлю кріпости святої Ялизавети (де зараз Єлисаветград). Одмежовані од запорожців землі було прозвано Ново-Сербією. Та й на цьому ще не скінчилось лихо запорожців, і того ж таки року 1753 на східному краї Запорожжя теж була одмежована частина запорожських земель по річках Торець, Бахмутка та Лугань і од Дінця та до Савур-могили і теж віддана втікачам з ріжних славянських земель під назвою Славяно-Сербії.

Нові поселенці скоро не тільки посіли вищезазначені запорожські землі, а почали силою зганяти з тих земель запорожців, що, хоч і у невеликій кількости, сиділи по тих своїх вольностях зімовниками й бурдюгами.

Гардових козаків нові поселенці найбільше утиснули. Пікінерські солдати не пускали запорожців рибачити або однімали наловлену рибу. Біля церкви запорожської пікінери збудували свої кухні, коли ж священик почав сперечитись, то пікінерський капитан зовсім заборонив священику без свого наказу правити у церкві службу.

У Січі з приводу цих подій одбувались бурхливі ради, та тільки з того нічого не виходило, і після дорікання старшині та бійки поміж себе товариство заспокоювалося на тому, що пошле скаргу цариці й гетьманові і одібрані землі будуть повернені Військові; ті ж з товариства, хто не знав, куди подіти своє завзяття, йшли у гайдамаки і ватагами набігали на польські й татарські межи.

Іюля 19, року 1753 на Січі було одержано царський наказ про те, що надалі військові забороняється переміняти військову старшину без

відому російського уряду. Тим указом у-пень руйнувався запорожський звичай обірати старшину що-року наново, а разом з тим одмінялося й право обірати старшину вільними голосами всього товариства по своєму бажанню, бо російський уряд міг би й не дозволити обрати того, хто був йому небажаний.

Не зважаючи на той наказ, 1 січня 1754 року на Січі одбулася рокова рада, на якій кошовим отаманом замість Игнатовича було обрато Грицька Лантуха (Хведорова). Довідавшись про те, що Лантух, не спитавшись російського уряду, взяв булаву кошового, а разом і владу над Запорожжям до своїх рук, гетьман Розумовський, що повинен був би обстоювати права Війська Запорожського, просив у цариці дозволу скинути Грицька Хведорова з кошевства і, щоб налякати й инших, завдати йому за неслухьяність мордування, та вже сама цариця лишила пропозіцію Розумовського без наслідків.

Скоро після свого обрання на уряд Грицько Лантух, зважаючи на скарги поляків і татар на напади гайдамаків, послав військового осавула Петра Калнижа з полком запорожців вишукувати й винищувати гайдамацькі кубла. Калниж вистежив ватагу гайдамаків на розі біля річки Бугу, і хоч вони завзято оборонялись пальбою з рушниць і навіть з гармат, обгородившись засіками, та запорожці добули їх і де-кого побили, а більшість порозганяли.

Проте цей погром гайдамаків був ні до чого, бо року 1755 вони так само чинили напади і на польські і на татарські межи. Тоді Хведорів надумав послати до гайдамаків старих дідів, щоб умовити їх покинути гайдамацьке життя. Діди порозшукували всі гайдамацькі кубла по Бугу й по Чуті, росказали ім, що лихими вчинками гайдамаків користуються російські вороги Війська Запорожського, щоб зовсім одібрати од Війська всі землі, а саме Військо скасувати. Гайдамаки разом з дідами плакали над лихою долею українського народу та приборканого Війська Запорожського і врешті, щоб не згубити останнього, пішли своєю волею за дідами на Січ, а у Січі кошовий отаман примусив їх присягнути на тому, що не будуть надалі гайдамачити, і без ніякої кари роспустив по січових курінях.

З цього виладку скористувався Ново-Сербський генерал і наклепав на кошового й січову старшину, ніби вони покривають гайдамаків і поділяють з ними награбоване добро. Цей наклеп дійшов до самої цариці і по її наказу сталася нечувана, відколи істнувало Військо Запорожське, подія: кошового отамана Лантуха (перехрещеного російським урядом у Хведорова) та осавула Чорного викликали до Глухова на суд і туди ж було привезено й кількох запорожців, захоплених у Ново-Сербії на гайдамацтві.

Гайдамаків допитували, чи справді вони гайдамачили з відому Коша запорожського, а награбоване добро привозили на Січ і поділяли з військовою старшиною. Кати завдавали гайдамакам всяких мук, аби вони у тому признались, та тільки коли гайдамаки, бувші запорожці, побачили, що

разом з ними судять і «батька» кошового, то у роспачі попадали навколюшки перед Лантухом і одноголосно ствердили, що гайдамачили проти волі січової старшини, а своєю сваволею.

Слідство над кошовим Лантухом тяглося цілий рік, і врешті його з пошаною пустили на Січ. Це порушення стародавніх прав Війська Запорожського, що тільки за військовою радою визнавало право судити кошового отамана, засмутило Військо і вкинуло у душу старих січовиків тяжкі передчування.

Найбільше Військо Запорожське опасувалося за свої вольности, і ще до початку слідства про участь запорожців у гайдамацтві військова рада на початку року 1755 послала до Петербургу і до гетьмана Розумовського депутатів—бувшого кошового отамана Данила Гладкого, військового старшину Петра Калнижа (перехрещеного у Петербурзі на Калнишевського) та писаря Івана Чугуївця, наказавши ім домагатись, щоб Військові Запорожському була видана царська грамата на володіння військовими землями.

Депутатів продержали у Петербурзі цілий рік і, посилаючись на те, що по московських архивах не знайдено універсалу Богдана Хмельницького, рішили, що раніше, ніж розьязувати питання про запорожські землі, треба останні списати й перевірити по картах.

Поки та січова депутація оббивала пороги по столичніх канцеляріях, генерал Ново-Сербії Хорват там же у сенаті клопотався про те, щоб новосербським полкам віддали всі запорожські землі од північної межи униз Дніпром до острову Хортиці. Гетьман Розумовський, згожуючись без суперечки на передачу запорожських земель сербам, повідомив про те Кіш, але на Січі лист гетьмана збив таку бучу, що кошовий Хведорів 20 августа 1756 року одповів Розумовському, що коли-б од Війська Запорожського одібрали зазначені землі, то воно не мало б раціі служити «Всеросійському престолу».

Такою одповідью Грицько Хведорів натякав на те, що у роспачі Військо Запорожське змушене буде знову передатись під турецьку зверхність, і той лист зробив такий вплив у столиці, що Хорвату було одмовлено у його домаганнях.

Межування запорожських земель. Року 1557 до кріпости Св. Ялизавети почали збіратись уповноважені на списування земель і меж Запорожжя: од гетьмана Розумовського, од Коша і од Ново-Сербських та Слобідських полків; та тільки межування не одбулося, бо російський уряд не прислав інженерів та землемірів, а тим часом поселенці, мов сарана, що-дня набігали на запорожські землі з Украіни й Молдави і, дістаючи листи на володіння землями по річках та байраках Запорожжя, вигонили старих запорожців з іхніх зімовників, одбірали пасіки та худобу і осідали, хто де хотів, між Бугом та Дніпром цілими слободами.

Таке становище примусило запорожців у 1758 роц знову послати у Петербург депутат в з проханням, щоб одмежувати запорожські землі од Ново-Сербіі, не дожидаючи того «описанія», а по карті, зробленій року 1740 інженер-полковником Дебоксетом. З цього видно, що Військо Запорожське вже зрікалося тих великих земель, що од нього одкраяли, а хотіло хоч забезпечити себе од дальніщих захватів. Щоб легше досягти якихсь добрих наслідків, Калниж, обратий знову депутатом, повіз од Коша на подарунки петербуржським вельможам найкращих коней, верблюдів, риби, кофію й грошей.

Проте, невважаючи на задобрювання вельмож дарунками, справа запорожців довго не посувалась. Як писав Калнишевський на Кіш, у столиці йому дорікали військовими звичаями, що запорожці «що-року наново обірають кошового отамана й старшину, хоч і попередня старшина була справна». Такі дорікання виявляють, що петербуржському панському урядові зовсім незрозумілий був демократичний та республіканський запорожський устрій. Тільки на прикінці року 1759 депутати повернулись на Січ, повідомивши товариство, що де-які прохання Війська Запорожського задоволено, що ж до землі, то ніякої обіцянки про те, щоб не віддавати її під нові селитьби, не дано.

Скоро після повороту Калнишевського з Петербургу на Січі схопилася велика пожежа. Згоріло аж 14 курінів і трохи не згоріла ще й церква. З чого сталася та пожежа, ніхто не знав, і зажурене тим випадком січове товариство почало гомоніти, що та пожежа віщує щось недобре:

Закряче ворон, степом летючи, Загадаються орли хижі,
Заплаче зозуля, лугом скачучи, Та все та все по своїх братах,
Закрукають кречети сизі, По буйних товаришах—козаках

Тим часом року 1759 почалося таки «описаніе земель Війська Запорожського». Представники Війська Косап та Самбок уперто обстоювали права Війська Запорожського на землі до річки Синюхи, Висі та Тясмину —до того уперто, що у суперечках з депутатами Ново-Сербіі та Ново-Слобідського полку писарь запорожський Андрій Товстик погрожував, що як слобідські поселенці й надалі будуть захоплювати запорожські землі, то Військо Запорожське змушене буде обороняти свої права оружною рукою.

Тільки Товстик забув, що за Нової Січі вже не ті були часи, що за кошового Івана Сірка, і за ті слова, що він сказав, генерал Муравйов звелів Товстика арештувати та ще й примусив Кіш покарати його.

Списування запорожських земель протяглося кільки років, а тим часом Ново-Слобідські поселенці захопили вже землі на південь од Самоткані по Дніпру мало не по Романкова.

Незадоволена на Лантуха за жорстоку розправу з гайдамаками січова сірома року 1759 скинула його з уряду та обрала Олексу Білецького, але через рік на Січі взяла гору військова старшина і знову обрала Лантуха, так що він знову почав викоріняти гайдамацтво. У осени року 1761 гетьман Розумовський прислав на Кіш подяку за кари на гайдамаків і разом потвердив наказ про те, що кошового, суддю, писаря й иншу старшину Війську Запорожському не дозволяється переміняти по своїй волі без дозволу російського уряду.

Під той час, 25 грудня 1761 року, цариця Ялизавета Петрівна померла, і на престол уступив царь Петро III. Через невеликий час після того, а саме року 1762, на російський престол уступила цариця Катерина II. З реєстрів козаків Війська Запорожського, що складало ій присягу, ми бачимо, що військо під той час було досить числене. Не лічучи тих запорожців, що сиділи зімовниками, присягнуло іх: у Січі 13.427, Кальміуській паланці 674, Бугогардовській 427, Ингульській 282, Самарській та Орельській 2323, Кодацькій 840, всього 17.969, та ще жонатих козаків у Самарській паланці присягнуло 1.021 та Кодацькій 1291.

На той рік кошовим отаманом на Запорожжі був вперше обратий Петро Калнишевський, і 12 вересня року 1762 він, з усією військовою старшиною, був викликаний у Москву, щоб дивитись на коронацію цариці. Цариця Катерина прихильно зустріла запорожців, подарувала Калнишевському велику на шию медаль з своїм партретом і передала через нього Війську Запорожському нові клейноди.

Оружна оборона запорожцями своіх земель. Після того, року 1763, коли кошовим отаманом знову був Грицько Лантух (Хведорів), знову почалося «описаніе» земель Війська Запорожського і нові захвати з боку Ново-Сербських та Ново-Слобідських поселенців. Вигнані з зімовників запорожські діди приходили на Січ, скликали товариство на ради і вимагали, щоб Кіш заступився за них, покривджених. Запорожці хвилювались і, нарешті, на раді 2 апріля 1763 року ухвалили обороняти свої одвічні права на землі Війська Запорожського узброєною рукою і всіх поселенців, що перейшли за межи дарованих указами цариці Ялизавети земель, зігнати з військових грунтів за межу.

Діставши про це од Коша наказ, полковник Бугогардовськоі паланки Деркач, взявши з собою кільканадцять козаків, почав зганяти всіх поселенців з Лисої гори, що біля Чорного Ташлику, і палити іхні оселі. Генерал Ново-Слобідських полків зараз же поскаржився на Деркача у Петербург, і там, визнавши вчинок останнього за справжній бунт, довели про нього до відому цариці, а та звеліла полковника Деркача арештувати і послати на суд до гетьмана у Глухів.

Кошовий Грицько Лантух на цей раз не піддався, і хоч викликав Деркача на Січ, але у Глухів до гетьмана не послав, одповівши гетьманові, що військова рада обміркувала вчинок Деркача і визнала його справним паланочним полковником. Щоб виконати царського наказа, Розумовському довелося для слідства у цій справі послати на Січ окремого полковника. Тоді Лантух, маючи за неможливе керувати військом під той час, коли одвічні військові права, як він казав, «топчуть у багно», напередодні року 1764 зрікся кошевства.

На роковій раді 1 січня козаки довго вагались, кого обірати, і врешті обрали старого курінного отамана Канівського куріня Пилипа Хведорова. То був видатний січовий дід. Як однодумець і прихильник небіжчика Костя Гордієнка, він брав участь у обороні року 1709 Старої Січі з Якимом Богушем од російського війська і зратувався тоді од смерти тільки тим, що мав силу переплисти річку Скарбну і заховатись у плавні.

Першим ділом старого кошового було полагодити відносини Війська Запорожського до Криму і це йому дуже добре вдалося; далі він звелів полковнику Андрію Порохні обьіхати всю межу Запорожжя, починаючи од Дніпра, по Орелі до Дінця і далі до устя Кальміуса, і всіх, хто осів там слободами й хуторами без дозволу Коша, зігнати геть за межи Запорожжя. Наслідком такого наказу було те, що деякі оселі були поруйновані, більшість же сел охоче перейшла у підданство запорожському війську і лишилась на своіх грунтах.

Такі роспоряджения Пилипа Хведорова у столиці визнали свавільством і змусили його 1 січня 1765 року зріктись кошевства. Старий запорожський лицарь, подякувавши товариству за хліб та сіль, пішов у Самарську пустинь оплакувати колишнє вільне козацьке життя, на його ж місце кошовим отаманом рада обрала Петра Калнишевського.

Церква Св. Покрови у Ромнах, збудована Калнишевським.

Кошовий Петро Калнишевський. Калниж, або Калнишевський, родом був з військової старшини Лубенського полка і, не вважаючи на те, що зовсім не знав грамоти, був чоловік досвідчений, розумний і дуже побожний. Року 1763 він збудував церкву у Лохвиці, року 1768—церкву Петра й Павла у Межигорському манастирі і нарешті року 1770 церкву св. Покрови у Ромнах.

Ще трохи раніше обрання Калнишевського на кошевство, а саме 10 ноября 1764 року, указом цариці Катерини II гетьманство на Україні було в'останнє скасовано, і знову Україна почала управлятись колегією з чотирьох росіян та чотирьох українців. Фактичним же правителем України, а разом і Запорожжя, став граф Румянцев.

Залюдненння Запорожжя. Першою подією при Калнишевському було нове «описаніе» земель Війська Запорожського. Воно протяглося ввесь 1766 та ще й 1767 роки. Калнишевський, що бував уже у депутаціях до Петербургу, знав, що всі сусіди Запорожжя заздряться на вільні запорожські степи і що єдиний засіб зберегти іх, це—залюднити самому Війську Запорожському, і от він з перших же місяців своєї праці почав приохочувати козаків з України переходити на землі Запорожжя, сам же з депутатами од Війська поіхав у Петербург клопотатись знову, щоб на запорожські землі була видана царська грамата. Ця непокійна доба запорожського життя у зьязку з дальніщими подіями відбилась навіть у народній пісні:

Ой з-під города з-під Лизавета сизі орли вилітали,
А в городі та в Лизаветі все пани собірались.
Пани сенатори, пребольшиі генерали, вони думали, гадали:
„Ой як би нам, панам сенаторам, запорожську землю взяти?
Ой як би ж нам, ой як би ж нам іх вольности одібрати?“
Ой одібрали всі вольности запорожські, почали лани ділити.
Ой одібрали та всю запорожську землю, тепер самі владають,
А до запорожців, низових молодців, часто листи посилають.
А запорожці та добрі молодці усе тее та гаразд знали,
Посідлали вороні коні та під турка втікали.

Та даремні були заходи Калнишевського й до того, щоб залюднювати військові запорожські землі. Хоч при ньому по-над річками Запорожжя справді зьявилося чимало хуторів, а де-які селитьби, що істнували раніше, тепер поширилися і обернулися на села й слободи, як наприклад: Романково, Тритузне, Карнаухівка, Тарамське, Діівка, Половиця, Чаплинськая Камьянка, Самарь, або Новоселиця, Кильчень, Чаплі й Микитино, та тільки згодом і це залюднення земель було зараховано у провину Війську Запоророжському: пани сенатори довели цариці, ніби запорожці для того заводять у себе хліборобство, щоб не залежати економично од Росіі і відокремитись од неі.

Нове «описаніе» запорожських земель скінчилося на тому, що у Запорожського Війська одібрали землі по Орелі на підставі того, що по прутській умові ті землі належали до Російської держави. Июля 18, року 1767 Кіш запорожський виряжав у Москву нових депутатів, викликаних туди для участи у складанні «нового уложенія», і козацька рада надала ім наказ про те,

чого вони повинні домагатись для Запорожжя. Ми зазначимо тут тільки найголовніші пункти:

1) Потверження прав і стародавніх вольностій Війська Запорожського, наданих од королів польських та князів литовських. Щоб те потверження записати для «незабвенности» в генеральне «уложеніе».

2) Щоб землі, одмежовані Донському Війську та під Ново-Сербію Славяно-Сербію і Ново-слобідські полки, були повернені Війську Запорожському.

3) Щоб кріпости й редути: Старо-Самарський, Ново-Січовий, Камьянський, Біркутський, Микитин, Кодацький та Ялизаветин були поруйновані, а землі повернені запорожцям.

4) Щоб Військо Запорожське підлягало не «малоросійській колегії», а колегії «закордонних справ».

5) Щоб було забрано з запорожських земель всі команди й виділи військ російських та пікінерських.

Всі ті заходи запорожців пішли у нівець і, як каже д. Скальковський у своїй історії Нової Січі, про запорожців тільки згадується у царській граматі од 19 декабря року 1768, де сказано: «що до суперечок за землю нашого вірного Війська Запорожського з мешканцями Катеринінської провінції, то повеліли ми нашому Київському губернаторові Воєйкову відкласти розгляд того до спокійніших часів».

Останній рух українського люду до волі. Тим часом на правобережній Україні набув сили новий вибух народнього незадоволення. Починалася остання дія трагедії українського життя. До поневолення селянського люду з початку 1760 років на Київщині прилучилося ще й поневолення віри. Поляки добіралися вже до останніх закутків, де ще зберегалася православна віра. Уніятські митрополити укоренились тут у Радомислі, завели там свою консісторію і почали поширювати унію до самого Дніпра. Російський уряд не звертав на те ніякої уваги, і знищення православної віри пішло дуже хутко. В оборону її повстав тоді ігумен Мотронинського манастиря Мельхиседек Значко-Яворський. Він прилучив до своєї діяльности всі околишні манастирі, а саме: Жаботинський, Мошногорський, Медведівський, Лебединський та инші, і почав

Мельхиседек Значко-Яворський.

умовляти міські й селянські громади, щоб не приймали уніятських попів і давали притулок всім оборонцям православної віри.

Коли Мельхиседек зібрався їхати шукати заступництва у цій справі у митрополита за Дніпром, то поляки зробили на дорозі засідку, щоб його захопити до своїх рук; тільки про це довідався колишній запорожець, а під той час сотник Жаботинської сотні надвірних козаків князів Любомирських, Харько і, одборонивши з козаками ігумена, проводив його за Дніпр. Розлютований з цього польський регементарь Воронич зрадливо закликав Харька у Паволоч і там звелів звести його з світу без ніякого суду. Про цю подію народ український склав і зберіг чимало пісень, хоч розповідають вони про смерть Харька не однаково.

I

Ой як став сотник, як став Харько у Паволоч уїзжати,
Ой вийшов же та пан Паволоцький медом-вином частувати.
Ой як став сотника, а сотника Харька, медом-вином частувати,
У панські палаци до матці хрещеної у гостину зазивати.
Ой як став же сотник Харько меду-вина напиватися,
А потім став сотник, а сотничек Харько да і став забуватися,
На панські перини став він похиляться.
Ой тепер же ви, ляшки, ой тепер ви, пани, ой тепер ви позволяйте:
Ой лежить же пьяний Харько да тепер його збавляйте,
Тепер маєте час маєте годину, тепер його оступайте.
Ой і заржав коник вороненький, стоячи на стайні,
А скололи Харька, скололи сотника в голубім жупані.

II

Ой як стали Харька, як стали сотника Із світу згубляти,
Ой і став же його коник, коник вороненький
Жалібненько ржати;
Ой заржав же вороний коник
В стайні на помості;
Та вже вбито Харька сотника
В Морозовці на мості.

Не захопивши Мельхиседека, уніятське духовенство року 1767 знайшло собі підмогу у Барській конфедерації. Це була спілка польських панів, що збунтувались проти польського короля Понятовського, ставленика Росії, і силою не дозволяли йому робити полегкости православним. Підтримуючи уніятів збройною рукою, конфедерати силою примушували православних приймати унію, мордуючи й караючи непокірливих. Привідцем цієї конфедерації був Осип Пулавський.

Мельхиседек, повернувшись потайно од митрополита, скликав до Мотронинського манастиря де-кого з православного духовенства на пораду, і там було вирішено вдатись за заступництвом до Війська Запорожського і до російського уряду.

Після наради Мельхиседек поїхав на Січ і, плачучи, росповідав перед скликаною радою про польські кривди і поневолення православної віри, додавши, що навіть сам він уже сидів у вьязниці уніятського митрополита. Опріч Мельхиседека на Січ прибуло ще чимало православних попів, котрих поляки повигонили з приходів, і вони теж плакались і скаржились козакам на польські кривди.

Запальні промови ігумена дуже схвилювали запорожське товариство. Козаки плакали, присягаючись стояти за віру батьків до останнього загину, як їхні діди і прадіди стояли, та тільки кошовий Калнишевський, страхаючись за долю Війська Запорожського вжив всіх заходів до того, щоб стримати козаків од походу на Україну, хоч все-таки кільки сот запорожців пішли до Чути та за Синюху.

З Січі Мельхиседек поїхав у Петербург, доступився там з своїми скаргами навіть до самої цариці і мав од неї обіцянки про заступництво. Справді таки, цариця Катерина через свого посла клопоталася у Варшаві, щоб не утискували православної віри, і хоч з її заходів не вийшло нічого, та чутки про заступництво цариці за православну віру розійшлися по Україні та прибули й на Запорожжя. Народ почав завзятіше обстоювати православну віру, поляки ж почали вживати проти православних найлютіших кар. Вони завдавали непокірливим тяжких мук, і випадок з мордуванням мліївського титаря був не вигадкою Т. Шевченка в його поемі «Гайдамаки», а історичною подією.

Ті кари й мордування схвилювали людей на Україні і обурили давніх оборонців українського люду—запорожців. Наслідком вчинків барської конфедерації було те, що у Чорному Лісі, Чуті й на Мигеї знову скупчились під приводом бувших запорожців чималі ватаги гайдамаків, що згодом почали зватись у народі коліями.

Тим часом польський король, не маючи сили боротись з сваволею панів барської конфедерації, просив російський уряд прислати на Україну для приборкання панів російське військо. Цариця прислала військо; і як тільки воно почало руйнувати маєтки непокірливих королеві панів, простий люд на Україні зрозумів те так само, як і року 1734, що цариця прислала військо визволяти людей од польських панів. Пішли чутки навіть про «золоту» царицину грамату, якою ніби наказувалося винищити всіх поляків та жидів, і от під впливом тих чуток народ почав гострити ножі, дожидаючи тільки привідців, що завжди приходили з Запорожжя.

Зрозуміло, що запорожські традиції робили неможливим для січовиків спокійно дивитись на те, що діялось на Україні, і найбільш завзяті з них потягли до Тясмину на Чигиринщину і у квітні 1768 року скупчились у лісі біля Мотронинського манастиря, обравши отаманом Максима Залізняка.

Максим Залізняк, як згодом посвідчив на Січі отаман Тимошівського куріня, прибув на Запорожжя біля року 1757 і, пробувши кільки років молодиком, привчився ходити біля гармат і був у Січі гармашем. Проте Залізнякові неначе нудно було в Січі: він часто ходив на заробітки до татарських рибалок на великі лимани, останні ж роки перед повстанням часто пробував у Лебединському та Мотронинському манастирях. Гомоніли люде

Мельхиседек благословляє коліїв. (Мал. Сластьона).

що він мав думку навіть лишитись у манастирі назавжди, та промови отця Мельхиседека разом з вістями про нечуванні утиски поляків на український люд, збудили у його серці завзяття й рішучість. З вісімнадцятьма товаришами Залізняк, взявши у Мельхиседека благословення, вийшов у ліс за дві верстви од манастиря, до Холодного Яру, і там почав лагодити зброю та закликати до себе людей з усіх околиць. Тут він поєднався з дрібними ватагами запорожців і з гайдамаками, що надходили з Мигеї й з Чути, а під впли-

вом чуток та кобзарських співів сюди ж до нього почала збіратись, тікаючи од панів, і голота з України

Максим Залізняк на поході (Мал. Сластьона).

На прикінці квітня Залізняк вирушив з своїми ватагами з лісу і, як оповідають народні перекази, після посвяти Мельхиседеком козацькоі зброі, рушив з коліями на Медведівку і, розправившись там з поляками, уніятськими попами та з жидами, пішов далі на Жаботин. По шляху Залізняка й його товаришів народ зустрічав радісно, допомагав побивати команди жовнірів і приєднувався до повстанців. Тодішні думки українського люду можна бачити з уривку народньоі пісні:

Ой сів пугач на могилу
Та й крикнув він: пугу!
Чи не дасть Бог козаченькам
Хоч тепер потугу!

Що-день ждемо, що-ніч ждемо,
Поживи не маєм.
Давно була Хмельниччина,
Уже не згадаєм.

Про вихід Залізняка з Мотронинського манастиря і перші події коліів теж збереглися невеликі уривки народньоі пісні:

Максим козак Залізняк,
Славний, з Запорожжя,
Як виїхав на Вкраіну,
Як повная рожа.
Славний козак Залізняк,
Славний козак і Гнида—

Не зосталось на Вкраіні
Ні ляха ні жида.
Ой в городі Мутровичах
Нова новина:
Породила козаченьків
Шовкова трава.

Жаботинський сотник Мартин Білуга, що заступив місце вбитого поляками Харька, теж приєднався до Залізняка, і вони разом помстились за Харька і скинили у Жаботині різанину полякам та жидам; скарали на смерть навіть самого губернатора Степовського.

Гей, Максиме полковнику, ти славний воіну,
Гей випусти з Жаботину хоч лядську дитину!
Максим козак Залізняк листи одбірає,
Усіх ляхів із жидами до купи збірає.
Ізігнавши усіх ляхів з жидами до купи,
Отдав ляха губернатора да Білузі в руки.
Білуга Мартин Жаботинський да по ринку ходить,
Свого пана губернатора за собою водить.
І, водючи за собою, та до його й каже:
Не одного тепер ляха голова поляже!

Після Жаботинської різанини польське панство на Україні разом з католицьким та уніятським духовенством та жидами заметушилось і почало ратуватись. Всі пригадали оповідання дідів про Хмельниччину і, покидаючи все своє добро, кинулись тікати. Та тільки тікати у Польщу було далеко й небезпечо, бо скрізь понавколо вже піднімались местники за польські кривди. Довелось всім ратуватись в Умань, де була міцна кріпость та замок пана Потоцького з чималою військовою залогою.

До Залізняка тим часом приєднався сотник козацький з Сміли Шило. Розправившись з Смілою, Залізняк послав Шила та Білугу з виділами на Богуслав, а сам пішов на Корсунь.

Гей, як вийшов сотник Смілянський з своїми козаками:
Ступай, ступай, Шило сотнику, в Богуслав із нами!
А выхали в Богуслав у середу вранці,
Накидали в тій годині жидів повні шанці.

Добувши після того ще й Черкаси та прилучивши до себе кільки загонів инших ватажків, Залізняк підступив під Лисянку, де у замку Яблонівського скупчилося більше 200 панів та жидів. Поляки почали, було, обороняти замок, та мешканці українці одчинили Залізняку браму, і колії, вдершись у замок, почали лютувати над поляками й жидами, а ще гірше над католицькими ксьондзами.

Залізняк записує парубка у колії (Мал. Сластьона).

Скрізь, де колії добували городи, замки й міста, вони руйнували панські оселі й будинки, мордували жидів та ксьондзів і палили костьоли.

Скінчивши з Лисянкою, Залізняк з своїми ватагами на-

ближався до городу Умані, куди збіглось багато шляхти та жидів і де були чималі польські скарби. Оборона міста лежала головним чином на двірських козаках пана Потоцького на чолі з сотником Іваном Гонтою. Гонта

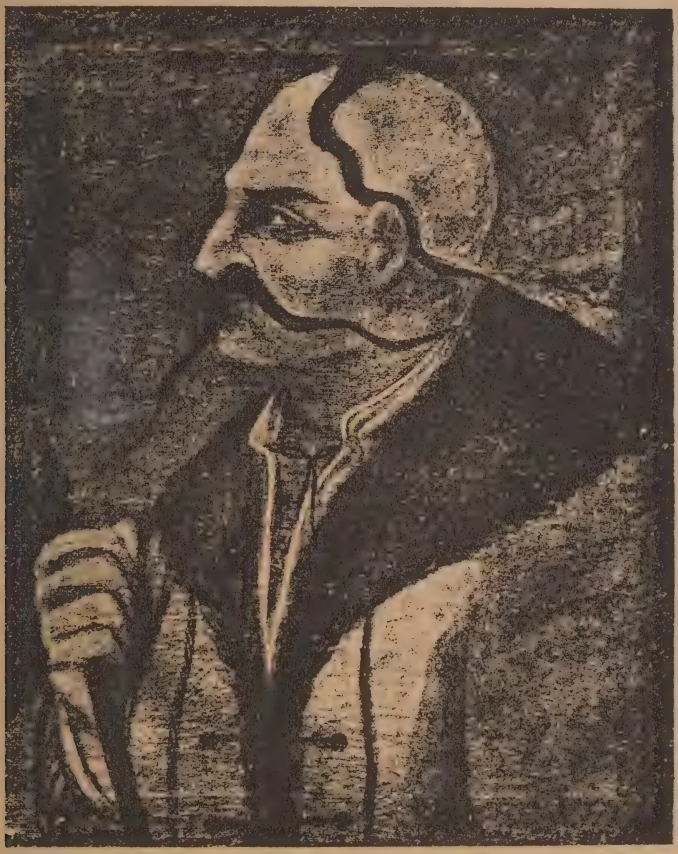

Уманський сотник Іван Гонта.

був у поляків у великій пошані, а проте, коли почалося повстання Залізняка, він згадав, якого батька він син, і увійшов з Залізняком у зносини.

Гонта, сотник Уманський, поміж військом ходить,
А з Максимом Залізняком листами говорить.
А в неділю рано стали в дзвони бити,
Гей став Гонта з козаками під Умань підходити.

Коли Залізняк вже зовсім наблизивсь до Умані, Гонта вийшов з своїми козаками йому назустріч, ніби щоб з ним битись, а проте прилучився до його.

Разом з Гонтою Залізняк добув Умань, а далі й замок, у котрому оборонялась польська шляхта, побив багато поляків та жидів, поруйнував костьоли та єзуїтські школи і взагалі счинив погром найбільший з усіх, які досі робив.

Поки Залізняк був під Уманью, инші гайдамацькі ватажки громили польську шляхту по инших місцях. Семен Неживий з-під Мошен хазяінував по Черкащині, Іван Бондаренко—на Полісі, а Яків Швачка росправлявся з панами та жидами в околицях Білої Церкви, Василькова та Хвастова. Останнього ватажка коліїв теж оспівала народня пісня:

I.

Ой не звіть мене Швачкою,
А звіть мене Кійло!
Позаганяв жидів, позаганяв ляхів
В Білу Церкву на стійло.

Ой вже ж тая да Білая Церква
Да оббитая китайками;
Ой тепер вона да завойована
Да славними козаками!

Бенкет коліїв.

II.

Ой хвалився та батько Швачка,
Та до Хвастова йдучи—
Ой будемо драти, панове молодці,
З китайки онучі.

Та ходить Швачка та по Хвастові
Та у жовтих чоботях—
Ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів
Та на панських воротях.

У ті ж часи стався випадок, що дуже пошкодив і справі народнього на Україні повстання і навіть Війську Запорожському. Іюня 18 гайдамацький загін-козаків у 300 напав на містечко Паліевс Озеро, біля турецького кордону, і почав бити там поляків та жидів, коли ж ті почали тікати у сусідне турецьке місто Балту, гайдамаки обложили те місто і почали вимагати, щоб турки видали ім втікачів. Турецький каймакан на те не згодився і

вимагав з свого боку,щоб гайдамаки йшли геть од кордону. Тоді гайдамаки вдерлись у Балту силою і побили не тільки поляків та жидів, а й турків.

Той випадок обурив турецького султана, що тільки й чекав випадку, як би роспочати війну з Росією; російський же уряд обвинуватив у цій події запорожців, посилаючись на те, що запорожці брали участь у гайдамацтві, та й на саме українське повстання глянув вже неприхильним оком.

Щоб виправдати Військо Запорожське, Калнишевський негайно вислав з Січі з Сидором Білим кільки сот козаків гамувати коліїв, та тільки запорожців попередив російський генерал. Серед літа Барську конфедерацію було придушено, і російський генерал Кречетніков у Бердичевському замчищі взяв Пулавського у бранці. Зараз же після того польський король попросив царицю Катерину допомогти йому своїм військом вгамувати «хлопське» повстання. Росії після знищення барськоі конфедерації народне повстання на Україні було вже непотрібним, і цариця, вдаючи з себе незадоволену з того, що повстання вибухнуло неначе з ii дозволу, звеліла начальникам російського війська половити привідців повстання.

На підставі того наказу, генерал Кречетніков прибув з своім військом до Умані і отаборивсь поруч з табором Залізняка, що нічого ще не відав про одміну політики російського уряду, і, вдаючи з себе, як було й до того, спільника козаків, закликав всю гайдамацьку старшину до себе на бенкет. Не маючи в голові гадок ні про що лихе, Залізняк, Гонта й инші гайдамацькі ватажки пішли до намету російського генерала на сніданок, але як тільки вони підгуляли, Кречетніков звелів всіх їх повьязати.

Проте, мабуть, Залізняк пив, та не упивався, а стежив за всяким рухом Кречетнікова, бо коли почали роздивлятись поміж повьязаними на бенкеті і у гайдамацькому таборі, то виявилось, що хоч всіх увьязнених гайдамаків було аж 845 і з них 65 запорожців, та тільки Залізняка поміж ними не було. Це ще дужче ствердило народні думки й балачки, що Залізняк був характерник і напустив на москалівману так, що ті не побачили, як він поміж них виходив з намету Кречетнікова і далі з табору.

Після того російські генерали й полковники так само позахоплювали мало не всі инші гайдамацькі ватаги, бо всі вони мали православних росіян за своіх спільників і не стереглися іх. Швачку та Неживого було привезено у Київ і згодом заслано у Сібір, Журба ж не дався у руки живим і був вбитий разом з трьома десятками своіх товаришів. Козака Швачку народ оспівав не менше за Харька та Залізняка:

I.

Ой на козаченьків, ой на запорожців та пригодонька стала:
Ой у середу та у обідній час іх Москва забрала.
Крикнув Швачка та на осавулу: „Із коней до долу!
Ой не даймося, панове молодці, ми москалям у неволю!“

Москалики умні, москалі розумні, розуму добрали:
Ой наперед Швачку із осавулом до купи зьязали.
Ох ізьязали і попарували й на вози поклали,
Із Богуслава до Білої Церкви їх у неволю забрали.
Ох пошлемо галку, ох пошлемо чорну а до Січі рибу їсти,
Ох нехай донесе, ох нехай донесе до кошового вісти.
Ох уже ж гальці, ох уже чорній та назад не вертаться,
Ой уже ж нам, панове молодці, із кошовим не видаться!

II.

Ой узяли Швачку та й повезли Швачку
Аж у Київ возами...
Оглянувся назад на Вкраїну
Та й залився сльозами!
Ох і лети ж, галко, ох і лети ж, чорна,
Аж у Низ до кошового!
Нехай пише листи на білій бумазі
Та дає міні вісти.
Ой уже ж гальці, ой уже ж чорній
Та й на Низ не літати...
А вже козакові, а вже Швачці
На Вкраіні не бувати.

Куди подівся Залізняк з бенкету генерала Кречетнікова—невідомо. Народні оповідання росказують, що він до кінця свого віку блукав по байраках колишнього Дикого Поля—по-біля Бугу та по верховинах Ингулу й Ингульця.

Найбільше дивним і тяжким для коліїв було те, що російські війська, захоплюючи іх, видавали всіх, хто не був родом з лівобережної України і не був запорожцем, до рук тим самим польським панам, проти котрих вони повставали, а вже пани робили з ними, що знали: вигадували ім таких мук, яких ніхто не чув, поки й світ стоіть. Суд (коли тільки можна назвати судом мордування до смерти) відбувався над гайдамаками у місті Кодні. Там було замучено на смерть і Гонту. З нього та його товаришів, Білуги та Шила, з живих три дні здирали потроху шкуру і тільки, коли ті почали вже помірати, було іх четвертовано.

Мали пани на Вкраіні добрі оборонці:
Звірилися сотникові Уманському Гонті.
Мали пани на Вкраіні дуже добрий трунок,
Пани тіі розумніі дадут сі ратунок.
Пани тее зрозуміли, згоду[1]) учинили:
Підкинувшись під Умань, Гонту ізловили,
Вони ж його насамперед барзо привітали,
Через сім день з нього кожу по пояс здирали
І голову облупили, сіллю насолили,
Потім йому, як чесному, назад положили...
Пан рейментарь похожає: дивітеся люде.
Хто ся тільки збунтував, то всім тее буде.

[1]) Згоду з російськими панами-генералами.

Біля Кодні було поховано кільки сот замордованих на смерть волелюбивих українців, а скільки народу розійшлося з Кодні з одрубаними або спаленими вогнем руками, скільком були одрубані на руках пучки, скільком випечені очі, так того ніхто не перелічив би. Народня пісня так згадує сумний кінець останнього українського народнього повстання:

Ой і звязали та попарували,
Ой як голубців у парці,
Ой засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці.

Місто ж Кодня з того часу стало на Україні словом прокляття. Кому бажають у житті найгіршого, то кажуть: «Бодай тебе Кодня не минула».

Простий народ на Вкраіні мав у своіх згадках Залізняка за такого ж самого оборонця його прав, як і Богдана Хмельницького, і по одній з пісень він навіть, сидячи у Київській Печерській кріпости, погрожував полякам:

Іди, іди, Залізняку, годі вже гуляти,
Підем в Киів у Печерське Богу роботати.
І говорить Максим козак, сидячі в неволі:
„Не матимуть вражі ляхи на Вкраіні волі.
Течуть річки з всього світу до Чорного моря,
Минулася на Вкраіні жидівська воля.

Замішані у повстанні українські люде, почуваючи за собою правду, мужно приймали муки і помирали не з каяттям, а з надією, що за іхню смерть помстяться товариші, як казано у пісні:

„Гей котриі козаченьки будуть в світі жити,
Не забудьте козацькоі смерти відомстити".

Та тільки не сталося того: ніхто не помстився за тяжке мордування гайдамаків. Пригноблений люд скоро зневірився у своій міці і тільки руіни панських будинків ще який час нагадували про коліівщину.

Руіни. (Мал. Сластьона).

Незадоволення запорожців на Калнишевського. Захоплення гайдамаків російським військом та видача іх полякам на нелюдську росправу страшенно обурила запорожців і проти поляків і проти російського уряду, і коли 26 декабря 1768 року кошовий отаман Петро Калнишевський став перед радою і вичитав указ цариці про війну з Туреччиною, запорожці почали його лаяти

зрадником за те, що лишив Україну під час останнього повстання без помочі. Далі натовпи козаків, розігнавши старшину з майдану, порозбивали старшинські будинки, одімкнули пушкарню й випустили на волю всіх товаришів, засуджених за гайдамацтво.

Переляканий тим погромом Калнишевський, переодягнений на ченця, втік з де-якою старшиною байдаком у Кодак, і тільки січовий пан-отець вгамував роспалених запорожців і умовив їх знову прийняти Калнишевського на уряд.

З цього випадку видно, яке трудне й складне було становище Калнишевського: з одного боку державний уряд і Київський губернатор докоряли йому за участь запорожців у гайдамацтві, з другого—запорожці не дозволяли карати за гайдамацтво своїх товаришів і дорікали тим, що він не подав помочі повстанцям на Україні.

Калнишевський не зміг вивернутись з того становища і почав, як я казатиму далі, робити великі помилки, підточуючи підвалини давнього січового устрою війська.

Треба зазначити, що скоро після турецькоі війни 1738—1740 років традиції Війська Запорожського що до волі, рівности та братерства почали занепадати. Старшина військова почала по облюбованих кутках Запорожжя будувати собі зімовники, пускала у ті зімовники жонатих козаків і під іх доглядом плодила собі коней, товар та овець і хутко почала багатіти. Рівність станів на Січі таким чином порушилася і між запорожцями зьявились своі «дуки-сріблянники», як на Гетьманщині; старшина ж військова, обтяжена своіми гуртами худоби, косяками коней та отарами овець, почувала себе залежною од російського уряду, що міг всі ті іхні багацтва одняти, а не од товариства, про котре повинна була б дбати. За кошевство Калнишевського поділ запорожців на дуків (старшину) та голоту, або «чернь», ще дужче зміцнився і поставив більшість запорожців у залежність од меншости.

При Калнишевському ж занепав і віковічний звичай військовий—обрання що-року вільними голосами кошового отамана. Російський уряд давно лихим оком дивився на те, що Запорожське Військо на своіх радах старшинує над старшиною і обірає собі нову старшину, скидаючи часом тих, хто був до вподоби російському урядові, і, як я вже зазначив, уряд вже аж двічі наказував Війську, щоб не сміло переміняти старшину без його дозволу. Калнишевський же був відомий самій цариці Катерині і це дало рацію січовій старшині пустити поголоску, що Військо Запорожське тільки й держиться Калнишевським і що коли б Військо скинуло його з кошевства, то зараз же було б скасоване й саме військо. Через те, страхаючись за долю всього Війська, запорожці, починаючи з 1765 року, не скидали Калнишевського з уряду, хоч на нього й на иншу старшину було між «чернью» незадоволення

і хоч він, як побачимо далі, порушав одвічні військові звичаї, за які вчинки на Старій Січі кошового вкинули б у річку.

Участь запорожців у новій війні Росії з Туреччиною. Починаючи року 1769 нову війну з Туреччиною, цариця Катерина прислала Калнишевському і всьому Війську Запорожському грамату, у котрій між иншим було писане: «Ми почитаємо (запорожців) найбільше зичливими нашими підданцями і при першій нагоді Височайшу нашу милость всьому нашому вірному Війську Запорожському Низовому вчинемо».

Кримський хан Крим Гирей теж мав надію прихилити запорожців на свій бік і зімою 1768 року без ніякого окупу пустив на Січ всіх запорожців і чумаків з Украіни, що були під час розмиру захоплені у Криму і вже навіть продавались у неволю.

Заходи хана були ні до чого, бо перш за все Калнишевський був щирим прихильником російськоі зверхности і міцно держав владу у своіх руках, вдруге ж після виходу з Січі у манастирь Пилипа Хведорова партія Турецькоі зверхности не мала ні одного видатного представника і не мала ніякоі сили.

У січні 1769 р. кримський хан роспочав війну проти Росії і, щоб не зустрітись на поході з запорожцями, обійшов по-за Бугом і набіг на Ново-Сербію. Всі новосербські й пікінерські полки покидали своі оселі і засіли у кріпости Св. Ялизавети, слобожане ж покидали все своє збіжжя і побігли у Чорний Ліс. Татари перейшли Буг льодом, попалили всі слободи й запорожську Гардову паланку і у місяці лютому вже повернулись назад за Буг.

По весні Калнишевський вислав 38 військових байдаків і 1700 душ товариства під приводом Пилипа Стягайла стежити за ворогами на устях Дніпра й на лиманах, сам же мав думку обороняти південні кордони Запорожжя, та тільки не міг того зробити, бо 9 іюня 1769 року він одержав од київського губернатора Румянцева такого листа: «Вважаючи на рух ворогів до наших кордонів, наказую вам («повелѣваю») з усім Запорожським Військом негайно рушити з Січі битим шляхом на кріпость Св. Ялизавети і поміж річками Зеленою та Жовтою, біля балки Широкоі, отаборитись до дальніщого наказу».

Таким чином Військо Запорожське, котрому ніколи не сміли наказувати навіть гетьмани і котре за часів Старої Січі листувалось безпосередно з державцями, діставало тепер накази від губернатора і повинно було виконувати іх, хоч би вони були й зовсім нерозумні, як сталось і цим разом.

Як тільки татари довідались, що кошовий з 7350 запорожцями вийшов з Січі на захід, як зараз же двома ордами набігли на Запорожжя. Перша орда хотіла перевезтися через Дніпр біля устя Камьянки, щоб напасти прямо на Січ, та тут Стягайло з військовими байдаками перешкодив татарам на

перевозі і навіть потопив де-які іхні суда разом з людьми. Друга орда таки продерлася крізь російське військо генерала Берга, що стояло понад річкою Конкою, наскочила на запорожську Кальміуську паланку, і хоч запорожці завзято оборонялися, та татари всіх іх побили і, рушивши ще на північ, поруйнували Самарську, Протовчанську і Орельську паланки. Полковник Порохня, що був на лівобережних запорожських землях, мав по всіх паланках всього 1260 козаків, та й ті були роскидані; через те він не зміг оборонити лівобережного Запорожжя, і татари попалили багато зімовників та слобід, забрали у неволю більше, як 300 душ, і між ними 60 запорожських дідів пасішників, та до того ще зайняли 22000 голів запорожськоі худоби, з котроі 600 коней самого кошового.

Невважаючи на таку небезпеку для самого Запорожжя, Калнишевський повинен був іти на Буг і звідтіля вислати у авангард війська генерала Зорича 1.000 запорожців під приводом старшин Андрія Ляха та Олекси Чорного. У августі ж місяці, по наказу Румянцева, він вислав ще два отряди запорожців на поміч генералу Зоричу: один під приводом Павла Головатого під Очаків і другий під приводом Андрія Носача—до Дністра.

Таким чином все Запорожське Військо було поділене на дрібні отряди, воювало без ніякоі власноі інціативи і було тільки на послугах у війська російського, ведучи йому перед та показуючи шляхи, криниці, місця для таборів і таке инше. Проте всі виділи запорожців воювали сміло і стали російському військові у великій пригоді, а один з тих виділив, що од Носача перейшов до Семена Галицького, повернувся в'осени на Січ навіть з великою здобиччю, пригнавши 18 бранців, 20.000 коней, 1.000 рогатого товару, 4.000 овець та 180 верблюдів. Частина тієі здобичи була одіслана Кошем у подарунки Румянцеву й сенаторам, остання ж поділена на військо, як звичайно.

Щасливий ще похід зробив у ноябрі 1769 року полковник запорожський Колпак. Він вистежив татар біля річки Вовчоі, погромив іх у-пень і захопив корогву та 170 коней.

У ноябрі місяці Калнишевський з головним військом урочисто уступив у Січ. Наказний кошовий Іван Бурнос з старшими дідами зустрів військо верхи біля Багновоі могили, коли ж військо наблизилось до самоі Січі, то на баштах січових почали палити з гармат.

На зіму запорожці розіслали по степах бекети і поставили на могилах хвигури. Як відомо з історіі Новоі Січі д. Скальковського, у ту зіму хвигури стояли: 1) біля устя річки Камьянки; 2) на низу Дніпра в урочищі Скалозубовім; 3) за Дніпром проти Січі, на урочищі Темному; 4) над Дніпром на Лисій горі; 5) на уроч. Городище (Камьяний Затон); 6) в Голій пристані на Дніпрі; 7) над Дніпром в урочищі Тарасівському; 8) в уроч. Біленькому; 9 та 10) на Дніпрових островах Хортиці й Дубовому, що між порога-

ми; 11—16) по-над Самарью: біля Ново-Богородського ретраншементу, в уроч. Садках, у Вільному, в уроч. Лучині, у Журавському і в уроч. Богдановому. Опріч бекетів, біля хвигур, запорожці обьіздили ще сю зіму степи окремими чатами, бо відомо, що вони заіздили на річку Гайчур та на могили Барабашеву й Токмак.

Поки військо перебуло зіму на Січі, поміж запорожцями знову вибухнуло незадоволення старшиною, найбільше з приводу того, що військо на війні було на послугах російському війську та генералам, котрі часом поводилися з запорожцями і навіть з іхніми полковниками та старшиною дуже нечемно, та ще з приводу того, що Калнишевський, «підслуговуючись», як казали козаки, «Москві», покинув без війська східні запорожські землі і попустив іх до руіни, а чимало товариства до загину.

У грудні року 1769 під час обіду у Корсунському куріні козак Дорошенко почав дорікати отаманові Петру Остроуху та бувшому отаману Скапі за те, що вони, прислуговуючись «москалеві», гнітять товариство, і врешті назвав іх обох зрадниками; після обіду ж, коли Скапа почав Дорошенкові погрожувати, козаки Скапу побили, кажучи, що він, іздивши у Москву «складати закони», продав запорожські вольности за того партрета (медаль), що носить на грудях. Калнишевський звелів Дорошенка і всіх, хто бив Скапу, заарештувати і, у супереч з звичаями Війська Запорожського, віддав іх на суд комендантові Ново-Січового ретраншементу. Цим вчинком Калнишевський яскраво показав, яка ріжниця була між ним та кошовим Іваном Сірком. Той, як ми знаємо, уперто обстоював незалежність військового запорожського суду од російськоі влади, кажучи, «як ми видамо одного (самозванця Сімеона), то Москва всіх нас поодинці розтягає», Калнишевський же сам порушив ту незалежність без вимог навіть з боку російського уряду.

Незадоволення на кошового вибухнуло знову, коли Калнишевський у марті 1770 року виступав у похід. Корсунський курінь не схотів виступити слідом за кошовим, вимагаючи, щоб раніше було визволено з вьязниці Дорошенка й його товаришів. Наказний кошовий отаман Косап почав умовляти Корсунців, але вони, дійшовши до річки Базавлуку, отаборились там і почали обірати собі нового отамана. Щоб приборкати Корсунців, Калнишевський з походу попросив генерала Паніна заарештувати бунтарів російським військом і заслати іх за непокірливість «на Сиберію». Так воно й сталося, і чимало запорожців Корсунського куріня загинуло у Сібіру на каторзі.

З цих випадків яскраво видно, що Калнишевський, як колись Мазепа, Самойлович та Брюховецький, підтримував свою владу на Січі не власним впливом на громаду, а силою російського уряду та війська.

Останній вчинок у-край одвернув од нього запорожців, і у марті того ж року Щербинівський курінь змовився, щоб Калнишевського вбити та, обравши кошовим отаманом Пилипа Хведорова, передатись під протекцію турецького султана. Змова ця почала поширятись по військові, та про неї довідався один з січових священиків і застеріг Калнишевського, а той вжив заходів, щоб той бунт загасити завчасу.

На початку року 1770 все Запорожське Військо було поділене на три частини. Головне військо—7.352 козаків з Калнишевським віддане було під команду князя Прозоровського. Друге військо «Низове»—у 2390 козаків—під керуванням військового старшини Третяка на чотирьох десятках байдаків випливло у лиман під Очаків; нарешті третя частина війська—995 козаків—під керуванням полковника Порохні була віддана під команду генерала Берга, військо котрого протяглося по річці Конці.

З першого війська ватаги комонних запорожців оббігали всі степи біля Очакову, добули передмістя його, при чому 10 запорожців було вбито та 27 поранено, і дійшли до Дністровського лиману. Виявилось, що татари поховались по кріпостях та за Дністром і навіть худобу свою позаганяли так, що запорожцям небагато дісталося здобичі.

Байдаки запорожські з полковником Третяком все літо вишукували ворогів по лиманах і мали зачіпку з турками біля кинбургського замку. Почувши у Кинбурзі пальбу, з Очакову вибігли 11 турецьких кораблів і погнались за запорожцями. Третяк заманив турків до Дніпрових гирл, счепився там з ворожими кораблями у бій і невеликими гарматами з своїх байдаків наробив трьом кораблям такої шкоди, що вся турецька фльота мусила тікати назад у Очаків. У осени, повернувшись на Січ, Третяк просив генерала Паніна, чи не можна б дати Війсьжу Запорожському хоч дві гармати, котрі стріляли б так далеко, як турецькі.

У ту ж осінь головний виділ Запорожського Війська ходив під рукою князя Прозоровського під Очаків. Проти нього з кріпости вийшла залога у 5000 душ з гарматами, та запорожці разом з донцями та карабінерами[1]) ту залогу погромили і захопили здобич: три мідяних гармати, 11 прапорів, пернач і багато всякої зброї. Як виходе, цей бій був нелегкий, бо у запорожців було вбито курінного отамана Якова Воскобойника та поранено курінного Михайла Дегтяря і двох військових старшин, Івана Бурноса та Пилипа Стягайла.

Після того, як турки й татари були розбиті біля річки Ларги, а пізніше біля Кагулу, татари почали тікати з Буджаку через Очаків та Кинбург у Крим. Тут їх вистежив Данило Третяк своєю фльотою, погромив де-які іхні загони і одбив 673 душі невольників, здебільшого волохів та

[1]) Карабінерами звалися колишні українські козаки з Гетьманщини.

жидів, а пізніше напав на самого хана кримського, коли той переїздив через Кинбургську косу і, погромивши військо, що з ним було, одняв дві корогви та срібну з позолотою палицю. Навіть сам хан ледве не дістався йому у бранці. З визволених бранців—волохів було оселено на запорожських землях біля устя річки Сури,—село «Волошське», що існує й зараз; жидів же запорожці не схотіли мати на своїй землі і одіслали до кріпости Св. Ялизавети до російського начальства.

Заходила вже зіма, а проте низовому отрядові запорожців накинули ще нову роботу. Побачивши, що розбите турецьке військо пішло за Дунай, а хан кримський ледве зратувався у Крим, татари Буджацькі й Едісанські, а далі й Едічкульські та Джамбуйлуцькі, побачивши себе покинутими без турецькоі оборони, гіддалися під владу Росіі. Щоб забезпечити перші дві орди од впливу та помсти турків, російський уряд надумав перевезти іх на лівий бік Дніпра разом з іхніми ґарбами, худобою й збіжжям. Оту тяжку роботу Панін і накинув на Третяка.

У ноябрі місяці запорожці серед криги, що йшла Дніпром, мусили перевозити на військових байдаках і людей, і коней, і гарби з усяким збіжжям. Біля Кизикерменю запорожці таким чином перевезли біля 12.000 татар та кільки десятків тисяч коней і худоби, але при тому стратили три десятки військових байдаків і застудили чимало товариства.

За службу Запорожського Війська цариця Катерина 5 січня року 1771 видала указ, котрим «за отличные въ прошлую и нынѣшнюю кампаніи отлично-храбрые противу непріятеля поступки й особливое къ службѣ усердіе» пожалувала Калнишевського золотою медалею, обсипаною самоцвітами, з партретом цариці. Такі ж медалі, тільки без самоцвітів, були пожалувані: військовому обозному Павлу Головатому, писарю Івану Глобі, хорунжому Якову Качалову, осавулу Сидору Білому, судді Миколі Косапу і військовим старшинам: Івану Бурносу, Андрію Носачу, Андрію Порохні, Андрію Лукьянову, Макару Ногай, Софрону Чорному, Пилипу Стягайлові, Лукьяну Великому, Олексі Чорному та Василю Пишличу.

Після цього року при царському дворі стало звичаєм, або, сказати б, увійшло у моду, приписуватись вельможам у запорожські козаки, і першими записались граф Панін та князь Прозоровський.

Всю цю зіму, як і попередній рік, запорожці мусили держати по степах бекети, по весні ж Військо Запорожське знову було поділене: Кошовий з 6.000 козаків та 12 гарматами пішов під Очаків та Хаджибей і мав там три щасливих баталіі з ворогами: 24 іюня, 15 сентября та 9 октября. Друга частина війська знову мусила йти байдаками на низ і на цей раз не тільки лиманом, а на давній запорожський шлях—на Дунай.

На жаль, тепер у війська знайшлося тільки 19 байдаків, бо останні загинули і зіпсувалися підчас перевозу через Дніпр татар. З цими бай-

даками 16 апріля 1771 року з Січі рушив уповноважений радою полковник Яків Сідловський. Не вважаючи на свою невелику силу, запорожці проплили до Килії, а далі, виконуючи накази генералів російського війська, ходили під Тульчу, Смаілів (Ізмаіл), Браілів, Мачин, Гірсово та Силістрію й инші городи, які добувало російське військо. Під Тульчою запорожці, як колись за часів Сагайдачного, штурмували й добули чотирі турецькі кораблі і чимало галер та менших суден, а у гирлах, біля устя Дунаю, добули 8 галер з 26 гарматами. Окрім того, запорожці скрізь вистежували турків, нападали на іхні бекети, чимало захоплювали бранців і піднесли славу Війська Запорожського на таку височінь, на якій вона давно не бувала. На жаль, і втрати Війська під час сього походу були великі, і навіть був поранений і помер од ран сам полковник Сідловський.

Третій виділ Запорожського Війська у 500 козаків під приводом Опанаса Колпака був при арміі князя Долгорукого і вів ій перед у поході на Перекоп. 21 мая Колпак перейшов Білозерку і, проминувши Каірку, Вилівали, Чорну Долину, Зелену Долину, Чаплинку та Каланчак, перейшов недалеко Перекопу Гниле Море і сповістив Долгорукого, що татари засіли у Перекопі і не виходять з нього, хоч запорожці й підьіздили під самі Перекопські стіни та викликали іх на герць. Опріч того Колпак дав Долгорукому відомости, де зручніше штурмувати Перекопські стіни і де й які покопані поперед стінами рівчаки.

Завдяки таким відомостям російське військо легко добуло стіну, що йшла од Перекопу до Чорного моря, і атакувало хана з його військом позаду Перекопа. У цьому боі запорожці взяли діяльну участь, заманили татарську кінноту на російські гармати, а коли та кіннота замішалася, —кинулись іх гнати і побили більше тисячі татар. Коли баталія скінчилась, Перекоп здався, а хан з рештою війська почав тікати, то запорожці ще довго його гнали, захоплюючи бранців та здобич.

Од Перекопу запорожці наступали на Карасубазарь, а коли той без змагання піддався, іх було послано через гори на Кафу. У горах запорожці мали гарячі сутички з татарами і, погромивши іх, захопили чималу здобич.

Прибувши з боєм під Кафу, Колпак діждав, поки наблизилось російське військо, і потім взяв з своіми запорожцями участь у боі під Кафою і штурмі цієї стародавньої кріпости. Бусурмани були побиті. Хан з яничарами і багато турків та заможних татар повтікало кораблями у Туреччину, Кафа ж віддалася на милость побідників.

Під час боів біля Кафи запорожці захопили три ворожих корогви, булаву і чимало всякого добра, та тільки все те, як і здобич, захоплена раніш, у супереч з запорожськими звичаями була од них одібрана по наказу росій-

ських генералів. З приводу цього Колпак гірко скаржився у рапортах до кошового.

Після Кафи запорожці пішли на Арбатську стрілку і добули там штурмом Арбатську кріпость. Коли ж ввесь Крим скорився, Колпака з запорожцями було переведено на устя Дніпра.

За походи 1771 року цариця Катерина знову видала Війську Запорожському грамату (22 лютого 1772 р.), у котрій, похваляючи його, писала, що милость і ласка ii до Війська не тільки надалі не зменшиться, а навіть збільшиться.

По весні року 1772 Війську Запорожському знову звелено було вислати байдаки на Дунай і на збори видано було 5.000 карбованців. Замість померщого од рани Сідловського, привідцем на цей раз військо обрало полковника Мандра. З тим Мандром запорожці, рушивши з Січі 5 мая, щасливо проминули Очаків та Кинбург, перестояли біля Хаджибею та Аккерману хуртовину і наближалися вже до Дунаю, коли у морі знову збилася хуртовина і, розбивши два байдаки курінів Канівського та Вищестеблівського, потопила їх з усім знаряддям і трьома козаками, останні ж козаки ледве зратувались на инші байдаки.

Прибувши врешті на Дунай, запорожці зараз почали чинити напади на турецькі суда і у тих боях стратили біля сотні козаків. Тут сталось замирення до марта 1773 року, і запорожці, що були на байдаках, всю зіму пробули на Дунаі.

Головне запорожське військо з Калнишевським у році 1772 знову стерегло турків у Очакові. На низу Дніпра плавав з 1.000 козаків полковник Рубан. У Перевізській, на усті Ингульця, стояла запорожська залога у 200 козаків, а полковник Колпак з пьятьма сотнями був то в Алешках, то на Прогноях; одного ж разу князь Прозоровський викликав його у Ах-мечеть (Симферополь), бо хоч татари вже й піддалися під російську протекцію, а все-таки були неспокійні і чинили замішання.

Цього року частина запорожців на Дунаі була під рукою Потьомкина і іхнє життя, звичаі та сміливість так йому подобалися, що він схотів приписатись до запорожського товариства і звернувся з приводу того до кошового листом од 15 апрлія 1772 року, у котрому, звучи Калнишевського батьком, просив милостиво приписати його до Кущевського куріня.

Запорожці прийняли Потьомкина у товариство і дали йому січове прізвище Грицька Нечоси, з приводу того, що у князя на голові був пишний парик. Коли Калнишевський прислав Потьомкину атестата на козацтво, той окремим листом дуже йому за те дякував і дав обіцянку завжди оберегати інтереси Війська Запорожського. Вся Січ була дуже задоволена одповідью Потьомкина і, зрозумило, що нікому під той час і на думку не спадало, що новий товариш Нечоса через кільки років згубить Запорожжя.

На прикінці року 1772 між російським урядом та кошем Війська Запорожського сталася суперечка. Будуючи біля устя Московки Олександрівську кріпость, Новоросійський губернатор Чертков звернувся до Коша злистом, щоб запорожці не перешкожали забірати на будівлю цеглу, вапну, камінь та мармур, що мався у Великому Лузі між річками Кушугумом та Конкою на руінах стародавніх будівель. На це Кіш одповів, що руіни стародавніх храмів невідомих народів по островах Великого Лугу давно відомі Війську Запорожському і що Кіш має на мислі зараз, як скінчиться війна, скористуватись тим матеріялом для збудування у Січі великої церкви, а через те кіш, мовляв, просить заборонити інженерам ламати ті будівлі і забірати власність Війська Запорожського. Разом з тим Кіш наказав полковнику Велегурі та Пилипу Сніжку збройно обороняти власність та вольности запорожські побіля кріпостів, що будувались по-над Дніпром та Конкою.

Напровесні 1773 року Калнишевський знову пішов під Очаків, тільки повів сим разом всього 5000 козаків, бо за чотирі роки війни запорожці чимало вже стеряли своїх товаришів. За літо запорожці мали там кільки невеликих зачіпок з татарами без великих втрат.

Полковник Колпак з своїм виділом був під Кинбургом. Там він воював по стародавнім запорожським звичаям: вистежував, коли турецькі сандали й галери приставали до берегу, кидався серед ночі на них штурмом, побивав турків під час сну і, постягавши з суден гармати й иншу здобич на берег, самі судна підпалював. Так було потоплено й попалено по ріжних місцях 5 турецьких суден. Траплялися при тому й криваві сутички, коли запорожцям доводилось одверто плече з плечем йти на бусурманів, і запорожці знову тут себе прославили. В одній з таких бійок було поранено полковника. Малого у руку, а писаря Маєвського у щоку, та товариства вбито було 16 та поранено 110.

Коли після останнього бою зайшла ніч, Колпак звелів пішим козакам облягати всю ніч турків, щоб не дати ім втекти, та незадоволена втратами піхота збунтувалася і самого Колпака побила, дорікаючи йому за те, що багато стратив товариства без ніякої користи і що за чотирі роки війни козаки у-край зубожіли.

Того ж року Дунайська запорожська фльота з полковником Мандром багато чинила туркам шкоди під Силістрією, перешкожаючи ім перевозитись з одного берегу Дунаю на другий, коли ж Румянцев почав штурмувати Силістрію, то й запорожці, вилізши з байдаків, штурмували її від річки і, побравши де-кільки окопів, вдерлись у передмістя. При цьому штурмі був поранений і скоро помер полковник запорожський Дукич.

З початком року 1774 Військо Запорожське знову виступило з Січі кількома виділами: 3.000 козаків під приводом бувшого судді Івана Бур-

носа і 2.000 під приводом Порохні оточили Очаків і мали там з турками дрібні зачіпки. Серед літа Порохню з його полком та Колпака з кіннотою князь Долгорукий витребував у Крим, бо там турки робили висадки свого війська і баламутили татар. Дунайці з полковником Мандром, як і торік, воювали по Дунайських гирлах.

Не вважаючи на те, що війна тяглася вже пьятий рік, запорожці все-таки воювали рішучо і намагались підтримувати свою стародавню славу, маючи надію, що вірною, крівавою своєю службою вони заслужать од цариці повернення військових, одібраних під славянські оселі, земель. Ласкаві реляції й листи графа Румянцева, князів Прозоровського, Долгорукого, Потьомкина і навіть самої цариці подавали ім на те певну надію. Потьомкин навіть так закохався запорожцями, що 22 мая 1774 року подарував товариству 38 кошоварних казанів на всі 38 курінів, кажучи у листі, що має надію на те, що ті найкращого виробу казани будуть ознакою його приязні та любови до Війська Запорожського, котра непорушно буде додержуватись ім назавжди.

Розчарування запорожців. Тільки коли 10 июля 1774 року Росія підписала з Туреччиною Кучук-Кайнарджійський мир, всі надії запорожців розвіялися, як дим у повітрі. Всякі компліменти з боку урядовців у бік Запорожжя скінчилися, і Військові не тільки не було повернено його земель, а навіть одібрано од нього Прогноінську паланку, де запорожці зпоконвіку не тільки безборонно користувалися сілью для себе, а навіть продавали ii чумакам, як свою власність. Тепер Прогноінська паланка була прилучена до Російськоі держави. Та й на тому ще лихо запорожців не скінчилося: Кримське ханство було признане наче б то самостійною державою і до нього були прилучені запорожські землі по Камьянці, Конці, Білозерці та Рогачику; всі ж мости й перевози запорожські через Буг, Дніпр, Самару, Солону й Бузулук, що давали головніші прибутки Війську Запорожському, були одібрані од Війська у казну.

Коли з приводу таких наслідків пьятирічної служби запорожців у війні з турками Запорожжя було пригнічене розчаруванням, про казани Потьомкина складена була навіть пісня:

Ой як дізнали тиі сенатори, що запорожці ім вірять,
Ой дай приказали запорожську землю всю кругом мірять.
А розмірявши, запорожську землю на плани знімали,
А щоб запорожці того не дізнали—казани ім в Січ прислали.
Ой прислали на всі куріні міцні мідяні казани,
А за тиі казани запорожські всі лани були побрані.
А це ж тобі, пане кошовий, за всі твої вірні служби,
А як поідеш в город-столицю, наберешся нужди.

Сентября 9, року 1774 головне запорожське військо з кошовим повернулось з походу у Січ. Його зустріли по звичаю з гарматною пальбою і

молебном. Військо ще не знало про умови й наслідки миру і раділо, почувши, що товариша курінного—Грицька Нечосу призначено генерал-губернатором Новоросійського краю, сподіваючись, що тепер-то він подбає про те, щоб запорожцям були повернені стародавні іхні права й вольности. На передодні повернулася на Січ і частина військових байдаків з Дніпра, друга ж частина лишилася на Низу, дожидаючи з Дунаю полковника Мандра.

Тим часом з Мандром трапилася пригода. Дозвіл вертатись на Січ полковники Мадро й Гук дістали тільки 15 сентября; себ то саме тієї пори, коли Чорне море найбільш бурхливе і не вспіли вони виплисти з Дунаю, як 21 сентября запорожські байдаки захопила у морі велика хуртовина і, повикидавши іх на скелі, сім байдаків побила й разом з усім добром потопила, при чому чимало загинуло й товариства. Останні байдаки зратувались в устя Дністра, і Мандро, перестоявши у Аккермані, поіхав далі до Дніпра, запорожців же з потоплених байдаків послав з полковником Гуком на Січ пішки.

Прибув на Січ Мандро тільки 14 ноября з тяжкими пригодами од морозів; Гук же, що повів своіх обідраних та оголених товаришів через Бендери, зазнав серед зіми ще більшої біди і тільки 27 січня 1775 року привів на Січ покалічених морозами козаків.

Не зважаючи на те, що Військо Запорожське пьять років пробувало на війні, Кошу запорожському ввесь час доводилось змагатись за свої землі з новими поселенцями. Року 1772 поселенці з-за Орелі знову почали будуватись на запорожських землях, не зважаючи ні на які протести запорожців. Тоді запорожський полковник Гараджа силою зігнав свавільних поселенців, а осселі іхні попалив. Теж саме зробили запорожці з поселенцями Бородаівки, що осіли між річками Ингульцем та Жовтою.

Зі сходу теж насували на запорожські землі донські козаки, і Кальміуському полковнику Петру Велигурі теж довелося зброєю зганяти іх з кос Азівського моря. Нарешті будування кріпостів Дніпровської линії чинило Війську Запорожському великі шкоди, бо москалі вирубали ліси і випасували траву.

Оборона запорожцями своіх земель трактувалася сусідніми російськими губернаторами, як бунт проти царської влади і розбій. Побільшені та прикрашені звістки про такі випадки доносилися вищому урядові і року 1773 викликали з боку сенату застереження й наказ запорожцям: «свавільства погряничні покинути; знайдених у землі речей—каміня, цегли й мармуру собі не присвоювати, полковника ж Гараджу з Орельської палаики викликати на Січ під опаскою монаршого гніву».

Здивоване цим наказом Запорожське Військо послало весною року 1774 у Петербург Антона Головатого просити царицю про те, про що Військ-

ко просило й через попередні депутації, а саме: щоб всі землі, одібрані од Війська під Славяно-Сербські й Слобідські поселення, а також передані Війську Донському, повернути Війську Запорожському. Цариця прийняла Головатого й обіцяла, що всі суперечки Війська Запорожського з сусідами буде розглянуто, а поки що, щоб запорожці сиділи тихо.

Іюня 21, року 1774 новий Новоросійський Генерал-Губернатор Потьомкин, живучи завжди у Петербурзі, ще раз послав Калнишевському подарунки: дзигарик та оксамиту, написавши дуже приятельського листа, котрого закінчив по-українському: «будь ласкав, батьку, пришли міні гарного татарського коня, щоб козакувати годився».

Але, не зважаючи на того листа, запорожців, коли вони довідалися про наслідки миру з Туреччиною, почали гнітити тяжкі передчування. Ті передчування, як переказували старі люде вже після зруйнування Січі, ще побільшились, коли з якихсь причин понавколо Січі і навіть по стріхах курінів над-осінь почалося надзвичайне пугукання сичів.

—Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!—
„Ой як міні не пугати,
Що хотять байрак вирубати,
А міні нігде та прожити,
Нігде міні гніздa звити,
Малих діток виглядіти.
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку.

В Січі стало сумно. Запорожці почули небезпеку своїй волі з боку Російської держави, і настрій тієї доби відбився знову в пісні:

Ой прислухайтесь, хлопці, славні запорожці,
Щось у хмарі гуде!
Ой щось на нас, хлопці, славні запорожці,
За пригодонька буде.
Ой заступайтесь, хлопці, славні запорожці,
Плече поз плече
Та не даймо, хлопці, славні запорожці,
Москалеві Січі.

І, справді, через півроку після дзигарика Калнишевський одержав од Потьомкина листа зовсім иншого складу: про «батька» і про своє козацтво вже не згадувалося, а Війську Запорожському погрожувалось царським гнівом за те, що не пускає на свої землі поселенців.

Ще в'осени 1774 року запорожський Кіш вислав Сидора Білого, Антона Головатого та Логина Мощенського депутатами у Петербург, де під той час мали розглядати справи Війська Запорожського. А тим часом зачіпки запорожців з поселенцями не припинялись. Калнишевський після козацьких розрухів 1769 та 1770 років та під впливом вимог козацьких рад не смів не обороняти військових земель збройною рукою і дозволив писарю Орельської паланки Вермінці зігнати поселенську слободу Лиховку, Потьомкин же за це звелів силою захопити Вермінку у бранці і одіслав у столицю.

Головатий у Петербурзі півроку оббивав пороги у князів Потьомкина, Вяземського, Прозоровського й у инших вельмож, та тільки всі вони у своїх думках вже межували запорожські землі поміж себе і, протягаючи час, упевняли царицю у тому, що Військо Запорожське після того, як татари скорились, стало зовсім непотрібне, і, покладаючись на зачіпки запорожців з поселенцями, умовляли її, щоб зовсім скасувати Запорожжя, бо, мовляв, неможливо серед царства мати окреме свавільне військо, що не хоче коритись царській владі та царській волі, а під нагоду ще може й зрадити державі.

Врешті царица Катерина II погодилася з думками вельмож: в апрілі місяці року 1775 видала Потьомкину наказ одібрати од Війська Запорожського зброю і скасувати його назавжди. При цьому царица висловила тільки бажання, щоб як найменше чинити бешкету і менше проливати крови. Потьомкин доручив виконати царський наказ генералу Текелію, сербину родом, а допомагати йому припоручив князю Прозоровському.

Тече річка невеличка, підмиває кручі,
Заплакали запорожці, від цариці йдучи.
Ой не велить да царица степу оддавати.
Посилає москаликів Січу руйнувати.

Атакування запорожськоі Січі. Під руку Текелія було надано велике військо і він, зібравши його до кріпости Єлизавети, поділив на пьять виділів: у першому, що Текелій мав вести прямо на Січ, було чотирі полки кінноти, шість полків піхоти та пьять полків козаків донських та инших, всього біля 40.000 чоловіка з півсотнею гармат; у другому—під приводом генерала Чорби, що мав наступати степами з півночі, простягшись лавою од самого Дніпра до Бугу, було 26 ескадронів регулярноі кінноти та полк донців, всього на 4000 вершників; у третьому, що під приводом генерала Лопухина мав наступати з півдня, від Александ-Шанця (Херсону), захоплюючи всі степи од устя Ингульця у Дніпр до Бугу, було: полк гусарів, три полки донців та три полки піхоти, всього на 12.000 душ; четвертий під приводом генерала Бальмена мав наступати по-над Дніпром на Новий та Старий Кодаки і складався з одного полка драгунів, одного—піхоти та двох полків донців, всього біля 6000 душ; нарешті, пьятий, що під приводом полковника Звірева мав захопити запорожський Гард і одібрати зброю у всіх запорожців, що рибальчили по Бугу й його притоках, складався з двох полків донців, полка драгунів та 13 ескадронів новослобідських, всього на 4.000 душ.

Всього, таким чином, проти Війська Запорожського, що після затяжноі турецькоі війни налічувало ледве 10.000 козаків, Текелій зібрав біля 66.000 війська та, окрім того, ще князь Прозоровський послав біля 20000

війська у лівобережні запорожські паланки: Оренбурську, Самарську, Протовчанську та Кальміуську. Таку велику силу державного війська було послано на Запорожжя, певно, з тією метою, щоб знищити у запорожців думку про змагання.

Мая 25, року 1775 всі п'ять виділів російського війська зовсім несподівано для запорожців рушили у запорожські землі, а серед ночі на 4 іюня генерал Текелій наблизився до Січі, обложив її своїм військом, повиставляв у кількох місцях гармати і через Шамбаш частиною війська підійшов мало не до самих січових окопів. У Січі ту ніч всі спокійно спали, бо ніхто не сподівався ні з якого боку лиха, і тільки світом, побачивши білі намети російського війська та наведені на Січ чорні пащі гармат, запорожці заметушились у Січі, мов мурашки у мурашнику. Хто був простіший, той думав, що знову починається війна з турками і запорожці мусять іти разом з державним військом, але старі січовики сумно покивали сивими чубами: «Не на турків дивляться московські гармати», говорили вони.

Після снідання Текелій прислав на Січ одного з полковників, закликаючи військову старшину прибути до його табору. Коли той полковник, переказавши, що йому було наказано, вийшов з Січі, кошовий отаман Калнишевський вийшов з усією старшиною з паланки на майдан, де стояли натовпи козаків, і, як переказували старі діди, спитав: «А що, панове товариство, будемо тепер робити? От кличе нас москаль у гости, чи йти, чи не йти? Це так, що як підеш, то може назад і не вернешся! Чи оддамо Січ москалеві, чи не оддамо?—

ОСТАННЯ РАДА НА ЗАПОРОЖЖІ.

Між запорожцями сталось замішання: більшість не хотіла коритись, а хотіла зброєю обстоювати свою волю і свою матір Січ; старшина ж запорожська і всі, хто мав зімовники, хутори та худобу—всі січові дуки-срібляники—були за те, щоб скоритись, аби зберегти своє майно. Счинилась між двома партіями колотнеча. Калнишевський умовляв січову сірому не змагатись,

кажучи, що хоч би навіть запорожці й побили Текелієве військо, то все одно цариця прислала б ще більше військо і все-таки добула б Січ. Але промови Калнишевського мало робили впливу: запорожське лицарство мало скасування Січі за нечувану кривду і хотіло змагатись навіть без надії на перемогу, а лише на те, щоб, як казали запорожці, не затоптати у болото козацькоі слави.

Вихід запорожців на Дунай. Коли Калнишевський не дозволив одімкнути пушкарню, де переховувались гармати, порох, кулі і всяка зброя, натовпи запорожців розбили у пушкарні двері і почали вже витягати на стіни гармати, коли на майдан вийшов січовий архимандрит Володимир і, держучи у руці хрест, почав запорожців умовляти, щоб не проливали братньої крови, а скорилися Божій волі. За неслухьяність та пролиття крови він погрожував запорожцям карою Божою на тім світі, і промова архимандрита на побожних запорожців зробила вплив: запорожці потишились і залишили думку про змагання, а замість того на майдані почулись вигуки: «На Дунай!» «До Турка!».

Партія турецькоі зверхности існувала на Січі ще з часів Костя Гордієнка і навіть раніше. У перші роки існування Нової Січі та партія майже зовсім занепала, але останні 15 років, коли почалося ростягання запорожських земель, прихильна туркам партія знову почала набувати сили і, як ми знаємо, хотіла навіть убити Калнишевського і перейти у турецькі землі ще за кільки років до руйнування Січі. Тепер, передбачаючи загибель Січі, партія турецькоі зверхности зразу, за одну годину, значно зросла, зміцнилась січовою голотою, що враз до неї приєдналася, і почала лагодитись до втечи у турецькі землі.

Тим часом Калнишевський вбрався у найкраще вбрання, надів на шию царську медаль з самоцвітами, взяв у руки хліб з сілью і разом з суддьою Павлом Головатим, писарем військовим Глобою і всіма курінними отаманами пішов з Січі до московського стану. Тільки не допомогли Калнишевському ні покірливість ні зароблені ім од цариці медалі: Потьомкин вже упевнив царицю Катерину, що запорожський кошовий разом з суддьою й писарем—злочинці, варті смертної кари. Калнишевського, Павла Головатого та Глобу було у наметі Текелія заарештовано і закуто у кайдани, курінні ж отамани, повернувшись на Січ, проголосили по курінях, що по наказу цариці Військові Запорожському вже «не бути» і що завтра все Військо, курінь по куріню, повинне виходити за окопи і передавати свою зброю генералам.

Між козаками знову почалося замішання: по Січі пішла чутка, що як тільки одберуть у козаків зброю, то почнуть «голити» їх у москалі, як поголили вже козацтво на Україні, і багато козаків, що раніше згідні були скоритись, тепер рішили не видавати зброі, а приєднатись до тих,

що лагодяться «на Дунай». Як тільки смерклось, всі «Дунайці» почали перевозитись за річку Підпільну і обрали там собі наказного кошового отамана Ляха[1]), а після того всю ніч, певно, перевозили з Січі у плавню всякі припаси й харчі, бо без нічого іхати у таку далеку дорогу було неможливо.

Та меншість запорожців, що лишалась на Січі, очевидно, ставилась до «Дунайців» сприятливо, бо дозволила не тільки набрати припасів, а навіть віддала втікачам престольний з Січової церкви образ Св. Покрови, без котрого, на думку козаків, не могла б існувати на Дунаі сама Січ. Взяли ж так само «Дунайці» малу військову корогву та де-кільки перначів та прапорів. Перед світом тієї ж ночі, а, може, перестоявши ще кільки день у плавні, де поміж вкритими лісом островами очі Текелія не могли іх бачити, «Дунайці» рушили Дніпром униз, навіки попрощавшись і з Великим Лугом і з рідною Україною[2]).

Закованих у кайдани Калнишевського, Головатого й Глобу того ж дня під великою вартою було виряжено до столиці.

Ой повезли запорожських панів у Москву-город спішно;
Ой посадили іх у неволю; сенаторам стало втішно,
Ой тішились пани сенатори і менчиі генерали,
Що одібрали в запорожців землі та володіють самі.
Славно було в Запорожжі всіми сторонами;
А тепер ніде прожити за вражими панами[3]).

---

[1]) Добродій П. П. Короленко у т. VIII. стор. 6, Кубанського Збірника за рік 1902 говорить, що частина запорожців вийшла у Туреччину не водою, а сухопутом за Буг під приводом Бахмета. Певно, що так воно й було, бо байдаків на Січі не могло вистачити на 5000 козаків, які опинились згодом у Аккермані.

[2]) Сучасник руйнування Січі, запорожець Корж, не так оповідає про цю подію. По його оповіданню, запорожці втекли дубами на Дунай вже після одібрання зброї й після пограбування церкви донськими козаками і при тому не враз, а кількома партіями, беручи у Текелія білети на право переходу до Тилигулу на заробітки. Але таке оповідання суперечить рапорту Текелія до Потьомкина, у котрому він доносив, що „5 іюня всі запорожці, які були у Січі кількістю у 3000 душ. скорились й видали йому свою зброю, і того ж дня з Січі було вивезено канцелярію, клейноди і списані скарби й гармати“ Коли 5 іюня на Січі було тільки 3000 запорожців, то очевидно, що ті 5000, котрі опинились у Аккермані вийшли з Січі раніше 5 іюня і до одібрання зброї. Оповідання Коржа суперечить і фактам. Коли б „Дунайці“ виходили після пограбування церкви, то вони б не мали на Дунаі Січового престольного образу Св. Покрови, і коли б прибули у турецьку землю незорганизованими і неузброеними валками, то султан не прийняв би іх, як військо з своім самостійним урядуванням, а повернув би в поселенців. Через це я тієї думки, що оповідання Коржа торкається лише тих запорожців, що прибували до Січі з степів та лугів вже після іі скасування і, довідавшись, що товариство помандрувало на Дунай, тікали туди ж і самі, слідом за товариством, одпрошуючись на заробітки.

[3]) Народня пісня.

Доля запорожської старшини. Іюня пьятого 3.000 запорожців, що не пішли на Дунай, почали виносити й здавати свою зброю. Складали зброю й курінні отамани й инша військова старшина, та Текелій повертав старшинам зброю назад. Не вернув зброї тільки: військовому старшині Андрію Порохні, полковникам Чорному, Степану Делеху, Івану Кулику та Івану Гараджі, курінним отаманам Параличу та Головку і полковому старшині Вермінці. Всю ту старшину було арештовано кого в Січі, а кого й по-за Січчю й віддано під суд, всіх же останніх запорожців приведено до присяги.

Руйнування Січі. Тим часом у Січ увійшло кільки московських полковників з виділом державного війська. Поділившись на кільки куп, вони винесли з паланки військові клейноди, переписали й вивезли з Січі військову канцелярію, вивезли з пушкарні всю зброю, списували й вивозили з скарбниці гроші, сукна та всякий військовий припас, а врешті увійшли у церкву і, піднявши св. престол, достали з-під нього шухлядку з найдорогшими військовими документами і понесли ії до Текелія.

Побачивши, що начальники винесли з церкви шухлядку, донські козаки зрозуміли те так, що й ім можна погріти біля церкви руки, і, вскочивши у неї, позривали з образів понавішувані по них золоті хрести, золоті та срібні медалі, а кому того не вистачило, ті почали здирати з образів срібні ризи, а коли й того не стало—одірвали срібну царську браму і, побивши та порубавши ії на шматочки, порозтягали по кешенях. Старі січовики плакали, дивлячись, як гинули іхні святощі, та було вже запізно: спинити чужих людей, що тепер хазяінували у Січі, вони вже не мали сили.

РУЙНОВАННЯ СІЧИ.

У народніх піснях так оспіване руйнування Січі:

Світ великий, край просторий, та ніде прожити:
Славне Військо Запорожське хотять погубити.

Ой цариця загадала, а Грицько[1]) пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.
Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали,
Славні ж хлопці-запорожці пили та гуляли.
Ой вже ж Москаль Запорожжя кругом облягає.
А наш батько Калнишевський того й не гадає.
Ой із Низу, із лиману вітер повіває,
А вже ж Москаль, а вже ж Москаль Січу обступає.
Васюринський козарлюга не пье, не гуляє
Та свойого отамана рано пробужає.
„Та встань, батьку-отамане, кличуть тебе люде,
Ой як станеш ти на башті, Москаля не буде!“
А москалі не дрімали, запас одбірали,
А московськиі старшиі церкву грабували:
Та беруть срібло, та беруть злото, воскові свічі.
Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.
Ой зайшов же пан кошовий та на круту гору:
„Не руйнуйте, люде добрі, хоч Божого дому!“
Запорожські отамани, як орли літали,
Свого батька кошового вірненько благали:
—Позволь, батьку-отамане, нам на башти стати,
Ні одному генералу з плеч головку зняти!
Москва стане лагорями, а ми курінями,
Москва стане із штиками, а ми з кулаками.
Ой щоб слава не пропала поміж козаками!—
„Не дозволю, миле браття, вам на башти стати:
Однакове християнство—грішно вигубляти!“
А вже ж уступила одна дівізія та серед самої Січі—
Ой взяла ж вона січові гармати, всі козацькі здобичі.
Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи серед церкви:
„Прибирайтесь, славні запорожці, так, як би ік смерти“!
Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи на дзвініці:
„Гей відкидайте, славні запорожці, списи та рушниці!“
Ой пливе щука з Кременчука, розбита із лука...
Ой тепер же нам, Калниш кошовий, з тобою розлука!
Ой пішли, пішли славні запорожці та не пішки—дубами,
Ой як оглянуться до славної Січі, умиються сльозами.

Через кілька день після одібрання зброї запорожцям звелено було розходитись, хто куди знає, а згодом, коли небораки розбрелись, Текелій, лишивши на Січі полк драгунів, щоб не пускати запорожців назад, пішов з своїм військом геть, а Січ передав князю Прозоровському. Прозоровський доручив останнє руйнування Січі полковнику Норову, і той догодив йому так, що зоставив на місці Січі самі тільки окопи. Куріні він порозламував і де-які з них перевіз до Микитина, побудувавши з них гамазеї, а де-які попродав селянам, запорожським підданцям, котрі на тому місці, де був Січовий Шамбаш, скоро оселили цілу слободу Покровську, що тим-

[1]) Грицько Нечоса—Потьомкин.

часово звалася навіть городом Покровським. Пушкарню й Скарбницю було завалено й засипано землею так, що й одшукати їх тепер неможливо, а всю Січу взагалі Норов перекопав, шукаючи грошей, так, що запорожці прозвали його Норою. Ківш січовий Підпільня згодом замулила так, що його тепер зовсім немає; нарешті князь Вяземський, котрому дістались обидві Січі з усіма лугами й степами, почавши будувати собі економії, побив на січовому цвинтарі всі каплички, надгробки й хрести і побрав їх на підмурки до своїх будинків; збереглося тільки небагато запорожських хрестів, і то не в Січі, а по-за окопами на кладовищі.

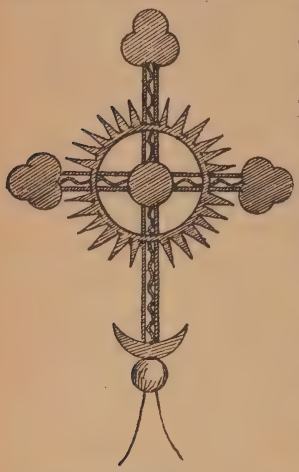

Хрест з останньої Січової церкви.

Скоро од Січі Запорожської лишились тільки оголені та перекопані окопи, і 3 августа року 1775 цариця Катерина II окремим маніфестом оголосила по всій Росії, що Січ Запорожська до-щенту вже зруйнована і саме ймення запорожських козаків надалі не повинно вживатись та згадуватись»[1]).

Доля Калнишевського, Глоби й Павла Головатого була дуже сумна. Продержавши їх рік у Московській вязниці, неначе для слідства, Потьомкин 14 мая 1776 року подав цариці доклад про те, що «вѣроломное буйство» тих запорожських старшин «столь велико, что по всяким законам они заслужили по всѣй справедливости смертную казнь[2])», а проте, не бажаючи іхньої смерти, Потьомкин радив цариці замість смертної кари завдати їх у неволю по північних манастирях.

З великою таємницею і під пильним доглядом Калнишевського було перевезено до Архангельську, а далі у Соловецький манастирь, і там вкинуто у вохкий та холодний льох під манастирською баштою[2]). До стелі у тому льосі було біля дверей три аршини, а у другому кінці тільки $1^1/_2$. Світу майже зовсім не було. Содержувати бувшого кошового ігумену було наказано дуже суворо і з льоху його виводили до манастирської трапези тільки тричи на рік: на Великдень, на Спаса та на Різдво, та й у ті дні йому не дозволялось заговорювати з сторонніми людьми.

У такій тяжкій неволі Калнишевський пробув 25 років, і тільки по указу царя Олександра I од 15 березіля року 1801 бувшого кошового отамана було помилувано, та він уже не мав сили скористуватись волею і лишився до смерти у Соловецькому манастирі. Помер він на 112 році життя 31 октября 1803 року[3]). Згодом над домовиною Калнишевського покладено

[1]) Короленко П. Кубанск. сборн., VII, стор. 66.
[2]) Теж там. стор. 68.
[3]) Яворницький. Запорожье, II, стор. 185.

надгробок з таким написом: «Здѣсь погребено тѣло въ Бозѣ почившаго кошевого бывшей нѣкогда запорожской грозной Сѣчи Казаковъ Атамана Петра Калнышевскаго, сосланнаго въ сію обитель по Высочайшему повелѣнію въ 1776 г. на смиреніе. Онъ въ 1801 г. по Высочайшему повелѣнію снова былъ освобожденъ, но уже самъ не пожелалъ оставить обитель, въ коей обрѣлъ душевное спокойствіе смиреннаго христіанина, искренно познавшаго свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня въ Суб. 112 лѣтъ отъ роду смертію благочестивою доброю. Блаженни мертвіи, умирающіи о Господѣ. Аминь. 1856 г. А. А.» [1])

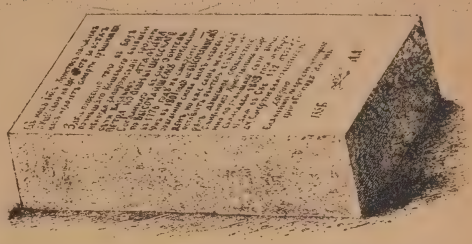

Надгробок на домовині Калнишевського.

Запорожський собор у м. Новомосковську (Самарь). Остання памьятка запорожського мистецтва у наші часи.

Народ український, що на протязі кількох віків мав у Військові Запорожському заступника й оборонця своїх прав, а в часи недолі, міцний та захістний притулок, гірко оплакав скасування Січі.

Та ще не світ, та ще не світ, та ще не світає,
А вже ж Москаль Запорожжя та кругом облягає.
Ой облягши Запорожжя, став степ межувати,
Ой став городи, панські слободи по річках сажати...

[1]) Яворницький. Запорожье, II. стор. 185.

Додаток до VI оповідання.

Реєстр кошових отаманів Війська Запорожського за добу 1734—1775 років.

Роки: 1734—1735	Іван Малашевич.	1751—1752	Яким Игнатович.
1736	Іван Малашевич, Іван Білецький.	1753	Данило Гладкий.
		1754	Яким Игнатович.
1737	Іван Малашевич.	1755—1756	Грицько Хведорів Лантух.
1738	Іван Білецький.		
1739	Кость Покотило. Яків Тукало.	1757	Данило Гладкий.
		1758	Грицько Хведорів Лантух.
1740	Яків Тукало.		
1741	Степан Гладкий.	1759—1760	Олекса Білецький.
1742	Семен Єремієвич.	1761	Грицько Хведорів Лантух.
1743	Іван Малашевич.		
1744	Яким Игнатович.	1762	Петро Калнишевський.
1745—1746	Василь Сич.		
1747	Павло Козелецький.	1763	Грицько Хведорів Лантух.
1748	Данило Гладкий.	1764	Пилип Хведорів
1749	Яким Игнатович.	1765—1775	Петро Калнишевський.
1750	Василь Сич.		

Шабля Мазепи.

ОПОВІДАННЯ СЬОМЕ.

Шукання страченої волі.

(Роки 1776—1828)

Після руіни. Як росказав я у шостому оповіданні, Запорожська Січ була зруйнована, і Військо Запорожське указом цариці Катерини від 3 августа 1775 року було скасоване назавжди.

Проте ця славна лицарська громада, що більше трьох віків заступала Польшу, Україну й Московщину од татар, ще не хотіла помірати. Дуже ще міцно держались між запорожським товариством лицарські традиції й перекази про минулу славу Війська та про ту користь, котру мала Росія у війнах од Війська Запорожського. Через те запорожці не вірили тому, щоб надалі у боротьбі з Туреччиною Росія справлялася без них. Вони були певні, що колись російський уряд покличе їх назад і, мандруючи у далеку чужину, співали:

Ой не гаразд запорожці,
Не гаразд вчинили:
Степ широкий, край веселий
Та й занапастили!
Наступає чорна хмара
І дощик із неба:

Зруйнували Запорожжя,
Буде колись треба!
Ой чи гаразд, чи не гаразд,
Нічого робити!
Буде добре запорожцям
І під турком жити!

Всі історичні джерела сходяться на тому, що року 1775 з Запорожжя вийшло у турецькі землі біля 5.000 запорожських козаків. Але щоб підняти таку кількість козаків та ще з припасом харчовим, треба було не менше, як 100—120 морських чайок, а такої кількости їх Військо Запорожське не мало за ввесь час існування Нової Січі, після останньої ж турецької війни їх лишилося у Війську ледве два-три десятки. Через те з певністю треба гадати, що запорожці перейшли у турецькі землі не тільки байдаками, як каже д. Скальковський в історії Нової Січі, а й суходолом. З відомости, що ікону св. Січової Покрови перенесли на Дунай не ті запорожці, що пішли водою під приводом Андрія Ляха, а ті, що йшли під приводом Бахмета суходолом[1]). Так само й народні пісні згадують про мандру-

[1]) П. Короленко. Кубанск. Сборн. Т. VIII, стор. 6.
Кондратович. Кіевск. Стар., 1883 р., стор. 43.

вания запорожців не тільки «через море дубами», а й суходолом «понад лиманами».

Ой ішли наші славні запорожці
Та по-над Бугом-рікою,
Ой широкою та глибокою,
Гей та по-над лиманами.

Ой уже ж наші славні запорожці
Та й невеселі стали:
Ой облягли іх, облягли москалі
Та всьома сторонами.

Ой кругом церкви, церкви Січової
Ой караули стояли,
Ой священику, отцю Владимиру,
Та служити не дали.

Ой летить бомба з московського поля
Та посеред Січі впала;
Ой хоч пропали славні запорожці.
Так не пропала іх слава!

Всі окремі ватаги запорожців, певно по умові, складеній ще на Січі, прямували на Дністровський лиман до турецького городу Білгороду (Аккерману). Білгородський паша зустрів запорожців сприятливо, допоміг харчами і дозволив стати біля лиману кошем. Запорожці ж, як тільки трохи упорядкувались і поділились по курінях, не гаючись, за поміччю того ж паші, послали до султана депутацію просити, щоб він прийняв іх під свою протекцію і дав землі під Січ і на инші потреби Війська. Хто був старшим представником Війська Запорожського у тій депутації і на яких умовах султан прийняв запорожців під свою руку, буде відомо, мабуть, тільки тоді, коли вийдуть на світ Божий ті документи, що іх року 1828 останній кошовий Задунайськоі Січі Осип Гладкий доручив цареві Миколаю І.

Хто був кошовим отаманом на коші біля Аккерману, теж невідомо, але є відомість, що вже там Військо Запорожське поновило свою січову организацію, бо депутація до Султана була складена з 40 козаків, а саме: 38 представників од курінів та ще—військового писаря і кошового отамана.

З січової старшини, що разом з Ляхом та Бахметом вийшла в Туреччину, відомі тільки ті, що року 1806, вже дідами, повернулись на Україну, а саме: Іван Губа, Хома Бучинський, Василь Чорнявський, Роман Циганка, Печений, Ломака, Сокіл, Боровик і Чернюга, та ще Самійло Калниболоцький, що пізніше уславився кривавою росправою за Дунаєм з Некрасівцями.

Про те, чого досягла депутація, послана до султана, можна тільки догадуватись з дальніших подій. Запорожцям султан забезпечив іх військовий устрій, віру, одежу й волю і дав під Січ острів св. Юрія з гирлами Дунаю —Сулинським та Катирлезським (Георгієвським), і степ на південній протоці Дунаю, Дунавці, біля лиману Разіну. Опріч того, запорожцям дозволено було вільно рибачити, полювати і навіть оселятись зімовниками й слободами по всіх річках та лиманах од Очакову до Дунаю. Кошовому отаманові надані були права двохбунчужного паші, а Військові Запорожсь-

кому, або, як його прозвали турки, Війську Буткальських козаків, були надані військові клейноди: булава, бунчук—з двома хвостами, печать та корогва, на котрій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого на чорному полі срібний місяць. Та корогва була посвячена Цареградським патріархом[1]). Кошовому отаманові султан окремо подарував короткого ятагана у золотих пихвах, цяцькованих самоцвітами, котрий мусив переходити од кошового до кошового, і таким чином теж увійшов у склад військових клейнодів, під назвою «топуз»[2]).

Печатка Війська Задунайських Запорожців.

З свого боку Запорожські депутати присягнули султанові—вірно йому служити на морі й суходолі проти його ворогів і слухатись Силістрійського пашу. На початок запорожцям було доручено держати кордони по російській межі—по-над річкою Бугом.

Треба гадати, що, поки відбулися всі церемонії й умови про перехід Січі за Дунай, минув не малий час, і запорожці, скористувавшись дозволом султана, розійшлися з-під Аккерману ватагами по-над своєю одвічною річкою Бугом, з тією тільки ріжницею, що до 1775 року вони рибачили й полювали з східного її берегу, тепер же почали рибачити з західного. Опріч того, вони осіли своїми паланками біля Хаджибейського та Тилигульського лиманів, а частина товариства, що виходила з Запорожжя пізніше на дрібних човнах, не наважуючись пускатись на них у море, осідала на острові Березані, недалеко Очакову та на пересипу Хаджибейського лиману, де тепер передмістя городу Одеси «Пересип».

Ввесь край, що року 1775 посіли запорожці, був дуже спустошений під час останньої війни, а татари з нього або повтікали за Дунай, або передалися на російську сторону і були загнані у Ногайські та Кубанські степи. Через те запорожцям було тепер тут велике привілля. Чутка про те привілля хутко досягла Запорожжя й України, бо запорожці, рибальчучи по Бугові, мали що-денні зносини з своїми товаришами, котрі лишились на російській стороні, і от за Буг посунули втікачі вже невеликими купками й по одинці, як з Запорожжя, так і з України, ратуючись од панщини. Де-кому щастило ратуватись сюди навіть з жінками і дітьми, і вони осідали тут на вільних землях, будуючи собі землянки й хати.

Що-дня за Бугом кількість втікачів з України збільшувалась, і вже через рік у Туреччині їх було біля 7000 душ[3]), а року 1778 між Бугом

---

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., Т. VIII, стор. 7.
[2]) Кондратович. „К. С.," 1883 р.
[3]) В. Степовий. До історії Задунайської Січі.
[4]) П. Короленко. Куб. Сб., Т. VII, стор. 8.

та Дунаєм їх рахували на 4.000 та за Дунаєм не менче того [1]). Турецька сторона Бугу стала мрією всього поневоленого кріпацтвом українського люду і почала зватись стороною, де не було панщини. Може, одному з сотні втікачів щастило перебратись за Буг, останні ж ловилися й були тяжко катовані за втечу, але це не перешкожало їм тікати знову.

Скасувавши Військо Запорожське і не зумівши вдержати запорожців у російському підданстві, Потьомкин скоро збагнув, що зробив помилку, і заходився викликати їх назад, на східний бік Бугу; та тільки йому хотілося так їх повернути, щоб земель ім не віддавати. Вже 31октября 1776 року Потьомкин подав цариці доклад про те, що, після скасування Війська Запорожського південна Росія лишилася беззахистною, а для того, щоб її захистити, він радив скласти на південній Росії 9 полків гусарських, 6 пикінерських та 2 полки з тих запорожців, що лишились на Запорожжі.

Цариця дала на те згоду, і запорожців силоміць почали брати въ пикінери, при чому одрізували ім оселедці, одбірали одежу і всяко з них знущались. Зрозуміло, що тим Потьомкин ще дужче обурив запорожців проти російських порядків і примусив тікати за Буг навіть тих, що вже посідали по селах та хуторах Запорожжя.

Побачивши, що силою з запорожцями нічого не можна вдіяти, Потьомкин почав закликати їх з Бугу й з Дунаю ласкою, і 5 мая року 1779, по його пораді, царица Катерина II видала маніфеста, котрим запрошувала запорожців повернутись безпечно у рідний край, обіцяючи дати всякому з них (але не всьому Війську) землю й службу з російськими чинами й рангами; коли ж той маніфест нікого з Туреччини не повернув, вона 27 апріля 1780 року вдруге його поновила. Але й цей маніфест не мав на запорожців ніякого впливу, бо з переказів втікачів вони добре знали, що на Запорожжі, на їх одвічних землях, губернатори, справники й инші урядові особи робили зовсім не те, що було писане у маніфестах. А робилося там ось що.

Доля запорожських земель і запорожців. Зімовники й займища військової старшини: Калнишевського—на річці Камьянці, Павла Головатого—на р. Солоній, писаря Глоби—на р. Малій Тернівці, осавула Якова Качалова в Великому Лузі, полковника Колпака—на р. Багатій та инших—були сконфісковані і попродані здебільшого тим самим генералам, полковникам та иншим військовим чинам, що їх цінували і продавали. Військові гурти товару та косяки коней забрано у казну й поділено поміж греками та арнаутами, що були під той час осажені у Керчі, у Енікале і по землях Запорожжя. Добро січової церкви, яке лишилося після грабування

[1]) В. Степовий. До історії Задунайської Січі, стор. 12.

під час руїни, Потьомкин почасти подарував згодом у собор города Миколаїва, почасти ж забрав собі[1]).

Землі Запорожжя були поділені між губерніями Новоросійською та Азовською і після того петербуржські вельможі та сенатори вже не ховались з своїми давніми таємними бажаннями, а почали випрошувати собі у цариці запорожських земель. Найбільше, а саме 200.000 десятин, захопив генерал-прокурор князь Вяземський. Йому припали обидві Січі з величезною площою степів, лиманів та лугів. Трохи менше, хоч теж не мало (біля 150.000 десятин), захопив Потьомкин. Околиці сучасного Катеринославу з лісами й островами на Дніпрі були подаровані князю Прозоровському, Гард на Бузі з великою площою земель—князю Поліняку; графу Кирилу Розумовському, останньому гетьману України, було подаровано 35.275 дес., графу Каменському—20.000 дес., графині Браницькій—21.614 дес., поручику Черткову—15.570 дес., а далі почали роздавати запорожську землю всякому панові, хто хотів, аби тільки він посадив по 13 дворів кріпаків на всякі 1.500 десятин та платив на рік по $2^1/_2$ копійки за десятину, і таким чином до року 1784 було роздаровано панам 4.470.302 десятин запорожькоі землі[2]).

Але ще й після того лишилася вільна земля на Запорожжі й її почали роздавати всяким поселенцям і найбільше німцям. Найперше ім віддали серце Запорожжя,—острів Хортицю, і західний берег Дніпра, починаючи од кінця порогів, униз за кінець острову. На всяку німецьку душу давалося дурно 65 десятин землі і, крім того, всякі запомоги грішми й лісом на будівлю й господарство.

Така величезна на Запорожжі одміна не могла статись протягом одного року, а потрібувала чималого часу, і те запорожське товариство, що під впливом промови січового пан-отця Володимира скорилося своїй долі, у перший рік після зруйнування Січі не дуже побивалося про свою долю і не зразу вгадало, що буде далі.

Указом цариці од 1775 року запорожським козакам дозволялося або йти до своєі родини, відкіля хто прийшов на Січ, або лишитись на Запорожжі, взяти собі од казни під оселю землю і жити з хліборобства. Першим своїм правом майже ніхто з запорожців не скористувався, бо всім добре було відомо, що на Україні, як правобережній, так і лівобережній, панувало кріпацтво, лізти ж самохіть у ярмо нікому не хотілося. Тільки невелика частина запорожського товариства пішла на межу Слобідськоі України і осіла там по слободах та побіля річки Береки, всі ж останні запорожці лишилися на своїх рідних, политих кровію батьків, степах.

Степи Запорожжя ще й під час скасування Січі у кінці XVIII віку стояли майже у первісній своїй красі. Буйні трави ще ховали у собі цілі гурти

[1]) Скальковський. „Ист. Нов. Січи". Ч. III, стор. 199.
[2]) Д. Дорошенко. З минулого Катеринославщини.

худоби, і, як і колись, тільки високі роги волів виднялися з-під трави на світ. Трава по степах що-року росла доти, поки під осінь од вітрів та дощів лягала цілим шаром на землю. Поміж тими високими травами ховалась велика сила дикого звіря й птиці: ще водилися на Запорожжі всі ті породи, що я перелічив у першому оповіданні,—навіть олені та дикі коні ще ходили по степах цілими табунами. Луги Запорожжя ще були вкриті непорушними одвічними лісами, а озера по них кишіли водяною дичиною; лимани й річки ще повні були рибою, по степових байраках ще красувалися зелені дубові діброви, а поміж дубами росла велика сила родючого дерева: груші, кислиці, вишні, барбарис, калина; лощинки степові вкриті були непролазними терниками... Було ще на Запорожжі де пожити, було й з чого прожити!

Більшість запорожців розійшлися по зімовниках до приятелів, що вже раніше покинули Січ та осіли по захистних кутках Запорожжя. Зімовників під час руйнування Січі було на Запорожжі біля тисячи, тепер же, після руїни, кількість їх ще збільшилась на кільки сот. Багато запорожців прибилося й до запорожських сел по-над річками Орелью, Самарью та Протовчою, і такі села, як Романково, Тритузне, Таремське, Камьянка й обидва Кодаки зразу поширились удвічи, а між двома Кодаками виникло нове село Лоцманська Камьянка. У тому селі російський уряд оселяв запорожців, котрі добре знали дніпровські пороги, з тим, щоб вони проводили через пороги плоти з лісом та инші суда.

Проте чимало поодиноких запорожців ще довго, як посиротілі діти, блукали по лугах та по степах, як згадує пісня.

В темному лузі явір зелененький.
Під явором коник вороненький,
На коніку козак молоденький;
Спинився ж він та й став міркувати,
Взяв бандуру, почав вигравати.
Ой колосно ж бандуронька грає,
Струна струні стиха промовляє:
Ой де ж тії козаки гуляють?
А де ж вони слави добувають?

Тільки не минуло й двох років, як запорожцям довелося каятись, що не пішли разом з своїми товаришами за Буг. Роздаючи землі всяким панам та вельможам, російський уряд виключав з одмежованих ім земель тільки ті села й оселі, які були зазначені на генеральних картах, зімовників же на картах не було, і майже всі вони попали разом з землями у панські руки. Нові власники земель не хотіли признавати за запорожцями прав не тільки на землю понавколо зімовників, а навіть на худобу й хати. Вони одбірали запорожські оселі під казарми для своїх нових поселенців—кріпаків, худобу іхню брали до роботи і навіть забірали у свою власність, самих же запорожців записували у свої кріпаки [1]).

[1]) П. Короленко. Кубанск. Сб., Т. VII, стор. 7.

Зрозуміло, що запорожська сірома не скорилася тому, а, покидавши свої гнізда, почала мандрувати світ-за очі: хто за Буг, хто у Таврію до татар, а хто навіть за Кубань:

Ой у полі криниченька, там дівчина воду брала,
Міні молодому шляхи росказала:
Ото ж тобі ти, добрий молодець,
А-ні плакать, ні тужить;
Ото ж тобі та, добрий молодець,
Аж три дороги лежить:
Одна на Дін, друга у Крим,
А третяя на Дунай-річку!—

Проте старим запорожцям та тим, що мали вже сімейства, не так-то легко було втекати, і вони разом з дітьми таки й опинилися у кріпацтві. Скарги де-кого з них до губернаторів, хоч і мали наслідком накази поміщикам не одбірати од запорожців хат і не чинити ім утисків, та ті накази так і лишилися тільки на папері.

Стогін пішов по Запорожжю од утисків поміщиків, і той стогін відбився у народній пісні покликом до останнього кошового отамана Петра Калнишевського і до цариці Катерини:

„Ой встань, батьку, та встань, Петре, кличуть тебе люде,
Як поїдеш до цариці, по прежньому буде.
Ой піди ж ти до столиці прохати цариці,
Чи не вступить царство землі по прежні границі?
Чи не верне степи й поля, всі клейноди наші?
Ой царице, наша мати, змилуйся над нами,
Оддай же нам наші землі з темними лугами!“
—Не на те ж я, запорожцю, москалів заслала,
Ой щоб твої луги й землі назад повертала!
Не на те я, запорожці, Січ розруйнувала,
Щоб назад вам степи й луги й клейноди вертала!
Текла річка із-під саду та й упала в кручі—
Заплакав же пан кошовий від цариці йдучи.
Текла річка-невеличка, заросла лозами—
Заплакав же пан кошовий, дрібними сльозами:
„Ой великий світ, царице, і всім ти владаєш,
А вже ж ти нас, запорожців, з місця споміщаєш,
Та вже ж ти тих вражих панів та все награждаєш“.
Та летить крячок та на той бочок, та, летячи, кряче
Та все військо запорожське та на Калниша плаче.
Та летить крячок та на той бочок—де взявся шуліка,
—Ой не буде в Січі города од нині й до віку!

Трохи легше було тим січовикам, що прибилися до великих сел: ті були разом з селами записані у казенні поселяне і жили трохи вільніше за панських; але землі ім було одмежовано небагато і про життя з полюван-

ня та рибальства, як за часів Запорожжя вже не могло бути й мови—довелося братись до коси та плуга і перевернутись у «гречкосіїв».

Чутки про те, що недалеко за Бугом товариші їхні живуть вільним козацьким життям, діходили на Запорожжя і викликали у серцях поневолених запорожців пекучий біль:

Ой як був у мене коняка—
Був коняка-розбишака,
Була шабля і рушниця
Ще й дівчина чарівниця!
Ой коняку турки взяли,
Ляхи шаблю пощербали
І рушниця поламалась
Ще й дівчина відцуралась!
Між Буджацькими степами
Ідуть наші з бунчуками,
А я з плугом та з сохою
По-над нивою сухою!..[1])

Опріч всяких тягарів, що падали на казенніх поселенців, вони ще мусили виставляти рекрутів у пікінерські полки.

Поневолення запорожців, разом з зміцненням кріпацтва на Україні, народ український оспівав у чудовій пісні про «Правду та Кривду».

Нема в світі правди, правди не зіскати!
Бо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда в панів у порога,
А щира неправда сидить кінець стола!
Уже тепер правда сидить у темниці,
А щира неправда з панами в світлиці!
Уже тепер правду ногами топтають,
А тую неправду медом напувають.
Уже тепер правда сльозами ридає,
А тая неправда все пье та гуляє.
Десь ти, правдо, вмерла, чи ти заключена,
Що тепер неправда увесь світ зажерла!
Тільки в світі правди, що рідная мати...
Де б ми її в сві і могли одшукати?
Ой, орлице мати! де ж тебе нам взяти?
Тебе ні купити, а ні заслужити!
Коли-б тебе, правдо, в світі увидіти,
Орлиними крилами раді б ми летіти.
Ох як же тим діткам без матері бути?
Да що дня заплачуть, не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку оце приблизився:
Хоч рідного брата тепер стережися.
І з ним на суд стати—правди не зіскати,
Тільки сріблом—злотом панів насищати.

Вісти про таке поневолення запорожців на самому Запорожжі діходили разом з втікачами за Буг та Дунай, і через те не дивно, що всі заманю-

[1]) Цю пісню автор багато раз чув у свої дитячі роки у Олександрівському повіті на Катеринославщині—раніше, ніж вона зьявилася у збірнику віршів д. Щоголіва „Ворскло".

вання Потьомкина і маніфести цариці Задунайські запорожці приймали з великим недовіррям, як то видно з народньої пісні:

Ой пише москаль та й до кошового:
—А йдіте до мене жити,
Віддам землю по прежньому:
А по Дністр гряницю!—
„Ой брешеш, брешеш ти, вражий москалю—
Хочеш піддурити:
Як підемо ми до тебе—
Будеш лоби голити!“ [1])

Всім посланцям Потьомкина, навіть військовому старшині Сидору Білому, котрий, по наказу Потьомкина, іздив у 1784 році на Дунайський запорожський Кіш, запорожці одповідали, що раніше, ніж закликати запорожців вернутись на російську сторону, Потьомкин повинен повернути тим запорожцям, що лишилися на Запорожжі, військові клейноди разом з військовими землями.

Ой зібралися пани генерали в сенат сеймувати:
Ой як же нам се військо, славне запорожське, зібрати.
Хоч сеймуйте, пани генерали, да не так воно буде:
А верніть військові клейноди, то й само військо прибуде.
(Народ. пісня).

Потьомкину і взагалі Росії запорожці дуже були потрібні,—всі тепер зрозуміли, що мати їх під час війни з турками на боці ворогів дуже не користно; яле як же можна було уволити їх волю і повернути ім військові землі, коли сам Потьомкин вже володів величезною площею тих земель? До того Потьомкин залюднював ті землі своїми кріпаками з середньої Росії і поневолив та повернув у кріпацтво у олександрівському повіті 247 душ запорожських козаків та 508[2]) душ колишніх вільних людей, запорожських підданців. Зрозуміло, що вимог запорожців про землю Потьомкин не хотів задовольнити, а щоб спинити щоденну втечу кріпаків за Буг, він почав клопотатись про те, щоб одсунути турецьких запорожців далі од російського кордону.

Ще року 1779 російський уряд вимагав од султана, аби видав російських втікачів—запорожців, та султан одповів на те, що не видасть нікого, а лише згоден дозволити тим з запорожців, котрі самі забажають повернутись у свою землю, вийти з Туреччини. А позаяк таких не знайшлося, то запорожці лишилися у Туреччині й надалі.

На Дунаї. Після того Росія почала вимагати, щоб султан одсунув запорожців кудись далі од російського кордону, покладаючись на те, що запорожці ніби порушали гряницю і нападали на російських підданців. Щоб не мати з Росією через запорожців зачіпок, султан, справді, звелів запорожцям одійти од Буга на Дунайські гирла і тим дуже погіршив іхнє

[1]) Забірати у москалі.
[2]) П. Короленко. Куб. Сб., т. VII, стор. 7.

становище. Запорожці ще з давніх часів звикли жити не стільки на Січі, скільки на вольностях. Як на Запорожжі у Січі пробувало звичайно ледве десята частина товариства, так було й на Дунаї, бо, скупчившись у Січі, запорожці не мали б з чого жити. Через це наказ султана дуже не подобався запорожцям.

На Дунайських гирлах запорожців зразу зустріли дуже неласкаво. На єдиному здатному під будування Січі степу, за річкою Дунавцем, вже давно сиділи донські козаки (Некрасівці, або Липоване), що втекли після Булавинського бунту з Дону на Тамань, а з Тамані за Дунай. Султан, приймаючи під свою руку запорожців, дав їм під Січ ті самі землі, на котрих сиділи донці, міркуючи що і ті й ті козаки одної віри і житимуть поміж себе лагідно. Проте це було непорозумінням. Устрій Війська Запорожського був зовсім инший, ніж устрій донців, після ж діяльної участи донських козаків у руйнуванні Січі, запорожці дивились на них лихим оком.

Донці, або, як їх звали запорожці, липоване, не пустили запорожців будувати Січ на місці, призначеному султаном, коли ж запорожці хотіли зігнати їх силою, то липоване послали султанові скаргу і почали одганяти запорожців оружною рукою. Султан дуже здивувався, почувши про заколот між запорожцями й донцями: «і то урус, і то урус,» говорив він, «і не можуть лагідно жити!» Проте у суперечці двох козацьких громад він потяг руку липованів, як перших поселенців, запорожцям же наказав шукати собі під Січ иншого місця.

Запорожці неохоче зійшли з Дунавця, бо по инших протоках Дунаю не було сухого високого степу, а скрізь були низькі плавні, вкриті лісом, озерами та очеретами. Де осіли вони під той час кошем—невідомо. Де-хто говорить, що в Кара-Гармані на острові Св. Георгія, инші ж історики покладають, що Задунайські запорожці зовсім не мали Січі аж до 1814 року, коли вони збудували таки ії на Дунавці. Остання гадка, на нашу думку, не може бути певною, бо коли б Січ не істнувала з 1775 року до 1814, то за такий великий час устрій Війська Запорожського мусив би занепасти, чого однак, як побачимо далі, не сталося.

У перші десять років життя запорожців в Туреччині Січ у них була і була десь на дунайських гирлах, бо відомо, що повсякчас між запорожцями та донцями збивалися криваві бійки за лимани, озера й гирла, по котрих рибачили ті й ті, і нарешті року 1578 донці, вистеживши, коли на Січі було мало козаків, несподівано напали на неї і, повбивавши чимало запорожців, спалили Січ[1]).

Коли сталась та подія, запорожці почали збіратись до війни, щоб счинити з липованами криваву росправу, та султан запобіг тому лихові і на-

---

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., т. VIII, стор. 13.

казав запорожцям перейти з кошем вище по Дунаю, у Сеймени—місцевість поміж Силістрією та Рущуком.

Запорожці були з цього дуже ображені й обурені. Одходити так далеко од України ім не хотілося, бо це утрудняло зносини з рідним краєм, та й їздити на рибальство з Сеймен у гирла було далеко.

Початок Чорноморців. Тим часом два роки до того у Криму збилося повстання татар, і князь Потьомкин року 1783 розіслав по землях бувшого Запорожжя і за Буг до турецьких запорожців заклики, щоб запорожці сходилися у Херсон, де з них будуть складені охочі команди під персональним приводом самого Потьомкина. З російського Запорожжя зібралось біля тисячі козаків, і Потьомкин призначив ім отаманом військового запорожського старшину Сидора Білого, а у поміч йому бувшого суддю Війська Запорожського Антона Головатого.

Скористувавшись нагодою, Сидір Білий 24 октября подав Потьомкину прохання про те, щоб визволити од панів поневолених запорожців і дозволити ім хоч перейти у казенні (колишні запорожські) села. Потьомкин загадав губернаторам переписати запорожців, котрі опинилися у кріпацтві, і виявилося, що тільки у двох повітах—Олександрівському та Катеринославському—у 116 панів було кріпаками 3.735 запорожських козаків і при них 2175 душ жіноцтва та ще поневолених бувших запорожських підданців 3650. Тільки з того перепису нічого не вийшло, бо Потьомкин не мав права одібрати од панів кріпаків, та й сам своїх поневолених кріпаків запорожців не мав ніякої охоти зріктися.

Справа з татарами у Криму скоро скінчилася, але Потьомкин лишив тисячний виділ запорожців на службі і 6 апріля 1784 року добув дозвіл цариці на те, щоб поновити Військо Запорожське під организацією на зразок війська Донського, а після того послав Сидора Білого на Дунай закликати запорожців повернутись на руську сторону. Проте й на цей раз, не вважаючи на те, що запорожці були незадоволені наказом султана про перехід у Сеймени, вони не схотіли вертатись і дали через Білого таку саме одповідь, що й раніше давали, себ то вимагали поновлення Війська Запорожського з його клейнодами й вольностями.

Вихід запорожців на р. Тісу. Майже у той саме час запорожці звернулись через австрійського консула у Ясах до цісаря Осипа II з проханням прийняти їх під свою руку і дати Військові Запорожському землю під Січ і вольности

Цісарю бажано було мати проти турків вояків, слава про котрих три віки ходила по всьому світові, і він призначив для Запорожського Війська землю у провінціях Банаті та Бочці, біля річки Тіси, між городами Цента та Панчова.

На прикінці року 1785 у Цесарщину перейшло 8.000 душ запорожських козаків—нежонатих, здебільшого бувших запорожцями ще й на Дніпрі.

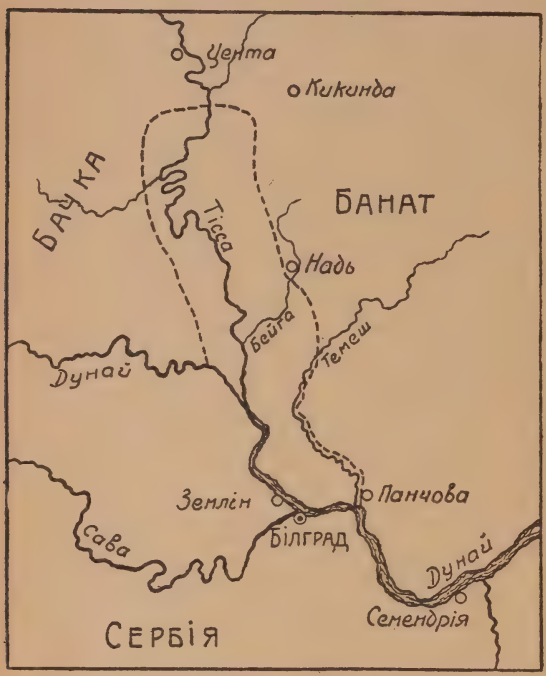

Місцевість де жили запорожці у Цесарщині (Австрії).

По умові з Австрійським урядом Військо Запорожське забезпечило собі: 1) свій стародавній військовий устрій; 2) право вільного обрання військової старшини, при чому та старшина визнавалася австрійським урядом: кошовий отаман в рангу полковника австрійської служби, курінні отамани в рангу ротмистрів; 3) свій виборний військовий суд; 4) право щорічного поділу військових земель поміж курінями (як од віку бувало); 5) право носити свою запорожську одежу і свою зброю, яка кому до вподоби; 6) діставати од цісаря жалування нарівні з австрійським військом [1]).

З свого боку за ті привілеї Військо Запорожське повинно було під час війни складати з себе окремий полк вершників і виділ козаків на байдаках, щоб випливати ними у Дунай.

Хто був під той час кошовим отаманом Війська Запорожського—невідомо, хоч, певно, по австрійських архивах можна було б знайти більш менш докладні відомости про життя запорожців на Угорщині

Хоч, як бачимо, запорожці вийшли на Угорщину в значній кількости, а проте дальніщі події виявляють, що і на Дунаї їх лишилося чимало, бо вони брали участь через два роки у війні Туреччини з Росією. Треба гадати, що, завдяки втечі за Буг поневоленого люду з Запорожжя й з України, кількість запорожців за Бугом за перші десять років після зруйнування Січі на Підпільній збільшилась з 5.000 найменше, як до 15.000, і з тої

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., VIII, стор. 14.

кількости більше половини війська перейшло у Цесарщину, а біля 7000 лишилося у Туреччині, ставши кошем у Сейменах.

Чорноморці й Дунайці. Тим часом на Дніпрі всі російські урядовці лагодились зустрічати царицю Катерину, що намислила подивитись на нове своє придбання: Запорожжя й Таврію. На Запорожжі, у Новому Кодаці, будувався царський дворець, у котрому Катерина мала зустрітись з австрійським цісарем Осипом II. Людей по Запорожжю зганяли з усього краю до Дніпра, щоб показати цариці, як вже рясно пани залюднили запорожську «пустиню». Од села Половиці, де мав закладатись город Катеринослав, рівняли шлях до Ненаситецького порогу і далі аж до Херсону. Через річку Суру робили величезний міст, греблі од котрого збереглися й до наших часів. Над усім тим клопотався Потьомкин, щоб показати цариці наслідки своєї діяльности по нових країнах.

Разом з тим Потьомкин хотів показати цариці запорожців і викликав Сидора Білого та Головатого з ватагою запорожських вершників назустріч цариці у Кременчук. Тепер він мав уже певні заміри піднести наново Військо Запорожське з умовою тільки, щоб не вертати йому Запорожжя, а дати землю під військо або у Прогноях або на Тамані.

Певно, за згодою Потьомкина Білий, Головатий, Легкоступ та ще деяка запорожська старшина скористувалася випадком і року 1787 подала цариці у Кремепчуці прохання про відновлення Війська Запорожського, а під час дальнішої цариціної подорожі запорожці складали біля неї почесну варту і гарцювали біля її карети.

Прибувши водою до Романкова, цариця поїхала далі берегом. У Кодаку зустрілась з німецьким цісарем, а заклавши у Катеринославі собор, проїхала до Ненаситецького порогу і з скелі Манастирка любувала, як запорожці проганяли через поріг її фльоту, дякувала їм і була дуже до запорожської старшини ласкавою. Коли цариця поверталася з Таврії, запорожці знову таки бігли кіньми побіля її карети аж на Полтавщину.

Тим часом почало складатись на війну Росії з Туреччиною, і Потьомкин, котрому цариця доручила начальство над всім російським військом, зрозумів, як дуже потрібні були для війни з турками запорожці. Тільки вони знали всі річки, байраки й шляхи за Бугом та на Буджаку, де мала одбуватись війна. Тільки вони знали військові звичаї турків і вміли, як вистежувати їх, так і нападати несподівано. Щоб залучити запорожців у російську службу, він оголосив по всіх запорожських землях, що доручає запорожським старшинам Сидору Білому та Антону Головатому збірати всіх запорожців на «козацьку» службу.

На заклик Потьомкина одгукнулося чимало запорожців, і першим прибув до нього у Ясисавет з півсотнею товариства полковник Війська Запорожського Харько (Захар) Чепіга. Потьомкин дав і Харькові одкритого

листа на збірання у козацьку службу бувших запорожців і «всяких вільних людей», і не тільки на Запорожжі, а ще й за Бугом; в січні ж року 1788 князь доручив йому полковницького пернача на ознаку його прав. З тим перначем Чепіга іздив за Буг, бачився з своїми колишніми товаришами і умовляв їх переходити на російську сторону. Чи вдалося старому полковникові побувати на запорожському Коші у Сейменах—невідомо, але він бачився з військовим осавулом Задунайського Коша і мав з ним більш-менш офіціальну розмову.

Лаштування турків до війни з Росією збентежило Задунайських запорожців. Їм доводилося битись за бусурманів проти одновірних християн і це багатьом мучило сумління, коли-ж Чепіга ще поросказував, що Потьомкин знову збірає під свою року запорожців і що таким чином задунайським запорожцям доведеться бити на своїх товаришів, то чимало хто з запорожців почав вагатись, на чий бік стати. Такий настрій запорожців відбився навіть у пісні.

Ой наробили та славні запорожці та великого жалю:
Що не знали, кому поклонитися—та которому царю.
Ой поклонилися турецькому—під ним добре жити,
А за все добре, за одно недобре—що брат на брата бити.

До такого настрою задунайських запорожців прилучилася ще й туга за Україною і своєю родиною, бо чимало запорожців, котрі поприходили на Дунай з України й Запорожжя за останні десять років покидали, тікаючи од кріпацтва, своїх милих або жінок та дітей. Про таку тугу народ склав багато пісень, з котрих подаємо дві:

I

Ой там за Дунаєм—
Крутим бережечком,
Ой там розмовляє
Сокіл з козаком:
Ой, ти, соколоньку,
Ти, братіку мій!
Чи не був ти, брате,
В моїй стороні?

Чи не був ти, брате,
В моїй стороні?
Чи плачить, чи тужить
Дівча по мині?"
Не плаче, не тужить,
На ліжку лежить,
Правою рукою
За серце держить!

II.

Ой там за Дунаєм,
Та за тихим Дунаєм
Молодець гуляє.
Молодець гуляє,
Та молодець гуляє,
На цей бік гукає:

Подай перевозу,
Та подай перевозу,
Я перевезуся,
На свою Вкраїну,
Та на свою Вкраїну
Ще раз подивлюся!

З таких причин частина молодих Задунайських запорожців, маючи надію добути своєю службою собі й своїм поневоленим сім'ям вільне життя, у кількости за півтисячі душ, хто поодинці, хто—ватагами почали пере-

ходити на східний бік Бугу, а де-які ватаги їх прямо випливали з дунайських гирл байдаками і морем прибували у Прогної, де вже стояв кошем Сидір Білий з своїм запорожським товариством.

Проте кіш Війська Запорожського не дойняв віри Потьомкину, котрий вже раз зрадив запорожців. На раді січова старшина доводила козакам, що неможливо вірити тому, щоб Потьомкин вернув Війську Запорожському права, коли він сам держить у кріпацькій неволі кільки сот запорожців. Таким чином біля 6.000 задунайських запорожців лишилися на боці турків.

Тим часом Потьомкин справді завзявся, щоб наново підняти запорожців, хоч, може, й не мав думки давати ім колишню волю й права. Головатий, Білий та Чепіга зрозуміли його надзвичайне честолюбство та гонор і, потакаючи йому та величаючи його батьком та «найсвітлішим» або великим гетьманом і таке инше, випрошували у нього для запорожців все більш прав.

До кінця 1787 року запорожці збірались піші у Прогноях під рукою Сидора Білого, а верхівці на Чичаклеї з Чепігою, у грудні ж, по наказу генерала Суворова, піші козаки перейшли з Прогноїв у Васильково і, заклавши там військовий кіш та поробивши де-як куріні, завели на коші весь січовий лад. На загальній раді вони обрали Сидора Білого кошовим отаманом, Антона Головатого—суддьою, а Івана Підлисецького писарем. Разом були обраті й 38 курінних отаманів, «як одвіку водилося в Запорожському Військові».

Суворов, звертаючись до запорожців, звав їх у своїх листах «Військом Вірних Запорожських козаків;» Потьомкин же слово «Запорожських» відкидав, а звав «Військом Вірних козаків».

У січні року 1788 Потьомкин писав цариці, що запорожці просять, аби оселити їх на Тамані, що вони у більшости тепер жонаті і надалі хочуть зріктися свого бурлацького «роспустного» життя. Цариця одповіла, що ій приємно те чути і що вона доручає Потьомкину задовольнити запорожців землею так, як він сам має за краще. Разом з тим 22 лютого вона радила Потьомкину одмінити назву Війська Запорожського, щоб, мовляв, народ не зрозумів так, буцім би за потрібне визнали знову піднести Запорожську Січ.

Клейноди Чорноморського Війська.

Того ж лютого, 27 числа, генерал Суворов прислав «Вірного Запорожського Війська Отаману кошовому Білому» пожалувані царицею військові клейноди: корогву велику, білу з синім хрестом, кільки менших корогов

для курінів, булаву, бунчук і де-кільки перначів, а 13 мая Потьомкин прислав ще й військову печать.

Запорожці зустріли на Коші військові клейноди дуже урочисто і, вичитавши на раді грамати й ордера Потьомкина, послали йому у подарунок дванадцять деревляних ложок свого виробу та ваганки й стябло.

Разом з тим Сидір Білий знову вжив заходів, щоб переманути до себе задунайських запорожців. Звістка про те, що Війську Запорожському повернуті клейноди, справді, багато важила в очах запорожців, і, гадаючи, що слідом за клейнодами Війську Запорожському будуть повернуті і його вольности (землі), чимало запорожців почало переходити через Буг і приєднуватись до Білого й Чепіги так, що врешті задунайців зібралося на російській стороні по-над 1000 душ.

Ввесь харчовий припас і де-яку зброю Військо Вірних Козаків діставало од казни, як і инше російське військо, казенні ж були видані війську й човни, і на весну військо взагалі було добре упорядковане, а на коші була навіть своя походна церква.

На самому початку війни виявилося трагичне становище запорожців, котрим доводилось «брат на брата бити», як каже народня пісня. Задунайський запорожський кіш виставив на боці турків 4.000 козаків почасти піших, почасти на байдаках, рештованих гарматами. При Війську Запорожському була старшина: кошовий отаман Грицько, прозваний Абдулою, військовий суддя Яків Гончарь, військовий писарь Іван Іванько та військовий хорунжий Грицько Табан. Відомо, що кошовий отаман мав булаву, як і на Січі Запорожській [1]). Всі запорожці мали од турків жалування біля 12 карб. на рік на козака.

З того запорожського війська на початку війни біля 1000 козаків прибуло у Очаків і звідтіля вони почали набігати човнами на російські кордони, що стояли по-над лиманами.

У сентябрі року 1787 турки хотіли захопити Кинбургську кріпость з моря, а щоб виманити російське військо з Кинбургу у бік озер, вони послали пьять байдаків з задунайськими запорожцями на схід од Кинбургу, наказавши зробити там висадку. Не знаючі, що то висадились задунайські запорожці, Суворов, побачивши десант, послав «вірних» запорожців вибити з берегу ворогів. Запорожці зблизились з своїми братами, погорювали з свого непевного становища і, зробивши про око Суворова та турків декільки пострілів на вітер, розійшлися у ріжні сторони: задунайці до турецькоі фльоти, а «вірні» до Кинбургу.

Другий виділ задунайських запорожців набігав на російські кордони з суходолу через річку Буг, і під час одного з таких наскоків на смерть

---

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., Т. VIII, стор. 101.

був поранений кошовий отаман Грицько Абдула так, що замість нього запорожцям довелося обірати нового кошового, і вони обрали Гардового, котрий був кошовим до кінця війни.

Мая 21, року 1788 турки підпливли з своєю фльотою до запорожського Васильківського Коша і перед світом, коли у січовій церкві правилася служба, почали пальбу по Січі здалечини і палили довго, але ніякої шкоди запорожцям не зробили. Трудніше довелося запорожцям, коли 7 іюня велика турецька фльота Гасан-Паші у 57 кораблів вийшла з Очакову і напала на запорожські байдаки та російську фльоту. Під той час була велика хуртовина і російські суда не могли йти проти вітру, так що туркам легко було побити іх з великих гармат своіх кораблів. Тут то запорожці й нагадали всьому світу свою давню славу. Не страхаючись турецьких гармат, вони вибігли на гребках з своіми байдаками наперед і, зачепивши російські суда линвами, потягли іх на турків. Счинився бій. Три турецькі кораблі полетіли угору од вибухів, а останні одійшли до Очакова.

Вся слава того бою припала запорожцям, і, мабуть, про цей бій і згадує народня пісня:

Ой ставали на Тавані проти Яниколя;
Ой там була хуртовина із Чорного моря.
Ой в неділю пораненьку, як стало світати,
Ой став наш Головатий на хлопців гукати:
„Піднімайте, добрі хлопці, паруси всі вгору:
Ой бье турок з Очакову з пушок на трівогу".
Піднімали добрі хлопці всі паруси вгору,
Пішли Дніпром проти води кораблі на воду,
Пішли наші добрі хлопці Дніпром проти води,
Набралися сердешні привеликої біди.
Ой поглянув Головатий в прозорую трубу—
„Ой тепер же вражих турків боятись не буду"

Через десять день у лимані біля Очакову стався другий великий морський бій. Російським судам, що були далеко менчі за турецьких, легше, було переходити мілкі місця, трьохповерхові ж турецькі кораблі зачіпали за дно. не мали змоги хутко повертатись між піскуватими косами лиману і бідували. Запорожці зараз же користувались випадками, коли турецькі кораблі ставали на мілке, і кидалися штурмувати іх. Бій був щасливий росіянам: турецька фльота через який час почала тікати, але запорожці, що кидалися на ворогів з величезним запалом, мали великі втрати: кошового отамана Сидора Білого на смерть було поранено, і другого дня він помер; побитих же запорожців хоч було небагато, та зате аж 235 козаків дісталися туркам у неволю[1]). Сталося те нещастя від того, що штурмувати турецькі

[1]) Ф. Щербина. Ист. Куб. Коз. Войска. I, стор 479

кораблі запорожці кидалися з дуже невеликою силою, і на де-яких кораблях турки, почавши одпливати у море, позавозили необачних лицарів у неволю. Таким чином на запорожців року 1788 впала точнісінько така саме пригода, як під час морського походу року 1625.

Поховавши по запорожським звичаям кошового отамана, що не пошкодів свого життя, аби заслужити новонародженому війську козацькому ласку Потьомкина й цариці, запорожці зібрали раду, щоб обрати нового кошового. Голоси на раді поділилися надвое: перші гукали: «Виберімо Антона Головатого! Він з біса мудрий—буде добре правити кошем!» Інші сперечилися: — Що ваш Антін! Хоч і розумний, та школяр, військові ж треба ватажка. Харька (Чепігу) настановимо кошовим—він бье і в полон бере бусурманів»! «Та не дуже харькайте!»... гукали знову перші: «Головатого кошовим!» Скінчилося все-таки на тому, що обрали Чепігу, і Потьомкин затвердив те обрання.

В июлі Чепіга приздив на кіш і передав там старшинування над пішим військом та байдаками Антону Головатому. На раді, що при ньому відбулася, Чепіга почув чимало нарікань на російських генералів за те, що не постачають припасу, не додають жалування і таке инше. Проте кошовий зумів заспокоіти товариство і, забравши військові клейноди, поіхав до коша свого комонного війська. З своім виділом війська Чепіга ввесь час ходив поперед російським військом на чатах, а коли Потьомкин наблизився до Очакову з усім військом російським і почав його облягати, Чепіга чатував з боку Хаджибею і, наблизившись уночі потайно до самого турецького замчища, сам один захопив у бранці двох турків і привіз їх до Потьомкина. Після цій події козаки ще дужче почали шанувати Чепігу і навіть дивитись на нього, як на характерника.

Поки російське військо стояло біля Очакову, до задунайських запорожців діходили вісти про те, що у російських запорожців справді заведено всі стародавні запорожські звичаі, а позаяк Військові Запорожському були повернені й клейноди, а в військових клейнодах запорожці вбачали ознаку автономних прав війська, то у багатьох з задунайців, навіть у старшини, виникало питання, чи не час, справді, покинути ворогів хреста та приєднатись до своіх братів? Задунайці почали шукати випадку, щоб перебалакати з кошовим Чепігою.

Вистеживши з такою метою у сентябрі місяці на березі бекет «вірних» козаків, задунайці підпливли до них байдаком, браталися і просили викликати до Ажеяс кошового Чепігу, щоб перебалакати про приєднання задунайських запорожців до своіх братів російських.

Чепіга, за згодою Потьомкина, приздив в Аджеяси і передав задунайцям од Потьомкина листа, у котрому той імьям цариці обіцяв всім турецьким козакам ласку, аби тільки поєдналися з своіми «вірними» товаришами.

Та треба гадати, що й у тому листі Потьомкина не було певних обіцянок про землю й права, бо задунайці перше сказали, що передадуть листа до своїх комонних товаришів на Дністр, щоб порозумітись всім купно з старшиною, а 28 сентября сповістили, що комонні запорожці на пропозіцію князя не згодились. Разом з тим задунайські запорожці застерегали своїх російських товаришів, щоб не зближались з ними по-над Чорним морем, щоб, бува, не пролилася братня кров. Скоро після того— 2 октября року 1788—задунайці з дністрянського виділу набігли на Балту і счинили у ній погром.

Очаків довго не здавався, одбиваючи всі штурми російського війська. Йому дуже допомагала турецька фльота, підвозячи під захистом кріпости на острові Березані припас і військо. Щоб перетяти тій фльоті шлях до Очакову, обовьязково треба було добути Березань. Потьомкин ще в июлі наказував Суворову добути той острів, та російська фльота, хоч і атакувала його, та нічого не змогла з ним вдіяти, бо на острові була міцна кріпость з великими гарматами. Тоді вже в'осени, коли турецька фльота через хуртовину одійшла до Очакову, Потьомкин прикликав до себе Головатого і звелів йому добути Березань своїми козаками.

Ноября 7 Антон Головатий взяв на дуби, узброєні дрібними гарматами, 800 запорожців і прямо серед дня рушив до Березані. Береги того острову були дуже круті, а по-над берегами було так мілко, що навіть дубами неможна було близько підьіхати. Серед острову була кріпость, а по-над кручами берегу були покопані окопи і пороблені батареї, узброєні гарматами. Головатий направив байдаки прямо на батарею, під котрою береги були трохи низчі. Турки почали палити на запорожців з гармат, та запорожці, не вважаючи на те, хутко підбігли на рубках до мілкого місця, пострибали у воду, підтягли байдаки близче до скель, забрали на плечі рушниці й гармати і подрались на кручі.

Коли запорожці ще тільки наблизились до берегу, то вже туркам незручно стало стріляти у них, бо запорожців захищав високий берег, і запорожці, влізши без перешкоди на скелі, кинулися штурмувати батарею. Оборонців турків було там мало, так що козаки зразу вибили їх з окопів і, захопивши батарею, погнали ворогів до кріпости. Але добути кріпость було не так то легко, бо турки палили на козаків з гармат і рушниць. Щоб полегшити штурм, Головатий завернув запорожців назад і, повернувши турецькі гармати, що були на батареї, жерлами на кріпость та поставивши ще на березі козацькі гармати з байдаків, счинив по кріпости велику пальбу. Туркам стало скрутно, а тут ще наблизилась російська фльота і почала громити Березань з другого боку так, що коли запорожці налагодились до нового штурму, то турецький паша Осман здався Головатому з усім військом у бранці.

В Березані запорожцям досталося 11 турецьких корогов, 21 гармата і чимало зброї й припасу. Стеряв же Головатий при тому славному штурмі одного полкового старшину та 24 козака, між котрими було й де-кільки курінних отаманів.

Потьомкин дуже радів тому, що добув Березань: почепив Головатому на груди георгієвського хреста і дякував всій козацькій старшині й козакам. Поки Головатий добував Березань, Чепіга підкрався з частиною своїх запорожців до Хаджибею і попалив у самому городі гамазеі з борошном та иншим військовим припасом.

Скоро після штурму Березані, а саме 6 грудня, російське військо разом з запорожцями штурмувало й добуло Очаків. Під час того штурму задунайські запорожці, підпливши до Березані, почали палити у неї з байдачних гармат, а далі, приставши до берегу, хотіли штурмувати острів, але роздивившись, що на острові свої ж брати, посідали на байдаки і поплили у море. Все-таки під час гарматної пальби з обох боків було по кільки вбитих та поранених козаків.

Участь запорожців у подіях під Очаковом згадується у народній пісні, у котрій разом чогось іде розмова про козацьку одіж. Треба гадати, що до того часу запорожці так обідрались, що у російських генералів встало питання, чи не видати ім солдатську одежу.

Хвалилися запорожці Очаків дістати,
Щоб з мурованих колодязів коней напувати.
Очаків дістали і сам хан нам здався,
Вже на наших запорожців весь москаль піднявся.
Зібралися генерали ситку ситкувати:
—Яку будем запорожцям одежу давати:
Чи козацьку, чи гусарську, чи третю—солдатську?
„Хоч ми будем, братці, канави копати,
А не будем солдацькоі одежи приймати,
Бо солдацькая одежа куца ще й погана,
Нехай наша не загине запорожська слава!“

За послуги запорожців у війні 1788 року на Чорному морі і по-біля нього Потьомкин, виконуючи волю цариці, звелів «Війську Вірних козаків» зватись надалі «Військом Вірних Чорноморських козаків». Проте, як тільки на зіму припинилась війна, про чорноморців зараз же й забули: Чепігу з вершниками направили зімувати на Громоклію, де не було й оберемка сіна, так що він, щоб зратувати коней, мусив роспустити козаків іти до весни, хто куди знає; на острові Березані запорожці трохи не пухли з голоду, бо ім не підвозили припасу, а од морозу козаки зратувалися тільки тим, що попалили кріпостні будівлі; з Васильківського коша чорноморцям наказано було вийти, а куріні віддати під турецьких бранців.

Довелося б козакам загинути од морозів, та старший на Коші не виконав того наказу генерала Хрущова і зимував з козаками на коші, а на дрова розламав цілий поверх фрегату «Василій Великий», що стояв у Бугському лимані, затертий кригою.

У Бугському лимані у ту зіму взагалі було багато суден затерто льодом і, щоб ратувати з них всяке приладдя, Потьомкин звелів вирядити 300 чорноморців, наказавши генералу Суворову постачати на них теплу одежу, видавати харчі і платити за роботу по 12 карб. на місяць. Але Суворов нічого того не зробив, через що багато козаків, працюючи на воді й на льоду, покалічились, а коли вони звернулись до генерала Фалієва, що завідував роботами, щоб зарадив лихові, то той пригрозив, що як козаки не будуть робити, то будуть «вистріляні й виколоті».

Перша Чорноморська печать.

Що мали робити чорноморці? Сорок вісім душ з них одвезли на кіш з помороженими руками та ногами; де-кільки позамерзало на смерть, а останні втекли, мабуть, на Дунай. Замість втікачів та покалічених, кіш вислав инших 300 козаків, але й ті або скоро похворіли або невідомо де поділись, бо хоч і дуже чорноморці хотіли заслужити царицину ласку, а робити при таких умовах було неможливо. Всього рахують, що за зиму 1788—89 років з голоду, холоду й важких робот померло біля 500 чорноморців [1]).

Не мало набралися за сей рік запорожці лиха і на колишній власній землі Запорожжя. Коли, по наказу Потьомкина, Чепіга, Сидір Білий та Головатий, ще по весні року 1788, почали збірати під бунчук кошового всіх запорожців, то більшість поміщиків, не зважаючи на наказ Потьомкина, котрим до відому поміщиків доводилось, що запорожці збираються по волі цариці, силоміць не пускали запорожців од себе, вважаючи їх своїми кріпаками. От що пише д. П. Короленко про те, що довелося перетерплювати запорожцям у 1788 році [2]): «Щоб не пустити запорожців на вільсь кову службу, поміщики мало що чинили всякі до того перешкоди, а примушували їх до тяжких без спочивку робот і, що найголовніше, одрізували у козаків осе-ледці, ознаку козацькоі чести. Були випадки, що поміщики примушували козачу сімью удень робити без спочивку, а на ніч забивали у колодки, щоб не втекли з панщини, і те мордування робилося не один раз; инших після тяжких поденних робот увечері сікли різками і вкидали на ніч у ями.

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., Т. VIII, стор. 47.
[2]) Куб. Сб., Т. VIII, стр. 44.

щоб не втекли, а один пан, довідавшись, що од нього втекло де-кільки бувших запорожців до кошового отамана, замкнув іхні сімьі у пустку, не давав ім істи і по три рази на день бив батогами не тільки жінок втікачів, а навіть недолітніх дітей».

Послані з Коша запорожські старшини нічого не могли поробити з панами, бо іх руку тягли, не зважаючи на накази Потьомкина, всі повітові урядовці, і навіть траплялися випадки, що ті запорожські старшини, котрих Чепіга посилав визволяти своіх товаришів з неволі, самі не знали, як зратуватись од цупких панських пазурів.

Боліючи серцем за покривджене запорожське товариство, Чепіга, в октябрі 1788 року, написав про всі ті кривди Потьомкину, просячи його дати військові свою землю, на котру можливо було б виселити родини запорожців з поміщицьких земель. Треба гадати, що сам Потьомкин до того часу випустив уже на волю тих запорожців, котрі були у кріпацтві у нього самого, бо він видав новий наказ про те, щоб урядовці пильнували, аби бувшим запорожським козакам не чинилося ніяких перешкод до переходу у Військо Вірних Козаків і щоб родини тих козаків ніхто у неволі не затримував і кривд ім не чинив.

Не вважаючи на такий наказ, справники не тільки не визволяли з кріпацтва тих запорожців, що ще не були у Чорноморському війську, а навіть тих козаків, котрих Чепіга роспустив на зіму по домівках, вони арештовували і передавали поміщикам, як втікачів-кріпаків, а вже пани та іх управителі немилосердно козаків катували і знову повертали у кріпацтво. Кошовому отаманові знову довелося розсилати по поміщиках козацьку старшину, та траплялося, що й тих старшин справники брали під варту, а бумаги, видані ім од кошового, з глузуванням рвали на шматки.

Через таке становище по весні козацтво збіралось до кошів дуже мляво. У місяці маі Головатий перейшов з своім кошем з Василькова на устя річки Березані; Чепіга ж був у дуже непевному становищі, бо вершників у апрілі було біля нього лише 130 і ледве до 10 мая зібралось 570 душ, останні ж ніяк не спромоглися вирватись од панів. Нарешті, після нових наказів Потьомкина до губернаторів та справників, до кінця маю іх зібралось коло Чепіги біля 1.000 душ, з котрими він, по наказу Потьомкина і під рукою Кутузова, почав наступати чатами на Бендери.

Випередивши виділ донських козаків та російську кінноту, що йшли поруч чорноморців, Чепіга недалеко од Бендер, на перевозі через Дністр, натрапив на 3.000 турків і счепився з ними у бій, сподіваючись скороі помочі од донців. Але донці чогось забарилися, і тисячі чорноморців довелося пьять годин битись з утричи сильнішим ворогом. Козакам довелося скрутно, і навіть самого Чепігу у боі було поранено кулею у плече. Нарешті надійшли донці й драгуни, і турків було добре побито.

Зважаючи на свою тяжку рану, Чепіга викликав з Березані Головатого і передав йому клейноди, Потьомкин же звелів всю чорноморську кінноту перевести на річку Березань, щоб Головатому зручніше було кермувати всім військом.

До осени військо Чорноморське ще збільшилось, бо Потьомкин посилав визволяти козаків од поміщиків вже не козацьку старшину, а особливих чиновників-засідателів, і ті вже силою де-що зробили. До августа зібралося під руку Головатого вершників 2.000 і піших 5.000.

Разом з тим Потьомкин робив заходи й до того, щоб побільшити Чорноморське військо ще й за кошт Задунайських запорожців, і першого сентября послав з старшиною Чорноморського війська Черновим до них листа, у котрому ще раз умовляв запорожців передатись на руську сторону, погрожуючи, що як не покаються й на цей раз, то звелить розправлятись з ними, як з злодіями й ворогами хреста. Тільки й цей раз його заходи не мали наслідків. Задунайці мали певні відомости через чорноморців, що повтікали до них, як про важкі роботи, до котрих примушували запорожців російські генерали, так і про брак у чорноморців харчів і про невиплату жалування. У Туреччині вони не знали такого лиха, про яке чули од чорноморців, і через те не мали охоти зражувати султанові, котрий досить правдиво піклувався про них.

У августі чорноморцям було наказано з частиною іхньої сили, а саме: з трьома комонними полками та трьома пішими, всього на 3.000 козаків, добути Хаджибей[1]). Перед тому військові вів полковий осавула Кіндрат Табанець, який зовсім несподівано для ворогів наблизивсь до Кривої Балки, що за 7 верст од Хаджибея. З 11 на 12 вересня туди ж прибув генерал де-Рібас з російським військом і серед ночі вирядив два полки чорноморців та один батальон російської піхоти на штурм кріпости. Той штурм як найкраще вдався, при чому, хоч турки й оборонялись, але чорноморці не мали майже ніяких втрат.

Після Хаджибея чорноморці брали діяльну участь у добуванні Акерману, Паланки і в підьізді до Килії.

Захопивши берег Чорного моря, Потьомкин направив все свое військо на Бендери. Першого ноября чорноморці, кількістью 2298 козаків, були вже під Бендерами разом з Чепігою, що вже одужав од рани; Головатий же, випливши з моря Дністром на пятидесяти байдаках, наблизивсь теж до кріпости. Чорноморці були тут дуже користні, і під час штурмів турки одбивалися доти, поки Головатий не выхав з байдаками Дністром у самий город, колишню Тягиню, котру запорожці не один раз добували ще за два з половиною віки до того часу; а як тільки чорноморці почали палити на город з байдаків—турецький паша зразу ж здав кріпость.

[1]) Замок та город, де тепер Одеса.

За участь у війні 1789 року кошовий отаман Чепіга получив армейський чин бригадіра, Головатий—полковника. Проте у внутрішнім житті війська справа стояла погано. Хоч Потьомкин і щиро піклувався про чорноморців, та підручні йому генерали не слухали його наказів: жалування козацькому війську задержувалося, сукна на одіж не давалось, харчів теж не можна було допроситись, найбільше ж дошкуляли запорожцям всякі важкі роботи.

По наказу адмірала Войнова, запорожці змушені були витягати з дна лиману з потоплених суден гармати, ядра й инші важкі речі. В юлі, по наказу самого Потьомкина, кошовий вислав 500 чорноморських козаків у Херсон, щоб гнати відтіля плоти до устя річки Ингулу; Головатому ж Потьомкин наказав піднімати з козаками потоплені турецькі кораблі.

Чорноморці, хоч і робили ті роботи, але були дуже ображені з того, що їх повертають на робітників. У Херсоні козаки навіть зовсім покинули роботу і почали росходитись так, що з 500 їх ледве вдержалось на роботі 300. З коша вислали у Херсон новий полк козаків, але й той почав розбігатись. Всякий з російських генералів вимагав прислати йому на роботу козаків, неначе невольників, а ніхто не клопотався про те, щоб їх одягти, обути й нагодувати. Над-осінь козаки не витрімали голоду і почали розбігатись та шукати собі заробітків. Під той саме час російське військове начальство хотіло порушити запорожський устрій тим, що загадало обрати сотників. Проти цього рішучо повстали всі курінні отамани і сказали, що як у війську будуть обраті сотники, то вони всі зрічуться своєї служби. Головатий хотів, було, покарати двох курінних отаманів за непокору киями, та козаки підняли справжній бунт, так що довелося ту новину одкласти надалі.

Після того піші козаки вирядили депутацію до Чепіги з скаргою на Головатого, що він не дбає про козаків, а вони босі, голі й цілий рік не дістають жалування. Разом вони погрожували, що як ще який час не дістануть жалування, то подадуться на Дунай.

Чепіга не мав сили нічого зробити, і незадоволені на нього козаки, зібравши раду, постановили скинути Чепігу з кошевства, та тільки, через військовий стан, не наважились того зробити без згоди Потьомкина і послали йому листа, скаржучись на Чепігу, що той через старість та добуту рану не може до ладу кермувати військом. Проте Потьомкин не звернув на прохання козаків ніякої уваги, і Чепіга лишився кошовим і надалі.

Треба гадати, що частина чорноморців таки перейшла за Дунай, проте друга частина, з дозволу Потьомкина, почала виводити на нові звойовані землі між Бугом та Дністром свої сімьі і осідати хатами. На зіму чорноморцям було загадано держати кордони по Дністру, і Чепіга заклав військовий Кіш у селі Слободзеі над Дністром, на 20 верст низче Бендер.

Скоро після нового року цариця Катерина звеліла Потьомкину зватись «Великим Гетьманом козацьких військ Катеринославських та Чорноморських». Це дуже приємно було Потьомкину і користно козакам, бо вимагало од князя піклування на користь Війська Чорноморського.

Запорожжя між Бугом та Дністром. Першим ділом «великого гетьмана» було затвердження Чепіги й Головатого на уряді. Разом з тим він наказав вислати до нього за почесних чатівників 500 найжвавіших чорноморців і нарешті 1 марта сповістив кошового, що, піклуючись про Військо Вірних Козаків Чорноморських, він клопочеться у цариці, щоб дати сьому війську під оселі землю поміж Бугом, Дністром та Чорним морем, а до того ще землю біля Кинбургу з озерами, які ще не наділені панам. Разом він обіцяв ще дати військові лісу на будівлі.

Треба гадати, що цариця затвердила пропоз цію Потьомкина, бо 19 апріля він прислав на Кіш ордер про те, що вищезазначені землі, справді, віддаються війську Чорноморському з додачою ще єнікольської округи з Таманью. Далі 14 июля він наказав генералу Кутузову оголосити всім, хто живе між річками Бугом та Дністром, що вони віддаються під владу Чорноморського війська.

Велика радість обхопила всіх бувших запорожців, коли у присутности депутатів од війська почали одмежовувати Чорноморському війську землю. Межа пішла од Чорного моря у гору Дністром до Бендер, а од того городу через верхівья річок Кучурган та Куяльник на Тилигул, а від нього на верхівья Березані та, повернувши тією річкою трохи вниз, прямувала до Бугу, а впершись у нього проти Богоявленська, йшла лиманом, поки, обминувши Очаків, виходила до моря.

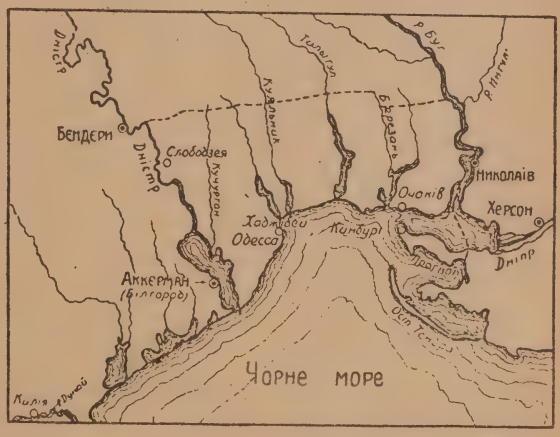

Карта земель, одмежованих Війську Чорноморському року 1790.

Прийнявши одмежовані землі, Чепіга наказав всім полковникам пильнувати, щоб ніхто не рубав на військовій землі садів та лісу, та переписати всі рибальські заводи і брати з них на військо мито.

Цілі сотні родин бувших запорожців прибували тепер у Слободзею і направлялися Чепігою по паланках на місця, призначені Кошем під оселі, так що новий край, не вважаючи на війну, хутко почав залюднятись. Паланок було уряжено три: Подністрянська, Березанська та Кинбургська. У Слободзеі зараз же почали будувати церкву та військову паланку—будинок для кошового отамана й канцелярії.

Таким чином російським запорожцям року 1790 були віддані ті самі землі, котрі року 1776 були віддані султаном турецьким запорожцям. Рік 1790 дуже сприяв козакам до того, щоб перевезти свої родини на нові землі, бо війна поновилася тільки вже під саму осінь. Оселялись запорожці здебільшого у хатах тих молдаван, котрі повтікали за Дністр, хоч не мало було й таких, що будували власні хати українського вигляду. Коли ж в осени пішли походом на Дунай, то біля упорядкування осель поралися батьки та жінки козаків.

В октябрі чорноморські козаки бились під Килією, а байдаки іхні плавали по гирлах Дунаю і допомогали російській фльоті побити у гирлах фльоту турецьку і добути Тульчу й Ісакчу. Плаваючи по гирлах Дунаю, чорноморці що-дня зустрічались з Задунайськими запорожцями, що з турецького боку несли таку саме передову службу, як чорноморці з російського. Проте кривавих сутичок між ними майже ніколи не траплялося. І ті й инші запорожці обмежувались тим, що передавали до своіх старших військових начальників звістки про заходи ворогів. Байдаків у задунайців було далеко менше, ніж у чорноморців, і це в очах турків давало ім право одходити перед своіми братами без бою.

Зустрічались і братались тут у гирлах не тільки прості козаки, а навіть запорожська старшина обох боків, а щоб виправдитись перед російським та турецьким начальством, вони поясняли це тим, буцім би умовляли запорожців ворожої сторони переходити на іхній бік. Так військовий осавул Задунайського коша Стадник перемовлявся на чатах з старшиною чорноморців Реуцем. Коли ж хто-небудь з чорноморців не вертався од запорожців задунайців, то осавули казали Головатому, ніби турецькі запорожці захопили його у бранці.

На початку зіми Головатий, по наказу генерала де-Рібаса, наблизивсь до Ізмаілу і громив його з гармат, а коли проти Ізмаілу на острові біля Верхніх Чаталів були побудовані російські батареі, то чорноморці напали біля городу на турецькі суда: громили іх з гармат, топили і палили. При тому полковий старшина Черниш з своім байдаком спалив три турецьких судна.

Знищивши турецьку фльоту низче городу, Головатий переплив поуз город до другої частини турецьких кораблів, що стояла вище Ізмаілу, і понищив ще й ті. До тих славних подій Головатий додав ще те, що висадив десант і добув фортецію Табія. Зрадівши такій перемозі над турками, він

дуже запалився і з своєю невеликою силою пішов штурмувати велику турецьку батарею. У запалі чорноморці таки й добули її, та ні де-Рібас з фльотою ні російське військо з поля не подали ім помочі, і турки, вислявши з городу чимале військо, одбили свою батарею назад з чималими стратами для чорноморців.

Грудня 12 удосвіта почався штурм Ізмаілу. На долю чорноморців припала головна участь у штурмі кріпости з боку Дунаю. Запорожці, не звертаючи уваги на ворожу пальбу, кинулися з байдаків на берег: рубали сокирами засіки і дралися на турецькі батареї. Чимало їх при тому загинуло та проте вони піднесли славу козацьку.

Коли чорноморці вже вдерлися у місто, на один з іхніх полків кинувся з яничарами хан Каплан Гирей і так їх утиснув, що багато козацьких голів покотилося по вулицях Ізмаілу. Вже й дві гармати одняли, було, у чорноморців яничари, та тут на поміч чорноморцям наспіли російські гренадери і разом з козаками повистинали й перекололи всіх яничарів так, що і сам Каплан Гирей загинув тут разом з пьятьма своіми синами.

З народньої поезії до наших часів дійшли про цю подію лише уривки одної, мабуть, довгої пісні:

Від Килії до Ізмаілова покопані шанці,
Ой вирубали турки Новодинців у середу вранці.
А чорноморці, храбрі запорожці, через Дунай переіздили,
Вони ж тую проклятую Змаілівську орду з батареї збили.
Ой дали ж, дали змаілівські турки Надольському баші знати,
Що не мусиш Анадольський башо, проти чорноморців стояти.
Ой став же Змаілівський баша білий флаг викидати,
Ой тоді стали славні запорожці запаси й ружжя відбірати.
Ой брали ружжя, брали коні й сукна дорогії...
. . . . . .
Котрих порубали, у острові поховали,
А котрі поранені—у Килію одправляли.

Під час штурму Ізмаіла чорноморці захопили 26 турецьких прапорів і багато здобичи. Проте і страти козаків були чималі: вбито й поранено було 24 військових та полкових старшин та 388 козаків.

За лицарські вчинки чорноморців Чепіга дістав Георгія III класу, а Головатий хреста Володимирського.

Перебувши перші місяці року 1791 почасти на своіх землях, почасти біля Ізмаілу, чорноморці у марті вже знову зібрались на Дунаі. Там знову почалися зустрічі та братерські зносини запорожців обох ворожих сторін. Наприклад, 5 мая запорожці-задунайці, наблизившись до Тульчи, закликали до себе на бенкет чорноморців з полка Давида Білого. Білий дозволив хорунжим Сербину та Харченку поіхати з товаришами до запорожців. Инші козаки Білого позаздрили тому, і де-хто з них, посідавши у другий

байдак, теж поіхали з осавулом Яновським гостювати під Тульчу. Запорожський осавул Іван Сутика з товаришами братерськи приймав чорноморців і так частував іх, що ті через який час, де бенкетували, там і полягали. Білий мусив послати за своіми козаками полкового старшину Лисицю, і вже тому, хоч і над велику силу, вдалося привезти своіх гультяів, та й то не всіх, бо частина не схотіла вертатись і лишилась з задунайцями. Коли Чепіга довідався про цей випадок, то одняв у Білого пернач.

Проте цей рік між запорожцями та чорноморцями траплялись і кріваві сутички. Одного разу задунайські запорожці напали на чорноморців, коли ті іхали з Килії до Ізмаілу міняти папірові гроші на срібло, і, примусивши тих вилізти на берег, одняли іхнього байдака, разом з усім, що у байдаці було. Другим разом ті ж запорожці підстерегли полкового старшину чорноморців Строця, коли той, вертаючись з 19 козаками з Галацу у Килію, спинився на ніч біля одного острову. Запорожці раптом серед ночі напали на чорноморців, одного з них вбили, трьох поранили, а десять захопили у бранці. Тільки Строць з пьятьма товаришами заховався в очереті і зратувався. Ранком, коли підпливли до того місця ще де-кільки чорноморських байдаків і, роспитавши Строця, попливли шукати першого байдака, то знайшли його аж біля Ісакчі, вже спаленого.

З приводу цього останнього випадку Чепіга видав наказ, щоб козаки чорноморці не важили турецьких запорожців за християн, а при зустрічі вбивали б іх, як ворогів і гнобителів віри христової. Проте козаки чорноморські мали ці нечислені випадки ворожнечи з боку запорожців за герці і, здибавши іх між очеретами, часом не тільки любенько розмовляли з ними, а навіть переходили на бік турків. Таке відношення чорноморців до запорожців занепокоіло Головатого, і він пустив поміж козаками чутку, ніби турецький султан, коли буде замирятись, то буде примушений видати всіх запорожців Потьомкину.

Та чутка збентежила, як чорноморців, так і запорожців: перші перестали перебігати на турецьку сторону, а останні навіть нахвалялися побусурманитись, щоб тоді вже султан не зміг іх видати.

У маі місяці російське військо мало переходити за Дунай, і чорноморці з своіми байдаками дуже тому спріяли. До іюня вже й Чепіга з чорноморцями був за Дунаєм і тут під Бабадагом здибався з чималим турецьким військом, у складі котрого було й де-кільки тисяч задунайських запорожців. Тут серед бою зустрілись у двох ворожих військах не тільки товариші, а навіть рідні брати. Задунайські запорожці у цьому боі взагалі не били на своіх товаришів чорноморців, а задунайський козак Помело, побачивши свого брата-чорноморця, навіть перестеріг його, щоб чорноморці не загонялись за турками, бо вони заманюють іх на татарську залогу.

Завдяки застереженню Помела, Чепіга не пішов у розстановлену турками пастку, а зайшов татарам у бік і разом з донцями погромив як татарське так і турецьке військо, а на другий день добув і сплюндрував Бабадаг.

Від Бабадагу чорноморці пішли разом з російським військом генерала Репіна під Мачин і брали там участь у великому та славному бойовищі 28 июня. На тому боі й скінчилася війна з турками, бо 31 июля у Галаці була підписана між Росією й Туреччиною згода, по котрій межею між цими державами став Дністр, инші ж повойовані Потьомкиним городи по Дунаю були повернуті султанові

Тим часом Потьомкин захворів і поіхав з Дунаю у Миколаів, але одьіхавши од Галаца лише 40 верст, почув собі смерть і попросив чорноморців, що бігли кіньми обабіч карети, винести його з карети й покласти на землю, щоб йому вмерти спокійніше Чорноморці прослали йому на траві килим, і він уночі на 5 октября 1791 року помер.

Смерть Потьомкина дуже занепокоіла чорноморців Тільки Потьомкин, звучись Великим гетьманом, мав силу й бажання підтримувати чорноморців і примушувати російських генералів більш-менш признавати козацьку старшину за офіцерів, а поміщиків—визволити хоч невелику частину поневоленого запорожського товариства; тепер же, після його смерти, за чорноморців не було кому заступатись, бо всі останні російські генерали, за винятком дуже небагатьох, дивились на козаків майже з призирством.

Старшина Чорноморського війська найбільше занепокоілася за права війська на землю, бо хоч на Коші і мався указ Потьомкина про надання Чорноморському війську земель меж Бугом та Дністром і по Кинбургській косі, і та земля була навіть одмежована, та царської грамати на неі військо досі не мало.

По скінченні війни більшість Чорноморського війська зімувала на Дунаі. Тільки Чепіга та Головатий з невеликими виділами війська повернулись за Дністр на козачі землі. Тут зразу-ж вони почули непевні вісти. Російські урядовці з посміхом перестерегали чорноморців щоб не розташовувались на Дністрі, бо все одно землі між Дністром та Бугом так само роздадуть панам, як роздали й землі Запорожжя; генерали ж російського війська не в жарт гомоніли, що Чорноморське Військо буде повернуте у звичайні полки московського війська.

Клопіт про Кубанські землі. З приводу таких чуток військова старшина радилась, міркувала і врешті рішила послати у Петербург Головатого з шестьома депутатами просити царицю про видачу грамати на землю. Головатий перший зрозумів, що на Дністрі чорноморцям не вдержатись, і через те по його пораді старшина рішила просити у цариці землю тільки на Тамані, аби тільки найбільше. 29 лютого на раді старшини було складе-

не прохання до цариці. Хоч і скорочене, а ми його наводимо, бо те прохання подає цікаві відомости про склад і справи війська Чорноморського.

1) З початку останньої турецької війни ми, по волі Вашої Імператорської Величности, були зібрані небіжчиком Великим Гетьманом Потьомкиним з бувших запорожців, кількістю 12.622 козаків, щиро служили В. І. В кінно, пішо і на флоті.

2) По наказу найсвітлішого князя між нами уряжена була старшина: суддя, писарь, хорунжі, пушкарь, довбиш та курінні отамани. Дав нам покійний булаву, 17 перначів, знамено (корогву), прапорів 14, військову печать і гармати, а під оселі обіцяв дати нам землю, одібрану од ворогів між Бугом та Дністром, та ще на Кинбургській стороні.

3) По його ж, небіжчика, наказу ми вже оселили на тих землях сім'ї наші, кількістю 1759, а в них мужського коліна 5068 душ та жіноцтва 4.014, і позаводили собі хати, млини, вітряки й господарство з хліборобством, скотарством, садівництвом, виноградарством, пасіками та рибальством.

4) Багатьох з нас, бувших запорожців, ще пани поміщики та їхні прикащики держать у підданстві і мордують під вартою, а жінок та дітей гнітять роботою. А коли б всіх тих запорожців з їхніми сімействами визволити, то було б нас самого тільки мужського коліна тисяч на двадцять пьять.

5) Багато між старшиною й козаками таких, що коли переселялись з сім'ями на нові землі, то пани й їхні прикащики безвинно пограбували і нашого добра не вертають.

На підставі всього того чорноморці просили: «Насъ, войско, в овоє монаршее благоволеніе матерски приняв, для поселенія насъ на Тамани съ окрестностями оной милостиво повелѣть отвесть выгодныя земли такъ достаточно, чтобы имѣющее быть преумноженіе сему войску безнужно помѣщаться могло и на вѣчно спокойное, потомственное онаго владѣніе отправленному съ симъ, избранному отъ насъ войсковому судьѣ Антону Головатому Высочайшую Вашего Императорского Величества милостивую грамату выдать, такъ же о выпускахъ съ губерній служившихъ В. И. В. старшинъ и козаковъ съ ихъ семействами и имѣніемъ и о возвратѣ заграбленнаго въ таковыхъ имѣніяхъ учинить всемилостивѣйшее разсмотрѣніе[1]»).

Виряжаючи Головатого до столиці, військова рада одночасно послала військового полковника Гулика з півсотнею товариства оглянути Тамань і ввесь край між річкою Кубанью та Азовським морем.

Головатий поїхав у Петербург, а тим часом з Дунаю почали повертатись на Дністр піші чорноморці і їхня фльота у 50 байдаків. Козаки мало що знали про заходи своєї старшини що до переходу на Кубань і, по-

---

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., VIII, стор. 117.

вернувшись до своіх осель, почали щиро припадати до свого господарства. Проте вся іхня праця була даремна, бо ще раніше, ніж чорноморці вирядили Головатого у столицю, а саме 20 лютого 1792 року, був виданий царський указ про те, що «добута од Порти Отоманськоі земля між Бугом та Дністром прилучається до Катеринославськоі губернії». Звістка про цей указ дійшла до Слободзеі в апрілі, коли Головатий ще був у Петербурзі і військо ще не знало про те, що йому будуть надані землі на Кубані, а через те, почувши про такий указ, чорноморці були приголомшені тяжким розчаруванням. Всі розуміли, що указ цариці матиме ті самі наслідки, що й указ про скасування Січі року 1775, і козацтво заздалегідь почало лагодитись тікати туди, куди під час скасування Січі повтікали іхні товариші, бо сподіватись собі вільного життя, коли за Буг пустять панів, вже всі сказали—«годі». Б льш рухливі козаки, не обтяжені ще хатами та сім'ями, зараз же почали тікати на Дунай, як згадує пісня:

Ой ходімо, пани-брати,
Царицю просити:
А чи не дасть же нам,
Хоч віку дожити.
Дарувала землю
Од Дністра до Бугу,
Аж по ту гряницю,
По Бендерську дорогу.
Дарувала землю
Ще й сухі лимани:
„Ловіть, хлопці, рибу
Та справляйте жупани".
Дарувала, дарувала
Та й назад одняла.
І жалю, печалі
Козакам завдала.
Тепер, пани-браття,
Не думай, не думай:
Сідаймо на човни
Та й махай за Дунай.
Ой гукнули, миле браття,
Ой гукнули, гукнули,
Як сіли на човни
Та й за Дунай махнули.
Тепер, хлопці, молим Бога
За царицю небогу,
Що нам показала
Та й за Дунай дорогу.

Тим часом Головатий, добре вже знаючи столичні і навіть придворні порядки і звичаі, дуже вміло придбав собі ласку впливових у цариці особ і 1 апріля, бувши з своіми товаришами на прийомі у цариці, звернувся до неі з промовою, котра цариці подобалась. Під час прийому Головатий та інші депутати чорноморців мали такий вигляд: голови у всіх були виголені чисто, як долоні, а на маківці у кожного був довгий оселедець, закручений кільки разів за ліве вухо; довгі, пишні вуса надавали козакам суворий вигляд. Одягнені всі були в стародавнє запорожське вбрання і обуті в щиро червоні сапьянці на високих підковах[1]). Таким чином у 1792 році чорноморці ще міцно додержувались запорожського вбрання.

Не вважаючи на всю царську ласку і всі заходи Головатого, справу чорноморців продержали у Петербурзі три місяці, і тільки 30 іюля 1792 року було видано такий царський указ:

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., т. VIII, стор. 121.

«Войско козачье Черноморское, собранное покойнымъ генералъ-фельдмаршаломъ, княземъ Потемкинымъ Таврическимъ изъ вѣрныхъ козаковъ бывшей Сѣчи Запорожской втеченіе послѣдней нашей съ Портой Оттоманской войны многими мужественными на сушѣ и водахъ подвигами оказали опыты ревностного къ службѣ нашей усердія и отличной храбрости. Въ воздаяніе таковыхъ сего войска заслугъ Всемилостивѣйше пожаловали Мы оному въ вѣчное владѣніе состоящій въ области Таврической островъ Ѳанагорію, съ землею между рѣкою Кубани и Азовского моря лежащею и простирающеюся отъ Ѳанагоріи къ морю до Ейскаго городка; по рѣкѣ же приближающеюся къ устью Лабы».

Того ж дня була підписана й грамата Чорноморському війську на володіння зазначеною в указі землею і пожалувані війську клейноди: корогва та срібні литаври, і надано право користуваватись тими клейнодами, що видані були військові раніше—року 1788, а саме: корогвою, булавою, перначами та військовою печатею.

Дозвіл користуватись клейнодами мав велику вагу, бо надавав право мати свою окрему старшину, свій суд і взагалі самоврядування. Ще другою граматою, виданою по проханню Головатого, цариця наказувала повернути чорноморцям, що служили раніше у запорожському військові, затриману на землях Запорожжя їх маєтність.

15 августа Головатий з товаришами нарешті наближався до Слободзеї. Чутка про щасливий кінець прохання чорноморців вже розійшлася поміж козаками, і військо з Чепігою на чолі урочисто зустріло своїх депутатів хлібом-сілью. За містом, на зробленому високому помості, вкритому килимами, Головатий доручив кошовому отаманові цирицину грамату, хліб-сіль од цариці і царицин подарунок: коштовну шаблю, оздоблену самоцвітами.

Після того у кошового отамана був для всієї військової старшини сніданок, а у військового судді обід, просте ж козацтво частувалося на майдані. Радіючи з того, що скінчилося непевне становище війська, військова старшина й козаки ввесь день співали пісню, складену Головатим:

Годі, годі журитися! Пора перестати,—
Діждалися від цариці за службу заплати:
Дала хліб-сіль і грамати за вірні служби!
Ой тепер ми, миле браття, забудем всі нужди:
В Тамані жить, вірно служить, гряницю держати,
Рибу ловить, горілку пить, ще й станем багаті.
Да вже треба женитися і хліба робити,
А хто йтиме із невірних—як ворога бити.

Перехід Чорноморців на Кубань. 2 июля 1792 року було видано царського указа про те, щоб фльота Чорноморського війська негайно

рушала на Тамань. Чепіга зараз же звелів скликати піших козаків в Аккерман, де вже стояли запорожські байдаки. Почалися збори, про котрі згадує пісня:

Ой тисяча ще й сімсот девяносто другого року,
Прийшов указ від цариці, аж із Петербурга города.
А щоб пан Чепіга та пан Головатий
Усіх запорожців зібрали та на Кубань вайлували.
Ой пора нам, братця, в поход убіраться
Та з Дністром прощаться.
Ой прощай ти, Дністре, ти, річенька бистра!
Та поідем на Кубань пить водиці чистої.
Ой прощайте, куріні любезніі,
Треба від вас повалити на чужі землі.

Коли в Аккермані зібралось біля 4.000 козаків, по дорученню Коша полковник Сава Білий посадив іх на 50 байдаків та одну яхту і перейшов морем у Очаків, а полагодивши там де-які байдаки, рушив далі навкруг Криму на Тамань, куди й прибув 25 августа. При ньому було: полковників 4, осавулів 4, хорунжих 4, квартирмейстерів 4, сотників 51, отаманів 20, пушкарь 1, гармашів 124, всієї ж старшини й козаків 3847 душ.

Слідом за фльотою, Чепіга вирядив на Тамань через Керчь 600 піших козаків з полковником Кордовським, котрі так само благополучно туди прибули. Казна видала чорноморцям на новому місці 1.000 колод лісу і вони зараз ж почали будувати на руінах давніх городів Тамані та Темрюку куріні й инші військові будівлі, а після того взялися до рибальства.

2 сентября кошовий отаман Чепіга, зібравши у Слободзею комонних козаків і, одправивши молебна, рушив у похід суходолом з 2.000 вершників, з військовими клейнодами і походною церквою. Він повів військо на Сокільський перевіз на Бузі, а далі через все Запорожжя за Дніпр і за Дін. Йдучи Запорожжям, не пізнавали вже старі січовики своіх степів, і мимоволі на старі очі іхні набігали сльози, коли замість безкрайого степу вони бачили витолочені поміщицькими отарами трави, стріхи панських будинків і багато сел з чужесторонніми людьми: литвинами, молдаванами, арнаутами, греками, сербами й великоросами. Тарпани та олені за 17 років зовсім зникли з степів і перейшли за Дін—туди, куди тепер ішли й запорожці.

Тільки 23 октября Чепіга прибув до межі земель Війська Чорноморського і став на зіму у покинутому Ханському городку, на правому боці річки ei, біля ii устя. З ним прибуло 2.063 козаків та старшини.

Найбільш тяжке завдання досталося Головатому. Треба було підняти і перевезти у новий край жонатих козаків з іхніми родинами. Плач лунав поміж Бугом та Дністром. Жінки й діти не хотіли покидати осель, до котрих за три роки вже звикли і біля котрих чимало попрацювали. Коли

Головатий послав переписати, хто хоче переходити на Кубань, а хто хоче лишатись на Буджаку, то виявилось, що тільки січовики, аби зберегти свою козацьку волю, згодилися йти на Тамань, всі ж, що набралися з запорожських поселян, не хотіли покидати свого господарства. А до того часу між Бугом та Дністром вже було 25 козацьких сел, не лічучи окремих хуторів.

Та не вспіли ще сімейні чорноморці попродавати свої хати й худобу, як на подністровья, як колись на Запорожжя, набігли пани з граматами на вічне володіння землями, а на чиій землі траплялись люде, то й їх проголошували своіми кріпаками. Таким чином дуже багато сімей запорожців, що тільки недавно над велику силу вибилися з неволі од панів, тепер знову опинилися в неволі, а на Кинбургській стороні граф де-Віт замежував собі цілу слободу чорноморців Забаринську, у котрій було навіть паланочне управління Кинбургськоі паланки Чорноморського війська, і проголосив, що всі люде, хто живе у слободі, разом з усім іхнім добром та господарством є його власність. На накази Головатого козакам, щоб виступали з паланки до Слободзеі, де-Віт не звернув ніякоі уваги і нікого з козаків не випустив. Головатий скаржився на лютого пана генералу Коховському, та та скарга не дала наслідків[1]) —так всі сімейні козаки Кинбургськоі паланки й лишилися у кріпацтві разом з своєю старшиною. Так само вчинили й граф Безбородько, генерал де-Рібас, Державин, Глинка й инші. Просто кажучи, року 1792 вдруге одбувалося все те, що робилося 15 років до того на Запорожжі: козаків, щоб не йшли у військо, забивали у колодки, замикали по льохах, однімали од них жінок та дітей, а хто, не вважаючи на все те, намагався тікати, у тих одрізували оселедці.

Кого з сімейних чорноморців не вспіли захопити пани, ті почали випродувати свої хати й маєтки, а скупали іх за безцінь місцеві урядовці. Чорноморська старшина дбала про те, щоб як найбільше вивести народу на Кубань і умовляла всіх кидати Дністр:

Харько листи засилає,
На Кубань річку закликає:
Дарує лісами, вільними степами
І ще й рибними плесами...

Нарешті 26 апріля року 1793, після останнього молебна у Слободзеі, Головатий поділив ввесь свій великий обоз на 20 валок і вирушив до Бугу. З ним було всього біля 2.000 старшини та козаків, не лічучи іх сімейств. Перевізшись через Буг на Сокільському перевозі, а через Дніпр у Бериславі, Головатий поділив переселенців на дві частини і послав одну на Керчь та Тамань, а другу через Дін до єі.

---

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., т. VIII, стор. 138.

Це останнє переселення сімейних складалося далеко сумніше, ніж одиноких. Знову було те саме, що й під час «Згону» після руїни Чигирина:

Течуть річки із-за гори мутні,
Ідуть люде із городів смутні,
Покидають вжитки. пасіки любезні
І предорогиі грунти.

Коли підрахувати всіх козаків, що перейшли на Кубань з Савою Білим, Кордовським, Чепігою й Головатим, то виходе всього біля 8.200 душ, а проте у проханні, що возив Головатий у столицю, Кіш рахував, що під час війни з турками чорноморців, служило 12622. Куди ж поділися останні 4.400 козаків? Не могли ж стільки захопити поміщики. Правда, біля тисячи душ запорожськоі сіроми, що не мала за що переселятись, довго вештапась на заробітках по південному краю, поки осавул Черненко, зібравши іх у Одесу, вирядив таки за поміччю генерала де-Рібаса на Кубань; а все-таки ненараховується чимало чорноморців, і через те треба гадати, що під час згону з Дністра, чимало таки козаків пішло не на Кубань, а на Дунай. У цьому немає нічого дивного, бо козацтво Чорноморське не могло не помітити, як стародавні запорожські звичаі у війську порушалися, починаючи з заборони щорічного вибору старшини, примушування козаків до казенних робот і таке инше, тоді яку Задунайському запорожському війську стародавня регула ще зберегалася досить чистою, і простому козацтву жилося далеко вільніше. Шукання волі й примусило іх зріктися Кубані, а перейти на Дунай. Цей факт ствержується й текстом народньоі пісні:

Дарувала нам цариця землю
І всі чотирі лимани:
Гей ловіть, ловіть, хлопці, рибу
Та справляйте жупани.
Ми думали, миле браття,
Що ми жупани справляли,
Аж ми собі, миле браття,
На ніженьки кайдани заробляли.
Ой ходімо, браття, до церкви
Та помолимось Богу,
А чи не дасть нам, братця, Господь
Аж за Дунай дорогу.

Ой устали раненько,
Та важкенько зітхнули,
Та підняли паруса вгору,
Та за Дунай махнули.
Ой спасибі тобі, Катерино,
Та за твою ласку,
Що ти спекла на Великдень
Нам гречану паску[1]).
Ой спасибі, Катерино,
Та за твою волю,
Що нам показала
За Дунай дорогу...

Тяжко довелося запорожцям-чорноморцям у перші роки на свій новій Україні. Одночасно доводилось і будувати оселі і оборонятись од нападів черкесів. Прикубанські степи у той час були такі саме,як степи Запорожжя

[1]) Головатий виходив з Слободзеі саме після Великодня.

сто літ до того. Такі саме росли на Чорноморрі височенні й рясні трави, ті ж саме водилися по степах породи птиць та звірів, навіть дикі коні (тарпа-

Чорноморські кордони (бекети) на Кубані.

ни), а по лиманах та озерах була така ж саме сила риби. У одному тільки степи Чорноморря були гірше за степи Запорожжя: вони були дуже низько над морем та над річками, мали багато болот, особливо на Тамані, не мали чудових, глибоких, скелюватих байраків Запорожжя, майже зовсім не мали лісу, а замість того мали занадто багато очеретів по розлогих, болотяних берегах річок; вода побіля річок стояла на цілі верстви, і від того козаки хворіли на пропасницю, що зводила з світу навіть літніх, кремьязних як дуби, січовиків.

Головний кіш Війська Чорноморського став біля річки Кубані у Карасунському Куті, куріні ж осіли всякий окремою слободою або станицею. Місця для станиць оглядав та намічав сам Чепіга з представниками курінів; якому ж куріню де осісти, брали жеребки. До 38 курінів, що завжди були у Війську Запорожському, на Кубані додали ще два: Катеринінський та Березанський. Нежонаті бездомівні козаки (бурлаки) могли й не йти у станиці, а жити у Катеринодарі, і для них там були побудовані куріні, або, по новому кажучи—казарми.

Ми не будемо торкатись розселення Чорноморців на нових землях, бо відомости про те належать вже не до історії Війська Запорожського, а до історії козачого Війська Чорноморського. Для нас більше цікаво просте-

жити, як запорожський військовий устрій перетворився в устрій Чорноморського козачого війська.

Найбільше тяжка руїна запорожській регулі вийшла од тих самих людей, котрі двадцять років клопотались над поновленням Війська Запорожського. У січні 1794 року Чепіга, Головатий та військовий писарь Котляревський видали й оголосили уклад Чорноморського війська під назвою «Порядок общей пользы». Зроблено те було без обміркування нового укладу на козацькій раді і навіть без відому й бажання козаків. Затвержені на своїх посадах владою «Великаго Гетьмана» Потьомкина, підвищені російськими чинами та обдаровані кавалеріями, привідці Чорноморських козаків вже не хотіли радитись з товариством, маючи його за щось низче од себе, і ще більше не хотіли мати над своєю діяльністю контроля й з боку військової ради.

Чорноморець перших часів.

У виданому зазначенним тріумвіратом «Порядкѣ общей пользы» зовсім не згадано про військову раду. так неначе її ніколи й не було на Запорожжі. Така одміна цілком стосувалася до поглядів російського уряду, котрий ще з часів царя Олексія Михайловича неприхильно дивився на існування у запорожців військової ради, і через те можливо, що Головатий своїм «Порядком общей пользы» скасував військову раду через домагання того з боку вищого російського уряду.

Далі той саме «Порядок» забезпечив військовій старшині, «яко вождям наставникам», право на «вѣчное спокойное владѣніе» землями, себ то затвердив приватну власність на тій землі, котра по царській граматі була призначена всьому Війську. Зрозуміло, що з цього почався поділ чорноморців на панів та козаків, як повелося з часів Мазепи й на Україні. Ті пани, або старшина, почали добиватися російських армейських чинів, а чимало їх вже й мали такі чини ще з часів турецької війни—і з того пішов поділ козацтва, як у регулярному російському війську, на офіцерів та

Карта
земель Чорноморського
війська.
Азовське море
Чорне море
Ейський городок
р. Ея
Шкуринська
Щербинівська
Конеловська
Минська
Кущевська
Кисляківська
р. Ея
Катеринівська
Уманська
р. Сосика
Незамаївська
р. Ея
Деревянківська
р. Челбас
Крилівська
Канівська
Калниболотська
Леушівська
р. Бейсужок
Переяславська
Ірклієвська
р. Бейсуг
Брюховецька
Ботуринська
Рогівська
Тимошівська
р. Протока
Дядьківська
Корсунська
Попівничівська
Ведмідовська
Сергіївська
Джерелієвська
Величківська
Дашківська
Полтавська
Пластунівська
Стеблівська
Мишастовська
Дінська
Іванівська
Васюринська
Пашківська
Корсунська
р. Кубань
р. Кубань
Катеринодар
Тамань
(Фанагорія)
Сенявська
Татарська

нижніх чинів. Зрозуміло, що про запорожське товариство при таких обставинах вже годі було й згадувати.

Нарешті порушена була запорожська регула що до жіноцтва. Січі, або коша, на Кубані вже не було. Катеринодар, у котрому жила козацька сірома, не був Січчю, а був городом, у котрому жило й жіноцтво. Та й взагалі сірома, котроі прибуло на Кубань біля 6.000 душ, хутко почала зменшуватись у своій кількости, почасти вимираючи, почасти женючись. Про останнє, себ то про одруження, дуже дбав тепер військовий уряд, бо навіть у «Порядкѣ общей пользы» на окружні правління накидався обовьязок: «для распространенія семейственного житія холостыхъ къ женитьбѣ побуждать». Сімйові початки, зрозуміло, зробили великий вплив на склад козацького життя, хоч, на нашу думку, менший, ніж перші три причини.

Таким чином, дякуючи «Порядку общей пользы», на Чорноморрі через кільки років од запорожських звичаів лишились самі згадки.

Тільки один раз запорожська сірома раніше, ніж повимірати або занепасти душею, захвилювалась і зробила спробу підняти з домовини стародавні запорожські звичаі. Ця хвилина відома в історіі під назвою «Персидського бунту».

В іюлі року 1794 два полки чорноморських вершників під бунчуком самого кошового отамана, старого Харька Чепіги, були вислані у Польшу, де, між иншим, брали участь у штурмі Праги та Варшави. Не вспіли вони у останні дні року 1795 повернутись з далекого походу у Катеринодар, як у лютім року 1796 кошовому знову наказано було два полки одбірних козаків вирядити у Астрахань для війни з персами.

Чорноморці через кількадцять років після переходу на Кубань.

Полки ті повів військовий суддя Головатий. Ввесь похід перський склався невдало. Вже в Астрахані чорноморці од незвичного повітря почали хворіти, коли ж іх перевезли морем у Баку, то хвороби між козаками дуже збільшились, і вони почали мерти. З того хворіння козаки занепали духом, а тут ще й війна тяглася дуже нудно, бо ніяких боів не було, а за-

мість того козаків примушували до всяких тяжких робот Незадоволені козаки почали тікати. Але куди було тікати з такої далекої сторони?

Почули чорноморці, що у грузинського царя є вільні козаки—800 душ з кошовим отаманом Розтрьопою—і що царь Грузії платить тим козакам добре жалування; тієї чутки було досить, щоб козаки з околиць Баку почали тікати по-над річкою Курою у Грузію. Втекло козаків, мабуть, не більше сотні, а чи знайшли вони у Грузії козаків, чи загинули у чужій стороні з голоду, чи дістались татарам та персам у неволю, невідомо.

Почав хворіти біля Каспійського моря й сам Головатий і 28 січня року 1797 помер. Трохи раніше нього, а саме 14 січня, помер у Катеринодарі Чепіга, так що старшим у війську лишився військовий писарь Котляревський, та й той скоро поїхав на коронацію царя Павла І. Там Котляревський подобався царю і 27 июля 1797 року, без вибору й бажання Війська Чорноморського, був призначений «Військовим отаманом». Таким указом царя Павла І зрештою касувалися виборчі права козаків і сама назва «Кошового отамана».

Заколот на Кубані. У маі року 1797 перська війна скінчилася, і чорноморці з полковником Чернишовим пішли на Кубань. Стерявши у поході половину товариства і натерпівшись всякого лиха, чорноморці повернулись у Катеринодар у кількости всього 504 козаків, другаж частина козаків загинула під час війни. Козаки мали себе покривдженими своєю старшиною і хотіли поскаржитись Котляревському, але той був на Тамані. Тоді козаки зараз же після зустрічі їх та молебна, коли ім наказано було розходитись по курінях, заявили старшому після Котляревського полковникові Кордовському, що не підуть по курінях, поки не задовольнять їх за кривди, зроблені ім під час походу. Вони стали кошем на майдані і сказали, що дожидатимуть, поки повернеться отаман.

Старий військовий собор у Катеринодарі.

У старі часи, на Запорожжі, козаки зараз витягли б довбиша, вдарили б у котли, зібрали б раду, поскаржилися б на старшину товариству, погомоніли б—от би й одлягло козакам од серця. Тепер же, хоч цариця Катерина й подарувала Війську Чорноморському котли, навіть срібні, та старшина далеко ті котли заховала, щоб козаки не тільки не почули вже іхнього дзвону, а навіть і іх самих не побачили. Та й товариства у Катеринодарі було обмаль—всі сиділи по станицях, або чатували по кордонах—аж куріні бурьяном поросли.

Міркували, міркували покривджені та й подали у військову канцелярію писану скаргу на імья «Чорноморського військового общества[1])», себ то звернулися з своєю скаргою до всіі козацькоі громади. У тій скарзі вони жалілися на кривду, яку робила козакам військова старшина, а саме:

1) Як ішли козаки походом у Астрахань, то Головатий наймав чумаків, щоб везти козацьке збіжжя, та не заплатив за хури з військовоі казни, а вивернув з козацького жалування по 50 коп. з козака;

2) В Астрахані посилали козаків на роботи, а гроші за ті роботи, як козаки чули, старшина забрала собі.

3) У Баку козаків примушували складати у бунти лантухи з усяким припасом, даючи одпочинку тільки по дві години на день. За ту роботу було призначено по 5 коп. за четверть, але козаки не дістали й шага.

4) Під час війни ще багато козаки мусили робити всякоі роботи, та нічого за те ім не дісталося, а чули вони, що старшина затаіла 16.000 рублів, виданих за ті роботи од казни.

Наказний отаман Чорноморського війська й український письменник Кухаренко 1852 р.

5) У Баку козацька старшина продала 64 четверті військового борошна за 660 карб., а гроші затаіла.

6) На переселення козаків з Дністра було видано од казни 30000 карб., козаки ж не дістали нічого.

7) Горілку, що видавалася з казни для хворих козаків, старшина козацька продавала на свою користь [2]).

---

[1]) П. Короленко. Куб. Сб., Т. VIII, стор. 47.
[2]) Ф. Щербина „Исторія Куб. Коз. войска", стор. 627.

Пізніше до тих пунктів обвинувачення старшини козаки додали ще чимало оповідань про попередні неправдиві вчинки старшини, зроблені ще під час турецькоі війни і після неі, й кінчали свої скарги на тому, що козача старшина розібрала собі у власність найліпші на Чорноморрі землі й рибні лимани та плеса[1]).

Нема чого й казати, що таких вчинків з боку старшини не могло б бути, коли б у Чорноморському Війську, як колись у Запорожському, щороку збіралися б ради, на котрих всякий старшина повинен був би одповідати перед товариством за свої вчинки.

Діставши звістку про незадоволення козаків, Котляревський, пригадавши, мабуть, що бувало неправдивій старшині запорожській у Січі, не насмів і очей показати у Катеринодар, а легкодухо втік у кріпость Усть-Лабу просити російського війська, щоб вгамувати, як він говорив, бунт козаків.

Тим часом чутка про те, що у Катеринодарі козаки почали шукати правди, розійшлася й по станицях, і незадоволені козаки почали й звідтіля сходитись у Катеринодар. Найбільший вплив на незадоволених козаків робив нестарий ще козак завзятої вдачи Дикун. По наказу Котляревського Дикуна було арештовано, але товариші його одбили й визволили і, зібравшись на раду, рішили скинути всю старшину, котра од них ховається, а обрати нову.

Прибувший випадково на Кубань генерал Пузиревський, по проханню Котляревського, вислухав козаків і, довідавшись, що вони хочуть обірати нову старшину, сказав що цього не можна робити, бо Котляревський призначений військовим отаманом од царя. Тоді козаки: Дикун, Шмалько, Собакарь, Половий та інші сказали, що згожуються коритись Котляревському, але всю останню старшину зараз же поскидають. І таки й вчинили так на своій раді—обрали нову старшину, а меж нею Дикуна військовим осавулом, Шмалька—пушкарем, а Собакиря полковником на соляний двір.

Тоді Пузиревський пішов на хитрощі. Він порадив козакам написати скаргу цареві й послати іі з депутацією у столицю, а поки депутація повернеться з Петербургу, лишити на уряді стару старшину. Щирі серцем козаки згодилися й на це і, не сподіваючись провокації, обрали депутатами всіх тих, хто найбільше обстоював за іхні права: Дикуна, Шмалька, Собакаря Полового і ще до десяти душ. Всіх тих депутатів, як тільки вони прибули у Петербург, було арештовано; у Катеринодарі ж тим часом почали арештовувати останніх непокірливих. Позаяк острогів у той час не було, то арештованих спускали у глибокі ями, з котрих неможливо було вилізти. З одноі ями, котра була близько од берегу Кубані, козаки підкопались до

[1]) Теж там, стор. 639.

річки і 30 чоловік з них втекло на Дунай, однести своїм товаришам звістку, що загинула вже зрештою на Кубані запорожська воля. З инших арештованих, котрих було біля двох сотень, 50 душ померли до скінчення суду через неможливі умови життя у неволі. Багатьох же, кого хотіли арештувати, зовсім не розшукали;—треба гадати, що, хоч і далеко був Дунай, а чорноморці знаходили до нього стежку: просто сідали на човники і, покладаючись на козацького заступника св. Миколу, перепливали Чорне море до Дунаю.

Довго мучились по тюрмах Дикун, Шмалько, Собакарь та Половий, поки нарешті повезли їх назад, у Катеринодар, де мало відбутись катування їх. Тільки Дикун та Шмалько не дожили до катування—Дикун помер по дорозі до Катеринодару, а Шмалько номер у тюрмі, як уже привезли його у Катеринодар; Собакаря ж та Полового у Катеринодарі перед військом було катовано батогами, а далі їх потаврували, обірвали ім ніздрі і заслали на кріпостні роботи у Сібір[1]). Так була похована на Кубані запорожська воля, виборче право і військова рада.

Задунайська Січ. Більш уперто змагалося запорожське козацтво за свою волю на Дунаі. Я вже згадував, що року 1785 більша половина задунайських запорожців перейшла у Цесарщину на річку Тісу. Там запорожці перебули всю війну Туреччини з Росією років 1787-1791 і, запевно, повинні були брати у ній участь проти турків, бо у перші роки тієї війни цісарь австрійський був у спільці з царицею Катериною. На жаль, взагалі про життя запорожців у Цесарщині історія досі не знайшла майже ніяких відомостів. Нема сумніву тільки у тому, що пробули вони на Тісі біля 20 років і покинули австрійські землі біля року 1804-1805.

З яких причин покинули запорожці Австрію, теж невідомо, хоч можна гадати, що те сталось через земельну тісноту. Долина річки Тіси у ті часи була вже рясно залюднена, і запорожці неодмінно повинні були що-дня, щогодини змагатись за одмежовані ім землі, а при тому змаганні можливі були й криваві сутички з угорцями, за котрі австрійський уряд, запевно, обвинувачував і утискував запорожців. До того ж не було тут того, що так любили запорожці: розлогих степів, рясних дібров та рибних лиманів. Згадки про минуле знову поманули запорожців на Дунай—близче до рідної України, до того ж всім стало ясно, що одірване од рідного краю запорожське товариство ще через кілька десятків років вимре зрештою. Щоб не допустити до того, запорожці, за згодою турецького султана, перейшли на нижній Дунай у Сеймени, де стояли кошем і іхні задунайські брати.

При тому переході якась купа запорожців, що мали за гріх служити бусурманському царю проти християн, одкололася і подалася через Венецію на острів Мальту, де в ті часи ще животіли Мальтійські лицарі, схо-

[1]) Ф. Щербина. Ист. Куб. Коз. Войска. I, стор. 654.

жі по завданням свого життя з запорожцями. Хоч історичних джерел про цей поділ запорожців ще ніде не одшукали, проте про нього цілком ясно згадує запорожська пісня, записана у пізніші роки на Дунайських гирлах.

Ой повійте, вітри, та все низовиі
Та на наші лодки—та все дубовиі,
А на наші реі—та все кедровиі,
На наші паруси—та все шовковиі!.
Ой зажурився сивий соколочок:
Ой бідна наша, наша головонько,
А шо не вкупі наші брати сіли.
Наші брати сіли та й пісні запіли—
Один у Москаля, другий у Турчина,
Третій у Малтиза служить за одежу.
І той гірко плаче за польською межу:
Ой ти Москаль, ой, сретичний сину,
Запропастив Польшу—ще й нашу Вкраіну![1]).

Од скінчення війни Росії з Туреччиною, себ то з року 1791, і до початку нової війни між цими державами, року 1806, історія не дає майже ніяких звісток про задунайських запорожців, а проте дальніщі події доказують, що вони жили на Дунаі, добре зберегаючи свою волю й свої стародавні запорожські звичаі. Січі запорожськоі, коли розуміти іі обовьязково з окопами і куренями, може, у Сейменах і не було[2]); може, справді, запорожці жили там, як кажуть народні перекази, по землянках та бурдюгах, а проте недмінно істнувала січова військова рада, котра й не допустила запорожськоі громади до роспаду і запорожських звичаів до занепаду. Була, запевне, й своя церква, котра не допустила запорожців до потурчення.

Хоч за 30 років, що минули після зруйнування запорожськоі Січі на Дніпрі, чимало січовиків склали свої кістки у чужих землях, турецьких та німецьких, а проте Військо Запорожське на Дунаі не зменшувалось. Тому сприяли, як одібрання од Чорноморського війська земель між Бугом та Дністром, так і пригнічення на Україні селянства кріпацтвом, од котрого люде завзятоі вдачи тікали світ-за-очі, а наібільше на Дунай до запорожців.

Найбільше втікачів давала правобережна Україна, де, після поділу Польші й одібрання Київщини, Волині й Поділля під Російську державу, було заведене таке саме тяжке кріпацтво, як і на лівобережній Україні. Ту тяжку добу народ український згадує, між иншим, у такій пісні:

Наступала чорна хмара, настала ще й сива,
Була Польша, була Польша, та й стала Росія:
Женуть батька в степ косити, сина— молотити

---

[1]) Кондратовичъ. Задунайская Сѣчь.
[2]) Кондратовичъ. „Кіевск. Стар.“, 1883 р., I, стор. 53.

Третю дочку, паняночку—тютюну садити,
А невістку з свекрухою на лан жито жати.
Сіли вони обідати, гіркий їх обіде,
Озирнуться позад себе аж оконом ідс.
Підьізжає пан оконом, канчук розпускає:
„Чому, чому, вражі люде, усіх вас немає!“
—Окономе, добродію, що маєм робити?
Покидали малі діти, нікому глядіти.—
„А я звелю ваших діток в ставках потопити,
Да всім же вам, вражим людям, в роботу ходити!“
Ходить попок по церковці—у книжку читає:
—Ой чом же вас, добрих людей, у церкві немає?—
„Ой як же нам, добродію, у церкву ходити,
Од неділі до неділі кажуть молотити!“

Чимало доброго і загартованого боротьбою товариства давало задунайським запорожцям Чорноморське військо навіть і після переходу на Кубань. Про це свідчать, як народні перекази, зібрані д. Кондратовичем у Добруджі, так і де-які варіанти козацьких пісень про одібрання земель по Дністру.

Дарували ж нам землю од Дністра до Бугу,
А гряницею по Бендерську дорогу.
Дарували, дарували та й назад одібрали,
А нашу землю на вражих панів роздали.
Дарували, дарували та й назад одібрали,
А нас козаченьків на Кубань-річку заслали.
А ми ж, козаченьки, там не схотіли жити,
Посідали на лодочки та й за Дунай махнули.

Участь запорожців у війні 1806—1811 років. Року 1806 починалася нова війна Росії з Туреччиною, і задунайським запорожцям знову доводилось «брат на брата бити». По наказу Силістрійського паші військо запорожське було поділене на два виділи: перший з кошовим отаманом Самійлом Калниболоцьким був викликаний у Рущук, під бунчук його доброго приятеля Омера паші[1]), другий же, невідомо під чиїм керуванням, плавав Дунаєм, оберегаючи його од російського війська, починаючи од Рущука аж до Чорного моря.

Щоб дістати на запорожців як найбільше жалування й харчів, Калниболоцький, по умові з Омером пашою, написав візирю наче їх у-двічі більше, ніж було справді, а коли той прислав когось перевірити, то Калниболоцький водив запорожців перед очима того посланця по двічі й по тричі, користуючись вузькими вулицями Рущука.

Коли почалися біля Рущука боі, окремі ватаги запорожців мали таємні зносини з російським військом і, де було можливо, уникали проливати «християнську кров», а дві-три сотні запорожців віддалися навіть під час боїв у бранці. Тих бранців російський уряд вирядив було у Сібір, але

[1]) Кондратовичъ. „Кіев. Стар.“. 1883 р., I, стор. 53.

поки вони дійшли до Курської губернії, війна скінчилася, і їх, як турецьких підданців, погнали назад у Туреччину. Переходячи через Київ, запорожці перебували там два тижні і здибалися випадково з двома своїми давніми січовими товаришами, що вийшли у Київ ще під час руйнування Січі на Дніпрі, Романом Вівсяником та Данилом Хуторним. Розпитавшись про життя запорожців на Дунаї, київські товариші передали з ними «гостинця» для січової церкви—ризу, хрест та євангеліє.

Чорноморці теж брали участь у Турецькій війні, тільки на цей раз дуже нещасливо. До того часу вони були дуже вже знесилені боротьбою з черкесами, котра була далеко трудніша, ніж колишня боротьба з татарами. Старі січовики майже всі вже загинули у тій боротьбі або вимерли. Фльота Чорноморського війська занепала настільки, що, виряжаючи полк козаків на Дунай, військовий отаман не зміг послати їх на байдаках, а вирядив пішки через Керчь у Херсон, а вже в Херсоні їх посадили на незграбні судна, що звалися «кононерськими лодками», і послали на Дунай. Мая 12, року 1807 полковнику Чорноморського війська Паливоді було наказано погромити своїми кононерськими лодками турецькі батареї на південному березі Дунаю недалеко Верхніх Чатал. У бурхливу темну ніч Паливода й поплив до призначеного місця, та тільки тут зразу виявилося, що по скільки запорожці й чорноморці добре і з славою вміли битись на своїх чайках—байдаках, настільки ж невміло вони кермували кононерськими лодками. Хуртовиною козачі лодки порозкидало в усі боки, а самого Паливоду з його судном викинуло на мілке під самими ворожими батареями. Ранком турки його судно розбили з гармат, самого Паливоду і чимало козаків вбили на смерть, а решту побрали у бранці. Після того чорноморці ще два роки плавали по Дунаю, поки од них майже нікого живого не лишилося, і тільки кільки десятків з них повернулося на Кубань раніше, ніж скінчилися війна.

Хоч всі народні перекази й пісні сходяться на тому, що запорожцям добре було «під турком жити», а проте не один з запорожців виховував у серці надію повернутись на «тихі води, на ясні зорі», як зазначив народ у пісні:

Летів орел по-над морем та й став голосити:
„Ой як тяжко козакові на чужині жити!“
Летів орел по-над морем та, летівши, крикнув:
„Ой як тяжко нещасному жить, де не привикнув.“

І от ще перед початком війни де-котрі запорожці почали передаватись на російську сторону, а коли генерал Міхельсон наблизився до Ізмаілу, то двоє старшин Задунайського запорожського війська—Іван Губа та Хома Бучинський, прибули туди з товаришами на кількох байдаках і просили ласки російського генерала. Губа й Бучинський були з тих запорожських

дідів, що тридцять років до того не стерпіли неправди, не схотіли стратити козацької волі і перейшли разом з найбільш завзятим товариством на Дунай. Тепер старі іхні кости просились у рідну землю, воля ж через старість була вже їм непотрібна, і вони рішили просити російський уряд прийняти їх у свою ласку і пустити у рідну Вкраіну доживати віку.

На перший час з тих запорожців, що передалися з Губою, і тих, що попереходили на руську сторону окремо од них, російський уряд склав окреме військо. Всіх запорожців набралося на Буджаку біля пьяти сот і на раді вони обрали Івана Губу своім кошовим отаманом, Бучинського суддьою. Романа Циганку, Печеного та Ломаку осавулами, а Олексу Сокіла військовим писарем. З цього видно, що запорожські втікачі, не вважаючи на свою невелику кількість, хотіли зберегти всю запорожську организацію. Здавалося, що й російський уряд спріяв тому, бо указом царя Олександра I з 20 лютого оку 1807 зібраним запорожцям звелено було зватись «Усть-Дунайським Військом», проте невідомо, з яких причин те військо проістнувало недовго, і ще навіть не скінчилася турецька війна, як воно було скасоване, клейноди ж його були одвезені у Катеринодар. Частина старшини й козаків Усть-Дунайського (або Буджацького) війська перейшла теж на Чорноморря, друга ж частина осіла на Буджаку, на річці Сараті, що впала у озеро Сосик на урочищі Ак-Мангит, і склала село казенних поселян тої ж назви.

Печать Буджацьких та Усть-Дунайських військ.

Чим же пояснити те зьявище, що у той час, як чорноморці тікали на Дунай, Задунайські запорожці передавались на російську сторону? Ми гадаємо, що це робилося через змагання до своеі страченої волі. Не знаходячи волі в одному місці, розігнана з Дніпра запорожська сірома переходила на друге, поки один по одному не поскладала своіх костей, де кому Бог судив.

По скінченню війни, року 1811, по Руминіі робили перевірку народу, бо там набралося дуже багато всяких забіглих душ, і найбільше—з Украіни, що не мали змоги потрапити за Дунай до запорожців. Перевірку робили комисари російські, турецькі й молдавські, і під час перевірки російські підданці, щоб не дістатись знову своім панам на катування, здебільшого називали себе запорожцями, турецькими підданцями. Всіх таких втікачів турецькі комисари брали під свою оборону і висилали за Дунай, через що кількість Задунайських запорожців зразу збільшилась.

Війна запорожців з некрасівцями. Почувши в собі силу завдяки ще переходу старих січовиків з Цесарщини, запорожці рішили ви-

бити з Дунайських гирл Некрасівських козаків і осісти на їх місці. Вимагання запорожцями дунайських гирл і Дунавця з степовими околицями цілком зрозуміле. Перш за все там були найкращі місця для рибальства, і за них запорожці завжди ворогували з Некрасівцями; друге, що туди легше було потрапляти втікачам з України й Чорномор'я; третє, що на південь од Дунайських гирл був добрий степ, де могли б випасуватись коні й худоба, і, нарешті, запорожці не забували свого права на Дунайські гирла, бо султан ще року 1776 подарував їх запорожцям, і тільки через Некрасівців запорожці не змогли тим подарунком скористуватись.

Зважившись на те рішуче діло, енергійний запорожський кошовий отаман Самійло Калниболоцький поїхав до турецьких пашів у Тульчу, Сулину та Бабадаг і почав їм доказувати права запорожців на Дунайські гирла, а коли ті з ним не сперечились та обіцяли не втручатись у сварку запорожців з некрасівцями, то він року 1811 рушив з частиною війська з Сеймен у Килійське гирло Дунаю, виганяючи берегами всіх липованів з їхніх осель. У Вилкові він прилучив до себе запорожців, які були там на рибальстві, і разом з ними поплив Чорним морем до Портиці—протоки, що сполучає з морем лиман Разін. Тут передній виділ запорожського війська зустрів озброєний опір з боку некрасівців і був змушений навіть одбиватись од них у засіках, але коли на поміч прибуло головне запорожське військо, то некрасівці були побиті, запорожці ж поплили лиманом до липованського села Сарикіой. Липовани тут не змагались, а одійшли до головного свого городу Дунавця. Лишивши частину козаків у Сарикіої Калниболоцький перейшов з останніми (певно, знову таки, морем та Дунаєм) у Тульчу і счинив там таку різанину всім липованам, що згадки про неї живі на Дунаї й досі.

Але головні сили некрасівців ще не були побиті і завзято змагались. Ввесь 1812 рік між ними та запорожцями тяглася дрібна війна по всіх дунайських гирлах і, нарешті, на прикінці того року запорожці, покинувши Сеймени, рушили всім кошем униз до моря, але, не доїхавши, мусили зазимувати в Ісакчі на Дунаї, бо несподівані ранні морози вкрили Дунай кригою.

Весною 1813 року запорожці попливли далі у Георгієвське гирло і стали кошем на усті його у Катирлезі. Надзвичайно уперте обстоювання некрасівцями у попередні роки свого обгороженого окопами й засіками города Дунавця і всього високого степового кряжа, обмеженого з півночі Георгієвським гирлом Дунаю, зі сходу річкою Дунайцем і півдня лиманом Разіним, неначе примусило запорожців зріктися думки про добування Дунавця, бо вони побудували у Катирлезі куріні і навіть вивели по вікна рублену з квадрового дерева церкву, як була зроблена церква й на Підпільній, але високі води у Дунаї, що мало не заливали коша, і, головним чином, брак побіля Катирлезу степу, таки примусили запорожців знову добиватись свого.

Того ж літа вони пішли війною на села некрасівців, розкидані од Тульчи до Дунавця. Змагання колишніх спільників—козаків запорожських та

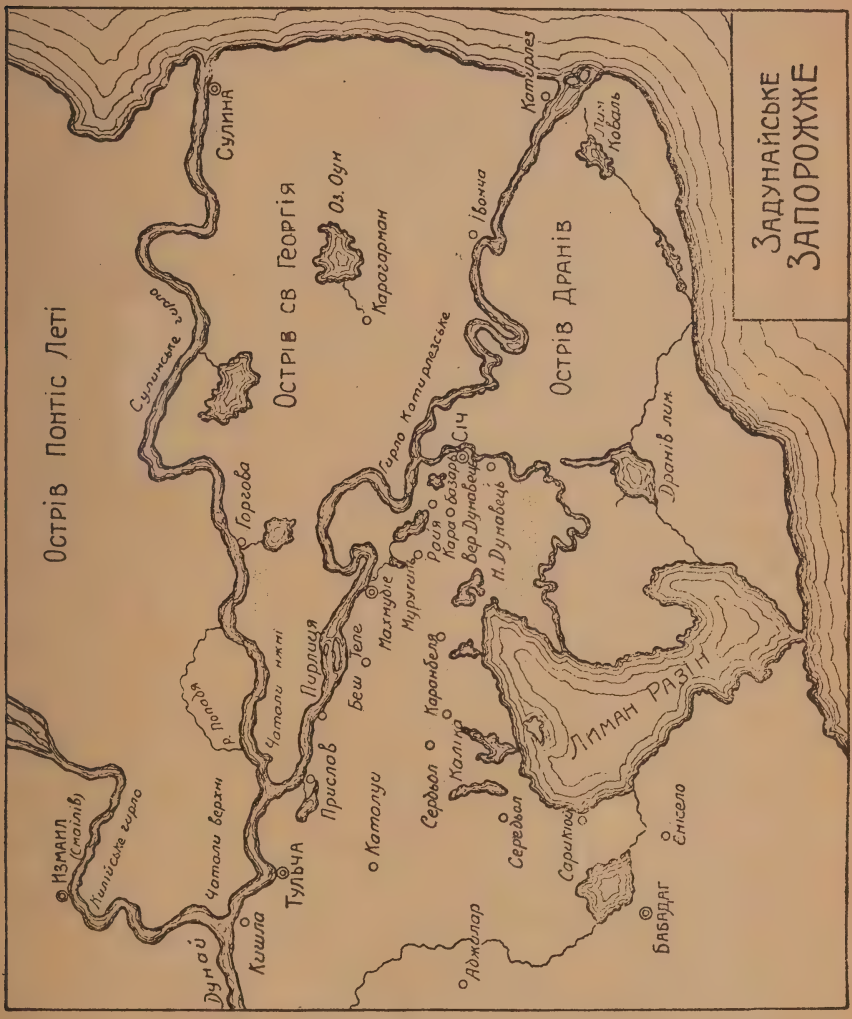

донських було надзвичайно уперте та кріваве. Иноді донці вистежували валку запорожців і, напавши на неї ненароком, вирізували всіх до ноги; зате, коли й запорожці вдералися у якусь липованську слободу, то не ли-

шали живими не то що козаків, а навіть ні жінок ні дітей. Запорожцям була потрібна земля, де жили донці—некрасівці, ті ж не хотіли сходити з давнього свого гнізда, і через те змагання мало скінчитись лише смертю слабішого.

Задунайський запорожець.

Турецький уряд зовсім спокійно дивився на боротьбу по-між себе руських людей і запорожцям говорив: «маєте силу, то бийте й вигоньте липованів», некрасівцям же на іхні скарги одповідав: «маєте силу, то не пускайте запорожців, а не маєте, то просіть собі у султана иншої землі».

Лютість запорожців під час війни ще збільшилась після того, коли донці, піймавши одного з завзятіших запорожських розбишак, козака Притику, розіпьяли його на кількох дошках і пустили так плисти по Дунаю. Запорожці знайшли Притику біля моря вже мертвого і дали клятьбу не милувати липован ні одного.

Два роки протяглася війна запорожців з некрасівцями, і врешті у 1814 році запорожці добули штурмом Дунавець, решта ж липованів втекла в Бабадаг, а звідтіля турецький уряд через який час переселив іх у Малу Азію, у город Майнос.

Задунайська Запорожська Січ. В яких саме межах признав турецький уряд за запорожцями завойовані ними землі, певних відомостів ми не знаємо, старі ж запорожські діди, що доживали свій вік на дунайських гирлах, на підставі своєї памьяти, розказували д. Кондратовичові не однаково: де-хто з них показував межу Запорожжя од лиману Разіна, через Бабадагський лиман, річкою Тойця, до якогось стовпа, що був вкопаний на березі Дунаю між Тульчою й Ісакчою; другі проводили іі од міста Преславу на Георгієвському гирлі Дунаю до Разіна, і треті од Камьяного лиману біля того ж гирла Дунаю і теж до Разіна. На схід же земля запорожців тяглася через острів Драний та острів Св. Георгія до Чорного моря. Опріч того запорожці, хоч і перейшли всім кошем у Верхній Дунавець, а ніколи не кидали своіх рибальських заводів у Вилкові та Катирлезі, маючи там військові паланки.

У Верхньому Дунавці запорожці упорядкували Січ, в усьому схожу до останньої Січі на Підпільній. Було там збудовано 38 курінів для життя козаків, паланка, титарня й церква. Навкруг Січі йшли од поля окопи у дві верстви завдовжки. Ті окопи роблені були ще у давні часи італійцями, потім були поновлені некрасівцями і, нарешті, ще підправлені запорожцями. З півдня й зі сходу Січ була захищена річкою Дунавцем, з сторчовим, у 10 сажнів заввишки, берегом, та плавнями й болотами. Для причалу до Січі морських суден та військових байдаків, на Дунавці, знову таки, так само, як на Підпільній, було зроблено Кївш.

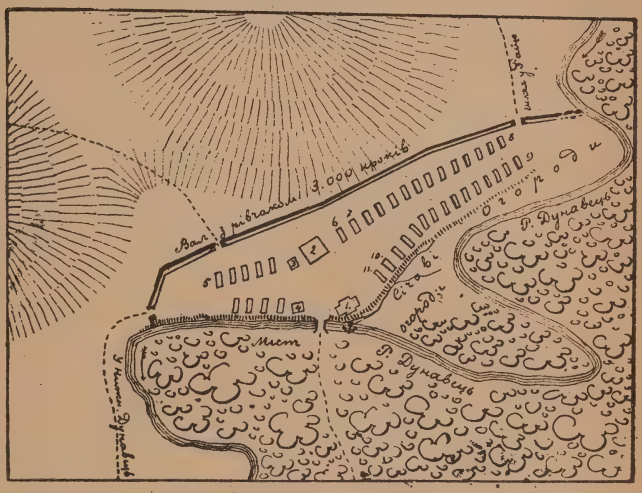

План Задунайської Запорожської Січі.

Треба гадати, що кошовий отаман Самійло Калниболоцький був не з молодих запорожців — приблуд, а з старих дніпровських січовиків та, певно, що, не зважаючи на чималу добу у 40 років, що одмежувала Покровську Січ од Задунайської, вся старшина останньої Задунайської Січі ще була з старих січовиків, бо инакше навряд чи зберігся б так добре за Дунаєм давній січовий устрій. Тільки й одміни було у Дунавецькій Січі проти Січі на Підпільній, що шинок січовий стояв не за окопами на Шамбаші, а біля берегу Дунавця у самій Січі.

Життя січове за Дунаєм мало у чому одріжнялося од життя на Дніпрі. Так само жіноцтво у Січ не допускалось, всі ж сімейні запорожці, як і на дніпровському Запорожжі, виходили у хутори та слободи. Недалеко од Січі на північ було велике запорожське село, що по турецькому звалося Райею; по-над Георгієвським гирлом запорожці жили у Муругилі, Махмудіє, Бєш Тепе, Пирлиці, Приславі, Тульчі і подекуди окремими хуторами, на острові ж св. Георгія було велике село Кара-Гарман та запорожські присілки у Івончі, Горгові та Катирлезі.

Військова рада й обрання військової старшини одбувалися що-року, а коли саме—кажуть ріжно: добродій Скальковський в історіі Нової Січі каже, що, як і на Дніпрі, старшина за Дунаєм обіралася на новий рік, а д. Кондратович з народніх переказів передає, що те обрання одбувалося на Покрову, у день престольного свята в Січовій церкві.

Так само, як і два віки до того, за часів гетьманів Самійла Кішки й Сагайдачного, після служби у церкві, на Січовий майдан виносили стіл і накривали його килимом. До столу підходила військова старшина і складала свої клейноди і після того козаки, як і спокон-віку водилося, обірали нову старшину одвертими вільними голосами, при чому здебільшого декільки партій змагалися всяка за свого кандідата. Коли старий кошовий був розумний, правдивий та дбалий, то козацтво обірало його кільки років до ряду—наприклад, відомо, що Самійло Калниболоцький пробув кошовим з року 1807 до 1814, недбалих же скидали з кошевства навіть серед року, як, наприклад, року 1816 одмінилося четверо кошових. Те ж саме, як ми бачили, траплялося й у Січах на Дніпрі.

У останні роки істнування Січі права брати участь у обранні старшини почали домагатись і жонаті козаки, але перша ж участь іх у раді була дуже невдалою, бо дала такого кошового (Гладкого),[1]) котрий сам, своєю волею, скасував Запорожське Задунайське військо.

Зберігся за Дунаєм і звичай, щоб старі, поважні козаки кінчали своє життя по манастирях. Тільки на Дунаї у запорожців не було свого манастиря, яким на Запорожжі був Самарський манастирь; з Задунайської січі старим козакам доводилось іти спасатись або на «Святу Гору» (Афон), або у Молдаву, у манастирь, котрий запорожці звали по своїому «Мирнопояном».

Гармат у Задунайській Січі не було, мабуть, по умові з султаном, хоч під час війни турки давали запорожцям гармати на байдаки. Кінноти за Дунаєм запорожці мали небагато, певно, через те, що після згону з Буджаку під час російсько-турецької війни 1787—1801 років, вони більше, як 15 років, не мали степу. Тільки на Дунавці вони знову почали заводити коней, та вже не вспіли придбати великих табунів.

Під час виходів запорожців у походи, військом керували наказні отамани по обранню тих саме козаків, що вибіралися у похід. В далекі походи запорожці, як і за часів «Нової Січі», брали з собою церкву й священика.

Войовничий хист у запорожців за Дунаєм занепав. Це так і повинно було статись, бо зникла та провідна мета, котра породила на світ Військо Запорожське—боротьба з бусурманами та оборона українського люду. Тепер запорожцям доводилося боротись не з бусурманами, котрі вже нічим

[1]) Кондратовичъ. „К. С.“ 1883 р., II, стор. 279.

не зачіпали Україні, а за бусурманів проти християн, і така суперечність дійсности з ідеєю не могла не розхолоджувати іхньої войовничої вдачі. Занепад войовничого хисту у задунайських запорожців відбився, між иншим, у дозволі коша козакам наймати за себе під час походів инших охочих людей; хоч, правда, така полегкість дозволялася тільки тим козаками, котрі вже раз побували на війні.

Старі дніпровські запорожці після переходу Січі на Дунавець хутко вже почали вимірати, бо наближалося вже піввіку з того часу, як вони покинули Підпільню, а разом з старими січовиками гинули й лицарські запорожські звичаї, нові ж козаки, втікачі з України, дивились на Січ Задунайську тільки як на захистний куток, куди не досягали довгі руки російського панства.

З часом, коли поневолення на Україні людей кріпацтвом все міцнішало, а землі меж Дніпром та Дністром залюднювалися, втеча за Дунай робилася все більше трудною. По дорозі таких втікачів ловили пани і забірали в неволю до себе. Між Бугом та Дністром велося прямо полювання на таких втікачів, та й у Молдаві втікачі ще не були у безпеці, бо молдаванці й турки, що жили по Молдаві, користуючись з іхнього беззахистного й нелегального становища, так само робили їх своїми невольниками. Траплялося, що втікачам щастило попасти за Дунай лише через 6—7 років блукання од одної неволі до другої.

Щоб полегшити втікачам подорож за Дунай, запорожський Кіш час від часу висилав на Україну окремих «вожаїв». Ті „вожаї" звичайно йшли у Київ, або у Почаїв на прощу, а повертаючись назад, підмовляли на дорозі людей тікати од панів і йти разом з ними за Дунай на Січ. Такі «вожаї» приводили на Січ по десять, а иноді й більше молодих козаків. Російські урядовці на Україні не зачіпали запорожських «вожаїв», бо їм з Січі видавалися пашпорти, як турецьким підданцям.

Про труднощі переходу за Дунай збереглися навіть пісні:

I.

Ой да Дунай річка та широка,
Та на перевозі все глибока,
Да луги із лугами,
А береги з берегами...
Ой там запорожці проізжали
І молодих бурлак провожали...
А тепер не проходять
І бурлак не проводять—
За превражими панами!
Ой да наші пани все поляки,
А пишуть письма про бурлаки:
„Да коли б нам іх піймати,
Да кого б нам оддати
Да у ті нещасні солдати".

II

Там стояли все могили,
Де бурлаки проходили.
Та степи за степами
І луги з берегами...
Там чумаченьки проходили
І бурлаченьків провозили,

А тепер не проходять
І бурлак не провозять—
Все за вражими панами.
Наші бурлаченьки догадались,—
Через Дунай річку перебрались.
Та, Дунай річка-мати,
Та не дай погибати
Нам безщасним сіромахам.

Суд у Задунайській Січі був такий самий, як і на Запорожжі. Судили козаків курінні отамани та військовий суддя. Карою злочинцям були здебільшого ті ж саме киі, що й на Дніпрі. За більш тяжкі вчинки була, як і на Запорожжі, шибениця.

Священики призначались на Січ молдавським єпископом, але виключно ті, на кого вказував запорожський Кіш. Траплялося й так, що запорожці обірали священика з по-між себе, аби був письменний та богобоязький. Таких козаків єпископ брав до себе, навчав, як служити, і після того висвячував і постригав.

Земля у Задунайському.Запорожжі була так само поділена, як і на Дніпрі. Всякий, хто будував собі оселю, мав право орати землю й засівати стільки поля, скільки мав силу обробити. Дозволялося обробляти землю й робітниками, так що й за Дунаєм скоро почався поділ товариства на дуків та голоту.

Жило за Дунаєм військо запорожське з рибальства та полювання. Риби у дунайських гирлах була надзвичайна сила, і всякий курінь мав свого окремого гармашного завода, а то так і де-кільки заводів. Збували рибу запорожці у великі городи по Дунаю: Галац, Браїлів та инші. Надзвичайна сила була на дунайських гирлах та островах і дичини. Тут ще ходили в ті часи табуни оленів, вепрів, кіз, а озера й протоки вкривали дикі гуси, качки, лебеді й баби. Полювання на дичину велося не тільки з рушницями, а й з капканами та иншими приладдями.

Опріч рибальства та полювання, запорожці добували ще гроші заробітками. На заробітки вони вільно ходили по всій Туреччині і заробляли досить добре.

Горілку на Січ приставляв звичайно який-небудь жид,але сам не торгував нею, а здавав відрами на кіш; торгували ж у шинку самі запорожці, всякий курінь по черзі, і вся користь од продажу горілки йшла у військову скарбницю.

Од турецького султана запорожці одержували жалування й «таіну», себ то припас. З припасу ім видавалось: борошно, чечевиця, оцет, олія, порох та оливо (свинець). Скільки од султана видавалося на всякого козака таіну невідомо; жалування ж давалося біля 12 карб. на рік на всякого козака.

Скоро після упорядкування Січі на Дунавці Калниболоцький передав булаву кошового Рогозяному Діду. З яких причин те сталося, немає відомостів; треба ж гадати, що через хворість Калниболоцького, або й смерть

бо після року 1814 про нього вже ніхто не згадує. Рогозяний Дід був такий саме старий січовик, як і Самійло Калниболоцький, але ще кремьязний, і, як побачимо далі, дожив до останнього дня Задунайської Січі. Пробув кошовим Рогозяний Дід не довго, певно через свою надзвичайно сувору вдачу, а після нього кошовим був Лях. Треба гадати, що то був не той Лях, котрий виводив запорожців з Дніпра, бо той коли-б і був у 1815 році живий, то був би занадто старий.

Певно, що Лях був добрим кошовим отаманом, бо його обірали на уряд два чи три роки до ряду. Слідом за Ляхом, року 1816, козаки обрали кошовим Михайла Литвина, козака тихої та богобоязливої вдачі. Про того кошового збереглося таке оповідання: Січовий пан-отець Лукьян Куліш сказав раз при ньому у церкві промову, у котрій дорікав запорожцям за те, що вони проливають у війнах християнську кров. «Церква у нас», сказав він, «вся в золоті, а по вікна у крові християнській: ви сього не бачите, а я бачу![1])» Вражений промовою пан-отця Литвин, по його пораді, пішов у манастирь Мирнопоянський і там скінчив своє життя ченцем.

Після Литвина на протязі кінця року 1816 та у 1817 перебувало аж пьять кошових: Білюга, Гордина. Василь Смик, Олекса Рясний та Олекса Сухина. Всі ті кошові, треба гадати, були досить нікчемні люде, і їх скоро скидали з кошевства. Відомо, наприклад, що Олексу Рясного було скинуто та ще й побито киями за те, що він по ночах навідувався у Райю до молодиць.

Під час кошевства Олекси Рясного запорожці, по наказу султана, посилали полк козаків на утихомирювання повстання сербів, а чи брали вони яку-небудь участь у боях—невідомо.

Після Рясного, року 1817 та 1818, кошовим був Семен Мороз, людина, як побачимо далі, завзятої вдачі. Під час його кошевства, по умові з турецьким урядом, Кіш посилав 600 козаків у Стамбул робити на якійсь річці «муругілі», чи «заставки» (шлюзи). Бувший на тих роботах запорожець Коломієць розказував року 1881 дослідовачу д. Кондратовичу про ці роботи, що турки поводилися з запорожцями дуже добре: «по три хліби на день давали» і платили добре; «паша було приіде, то без бакшиша не виіде; три рази на тиждень іздив і на баркасі було везе повні мішки срібла та золота».

Переставши бути кошовим, Мороз подався на Святу Гору (Афон), постригся там у ченці і навіть через який час став архимандритом в одному з манастирів, з чого треба дійти до думки, що Мороз був людиною освіченою.

---

[1]) Кондратович. Кіев. Ст., 1883 р., стор. 740.

З кошових, що керували, Січчю у 1818 та 1820 роках, відомо тільки про Никифора Білогу та Грицька Головатого. У ті роки греки, наміряючись підняти проти турків повстання, розсилали по всіх турецьких землях агітаторів, щоб підмовляти людей на свій бік і тим зменшувати турецьку силу, а збільшувати свою. На Січ вони прислали з Афону архимандрита Филаларета, щоб умовити запорожців не допомагати туркам. Филарет говорив у Січовій церкві промови, страхав запорожців карою на тім світі за пролиття християнської крови і умовляв запорожців повернутись у Росію, даючи поруку у тому, що всім запорожцям будуть подаровані всякі провини і вони не будуть зневолені. На богобоязьких запорожців промови архимандрита робили великий вплив, і між козаками відбувались наради про те, на чому їм стати.

Настрій старих дніпровських січовиків у той час добре обмальовує народня пісня, записана на Дунаї:

Закричала ластівонька,
Зо дна моря виринаючи,
Гомоніли запорожці,
Та й по Січі похожаючи:
„А що будем, брати, робити,
А що будем починати?
А чи будем на Русь іти,
Чи будемо у турчина проживати?
—А чом же нам на Русь іти?
Вже ж нам, браття, з родиною
Та й до віку не видатися!—

Справді, де б старі, одинокі діди знайшли б собі притулок на Україні, коли батьки їхні давно вже були на тім світі, брати ж і сестри або так само повмірали, або були вже немічними? Не таке було становище молодчих запорожців, пізніших втікачів з України. Більшість з них покинула в рідному краї жінок та дітей, і надія на нове спільне з ними життя не могла не манути втікачів назад, на Україну.

Скінчилося на тому, що якась частина запорожців,[1]) разом з архимандритом Филаретом і старшиною Чернявським виїхала з Січі в Одесу. Російський уряд зустрів Филарета прихильно і наділив його золотим наперстним хрестом, доля ж запорожців невідома—більшість їх розійшлася на заробітки.

А тим часом на Січ прибув другий архимандрит з Афону, бувший кошовий отаман Мороз. Почувши, що починається війна, Семен Мороз не всидів у манастирі і, скинувши з себе митру, знову надів запорожську шапку та почепив до боку шаблю.

Запорожський Кіш, по наказу султана, вирядив на грецьку війну полк запорожців, а наказним отаманом у той похід призначив Семена Мороза Є де-які відомости про те, що запорожці брали участь у облозі Місолонгі, але доля іхня була дуже нещаслива. Коли запорожці вже верталися з

[1]) Добр. Кондратович, на підставі народніх переказів, рахує їх на 800 душ, добродій же Скальковський в історії Нової Січі—тільки на 100.

Греції у Стамбул морем, то турецький корабель, на котрому було 600 запорожців і сам Мороз, греки потопили вибухом, і всі козаки за винятком дуже небагатьох, загинули у морі.

На все запорожське товариство те нещастя зробило надзвичайне враження, бо вони зрозуміли його, як Божу кару за пролиття християньскоі крови.

Року 1825 кошовим отаманом за Дунаєм був Василь Чернюга, а 1826 та 1827 Василь Незамаівський. При останньому кошовому австрійський консул у Галаці передав на Кіш листа од російського коменданта в Ізмаілі Тучкова Той комендант повідомляв, що наближається війна Росії з Туреччиною; що російське військо зараз же перекинеться на турецький бік Дунаю, і через те запорожцям треба заздалегідь подбати про свою долю і передатись на російський бік.

Становище запорожців, справді, було ніякове. Вже дві попередні війни показали, що турки не можуть встояти проти Росії. Можливо було опасуватись, що Росія забере ті землі, де сиділи запорожці, і їм доведеться переселятись кудись далеко у Туреччину, де не буде вже ніяких зьязків з Україною. Не зважаючи на те, старий дніпровський січовик Незамаівський не згодився на пропозіцію російського уряду. Спиняла його головним чином турбота про долю, яка чекала всіх втікачів з російської сторони, і про тіх земляків, котрі жили слободами і не мали можливости переіхати на російську сторону разом з козаками.

«Не я на Дунай козацтво заводив», говорив Незамаівський, «не я й виводити буду». А тим часом, сподіваючись скрутного становища війська, він, покладаючись на свою старість, на Покрову року 1827 зрікся наново бути кошовим.

Останній кошовий отаман Осип Бондарь (Гладкий). Треба гадати, що охочих брати булаву кошового під такий час було небагато, і козацтво довго сперечилося, кого настановити кошовим. Почувши про такий нелад на Січі, підняли голос селяне і почали галасувати, що хочуть мати кошовим Осипа Бондаря. Той Бондарь, а по письменному Гладкий, був родом з козаків Золотоношського повіту Полтавськоі губерніі. Біля року 1820 він, покинувши свою сімью пішов у Одесу на заробітки і там вчинив щось таке, що примусило його втекти на Дунай до запорожців. Приписавшись на Січі у Платнирівський курінь під прізвищем Бондаря, він брав участь у війні турків з греками, а 1827 рік був отаманом Платнирівського куріня. Які зьязки мав Гладкий з задунайськими селянами і з яких причин вони хотіли мати кошовим отаманом саме того, хто через півроку віддав іх на поталу туркам—невідомо, але треба гадати, що Гладкий був людиною хитрою й потайною, що, не вважаючи на недовгий час свого пробування на Січі, зумів запобігти собі ласки на Коші і по селах.

Козаки не сперечились з селянами, і Гладкого було проголошено кошовим. Зараз же після обрання, а можливо що й раніше того, Гладкий почав зносини з генералом Тучковим і, забезпечивши собі з боку російського уряду панське становище та добре жалування, а всім козакам і втікачам з України—амністію і волю разом з родинами до кінця життя, він згодився передатись на бік Росії. Проте, коли він почав потроху підготовляти до своїх замірів запорожців, то побачив, що старе козацтво не поділяє його думок і не хоче відкидатись од підданства турецькому султанові. Це примусило Гладкого бути обережним і ховатись з своїми замірами од усіх. З метою ж счинити між козацтвом замішання, він пустив чутку, ніби султан, сподіваючись війни на Дунаі, хоче переселити всіх запорожців, разом з райєю (селянами), у Єгипет. Та чутка, справді, дуже збентежила багатьох і спріяла тому, що частина козаків більш прихильно почала ставитись до переходу за Дунай, на російську сторону.

З початку року 1828 великий визірь прислав на Січ наказ наготовити козаків до війни, на страстному ж тижні він ствердив, щоб негайно 13.000 запорожців було вислано у Силістрію. Почувши, що треба йти «бити брат на брата», багато запорожців розбіглися по плавнях, маючи надію уникнути тим гріха. Це дуже спріяло заходам Гладкого. Він рішив просто зрадити старих козаків і послати їх у Силістрію, щоб вони не могли перешкодити йому передатись на російський бік, хоч і міг передбачати, що гнів султанський за його зраду впаде на тих козаків, що будуть в турецьких руках у Силістрії.

Набравши 2.000 неприхильних до його думок козаків, Гладкий хотів вирядити їх у Силістрію, але старі козаки, певно, передбачаючи зраду, примусили його самого йти з ними. Щоб заспокоїти козаків, Гладкий пішов разом з ними, та, прибувши у Силістрію, упевнив визіря, що йому треба вернутись на Січ для того, щоб зібрати ще по плавнях козаків, а далі, щоб підняти Кіш і перевезти його на час війни у Ядерне (Адріанополь). Такі заходи кошового в усьому були бажані визірю, і він пустив Гладкого з Силістрії на Січ.

Зрада Гладким запорожців. Прибувши на Дунавець, Гладкий уже не ховався з своїми замірами і, опасуючись, щоб старі діди, між котрими ще був живий і грізний Рогозяний Дід, бувший кошовий, не подали звістки про його зраду у недалеку Тульчу, він похапцем склав на байдаки церковний престол, образи, корогви, військові клейноди та де що з військового добра і з своїми прихильниками, кількістю біля 200 душ, сів на байдаки і поіхав Георгієвським гирлом у Катирлез, а далі морем у Вілково.

Гладкому було байдуже до того, що з 13.000 Війська Задунайського Запорожського при ньому було лише двісті козаків, зате він віз з собою

військові клейноди і, значить, стане перед царські очі не як втікач з Туреччини Осип Гладкий, а як кошовий отаман Задунайського Війська Запорожського. Проте йому все-таки бажано було збільшити кількість своїх товаришів і, проїжаючи поуз Катирлез та Вілково, він приєднав до себе з кількома байдаками тих козаків, що завжди стояли там, оберегаючи рибальські заводи, хоч і не сказав тим козакам для чого бере їх з собою. Тільки підпливаючи Килійським гирлом до Ізмаілу, він оголосив всім козакам, чого веде їх в Ізмаіл. Вертатись назад було вже неможливо і всі 500 козаків, що були біля нього, передались комендантові Ізмаіла.

У той час в Ізмаілі був уже й царь Миколай I, і після недовгого карантину Гладкий з запорожцями став перед очі царя і доручив йому військові клейноди й грамати турецького султана та німецького цісаря. При тому, як одноголосно показують всі джерела, сам Гладкий і козаки були у смушевих шапках з коліровими верхами, у жупанах з «чотирма рукавами», себ то з вильотами, широких колірових штанях та шкуряних чоботах, себ то у такій саме одежі, у якій запорожці ходили в урочистий час і два віки до того.

На прохання запорожців прийняти їх у свою ласку, царь одповів: «Бог вас простить, батьківщина прощає й я прощаю!».

Саме під той час російське військо вишукувало місця, де-б перевезтись через Дунай. Гладкий, добре знаючи ввесь низ Дунаю, похвалився цареві показати таке місце. Недалеко Ісакчі через плавні йшла до Дунаю якась стародавня гребля, захована деревами й очеретами. Турки не знали про неї і лишили те місце без оборони, а Гладкий саме туди й повіз передне російське військо. За переднім почало переправлятись і головне військо, а коли на турецькому боці була вже чимала російська сила, царь загадав Гладкому і себе перевезти на той бік. Гладкий сів на стерно байдака, а на гребки посідали курінні отамани та військові старшини і перевезли царя на запорожському байдаці через Дунай до війська; згодом же так само перевезли його й назад в Ізмаіл. Задоволений царь

СІЧ НАДДУНАЙСЬКА.

дав Гладкому чин полковника і до того ще нагородив, як його, так і всю старшину, георгієвськими хрестами.

Після того Осип Гладкий брав з своїми запорожцями дальшу участь у війні з турками і дістав за те генеральського чина.

Коли війна скінчилася, російський уряд хотів оселити запорожців біля Анапи, на південному боці річки Кубані, та Гладкому це не подобалося— він боявся, щоб його Задунайських запорожців не приєднали до Чорноморського війська, бо од нього тоді одібрали б булаву. Йому хотілося бути не низче того, чим він був за Дунаєм, і він випросив у царя Миколая, щоб з Задунайських запорожців було уряжене окреме козацьке військо, похваляючись, що тоді він зуміє зібрати ще багато запорожців з турецької сторони.

Царь Миколай I взагалі ставився до Гладкого дуже прихильно. Він задовольнив його бажання і, призначивши для виходців з-за Дунаю землю біля Азовського моря, звелів звати іх Азовським козачим військом, а Гладкого призначив наказним отаманом того війська. Поки те військо вийшло з Буджаку на нову землю, минуло чимало часу, але Гладкому не тільки не вдалося збільшити кількість підвладних йому козаків, але й ті козаки, що він хитрощами взяв з Катирлезу та Вілкова, побачивши одміну у Азовському війську запорожських порядків, один по одному тікали од нього назад за Дунай. До 1832 року біля Гладкого лишилося лише біля 200 його однодумців, а щоб про те не стало відомо цареві, він мусив записувати у Азовське військо всяких забіглих людей і навіть молдаван та циган.

Нарешті року 1832 Гладкий перевів Азовське військо на землю між річками Бердою й Кальчиком. Там було наділено у власність[1]): наказному отаманові Гладкому 1600 десятин землі, полковникам та військовим старшинам по 400 десятин, а иншій старшині по 200 десятин. На останніх землях були засновані станиці: Микольська, або Кальчик, Стародубовка, Покровська та Новоспасівка, а далі був переданий військові ще й посад Петровський.

Таким чином ніякої обіцяної запорожцям Січі на Кальчику закладено не було, з запорожського ж товариства, що вийшло з Задунайської Січі перевернулися: Осип Гладкий у генерала й заможнього поміщика, старшина— у підпанки, козаки ж у селян.

Року 1865 Азовське військо було скасоване. Частину козаків переселили за Кубань і розселили між Анапою та Новоросійськом, останніх же повернули у поселенців і почали брати на службу у російське військо, як про те навіть згадує пісня:

„А наш Гладкий-отаман поголив ще й поголить,
А все ж нам козацькую славу зробить!“

[1]) Я. П. Новицкій. Народная память объ историческихъ лицахъ Запорожья.

Під час переходу на Чорноморря Азовські козаки ще визнавали себе нащадками запорожців і не схотіли виходити з своїх осель на переселення, поки не понесли разом з ними військові клейноди, коли-ж на Кавказі побачили, що їх оселяють не як військо—однією купою з своїм осередком, а мішають з донцями, терцями і азіятами, то підняли справжній бунт, і тільки зброєю примушено було їх розселитись, як наказувало начальство.

Генерал Гладкий помер року 1866 од холери у городі Олександрівську, де на старому кладовищі можна й зараз бачити його могилу, упорядковану онуками. На надгробку такий напис: «Генерал-Майор Осип Михайлович Гладкій. Козак Платнирівського куреня. Послѣдній Кошевой Атаман Запорожской, Задунайской Сѣчи. Скончался 10 іюля 1866 года». Низче на надгробку вибито вірш Т. Шевченка «Бьють пороги», який найменьше личить тому, хто подбав про скасування останньої Запорожської Січі.

Домовина останнього кошового отамана Задунайської Січі Гладкого в м. Олександрівську.

За часів царя Миколая I, може, вищому російському урядові, справді, здавалося, що Гладкий, згубивши Задунайське Запорожжя, зробив діло, користне російській державі, за що й був обдарований царською ласкою, але тепер, мало не через сто літ, всім повинно бути ясним, що своїм вчинком Гладкий зробив лихо не тільки своїм землякам, що загинули за Дунаєм од помсти турків, румун та Мокан[1]), а й усій російській державі; бо тепер замість того, щоб мати за Дунаєм велику українську колонію, Росія має Добруджу, щільно залюднену румунами, між котрими винародовлюються останні нащадки задунайських запорожців.

Кінець Запорожців. Коли звістка про зраду запорожського кошового Гладкого султанові розійшлася по українських селах Добруджі та по плавнях Дунайських гирл, ввесь люд український обхопив роспач, бо боялися помсти турків. Хто тільки мав човни, всі кинулись тікати морем до російських берегів, покинувши все своє добро. Але раніше, ніж наЗадунайське

[1]) Моканами на Дунаї звалися гірські племена з Семигородщини, що випасували худобу на низу Дунаю.

Запорожжя набігли турки, на запорожські оселі кинулися молдаване та мокане і почали не тільки грабувати хати, а часом вбивати й людей. Молдаване ж з села Беш Тепе прямо таки хотіли вирізати сусідні українські села, щоб забрати добро побитих собі, і тільки молдавський священик не допустив їх до того злочинства.

Мокане, що раніше чимало терпіли од запорожців, тепер почали по всіх плавнях полювати на них, як на дичину, і вбивати по одинці. Як оповідали сучасники, під той час по Добруджі загинуло біля 1000 душ українського люду.

Коли до Січі наблизилось турецьке військо, то застало там тільки пьятьох старих дідів: бувшого кошового отамана Рогозяного Діда, Келеповського, Якова Люльку, Хведора Дурного та Тимоша Мамалигу. Ті діди не хотіли покинути останнього гнізда козацькоі волі і всі загинули од турецьких ятаганів. Управившись з тими дідами, турки підпалили церкву й инші січові будинки, лишивши од Січі самі руіни. У Силістріі, коли визірь дістав звістку про вчинок Гладкого, він зараз же одібрав од усіх запорожців зброю, а самих їх одіслав у Адріанополь.

Одібрання од козаків у Силістріі зброі і скасування самого Війська Запорожського було з боку турецького уряду вчинком безпідставним, бо ті козаки не тільки не були спільниками Гладкого, а навпаки—ворогами його, і зовсім не мали на мислі покидати турецькоі землі. Тим часом розгніваний султан, звелів, було скарати всіх тих запорожців смертю і тільки по заступництву австрійського посла він згодом помилував іх, хоч і звелів держати до скінчання війни у вьязниці, посилаючи з них що-дня на роботи по 300 душ. Наказним отаманом при тих запорожцях був старий запорожець Іван Балан, і з ними ж у тюрмі була й похо на церква з священиком о. Устином.

Через який час запорожців з Адріанопольськоі тюрми перевели у Стамбул і там теж по черзі посилали на роботи. Коли війна скінчилася, султан хотів, було, знову поновити Військо Запорожське з тим тільки, щоб жило воно далі од російськоі гряниці, і одмежував ім землю на березі Білого (Егейського) моря за Салоніками. Чотиріста запорожців разом з священиком пішли, було, уперед оглядіти нову землю, і хоч вона дуже ім подобалася, бо, як вони розказували, була з доброю водою й рибними плесами і недалеко од Святоі Гори (Афона), та, розміркувавши добре, запорожці не наважилися осісти там через те, що на Біле море людям з Украіни неможливо було заходити, і за кільки років всі запорожці мусили там перевестись. Просили вони султана, щоб дав ім землі хоч у Азіі, аби на Чорному морі, щоб можливо було човнами мати зносини з Украіною, та, невідомо з яких причин, прохання іхнє не було задоволене, і випущені на волю запорожці повернулися на Дунайські гирла, де й доживали свого не-

щасливого віку, як звичайні рибалки. Сюди ж один по одному поверта лись з Буджаку й ті 300 запорожців, що іх Гладкий силою завіз в Ізмаіл.

Блукали ще довго колишні запорожці по-над Дунаєм та по-над Дніпром, шукаючи волі та долі, та тільки, як співає народня пісня, даремні були іхні заходи:

А вже років більше сотні, що козак в неволі
По-над Дніпром ходе, викликає долю:
„Гей ти, доле, вийди з води,
Визволь мене, серденько, з тяжкої біди!“
—Не вийду, козаче, не вийду, соколе!
Ой рада б я вийти, так сама в неволі,
Гей у неволі, в ярмі,
Під великим караулом у тюрмі.—

Додаток

до оповідань про Славне Військо Запорожське Низове.

Хоч з часів зруйнування запорожськоі Січі на Дніпрі минає скоро 150 років, а з часів зруйнування останньоі, Задунайськоі, Січі скоро мине 100 років, а згадки про запорожців ще живуть навіть між простим неписьменним народом України та Добруджі. Згадки ті підтримуються трьома засобами: 1) народніми думами та піснями, з котрих де-які ще й у наші часи можна почути од небагатьох уже по своій кількости українських сліпців-кобзарів; 2) малюнками народнього малярства і 3) оповіданнями старих людей.

Що до першого засобу—народніх дум та пісень, то з тоі частини скарбу іх, що збереглася до наших часів, я вмістив в свої оповідання досить числені зразки і дум і пісень, з котрих досить добре можна уявити собі ,як дивився неписьменний люд на козацтво і на ті подіі, котрі мали зьязок з козацтвом; через це спинятись на цьому засобі підтримування народньоі памьяти про запорожців я вже не буду.

Народні українські художники, треба гадати, придбали для нащадків великий скарб картин на історичні подіі, та, на жаль, татарські наскоки на Україну та Велика Руіна іі і «Згін» 1678 року майже нічого не лишили нам з того скарбу. Малюнки на теми козацького та гайдамацького життя ми

маємо лише з пізніших часів—XVIII та XIX віків, коли через обставини життя образ козака-лицаря вже перетворявся в образ гайдамаки. Запорожський козак на таких малюнках, на всіх майже без вийнятку варіантах, малюється з бандурою у руках, а коли на картині де-кільки козаків, то хоч один з них буде з бандурою. Здається, що по народній памьяти вільне козацьке життя в степах та дібровах навіки сполучене з піснею під жалісні згуки бандури.

Під всякою картиною народнього маляра обовьязково писалось коротенько про вдачу та звичаї того козака, котрий був намальований, коли-ж на картині було де-кільки козаків, то під всяким з них на самій картині писалося, що він робить. От, наприклад, намальовано на одній картині малодого запорожця з бандурою у руках і з люлькою у роті; сидить він під деревом серед степу, а навкруг нього розкладане й розвішане по дереву все, що потрібно козакові у поході, і навіть ложка; підписано так:

Козак по народньому малюванню.

Їхав козак полем та й отакувався.
Сів під зеленим дубом та й розперезався:
„Гей як міні душно!
Я козак Бардадим, куди гляну—степ, як дим!
Гей шкода ж міні великая молодому,
Що як доведеться в степу померати.
То нікому буде козацькі кости мої поховати:
Татарин боіться, а лях не приступе,
Хіба прийде лютий звірь та в байрак поцупе
А я того не боюся—горілки напьюся.
В бандуру заграю, з товаришем погуляю.
Гей я, козак, був змолоду добряка,
Що не лишав у Польші ні жида. ні ляха:
Там то ми гуляли—ляхів оббірали.

Під другою, майже такою самою картиною, напис инший, а саме:

Хоч дивись на мене, та ба—не вгадаєш,
Звідкіль родом і як звуть, ні чичирк не взнаєш.
Кому ж траплялось хоч раз у степу бувати.
Той може і прізвище моє угадати.
В мене йме́ння не одно, а есть їх до ката,—
Так звуть, як набіжиш на якого свата:
Жид-псяюха мене з ляку за брата приймає,
Милостивим добродієм ляхва величає.
А ти, як хоч, називай, на все позволяю,
Аби крамарем не звав, бо за те полаю.
А якого роду я, то всяк про те знає,
Хто по світу ходе-блука та долі шукає.
Я—козак запорожець, ні об чім не тужу,
Як люлька є й тютюнець, то міні й байдуже!

Друга, теж дуже поширена картина, малює трохи підстаркуватого запорожця, що сидить під деревом у лісі так само з бандурою у руках:

Козак Мамай. Народне малювання.

Гай, гай, як був же я молодим, яку мав я силу,
Ляхів борючи й жидів, і рука не мліла,
А тепер од лиха-горя і вош одоліла.
Здається, плечі вже не ті а ноги чужиі,

Кругом мене одоліли вороги тяжкії.
Як бачу я, недобра є козацька година:
Цвіте, вьяне, наче в степу молода билина.
Хоча мині і не страшно в степу помірати.
А жаль тільки, що нікому в степу поховати:
Жид дурається, а лях не приступе.
Хіба яка зла звірюка у байрак поцупе.
А, може, я в городах умірати мушу?
Жидам, ляхам ще я мушу і носа утерти.
Хоч я трохи зледащів, однак чують плечі—
Здається, я поборовся б з ляхами на герці.
Траплялося, ще й не раз, варити те пиво,
Що пив турок і татарин, що пив лях на диво.
Багато десь і тепер лежить із похмілля
Мертвих голов по степу із того весілля.

Козак Мамай з товаришами.

Може, хоч там одпомьянуть попи мою душу,
Бо на степу попи, ченці ізвертали з шляху,
Протопопи, филозопи набірались жаху.
Але ж міні не годиться на лаві вмірати.
Бо ще в мене є охота і ляхів шарпати,
Бо ще в мене є що-небудь прокинуть до смерти,
Надія в мене на мушкет, на ту сіромаху,
Що не ржавіє ніколи,—на шаблю на сваху.
Бо хоч вона і не раз мазкою умилась,
А все ж таки і тепер, як би розізлилась,
То не одна б голова на дві розвалилась.
Надія в мене і на спис, на гостре ратище,

Коли хочеш утікать, скач на нього вище.
Як натягну ж лука я, брязну тетивою,
То від нього і хан кримський мусить утікати
Та із скрині усе добре, червінці хапати.
Гей ну ж, братці, запалимо у степу пожари,
Щоб кожухи поміняти на лядські жупани!

Як ярмарок добрий буде, удачу покаже
То не один і жид і лях від списів поляже.
А послі, братці, повертати до Січі, до стану,
Кожухи нумо скидати та геть їх до ката,
Аби добігти до корчми, до першого свата
Та могоричу більш у Січі та грошей достати.

Часто запорожці змальовані цілими ватагами.

Дуже схожа до цієї картини є картина у Катеринославському музеї Поля, одшукана і подарована музею автором цих оповідань. На тій картині—четверо запорожців, кінь і двоє повішених ворогів невідомої нації. Головна фигура уявляє молодого запорожця з бандурою у руках і під ним напис:

Гей, бандуро моя золотая,
Коли-б до тебе дівчина молодая—
Скакала б і плясала б до лиха,
Що не один козак одцурався б соли міха,
Бо як заграю, то всяк поскаче,
А після не один вражий син заплаче...
Козак душа правдивая, сорочки не має,
Коли не пье, то воші бье, а все не гуляє...
Хоч дивись—не дивись, та-ба, не вгадаєш:
Відкіль я і як звали, ні чичирк не знаєш!

Біля козака стоїть сулійка з горілкою й чарка, тут же долі лежить шапка, а під шапкою окремий напис:

„Шапка моя сибірка, по тобі по всій дірка.
Коли-б міні ляха обідрати, щоб цю шапку полатати".

Другий козак на тій же картині варить на тагані куліш, а під ним напис:

„Хоч я в степу веселюся—
Одним кулішем похмілюся".

Третій козак на картині сидить осторонь під деревом і, одвернувши комір сорочки, робить те, що зазначено у головному напису.

Червертий козак на задньому фоні картини стріляє з рушниці, мабуть, полює на птахів.

Цікава ще картина наведена в історії України М. Грушевського.

Це вже малюнок не з походного, а з Січового життя запорожців, бо всі козаки не мають ні на собі ні біля себе зброї. Треба гадати, що запорожці гуляють на вільному повітрі десь біля Січі: один грає на бандурі, один танцює, двоє частуються з «михайлика» горілкою, а двоє заходились битись..

Шість запорожців.

Що ж до останнього й найпростішого засобу підтримування у народі згадок про запорожців—народніх переказів та оповідань, то їх збереглося й до наших часів дуже багато, але скористуватись з тих оповідань майже нічим. Ще в сімдесяті роки XIX віку автору сіх оповідань доводилось чути од лоцманів, що проводять через пороги на Дніпрі плоти й барки, досить правдиві й серйозні відомости про життя й звичаї запорожців, але до наших часів і тих небагатьох оповідань не збереглося Провідна ідея життя запорожців—боротьба за волю й за поневолених, вже зникла з народньої памьяти. Великого духу вчинки запорожців, що робилися під надхненням високої ідеї, сучасний неосвічений і несвідомий селянин не може пояснити собі нічим иншим, як характерством, себ то чарами. Від всякого селянина на бувшому Запорожжі можна почути, що запорожці се були такі характерники, що вміли наводити на ворогів «ману», себ то робити так, щоб ворогам вдавалося зовсім не те, що справді робилося; вміли замовляти себе од ворожої зброї, навіть могли руками ловити ворожі кулі. Запорожця, по їх переказам, ніяк неможливо було вловити, бо він міг, наприклад, пірнувши у шаплик з водою, вирінути аж на березі Чорного моря.

Наш художник Корнієнко намалював картину «характерник», яким у наші часи темний люд уявляє собі запорожця: він кинув на річку килим, сів на нього—пливе та грає на бандурі, та так гарно грає, що зачарував навіть птиць і рослини.

Багато ще всяких нісенітниць можна почути тепер про запорожців, а правдивого дуже мало, і через те, на нашу думку, народні перекази про

них у наші часи вже стратили свою вагу. Не бачимо ми правдивого розуміння провідної ідеї життя запорожців і на тих народніх малюнках, які збереглися до наших часів, бо ті картини малювались, очевидно, не раніше XVIII віку, в часи вже занепаду Запорожжя. Вимірають та переводяться й кобзарі, заносячи на той світ свої стародавні думи, у котрих тільки й відбивається ще провідна ідея життя запорожців.

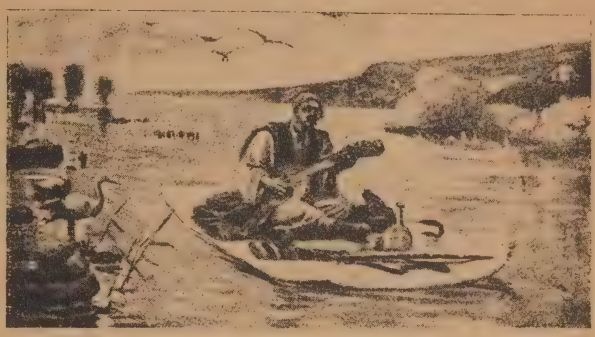

Запорожець—Характерник.

Та, не вважаючи на все те, памьять про козаччину й Військо Запорожське Низове ніколи не загине, бо замість тих трьох засобів підтримування памьяти про запорожське лицарство, що вже оджили свій вік, тепер разом з освітою народніх мас зьявилися нові, найбільше певні засоби до визнання свого минулого правдиві книжки і музеі, по котрих зібрано де-що з того, що лишили по собі запорожці. Одним з таких музеів є областний музей імени Поля у Катеринославі, до котрого працею шановного історика Запорожжя Д. І. Яворницького зібрано досить багато скарбу, що торкається запорожського життя й побуту.

ЗМІСТ:

Оповідання перше: Про початок козаччини і боротьбу її з татарами та турками (роки 1483—1590) 3

Запорожські вольности й уклад військового й громадського життя на Запорожжі 42

Оповідання друге: Боротьба за визволення України з-під Польши (роки 1590—1649) 69

Оповідання третє: Військо Запорожське під час великої Руїни (роки 1649—1680) 145

Оповідання четверте: Боротьба за права й вольности Війська Запорожського (роки 1681—1709) 197

Оповідання пяте: Занепад Війська Запорожського (роки 1710—1731) 231

Оповідання шосте: Нова Січ (роки 1734—1775) . 247

Оповідання сьоме: Шукання страченої волі (роки 1775—1828) 337

Додаток до оповідань про Славне Військо Запорожське Низове 353

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 19 08 02 014 1